ФИЛОЗОФСКЕ НАУКЕ

РАДОВИ ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА

17

ISSN 1512-5858
15125858

УНИВЕРЗИТЕТ У ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ ПАЛЕ

РАДОВИ ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА

17

ФИЛОЗОФСКЕ НАУКЕ

ISSN 1512-5858

ПАЛЕ, 2015.

Издавач:
Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву
http://www.ffuis.edu.ba

За издавача:
Др Драга Мастиловић

Редакција:
Др 魏现军 (Wei Xianjun), Политехнички Универзитет Хенана, НР Кина
Др 岳友熙 (Yue Youxi), Технолошки Универзитет Шандонга, НР Кина
Др Бас Артс, Универзитетски колеџ Лондон, Уједињено Краљевство
Др Сања Бошковић Данојлић, Универзитет Поатје, Француска
Др Владимир Владичић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Бранислав Драшковић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Александар Јокић, Државни универзитет Портланд, Орегон, САД
Др Вјачеслас Јурко, Универзитет Саратов, Русија
Др Саша Кнежевић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Бисерка Кошарац, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Мишо Кулић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Светлана Куртеш, Универзитет Мадера, Португалија
Др Клавдија Кутнар, Универзитет Приморска Копар, Словенија
Др Стилианос Ламбакис, Институт за историјска истраживања у Атини, Грчка
Др Марија Летић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Џорџ Мано, Тенри Универзитет, Јапан
Др Јелена Марковић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Драга Мастиловић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Драган Марушич, Универзитет Приморска Копар, Словенија
Др Светлана Стеванович, Универзитет Кемерово, Русија
Др Златко Павловић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Мирко Радић,Универзитет Галве, Шведска
Др Ана Филимонова, Историјски институт РАН Москва, Русија
Др Арно Франсоа, Универзитет Поатје, Француска

Главни уредник:
Др Мишо Кулић

Одговорни уредник:
Др Марија Летић

Лектура и коректура:
Александра Савић

Припрема за штампу:
„Comesgrafika“ д.о.о. Бања Лука

Штампа:
„Comesgrafika“ д.о.о. Бања Лука

Тираж:
300 примјерака

Пале, 2015.
ISSN 1512-5858

COBISS.BH-ID 7948294

УНИВЕРЗИТЕТ У ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ ПАЛЕ

РАДОВИ
ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА

ФИЛОЗОФСКЕ НАУКЕ

БРОЈ
17

Пале,
2015.

Published by:
Faculty of Philosophy, University of East Sarajevo
http://www.ffuis.edu.ba
Draga Mastilović

Editorial Board:

魏现军 （Wei Xianjun), Henan Polytechnic University, China
岳友熙 （Yue Youxi), Shandong University of Technology, China
Sanja Bošković Danojlić, University of Poitiers, France
Bas Aarts, University College London, United Kingdom
Branislav Drašković, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Ana Filimonova, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia
Arnaud François, University of Poitiers, France
Dragan Marušič, University of Primorska, Koper, Slovenia
Aleksandar Jokić, Portland State University, USA
Saša Knežević, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Biserka Košarac, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Mišo Kulić, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina Biserka Košarac,
University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Svetlana Kurteš, University of Madeira, Portugal
Svetlana Stevanovič, Kemerovo State University, Russia
Klavdija Kutnar, University of Primorska, Kopar, Slovenia
Stylianos Lambakis, Institute of Historical Research, Athens, Greece
Marija Letić, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
George Mano, Tenri University, Japan
Jelena Marković, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Draga Mastilović, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Mirko Radić, University of Gävle, Sweeden
Vladimir Vladičić, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Vjacheslav Yurko, Saratov State University, Russia
Zlatko Pavlović, University of East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

General Editor:
Mišo Kulić

Editor-in-chief :
Marija Letić

Language Editing and Proofreading:
Aleksandra Savić

Prepress:
„Comesgrafika“ d.o.o. Banja Luka

Printed by:
„Comesgrafika“ d.o.o. Banja Luka

Circulation:
300 copies

Pale, 2015
ISSN 1512-5858

COBISS.BH-ID 7948294

UNIVERSITY OF EAST SARAJEVO
FACULTY OF PHILOSOPHY PALE

RADOVI
FILOZOFSKOG FAKULTETA

PHILOSOPHY

ISSUE
17

Pale,
2015

Радове у овој књизи су рецензирали:

Др Зоран Аврамовић
Др Вељко Банђур
Др Владимир Баровић
Др Слободан Бјелица
Др Горан Васин
Др Владан Виријевић
Др Желимир Вукашиновић
Др Драгомир Вуковић
Др Татјана Вулић
Др Мирослав Гаврић
Др Ифигенија Драганић
Др Љубомир Зубер
Др Миле Илић
Др Драженко Јоргић
Др Бранка Ковачевић
Др Милош Ковић
Др Горјана Коледин
Др Наташа Костић
Др Драгољуб Крнета
Др Мишо Кулић
Др Горан Латиновић
Др Јелена Максимовић
Др Драга Мастиловић
Др Владимир Милисављевић
Др Биљана Милошевић Шошо
Др Боривоје Милошевић
Др Златко Павловић
Др Радмило Пекић
Др Златиборка Попов Момчиновић
Др Радивој Радић
Др Срђан Рудић
Др Биљана Сладоје Бошњак
Др Александар Стаматовић
Др Ирена Станић
Др Тања Станковић Јанковић
Др Спасенија Ћеранић
Др Радован Чокорило

Часопис је штампан уз финансијску подршку
Министарства науке и технологије Владе Републике Српске.

Расправе и чланци

Дејан Д. Антић[1]
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за историју
Александар Динчић
Народни музеј Ниш

УДК 94(497.6)“1942“
DOI 10.7251/RAD1715009A

Оригинални научни рад

НЕМАЧКО-УСТАШКА ОФАНЗИВА ПРОТИВ ВОЈНО-ЧЕТНИЧКИХ ОДРЕДА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈСКЕ У ИСТОЧНОЈ БОСНИ (15-23.1.1942)

Апстракт: *Након гушења устанка у Западној Србији крајем 1941. године, немачке јединице прешле су на територију источне Босне да и тамо униште устанике (партизане и војне четнике пуковника Драже Михаиловића). Организована је операција под шифрованим називом „Бадер-источна Босна“, чији је заповедник био немачки генерал у Србији Паул Бадер, а која је својевремено у литератури и по школским уџбеницима била позната као „Друга непријатељска офанзива“. Операција је замишљена као широки јануарски војни подухват са три подфазе. У првој је требало уништити четничке одреде на Озрену, у другој, партизане и четнике под командом мајора Јездимира Дангића, а у трећој, претрести територију и са усташама и домобранима вршити дефинитивно чишћење. Била је то до тада највећа операција уперена против војних четника, јер су раније Немци самостално наступали, а сада су им се прикључили домобрани и усташе. На основу немачких ратних-оперативних извештаја и објављене литературе, рад хронолошким редоследом прати немачки подухват против војно-четничких одреда Цвијетина Тодића и мајора Јездимира Дангића.*

Кључне речи: *Офанзива, немачке јединице, усташе, четници, окупатор.*

Војне припреме немачких и домобранско-усташких снага за поход у источну Босну

Као један од најпречих задатака који је командант немачких оружаних снага на Југоистоку поставио било је разбијање устаничких јединица, које су се прикупиле у просторним планинама источне Босне, између Зворника и Сарајева као и на подручју Западне Србије.[2] Припрема за главну опе-

[1] dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

[2] *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (u daljem tekstu: Zb.NOR), tom XII, knjiga 2 (u daljem tekstu: XII/2) (dokumenti nemačkog Rajha 1942), Beograd, 1976, dok. br. 5, Desetodnevni izveštaj

рацију против устаничких снага у источној Босни убрзана је одмах након уласка бугарских снага у Јужну Србију, пошто је дошло до смењивања немачких посадних јединица.[3]

Немачке јединице 750. пешадијског пука из састава 718. пешадијске дивизије распоредиле су се у реону Добој–Завидовићи–Тузла, а 738. пешадијски пук у реону Зеница–Сарајево. Пукови 342. пешадијске дивизије били су спремни са српске стране Дрине и то: 697. пешадијски пук у реону Зворник–Лозница–Шабац–Богатић, 699. пешадијски пук у реону Ваљево–Осечина–Коцељево и 698. пешадијски пук у реону Лазаревац–Уб–Обреновац.[4]

Од хрватских оружаних формација у предстојећој операцији ангажовани су седам батаљона, две инжињеријске чете и једна железничка чета. Такође су и хрватски извиђачки авиони стационирани у Сарајеву, ангажовани у истој операцији. Хрватске јединице биле су подељене у три групе и за време операције биле су потчињене немачким пуковима у виду следећих група: 697 (Мемић), 750 (Тузла) и 738 (Сарајево). Хрватске јединице су имале задатак и да заштите железничку пругу Брод–Сарајево.[5]

У заповести команданта 342. пешадијске дивизије пред почетак напада, стоји да су непријатељи поред партизанских (комунистичких) одреда и Михаиловићеви људи, који се по извештајима налазе у зимским склоништима у источном делу Независне државе Хрватске (тј. у источној Босни), западно од Дрине. Према подацима који су прикупљени, Михаиловић је вероватно преузео команду у реону Рогатице, што је било потпуно нетачно. Такође, војницима су подељене фотографије Драже Михаиловића, док је предвиђена и награда у случају његовог заробљавања.[6]

Због објективних проблема који су настали (тешка проходност планинским земљиштем, недостатак товарне стоке и брдске опреме, немогућ-

---

немачког командanta u Srbiji, 10. 1 1942, 38; isto, Наређење немачког команданта у Србији командi 1. краљевског бугарског окупационог корпуса, 16.1.1942, 41-42;

[3] B. Mitrovski, V. Glišić, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941-1945*, Beograd, 1971, 37- 42; M. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941-1944*, Beograd, 1989, 121-122.

[4] *Zb.NOR*, XII/2, prilog I, Borba protiv ustaničkog pokreta na području Jugoistoka od juna 1941. do avgusta 1942. (u daljem tekstu: Borba protiv ustaničkog pokreta...) (obrada kapetana Ernesta Vishaupta, nemačkog vojnog istoričara pri komandi oružanih snaga na Jugoistoku), 1061-1062.

[5] *Isto,* dok. br. 3, Zapovest 342. pešadijske divizije, 6.1.1942, 16, 20, isto, dok. br. 5, Desetodnevni izveštaj nemačkog komandanta u Srbiji, 10. 1 1942, 38; isto, dok. br. 4, Zabeleška sa savetovanja nemačkih i ustaških vojnih i civilnih predstavnika u Beogradu, 8.1.1942, 35.

[6] *Isto,* dok. br. 3, Zapovest 342. pešadijske divizije, 6.1.1942, 14. Пуковник Драгољуб Михаиловић се у то време налазио у Западној Србији.

ност извлачења брдске артиљерије и сл.), операција је могла да отпочне тек 15. јануара.[7]

Стање војно-четничких одреда источне Босне пред почетак операције

Још у августу 1941. године, мајор Јездимир Дангић је добио овлашћење од пуковника Драгољуба Михаиловића на Равној Гори да изврши организацију војних јединица у источној Босни[8], постављајући га за команданта оперативних јединица источне Босне.[9]

Дангић је по доласку објединио све снаге под својом командом.[10] Јединице су оперисале мање-више са партизанским одредима, где је било могуће формирани су и заједнички штабови и заједничке команде.[11]

Пре Дангићевог доласка и касније, четнички одреди су ослободили велику територију у источној Босни и пред непријатељску јануарску операцију, држали су Сребреницу, Дрињачу, Олово, Власеницу, Чајниче, Миљевину, Вишеград и Фочу као и целу просторију од Дрине-Зеленгоре-Трескавице-Игмана-Сарајева-Озрена и Мајевице, изузев Кладња, Тузле, Зворника, Црне Реке и Трнова.[12]

Према немачким проценама Дангићеве снаге су почетком јануара 1942. године бројале више од 10.000 људи.[13]

Почетак немачке офанзиве у источној Босни војно-четнички одреди покушали су спречити преговорима са окупаторским снагама. Први циљ

[7] *Isto,* Borba protiv ustaničkog pokreta..., 1065.

[8] У јануару ова команда се проширује и добија назив: „Команда оперативних јединица Источне Босне и Херцеговине“ (*Zb.NOR*, XII/2, dok. br. 9, Desetodnevni izveštaj nemačkog komandanta u Srbiji, 20. 1. 1942, 52)

[9] В. Ђурић, *Мајор Дангић*, Крагујевац, 2001 , 86-87.

[10] Партизанско-четнички штаб је формиран 1. октобра 1941. године у Дрињачи под називом „Команда босанских војних и партизанских одреда“ и у њега су улазили: Светозар Вукмановић Темпо, Родољуб Чолаковић и Слободан Принцип испред партизана, као и Јездимир Дангић, капетан Сергије Михајловић, Перо Ђукановић и Аћим Бабић испред четника.

[11] S. V. Tempo, *Revolucija koja teče (memoari)*, knjga 1, Beograd, 1971, 235-240; R. Hurem, *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941 i početkom 1942*, Sarajevo, 1972, 68.

[12] С. Воиновић, *На служби код Дангића*, Крагујевац, 2001, 79.

[13] *Zb.NOR*, XII/2, dok. br. 16, Izveštaj nemačkog štaba za vezu pri komandi italijanske 2. armije, 26.1.1942, 82. Један податак, који је из немачких извора пронашао В.Ђурић, каже да је мајор Дангић располагао са 20.000 бораца. Види: В. Ђурић, *нав. дело*, 33.

преговора био је неутралисање Италијана у предстојећој операцији, пошто је било планирано и њихово војно ангажовање. Тако је према упутствима мајора Бошка Тодоровића[14] (команданта оперативних јединица у Херцеговни), 8. јануара 1942. године у Фојници (Херцеговина) његов ађутант, потпоручник и судија Мутимир Петковић, водио преговоре са италијанским капетаном де Матеисом. Мајор Тодоровић је писмено овластио Петковића и новинара Милана Шантића да могу потписати споразум са италијанским војним представницима. Суштина споразума сводила се на то да се Срби ставе под зашиту Италијана, да четници не нападају Италијане и да у Херцеговини одржавају ред и мир.[15]

Док је мајор Тодоровић хватао везе и организовао сарадњу четника са италијанским окупатором у Херцеговини, мајор Јездимир Дангић, покушао је да као официр изван команде Драже Михаиловић успостави везе и сарадњу са Немцима и недићевим снагама у источној Босни како би дипломатском акцијом неутралисао предстојећу немачку офанзиву против његових одреда. Везу са немачким снагама, које су се припремале да крену у чишћење, направио је Дангићев обавештајни официр Каменко Јефтић. Он је истовремено био и командант Вишеградског четничког одреда. Исти одред је у то време преко убачених официра из Србије био под командом Милана Недића као одред четника Косте Пећанца и могао је несметано деловати на очиглед Немаца. Јефтић у писму од 11. јануара 1942. године пише мајору Дангићу да, пошто ће немачке трупе ускоро кренути у чишћење комуниста у Босни, потребно је да свуда ступи у везу са њима, каже да командује српским националним четницима (четницима Косте Пећанца – прим. аут) који се боре против усташа и комуниста. Јефтић је покушао да добије од Немаца да четници задрже чајнички и фочански срез.[16]

До састанка Дангићевих изасланика и немачких представника дошло је 15. јануара у Вишеграду.[17] Четнички изасланици су као акт добре воље на преговоре довели и три немачка војника које је Дангић нешто раније заробио и предали их. У десетодневном извештају генерала Бадера, записано је да је одбијена понуда команданта босанских четника Дангића 342. пешадијској дивизији да склопи неку врсту пакта о ненападању. Немци су нагласили преговарачима да могу обуставити предстојећу операцију против мајора Дангића само уколико им се да чврсто уверење да он не стоји под командом Драже Михаиловића и не пушта Михаиловићеве људе да се из Србије пребацују

[14] К. Николић, *Историја Равногорског покрета 1941-1945*, књ. 1, 312.

[15] J. Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, knj.1 (Britanski štićenik), Beograd-Zagreb, 1979, 197.

[16] *Isto*, 198.

[17] К. Николић, нав. дело, 314.

у Босну.[18] У случају заробљавања Дангићевих људи, обећали су да их неће третирати као побуњенике. Делегати су се вратили са преговора и почели да праве нове планове како би немачку акцију неутралисали. Немачка операција у источној Босни почела је истог часа када су се преговарачи вратили у Власеницу, где је био смештен штаб мајора Дангића и где је према немачким обавештењима био велики број рањених четника и ратних заробљеника, који су пали четницима у руке приликом борби са Павелићевом војском.[19]

Мајор Бошко Тодоровић је био свестан да ће споразум са Италијанима искористити партизани у сврху пропаганде.[20] Редослед догађаја показаће да су и такви споразуми са непријатељем били далеко безазленији у односу на слабљење одбрамбене моћи у тренутку окупаторских напада. У исто време партизански одреди разоружавају четничке одреде, који се, пак, не супростављају, како се не би ширио грађански рат у источној Босни.

Борбе четника против Немаца и усташа у операцији „Бадер – источна Босна“

Увод у јануарске борбе против Дангићевих бораца био је удружени немачко-домобранско-усташки подухват против Озренских војних четника под шифром „Озрен I“. Циљ овог војног ангажовања био је да онемогући четницима са Озрена да се прикључе Дангићевим одредима и обратно. Немачка команда била је уверена да ће окружене четнике, које је организовао и предводио Цвијетин Тодић лако поразити. У борбама које су вођене на Озрену, Хрвати (усташе и домобрани) претрпели су губитке од 20 погинулих и 31 рањеног и одбачени су са Озрена. Због њиховог пораза, акција 2. батаљона 750. пешадијског пука била је у великој мери ограничена. Четници су хрватске формације протерали до Грачанице.[21]

Немци су се држали боље на тешком озренском терену са одличном противничком обавештајном службом коју су чинили мештани подозренских села и на шта су се штабови батаљона жалили. Њихов 1. батаљон 750. пешадијског пука се 10. јануара сукобио са четницима на коти 491. Имао је 4 мртвих и 14 рањених и такође је био одбачен са Озрена. Губици Тодићевих

[18] I. Avakumović, *Mihailović prema nemačkim dokumentima*, London, 1969, 41.

[19] *Zb.NOR*, XII/2, dok. br. 9, Desetodnevni izveštaj nemačkog komandanta u Srbiji, 20. 1. 1942, 52; Војни архив у Београду (у даљем тексту: ВА), Четничка архива (у даљем тексту: ЧА), кутија (у даљем тексту: кут.), 232, регистарски број документа (у даљем тексту: рег. бр.), 1/1-1;

[20] J. Marjanović, *nav. delo*, 198.

[21] ВА, немачка архива – микрофилмована документа из Националног архива у Вашингтону (даље: НАВ), серија Т-314 (даље: Т-314), ролна (даље: Р) 1531, снимак (даље: С) 952.

четника Немцима нису били познати пошто су морали да одступе. Процењивали су их на минимално 6 погинулих. Извештај каже да су се четници са 200-250 људи сукобили и са 3. батаљоном 750. пешадијског пука код реке Спрече. Тако се завршила непријатељска операција на Озрену без успеха. [22]

Тринаестог јануара, хрватско ваздухопловство бомбардовало је Озрен. Једна бомба од 100 кг погодила је једну зграду јужно од манастира на Озрену за који се сматрало да је био главни логор. Пошто је у тој згради била смештена муниција дошло је до велике двоструке експлозије која је оштетила део манастирског комплекса.[23]

Немачко одступање са Озрена, генерал Бадер је у свом десетодневном извештају објаснио тако да су операције обустављене због надмоћности непријатеља, теренских потешкоћа, издаје ангажованих хрватских јединица и припремама за главну операцију 15. јануара 1942. године.[24]

Након операције на Озрену, уследила је операција против мајора Јездимира Дангића и партизанских одреда. Карактеристично је да је пред одсудну навалу осовинских снага, разоружано много четничких локалних одреда од стране партизана под изговором да их *Дражини потпаљивачи братоубилачког рата из Србије воде против партизана.*[25] Руководство НОП-а је почетком 1942. године напустило политику сарадње са четницима под командом Драже Михаиловића у источној Босни и Херцеговини. На партијском саветовању у Иванчићима одлучено је да се заоштри и радикализује борба против четника, првенствено у источној Босни где је опасност за партизански покрет, који је почетком 1942. године доживљавао тешку кризу, била највећа.[26] Тако су партизани већ у самом почетку непријатељске офанзиве ослабили фронт против Немаца и усташа.

Немачке снаге су кренуле у напад 15. јануара 1942. године. На температури од 20, па чак и 30 степени испод нуле, по мразу и леденом ветру, окупаторске снаге су напале устаничку територију.[27]

Обе ангажоване немачке дивизије кренуле су са истока преко Дрине и са запада од Сарајева и од Тузле да би устанике окружили. Јединице 697. пешадијског пука, са хрватским јединицама, кренуле су из мостобрана код Зворника, сломивши отпор устаника на висовима југозападно од Зворника и

[22] ВА, НАВ, Т-314, Р-1531, С-952-953.

[23] *ЗБ. НОР*, том IV, књига 3 (борбе у Босни и Херцеговини 1942), Београд, 1952, док.193, Извештај заповједништа другог домобранског збора, 22.1.1942, 410.

[24] *Zb.NOR*, XII/2, dok. br. 9, Desetodnevni izveštaj nemačkog komandanta u Srbiji, 20. 1. 1942, 52

[25] *ЗБ. НОР*, IV/3, док. 13, Упутства Врховног штаба НОПОЈ, 13.1.1942, 45.

[26] R. Hurem, *nav. delo, 96.*.

[27] *Zb.NOR*, XII/2, Borba protiv ustaničkog pokreta..., 1065.

јужно од њега на друму у долини Дрине. Немци су овде наилазили на многе запреке и порушене мостова па су их морали обилазити. Истог дана, један део 698. пешадијског пука продро је из Вишеграда, горњом долином Дрине, ка Међеђи.[28]

Немачке снаге су се првог дана сукобљавале са четницима, који су безуспешно покушавали да бране Дрињачу. Претходно су покушали да зауставе напредовање немачких тенкова копањем ровова (запречавањем) и рушењем мостова. Тако у извештају котарске испоставе Прача пише да су сви дрвени мостови на путу, као и на прузи од Стамболчића до Праче дигнути у ваздух, телефонски стубови покидани и бачени. У мањим окршајима испред Дрињаче Немци су имали 4 рањена војника.[29]

Према извештају о дејствима 2. батаљона 697. и 698. пука, четници су пружили отпор 16. јануара, између Сарајева и Пала и претрпели губитке од 391 заробљеног (један број се услед тешке ситуције сам предао). Истог дана, немачки 738. пук води борбу са четницима на коти 1271 и код села Мратинци близу Братунца, наноси четницима губитке од 53 погинула. Сам пук имао је тога дана 2 погинула и 8 рањених.[30] Немачки извештаји бележе да су четници овде пружили јак отпор. Капетан Ернст Висхауп, историчар команде Југоистока, написаће у свом сумарном извештају, да је 697. пешадијски пук 16. јануара, после жестоке борбе, заузео више села која су устаници бранили и очистио долину Дрињаче.[31]

Следећег дана, 17. јануара, надирао је 697. пешадијски пук преко брдовитог терена и већ 18. јануара стигао у Власеницу, успостављајући везу са 699. пешадијским пуком. Испред Власенице, 697. пешадијски пук је дошао у нови сукоб са четницима, који су покушали безуспешно да бране и Власеницу. Немци су на прилазима овој варошици имали три лакше рањена војника.[32]

Истог дана када је Власеница пала, почиње осипање четничких јединица. У још увек слободном Чајничу, одржана је конференција свих старешина, под председништвом капетана Сергија Михајловића, којом приликом је донета одлука да један део четника пређе у Србију, а други се повуче у околне планине док не прође немачка офанзива. Борцима је стављено на вољу да се одлуче на коју ће страну. Већ истог дана, под командом капетана Михајловића, кренуло је за Србију око 1000 бораца као и ударни одред по-

[28] *Zb.NOR*, XII/2, Borba protiv ustaničkog pokreta..., 1065.

[29] *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu (dokumenti)*, priredio: S. Čekić, Sarajevo, 1996, dok. 24, Izveštaj kotarske ispostave Prača, 26.1.1942, 75; BA, HAB, T-314, P-1531, C-953-954.

[30] BA, HAB, T-314, P-1531, C-953-954.

[31] *Zb.NOR*, XII/2, Borba protiv ustaničkog pokreta..., 1065.

[32] BA, HAB, T-314, P-1531, C-953-954.

ручника Милована Булована. Друге групе су се повлачиле према Херцеговини, Црној Гори и Санџаку.[33]

Да би спречио потпуну катастрофу и масакр српског станивништа, пошто су иза Немаца ишле усташе, мајор Дангић издаје јавни проглас српском народу у Босни. У њему се наводи да је највећа опасност по опстанак српства долазак усташа и Хрвата, „заклетих српских непријатеља“ и наглашава следеће: „не дајте им да се прикупе и организују. Удрите их где год се појаве. Не дајте им да у нашим српским селима и планинама постављају своју власт.“[34] Оваквом поруком Дангић је позивао свој народ да ради опстанка не напада немачке војнике, да их пусти да прођу кроз Босну, али да прихвати борбу против усташа.

Упркос прогласу, поједине јединице наставиле су да пружају отпор свим нацистима. Тако, 18. јануара, према операцијском дневнику, четници су се борили са Немцима у селу Сјетлина и код Месића. Овде је 3. батаљон 738. пешадијског пука имао 3 мртва и 18 рањених, док су губици четника били 6 мртвих. Једна десетина је била на предстражи, на путу између Стамболчића и Сјетлине. У само свануће из правца Стамболчића појавили су се два немачка тенка. Краљевски потпоручник Маринко Врачерић је скочио на први тенк са две бомбе и успео да их убаци унутра. Наредник Крсто Бањак је покушао да баци бомбу на други тенк, али се оклизнуо, пао под тенк и погинуо.[35]

Истог дана и усташе су водиле борбе са четницима на сектору од Пала до Стамболчића.[36] Усташе су овде изгубили 20 људи (15 мртвих и 5 несталих), а четници нису имали губитака. Немачка команданда 718. дивизије, известила је да је водила борбу са четницима и у Подроманији, 18 км североисточно од Сарајева, да није имала губитака, а да је на другој страни избројано 25 мртвих.[37]

Идућег дана вршене су акције чишћења и окруживања Романије. До нове борбе са Немцима долази 20. јануара (на Св. Јована) код Понора. Немачке снаге су се истог дана налазиле у селу Буђ, недалеко од села Понор. Најпре су тукли бацачима и тромблонима, а онда тешким митраљезима. Издато је наређење да се Немци сачекају да приђу ближе и онда да се прими борба. Међутим, снажан мраз је условио да су се затварачи на оружју готово замрзли. У борби која се водила, четници су примили напад с леђа, из правца Праче и дошло је до разбијања, одступања и великих губитака.[38]

[33] М. Самарџић – А. Динчић, *Споменица српских четника „Равна Гора“ (најбољи записи српске четничке емиграције)*, Крагујевац, 2008, 140, 1144-1145.

[34] К. Николић, *нав. дело*, 315.

[35] ВА, НАВ, Т-314, Р-1531, С-953-954;

[36] ВА, НАВ, Т-314, Р-1531, С-953.

[37] ВА, НАВ, Т-314, Р-1531, С-954.

[38] Тога дана погинули су и Митар и Секула Брезо, Васо и Милош Гутаљ –

Сутрадан, нападао је 738. пешадијски пук. Капетан Висхауп пише да је 21. јануара, исти пук заузео, наког слабог непријатељског отпора, Подроманију.[39] Била је то немачка аутоматичарска јединица, која је по тешком планинском терену користила скијашку опрему и истог дана изненада напала један део Дринског четничког одреда, покосивши десетак бораца. Из Дринског одреда поручника Добрице Ђукића је укупно са борбом на Понору избачено из строја 60 бораца. Неки су погинули, а неки су се смрзли приликом преласка реке Ракитнице. Иста немачка јединица је тога дана изненадила и један део Прве пролетерске бригаде на Пјеновцу, Берковини и Бјелим Водама, наневши јој приличне губитке. Немачки извештаји за тај дан евидентирају 50 погинулих, 200 заробљених и 63 домобрана и усташа, који су били ослобођени.[40]

Према коначним резултатима операције „Бадер-источна Босна“, од 15. до 23. јануара 1942. године, војно четнички одреди имали су 90 погинулих и 1.400 заробљених. Од тог броја, 731 борац био је одвојен за транспортовање у логоре у Србији, а остали су отпуштени након саслушања које су Немци вршили у заједници са муслиманима у Власеници, Дрињачи и Милићима. Такође, заробљено је још 200 људи са подручја Озрена, који су такође предвиђени за србијанске логоре. Губици партизанских одреда нису тема овог рада.[41]

Немци су у истом подухвату имали 25 погинулих, од чега 4 војника несрећно страдала када су италијански авиони бомбардовали Власеницу (23.I), коју су Немци већ заузели, 5 немачких војника погинули су борбама

из села Буђ, Пеко и његов брат Алекса Мумовић из села Понор, Новица Тановић из Сопотнице и Ђоко Станишић – командант села Понор – укупно 8 четника (Архив Југославије (у даљем тексту: АЈ), фонд Жртве рата (1941-1945). Упитници за страдале (у даљем тексту: Ж), упитник за страдалог Митра Брезу (1522010005), Секулу Брезу (1522010004), Васу Гутаља (1522010003), Милоша Гутаља (1523034021), Ђоку Станишића (1524050005), Пеку Мумовића (008903002), Алексу Мумовића (0089001069) и Новицу Тановића (1499155003).

[39] *Zb.NOR*, XII/2, Borba protiv ustaničkog pokreta..., 1066.

[40] *Zb.NOR*, XII/2, Borba protiv ustaničkog pokreta..., 1066; N. Anić, *Drugi svjetski rat*, knjiga 2, Ljubljana, 1980, 101; M. Bojić, *Prva proleterska (ilustrovana monografija),* Zagreb, 1984, 18-29.

[41] ВА, НАВ, Т-314, Р-1531, С-950-965. У извештају команданта четвртог домобранског оружаног пука, каже се да на североистоку немачке трупе, надирући на линији Зворник–Дрињача–Кладањ–Олово разбијају обруче и упоришта четника, одбијају четнике и растурају их. Такође, извештај констатује да има велики број заробљених, погинулих и рањених. На подручју Зворник–Дрињача–Братунац заробљено је према истом извештају око 1.800 устаника, међу њима и вође (*ЗБ. НОР*, том IV/3, док.141, Извештај команданта четврте оружничке пуковније, 26.1.1942, 431).

против војних четника, 33 је било рањено, док су остали погинули и били рањени у борбама против партизана.[42]

Усташе су имале 25 погинулих у борбама против Данићевих и Косоровићевих четника и 3 у окршајима са партизанима на Романији (22–24 I). Два домобрана су погинула у борби на железничкој станици у Устипрачи (20. I), али нападач није познат. [43]

Тако су четнички одреди Југословенске војске у источној Босни у јануарским борбама имали скоро 100 погинулих у окршајима против Немаца, усташа и домобрана. Један број заробљених четника усташе су убиле приликом спровођења за Шабац, па је вероватно број страдалих из јануарског похода већи.

У завршном извештају немачког заповедника Бадера, констатује се да је операција у источној Босни завршена са минималним резултатима, јер Италијани нису извршили затварање с јужне стране. Немачки заповедник био је задовољан ангажовањем хрватских јединица.[44]

Девет стотина војних четника у шабачком логору

Осим стрељања 4 четника мајора Дангића од 697. пешадијског пука у Дрињачи[45] и паљења једне куће код Власенице, одакле је Немцима пружан отпор, у јануарској операцији, нису забележене друге репресалије према Дангићевим људима. За усташе то није важило, јер су деловали мимо немачких команди. [46]

Овом немачком, на први поглед толерантном ставу, у великој мери је допринела вест да је тих дана пуковник Михаиловић унапређен у чин армијског ђенерала и наименован од југословенске краљевске владе у Лондону за начелника штаба отаџбинске војске и министра војног. Та се вест брзо ширила путем Радио-Лондона и других радио станица и значила је да је Михаи-

[42] *ЗБ. НОР*, том IV/3, док. 141, Извештај команданта четврте оружничке пуковније, 26.1.1942, 431.

[43] ВА, НАВ, Т-314, Р-1531, С-960-962.

[44] *Zb.NOR*, XII/2, dok. br. 21, Izvod iz mesečnog izveštaja operativnog odeljenja komandanta Jugoistoka, 31.1.1942, 104.

[45] У Дрињачи су непосредно по уласку немачких снага стрељани Драго Млађеновић, Ђокан Милошевић и Тодор Петковић (АЈ, Ж-1679008005, 1627006026, 1679009011). Име четвртог стрељаног заробљеника аутори нису могли да пронађу.

[46] ВА, НАВ, Т-501, Р-247, С-724-5; Т-314, Р-1531, С-950-965. Тако су усташе након пораза код Сјетлине (18.I), упали у исто село, одвели Радована, Радмилу и Загорку Пурковић, а из села Стамболчић, Анђу Паприцу, у Лисовићима и убили. (АЈ, Ж-1525055012, 1525055011, 1525055010, 1392010054).

ловић добио признање и сву легалност као равноправно зарађени савезнички командант против осовинских снага. Немачки команданти и војници су се стога, у новонасталим околностима, морали опходити са заробљеницима у складу са међународним ратним конвенцијама док од виших команди не добију друкчије инструкције. Генерал Бадер је 21. јануара издао наређење да се стреља непријатељ само уколико се бори са оружјем, а онај који се преда да се сматра заробљеником.[47]

Према извештају немачког Заповедника полицијске службе и службе безбедности (Befehlshaber und des SD (BdS), војни четници који су стајали под Михаиловићевом командом је требало да буду распоређени у четири прихватна логора: Дедиње (Бањица), Земун (Сајмиште), Ниш (Лагер Ниш) и Шабац. Поједини су били предвиђени за радове на Дунаву и по рудницима.[48]

Од заробљеника је формиран привремени логор у Дрињачи, малој варошици на левој обали Дрине. Ту су Немци доводили и оне који су заробљени са оружјем у рукама и оне који су нађени без оружја. Једни су били затворени у џамији, други у цркви, трећи у магацину. Заробљеници су били депримирани, многи су се предавали без икаквог отпора, неки су били полуголи, јер су им усташе одузеле војничку одећу и обућу. Немци су их из џамије и магацина пребацили у црквено двориште. Дан касније, заробљеници су пешице спроведени у Зворник. Уз пут су их Немци и усташе малтретирали и тукли. Нарочито се истицао један усташа који је чекићем, скривеним испод шињела, ударао заробљенике по леђима и главама и неколико људи теже повредио. Придружени су заробљеним рањеницима и с њима дотерани у Зворник. Ноћ су провели збијени у подруму и још неким просторијама бившег Среског начелства. Одлучено је да се пребаце за Србију. Већ сутрадан, заробљеници су у Лозници. До Козлука су путовали босанском страном, пешице и убрзаним маршом. Спроводили су их Немци на коњима или у санкама, а њима су се, повремено, придруживале и усташе. Целим путем је вршено малтретирање. Изнемогли и гладни од момента заробљавања добили су једино у Зворнику по четврт хлеба, а тешко су подносили марш. Недалеко од Козлука убијен је Душан Петковић, кафеџија из Дрињаче, када је пао од изнемоглости. Убијен је и један млађи човек од стране једног усташе, који је сасуо читав рафал у њега. Заробљеници стижу до Велике Лешнице, а затим возом у Шабац. У град су пристигли око 17 часова, укупно у првој групи 469 заробљених Дангићевих бораца. Међу њима је било и неколико дечака, који су дошли са својим очевима, јер тамо нису имали никог. Чим су доведени председница шабачког Црвеног крста, др Ружица Војић одлази са осталим члановима да испита шта им треба. Црвени крст је за њих требовао 500 комада хлеба. Исте вечери, четници су смештени у приземље једне ка-

[47] *Zb.NOR*, XII/2, dok. br. 4, Zabeleška sa savetovanja nemačkih i ustaških vojnih i civilnih predstavnika, 8.1.1942, 31.

[48] ВА, Немачка архива, к. 43, док. бр. 55/2-28.

сарне у логору на Сењаку. Сутрадан су их Немци и љотићевци распоредили, на спрату, у неколико просторија. Саопштен им је кућни ред и онемогућено успостављање евентуалних веза са партизанима којих је такође било у логору. Спавали су на слами а храну су примали само једном у току дана. Четнике су логорске власти користиле за обављање разних послова у кругу логора и у самом граду, у касарнама. Користили су их за рад у радионицама и за своју послугу. На радове су их терали пошто се отопио снег. Чистили су логор, уређивали га и купили отпатке по дворишту. Вођени су у Кленак да копају гробнице и сахрањују стрељане. То су морали да раде и у кругу логора, поред старе тврђаве, када су стрељане мање групе. У пролеће су уређивали тврђаву, поравнали горњу површину.[49]

Почетком фебруара 1942. године стигла и друга – још већа група заробљеника из источне Босне, након темељних саслушања у Вишеграду. Према извештају немачког главнокомандујућег заповедника у Србији, у србијанским логорима се 25. фебруара 1942. године, налазило тачно 3.523 затвореника за одмазду, од тога 900 националних четника Јездимира Дангића у логору у Шапцу и још 272 таоца.[50]

Прва група заробљеника из источне Босне одведена је из логора у Шапцу на присилни рад у концентрациони логор Собибор у Пољској. Друга је отерана у рудник у Зајачи. Трећа, највећа група транспортована је у логор на Старом Сајмишту, даље у Норвешку, а четврта у нишки концентрациони логор на Црвеном крсту. Нишка група била је најмалобројнија. Према сећању шабачких заточеника бројала је око 20 људи.[51]

Закључак

Четничке јединице у источној Босни служиле су као штит цивилном становништву од политике терора и злочина над православним живљем коју су у дело спроводили представници Павелићеве државе. Свесни тога, као и чињенице да би удружене немачко-усташко-домобранске снаге представљале респектабилну војну силу која би угрозила српске позиције са леве стране Дрине, старешине војно-четничких одреда покушале су да преговорима спрече негативан развој ситуације по српску националну ствар. Негде су преговори и имали ефекта када су у питању односи са италијанским сна-

[49] С. Филиповић, *Логори у Шапцу*, Нови Сад, 1967, 145 - 150.

[50] A. Supan, *Hitler-Beneš-Tito (Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel-und Südosteuropa)*, Teil 2, Wien, 2014, 992.

[51] А. Динчић, Н. Озимић, *Припадници Југословенске војске у отаџбини у нацистичком концентрационом логору на Црвеном крсту у Нишу (1941-1944)*, Ниш, 2014, 12.

гама у Херцеговини. Ипак, покушаји изасланика четника мајора Јездимира Дангића да се ступањем у контакт са немачким окупатором неутралише војна операција планирана против наоружаних српских формација у источној Босни нису дали резултате. У јануару 1942. године започела је немачко-домобранско-усташка акција „Озрен I“ усмерена против Озренских војних четника под командом Цвијетина Тодића. Услед снажног четничког отпора и неприступачности терена немачке јединице су ову операцију завршиле без нарочитог успеха. Друга операција уперена против снага под командом мајора Дангића и партизанских одреда у источној Босни настављена је одмах после борби на Озрену. У њој су окупаторске снаге бележиле позитивне резултате. Жестоке борбе против четника вођене су недалеко од Зворника, Братунца, Власенице и у долини Дрине. Поприште сукоба била је и област око Пала и читаве Романије. У веома критичном тренутку мајор Дангић, забринут за опстанак српског народа у источној Босни, издао је проглас свим јединицама и наоружаним устаницима да се немачки војници не нападају већ да се пропусте кроз Босну, а да се борбе „на живот и смрт“ воде против усташа које су наступале иза Немаца и чиниле стравичне злочине над цивилима. Без обзира на овај јавни апел команданта устаничких одреда у источној Босни, многи четнички одреди су наставили борбу против окупаторских снага на терену не правећи разлику између немачких и усташких формација.

Међутим, услед недостатка муниције, технике и механизације, приморане да воде герилску битку и суочене са вишеструко надмоћнијим непријатељем војно-четничке јединице Југословенске војске у источној Босни за време трајања операције „Бадер – источна Босна“ доживеле су озбиљне губитке. Било је преко 100 убијених и близу 1400 заробљених југословенских четника, од којих је велики број завршио у логорима Бањица, Сајмиште, Лагер Ниш и Шабац, а појединци су од последица мучења преминули приликом транспорта до логора.

Негативан исход отпора окупатору који су од 15. до 23. јануара 1942. године пружали устаници, није значио крај борбе за слободу и постојања четничких снага у источној Босни. Један део четника ипак је је успео да се пребаци на територију Србије, док је велики број устаника искористио могућност одступања према југу због неефикасног затварања обруча од стране италијанских окупационих снага. Било је и оних припадника војно-четничких одреда који су спас пронашли у тешко приступачним теренима околних планина. Такав исход догађаја навео је немачког генерала Паула Бадера да операцију којом је заповедао у свом завршном извештају оцени успешном, али са минималним резултатима. Разлог такве оцене била је свесто о томе да су устаници поражени, али не и уништени.

Необјављени извори:

Војни архив – Београд :

Немачка микрофилмована документа из серије Вашингтон
Фонд „Непријатељска архива (Немци-НА)“
Фонд Четничка архива (ЧА)

Архив Југославије-Београд :

Фонд Жртве рата 1941-1945, Савезни завод за статистику
(ознака фонда: 179)

Објављени извори:

Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu (dokumenti), priredio: S. Čekić Sarajevo, 1996.

Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том IV, књига 3 (борбе у Босни и Херцеговини 1942), „Војноисторијски институт“, Београд, 1952.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom XII, knjiga 2 (dokumenti nemačkog Rajha 1942), „Vojnoistorijski institut“, Beograd, 1976.

Литература:

Avakumović 1969: I. Avakumović, *Mihailović prema nemačkim dokumentima*, London, 1969.

Anić 1980: N. Anić, *Drugi svjetski rat*, knjiga 2, Ljubljana, 1980.

Bojić 1984: M. Bojić, *Prva proleterska (ilustrovana monografija),* Zagreb, 1984: Globus.

Воиновић 2001: С. Воиновић, *На служби код Дангића*, Крагујевац, 2001.

Динчић – Озимић 2014: А. Динчић, Н. Озимић, *Припадници Југословенске војске у отаџбини у нацистичком концентрационом логору на Црвеном крсту у Нишу (1941-1944)*, Ниш, 2014.

Ђурић 2001: В. Ђурић, *Мајор Дангић*, Крагујевац, 2001.

Marjanović 1979: J. Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, knj.1 (Britanski štićenik), Beograd-Zagreb, 1979.

Mitrovski – Glišić 1971: B. Mitrovski, V. Glišić, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941-1945*, Beograd, 1971.

Николић 2014: К. Николић, Историја Равногорског покрета, Београд 2014: Завод за уџбенике и наставна средства.

Самарџић – Динчић 2008: М. Самарџић – А. Динчић, *Споменица српских четника „Равна Гора“ (најбољи записи српске четничке емиграције)*, Крагујевац, 2008.

Stojiljković 1989: M. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941-1944*, Beograd, 1989.

Supan 2014: A. Supan, *Hitler-Beneš-Tito (Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel-und Südosteuropa)*, Teil 2, Wien, 2014.

Tempo 1971: S.V. Tempo, *Revolucija koja teče (memoari)*, knjga 1, Beograd, 1971.

Филиповић 1967: С. Филиповић, *Логори у Шапцу*, Нови Сад, 1967.

Hurem 1972: R. Hurem, *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941 i početkom 1942*, Sarajevo, 1972.

Dejan D. Antić,
University of Niš
Faculty of Philosophy
Department of History
Aleksandar Dinčić
National Museum of Niš

The military offensive by the Germans and Ustashas against the Chetnik detachments of the Yugoslav Army in Eastern Bosnia

Summary

Not so long after the suppression of an uprising in Western Serbia at the very end of 1941, the German troops were marching into the territory of eastern Bosnia in order to exterminate pro-fascist collaborators (the Partizans and Chetniks of Colonel Draza Mihailovic).The operation was organized under the encoded title ‘’Bader-Eastern Bosnia,’’ whose commander was a German general in Serbia, Paul Bader. Paul Bader’s name was at the same time known in literature and school textbooks as the ‘’second enemy offensive. ‘’The operation was designed as a broad January military venture with three sub-phases.In the first sub-phase, the Chetnik’s detachment in Ozren was supposed to be destroyed; in second, the Partizans and Chetniks under the command of Major Jezdimir Dangic were to be destroyed; whereas the third was supposed to check the territory and, with the pro-fascist collaborators and home guards, to carry out a definite cleaning. It was the biggest operation at that period of time, which was aimed against the Chetnik’s army, for the Germans had independently performed and it was the time when the home guards and pro-fascist collaborators joined them.The work, in chronological ordering, follows the German venture against the military Chetnic’s detachments of Cvijetin Todic and of Major Jezdimir Dangic, using data from the German war operational records and the published literature.

Наташа Т. Костић[1]
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет
Катедра за психологију
Марија М. Видаковић
Зворник

УДК 159.922.8:159.942.072(497.6РС)
DOI 10.7251/RAD1715025K

Оригинални научни рад

ОДНОС СОЦИЈАЛНО-СТАТУСНИХ КАРАКТЕРИСТИКА И САМОПОШТОВАЊА СА СОЦИЈАЛНОМ АНКСИОЗНОШЋУ УЧЕНИКА СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

Апстракт: *Проблем истраживања се односи на испитивање односа социјално-статусних карактеристика и самопоштовања са социјалном анксиозношћу ученика средње школе. Истраживање је спроведено са циљем да се одговори на питање да ли се ученици средње школе статистички значајно разликују у испољеном нивоу социјалне анксиозности с обзиром на њихове социјално-статусне карактеристике (пол, ред рођености, мјесто у коме је проведен највећи дио дјетињства и разред), као и са циљем да одговори на питање да ли постоји статистички значајна повезаност између испољеног нивоа самопоштовања и социјалне анксиозности ученика средње школе. Узорак истраживања обухвата 124 испитаника и чине га ученици гимназије општег смјера Средњошколског центра у Палама старости од 15 до 18 година. Методе које су кориштене у истраживању су: систематско емпиријско-неексперименталани метод и метод анализе садржаја. Резултати истраживања показују да се испитаници статистички значајно не разликују у испољавању социјалне анксиозности с обзиром на испитиване социјално-статусне карактеристике (пол, ред рођености, мјесто у коме је проведен највећи дио дјетињства и разред), као и то да постоји статистички значајна повезаност између самопоштовања и социјалне анксиозности (r_o = -.498, p = .000, N = 124). Непостојање статистички значајне разлике у испољеном нивоу социјалне анксиозности с обзиром на социјално-статусне карактеристике испитаника, те статистички значајна повезаност самопоштовања и социјалне анксиозности указује на могућност фокусирања будућих истраживања на карактеристике појединца које могу изазвати већи или мањи ниво страха од понижења, процјењивања или одбацивања од стране других, те у складу са добијеним резултатима спроводити мјере које би јачале оне аспекте личности које омогућавају адекватније и успјешније функционисање појединца у различитим социјалним ситуацијама.*

Кључне ријечи: *социјална анксиозност, самопоштовање, социјално-статусне карактеристике*

[1] natasa.kostic@ffuis.edu.ba

Увод

У времену брзе и развијене технологије када је појединац све више усмјерен на контакте са другим људима преко различитих технолошких средстава, све више се постављају питања која су у вези социјалне отуђености, усамљености, па и социјалне анксиозности. Узимајући у обзир чињеницу да се термин социјалне анксиозности изједначава са појмом социјалне фобије, те да резултати истраживања проблема социјалне анксиозности долазе управо из области клиничке психологије, не може се занемарити чињеница да је наведени проблем у фокусу истраживања и других психолошких дисциплина, развојне и социјалне психологије, психологије личности, али и психијатрије: „Позиву на истраживање социјалне анксиозности као комплексног феномена одазвали су се првенствено клинички психолози, но одговори стижу и из области социјалне и развојне психологије, психологије личности, психијатрије“ (Товиловић 2004: 64). Промјене у друштву доводе до потребе појединца да се активно или пасивно прилагоди постојећем стању, али у условима брзих и интензивних промјена тај процес је отежан немогућношћу појединца да на адекватан начин процесуира нове информације што код њега може изазвати интензивније осјећање стрепње и страха пред новим и неизвјесним ситуацијама. На нашим просторима, односно, на просторима БиХ и земаља у окружњу одвијају се бројни процеси промјена, почевши од оних на ширем друштвеном плану који имају за циљ њихово интегрисање у глобалну друштвену заједницу. Све више се истиче значај нових технолошких средстава комуникације и овладавање њима, млади су усмјерени на ступање у контак са другим људима посредством нових технологија. С друге стране, дешавају се промјене у процесу образовања, а вјештине које се истичу као значајне за овладавање кроз тај процес су вјештине комуникације и стварање успјешних социјалних интеракција или односа. С обзиром на наведено, поставља се питање у којој мјери су код младих, али и одраслих развијена обиљежја личности која омогућују адекватне и успјешне социјалне односе. Зубић, Бурушић (2009) истичу да социјална анскиозност представља обиљежје које код особе може смањити успјешност у социјалним односима, те у екстремним случајевима, представља препреку остварења социјалног статуса унутар свог окружења, те се може поставити конкретније питање које гласи: „У којој мјери социјална анксиозност карактерише младе и одрасле“, а добијањем одговора на ово питање могуће је и у извјесној мјери предвиђати и стварање адекватних и успјешних социјалних односа.

С обзиром на то да су ученици средње школе у периоду адолесценције коју карактеришу бројне промјене појединца не само на физичком, већ и на психолошком плану, али и с обзиром на то да се од њих очекује да ступе на више нивое образовања и у процес рада који од њих захтијева општа и

стручна знања, али социјалне вјештине и адекватно социјално функционисање, у смислу предвиђања могућих токова њиховог понашања у односима са другим људима, од значаја је вршити истраживања проблема социјалне анксиозности управо на овом узорку популације. Осим наведеног, према РЕБТ моделу развоја социјалне анксиозности, кључан период испољавања социјалне анксиозности је период адолесценције (Товиловић 2004) када је појединац привржен вршњачкој групи и када му је важно да га вршњаци прихватају и уважавају. Адолесцент је заокупљен тиме како ће га други вршњаци процијенити. Усљед евентуалних негативних социјалних искустава и одбацивања могуће је не само да је биолошки већ и психолошки предодређен да анксиозније реагује у социјалним ситуацијама, те из тог разлога развија скуп ирационе процјене и испољава понашања која карактерише избјегавање ситуација у којима може бити негативно процијењен.

Прије него се дефинише појам социјалне анксиозности, неопходно је дефинисати појам анксиозности уопште и истаћи разлике између нормалне и патолошке анксиозности, као и анксиозности посматране као стање и као црте. Штркаљ-Ивезић и др. (2007) анксиозност дефинишу као аутоматски одговор на опасност која се предвиђа у будућности и она дефинисана на овај начин представља нормалну реакцију организма на пријетећу ситуацију и омогућава му да се боље припреми за опасне ситуације. Оваква врста анксиозности је неопходна за опстанак појединца и сама по себи не спада у поремећаје. Ректор и др. (2008) управо и истичу како је одређени степен тјескобе код појединца и неопходан у неким ситуацијама, те да је неопходно знати неколико чињеница о овој врсти анксиозности, а то су: 1) да је она нормална и очекивана, те да се јавља код сваког појединца, 2) да је нужна за опстанак и прилагођавање појединца, 3) да није штетна ни опасна за адекватно функционисање појединца, 4) да је обично краткотрајна и 5) да је понекад корисна за извођење, али на ниским и умјереним нивоима. Овако дефинисана анксиозност посматра се као стање, односно као непријатан емоционални одговор приликом суочавања појединца са пријетећим или опасним ситуацијама (Спилбергер 1983, према: Товиловић и др. 2009). Посматрана као црта, анксиозност представља релативно трајну диспозицију појединца да већи број ситуација доживљава пријетећим и опасним: „За разлику од транзиторног стања анксиозности, црта анксиозности представља стабилнију диспозицију, а конзистентност анксиозног реаговања односи се на шири спектар ситуација ина временску стабилност ове склоности“ (Товиловић, Нововић 2009: 55). Повећан ниво стрепње и страха у ширем спектру животних ситуација, као и интензивније емоционалне реакције карактеристичне су за анксиозни поремећај, па Штркаљ-Ивезић (2007) истиче да се анксиозност која спада у психичке поремећаје дефинише као виши ниво страха и забринутости у односу на онај који је реално потребан у различитим животним ситуа-

цијама, а Петровић (1998) је дефинише као интензивну унутрашњу напетост која се не може приписати стварној опасности.

Социјална анксиозност представља форму анксиозности и према Међународној класификацији болести, социјална анксиозност се дефинише као поремећај за који је карактеристичан страх особе да ће се понизити у социјалним ситуацијама, те да ће је други људи негативно процијенити или да ће је одбацити (Комадина и др. 2013). Москович (2008, према: Комадина и др. 2013) наводи да се социјална анксиозност јавља код особа које сматрају да њихове особине нису толико добре или нису у складу са очекивањима околине, те се плаше да ће бити осуђиване. Филаковић, Мандић (2003) истичу да је социјална анксиозност ирационалан страх појединца који се јавља у ситуацијама када га неко посматра или критикује. Такве ситуације су најчешће: јавни наступ, изјава за ТВ, изношење свог мишљења на састанцима и сл.

Удружење за анксиозни поремећај у Америци (The Anxiety Disorders Association of America – ADAA 2015) прави разлику између нормалне анксиозности и социјалне анксиозности као поремећаја истичући да је ова прва карактеристична за ситуације прије почетка неке презентације или вођења састанка од стране појединца или у ситуацијама кад појединац тражи повишицу, као и приликом уласка у просторију у којој је велики број непознатих особа или приликом састанака наслијепо. Реакције појединца се у наведеним ситуацијама могу посматрати и као стања треме или осјећања стидљивости у одређеним социјалним ситуацијама. Примјери социјалне анксиозности као поремећаја су у ситуацијама када појединац одбија да јавно наступи у ситуацијама када је добио заслужену промоцију или унапрјеђење, у ситуацијама одмора у канцеларији у којој ради и у којој је присутан већи број људи, као и одбијања позива на дружење због страха да ће се осрамотити.

Товиловић (2004) социјалну анксиозност дефинише кроз три кључне компоненте: 1) реакција аутономног нервног система, 2) преокупираност страхом од негативне процјене и 3) избјегавање или жеља да се избјегне социјална ситуација. Ова ауторка такође истиче да изразит, трајан, претјеран и неоснован страх од једне или више ситуација у којима особа може бити посматрана или процјењивана представља патолошки доживљај екстремне социјалне анксиозности, односно, социјалне фобије или социјално анксиозног поремећаја. Она такође истиче да је код социјално анксиозног поремећаја функционисање појединца битно нарушено и да му представља сметњу у професионалном и социјалном аспекту живота, те да се „овај поремећај на континууму социјалне анксиозности јасно одваја од стидљивости или треме коју многи људи доживљавају у појединим социјалним ситуацијама, особито приликом јавног наступа (тзв. »нормална« социјална анксиозност)“ (Товиловић 2004: 65).

Крнетић (2006) истиче да се социјална анксиозност јавља када особа има жељу да остави добар утисак на друге, али није сигурна да ће успјети у томе, те да је она производ два фактора (Лери, Ковалски 1995): мотивације да се остави жељени утисак и субјективне вјероватноће да се то оствари. Другим ријечима, што је особа мотивисанија да остави одређени утисак на друге људе и што више процјењује да је вјероватноћа да се то оствари ниска, ново социјалне анксиозности ће бити виши. Овај аутор наводи три фактора који карактеришу социјалну анксиозност, а то су: 1) катастофизирање прије него што настане социјална ситуација, 2) повећан рад аутономног нервног система пре социјалне ситуације и 3) избјегавање социјалних ситуација.

Ситуације у којима се јавља социјална анксиозност су оне у којима се изглед појединца, његово понашање и друге особине могу продорно посматрати и процјењивати од стране других људи (Калајџић 2012). Холт (1992, према: Јуретић 2008) наводи сљедеће ситуације које подупиру социјалну анксиозност: 1) формални говор и интеракција (говор пред публиком, на састанцима, јавни наступ и сл.), 2) неформални говор и интеракција (одлазак на забаве, сусрети са непознатим особама и сл.), 3) асертивно понашање које укључује изражавање неслагања особе са већином других, супротстављање ауторитету и 4) ситуације у којима је особа посматрана док врши одређену радњу.

Хјуџс (2006, према: Јуретић 2008) истиче да треба разликовати двије врсте социјалне анскиозности: анксиозност везана уз социјалне интеракције и анксиозност која се јавља приликом вршења одређене активности. Комадина и др. (2013) наводе двије врсте социјалног страха који су карактеристични за социјалну анксиозност: страх од процјене других људи и анксиозност у социјалним интеракцијама. Филаковић, Мандић (2003) наводе да постоје два подтипа социјалног анксиозног поремећаја: генерализовани и специфични. Генерализована социјална анксиозност се јавља у многоструким социјалним ситуацијама, док се специфични анксиозни поремећај јавља једној или више карактеристичних социјалних ситуација (Филаковић, Мандић 2003).

Социјално анксиозне особе развијају искривљене и негативне зекључке о социјалним ситуацијама, а оне се манифестују у: 1) склоности да се неки неодређени, неутрални социјални стимулуси тумаче као негативни и одбацујући, 2) склоности да се негативни социјални стимулуси тумаче као много опаснији и снажнији, више угрожавајући него што је реално и 3) склоности да се прецијени вјероватноћа јављања угрожавајућег социјалног догађаја (Крнетић 2006).

Неке особе су на биолошкој и психолошкој основи предодређене да развију социјалну анксиозност (Елис 1976; 1994, према: Товиловић 2004). Филаковић, Мандић (2003) истичу три главне карактеристике које доприно-

се развоју социјалне анксиозности, а то су: 1) директно условљавање страха, 2) секундарно условљавање страха (учење опажањем) и 3) вербални и невербални пренос информација о социјално фобичним ситуацијама.

На развој социјалне анксизности утиче понашање родитеља према дјетету и то путем: директног условљавања, учења опажањем, преноса информација, али и биолошким наслијеђем (Филаковић, Мандић 2003). Неки родитељи поткрјепљују понашање своје дјеце када избјегавају ситуације у којима треба да ријеше одређени проблем, што узрокује да се касније јави интензивни страх, а усљед тога и испољи социјална анксиозност. Такође, родитељи који ограничавају, сувише контролишу понашање своје деце могу код њих развити социјалну анксиозност.

Крнетић (2006) наводи да когнитивни модел социјалне анксиозности истиче да је њена централна карактеристика појављивања погрешно процесовање информација. Према овом схватању, људи стварају различите претпоставке о себи, другима и условима живота и оне саме по себи не утичу на појаву социјалне анксиозности, већ у средишту социјалне анксиозности лежи апсолутистички захтјев који у догматској форми „морам“ и „требам“ особа поставља себи у социјалним ситуацијама.

Кларк и Велс (1985, према: Јуретић 2008) објашњавају социјалну анксиозност појавом скупа претпоставки који се јављају у социјалним ситуацијама, које особа перципира опасним и које изазивају разне бихевироалне, когнитивне и емотивне промене.

Истраживања Рубина, Ле Маре и Лолис (1990, према: Зубић, Бурушић 2009) показују да дјеца имају предиспозицију да буду бихејвриорално инхибирана, што касније резултира неуспјехом у остваривању контакта са вршњацима, што даље води до недовољног развијања социјалних вештина, те до појаве социјалне анксиозности.

С обзиром на то да на развој социјалне анксиозности утичу поступци родитеља, приликом истраживања овог проблема неопходно је испитати његов однос са одређеним социјално-статусним карактеристикама појединаца управо из разлога што заузимање одређеног положаја у друштву подразумијева и одређене обрасце понашања других особа према тим особама. Неки од универзалних положаја се одређују с обзиром на сљедеће: пол, ред рођености, мјесто живљења и старост. Према свакој категорији унутар одређене групе положаја ће подразумијевати друге обрасце понашања других људи према њима. У друштву постоје одређена схватања како се понашати према особама мушког и женског пола, старијима и млађима. У вези с тим су и очекивана понашања од особа које припадају некој социјално-статусној категорији, односно, одређеном положају у друштву. Без обзира на истицање

родитеља како су њихови поступци подједнаки и према мушкој и према женској дјеци или прворођеној и касније рођеној дјеци, разлике су евидентне. И Адлер (2007) је истицао да је друштво од давнина структурисано тако да се особама мушког пола придаје јачи положај, док су жене слабије и самим тим мање вриједне: „Девојчица мора да слуша на сваком кораку и у свим варијацијама, такорећи свакодневно, да су девојчице неспособне и подесне само за лакше, подређене послове. Јасно је да ће девојчица, не могући својом дечјом памећу оценити исправност оваквих мишљења, женску неспособност сматрати непромењивим удесом жене, и на крају поверовати у своју сопствену неспособност“ (Адлер 2007: 149). С обзиром на то да други људи приликом своје процјене могу да потврде нечије схватање о властитим способностима, могуће је да особе женског пола усљед схватања да су слабије и мање вриједне од мушкараца испољавају виши ниво анксиозности. Адлер (1990) истиче да се прворођена, другорођена и трећерођена дјеца разликују према својим карактеристикама личности и понашањима у вези са социјалним ситуацијама, наводећи да узрок тих разлика лежи у понашању родитеља према њима. С тим у вези, може се поставити питање да ли особе различитог реда рођености испољавају више или ниже нивое анксиозности. Маркус и Китајама (1991, према: Москович и др. 2005) су утврдили да културно окружење утиче на ниво социјалне анксиозности, па је у складу са тим оправдано поставити питање да ли ће изложеност одређеном културном контексту, у смислу градске и сеоске средине, у већем периоду живота бити повезана са одређеним нивоима социјалне анксиозности.

Осим наведеног, за разумијевање проблема социјалне анксиозности неопхподно је испитати њен однос са другим карактеристикама личности. Самопоштовање, које се односи на мјеру у којој појединац уважава и вреднује себе и развија се кроз комуникацију са значајним другим (Мид 1934, према: Милошевић, Шевкушић 2005) је једна од карактеристика личности која би била интересантна за разумијевање наведеног проблема.

Концепт самопоштовања датира од 1890. године када је Вилијам Џејмс објавио књигу *Принципи психологије* (Костић 2013), а експанзија истраживања самопоштовања настаје 60-тих година двадесетог вијека истраживањима Куперсмита (1959, према Мрук 2006) и Розенберга (1965, према: Мрук 2006). Куперсмит (1967, према: Костић 2013) дефинише самопоштовање као став појединца према себи и увјерење које има о томе колико је успјешан, вриједан и способан, а Розенберг (1968; 1979, према: Симонс 1987) као позитиван или негативан став који појединац има о себи. Без обзира која се дефиниција користи, битна карактеристика особе са ниским самопоштовањем је негативна евалуација самог себе, односно, његова процјена или став да је он мање способан и мање вриједан од других људи. У очекивању социјалних ситуација, када појединац предвиђа процјену од стране других

људи и када жели да се покаже у што бољем свјетлу, управо негативна слика о себи може довести до појаве социјалне анксиозности. С обзиром на то да је негативна слика о себи код особа са нижим нивоом самопоштовања релативно трајна карактеристика могуће је да број социјалних ситуација у којима појединац очекује процјену од стране других особа, али и негативан резултат већи него код особа са вишим нивоом самопоштовања.

Особе које имају високо самопоштовања прихватају своје добре и лоше стране, свјесни су својих лоших страна и знају да не могу бити савршени (Видовић и др. 2003). С друге стране, особе које имају ниско самопоштовање, не прихватају себе, сматрају да не вриједе, показују знаке неуспјешности и неприлагођености. Бурушић, Тадић (2006) наводе да је самопоштовање веома важан услов осећања задовољства или незадовољства животом сваког појединца, те да високо самопоштовање директно утиче на генерисање позитивних емоција. У складу са наведеним, ове особе добро прихватају критику, дозвољавају себи неуспјех, знају како да поступају у конфликтном односу. У социјалним ситуацијама, особе које имају високо самопоштовање лакше ступају у интеракцију са другим људима, али и лакше прекидају социјалне контакте (Бурушић, Тадић 2006). Такве особе су спремније да јавно говоре, да критикују рад групе и да дају алтернативна рјешења за разлику од особа које имају ниско самопоштовање.

Истраживања односа социјално-статусних карактеристика и самопоштовања са социјалном анксиозношћу

Истраживања која обухватају однос социјално-статусних карактеристика испитаника и социјалне анксиозности нису једнозначна. Другим ријечима, различити истраживачи су долазили до различитих резултата. С обзиром на то да се термини социјална анксиозност и социјална фобија често изједначавају, у тексту који слиједи користиће се термини које су користили аутори истраживања.

Када је ријеч о односу пола и социјалне фобије Калајџић (2012) је, на узорку од 200 адолесцената, утврдила да се мушки и женски испитаници статистички значајно не разликују у испољавању социјалне фобије. До истих налаза су дошли и Турк и др. (1998), као и Јункерс и др. (2001). Јонкерс и др. (2001) су истраживање спровели на клиничкој популацији и закључили да је хронична социјална фобија подједнако карактеристична и за мушкарце и за жене. Међутим, Кабало и др. (2001) су, у кроскултуралном истраживању на узорку испитаника из 16 земаља латинске Америке, као и из двије европске земље (Шпанија и Португал) и користећи упитник социјалне анксиозности који садржи шест субскала, утврдили да се мушки и женски испитаници ста-

тистички значано разликују у испољавању социјалне анксиозности. Дел'Осо и др. (2003) су на узорку од 520 ученика средње школе утврдили да женски испитаници испољавају виши ниво социјалне анксиозности од мушких испитаника.

Калајџић (2012) није утврдила статистички значајну разлику у испољавању социјалне фобије код прворођене и другорођене дјеце. Гринберг, Стравински (1985, према: Хадсон, Рапе 2000) су дошли до налаза да прворођена дјеца испољавају виши ниво социјалне анксиозности него касније рођена дјеца.

О истраживањима која обухватају однос мјеста у коме је проведен највећи дио дјетињства, односно руралне и урбане средине, и социјалне анксиозности у нама доступној литератури има мало података. С обзиром на наведено, ослањајући се на резултате истраживања која су обухватала однос руралне и урбане средине и различитих поремећаја који укључују и анксиозност или односе са другим људима (Анголд и др. 2002; Канино и др. 2004; Бесдо и др. 2009) може се, иако са извјесном резервом, тврдити да мјесто у коме је проведен највећи дио дјетињства није статистички повезано са социјалном анксиозношћу.

Разред који похађају испитаници могуће је посматрати као узраст испитаника. Истраживање која је спровела Калајџић (2012) показују да се испитаници који похађају средњу школу статистички значајно не разликују у испољавању социјалне фобије од испитаника који студирају. Истраживање које је спроведено на финским адолесцентима узраста од 12 до 16 година показују да се, према тамошњим стандардима школовања, они који похађају осми разред статистички значајно разликују од испитаника који похађају седми и девети разред (Ранта и др. 2009).

За разлику од претходно наведених, истраживања којима је испитиван однос самопоштовања и социјалне анксиозности су једнозначна. Различита истраживања су показала да самопоштовање статистички значајно негативно корелира са социјалном анксиозношћу (Чек, Бус, 1981; Геист, Борецки 1982; Џонс и др. 1986; Лери, Ковалски 1993, према: Лери, Ковалски 1995).

Проблем и циљ истраживања

Проблем истраживања се односи на испитивање односа социјално-статусних карактеристика и самопоштовања са социјалном анксиозношћу ученика средње школе. Истраживање је спроведено са циљем да се одговори на питање да ли се ученици средње школе статистички значајно

разликују у испољеном нивоу социјалне анксиозности с обзиром на њихове социјално-статусне карактеристике: пол, ред рођености, мјесто у коме је проведен највећи дио дјетињства и разред. Истраживање је такође имало за циљ да одговори на питање да ли постоји статистички значајна повезаност између испољеног нивоа самопоштовања и социјалне анксиозности ученика средње школе.

Хипотезе истраживања

С обзиром на то да резулати истраживања у нама доступној литератури нису једногласна када је ријеч о односу социјално-статусних карактеристика испитаника (пол, ред рођености, мјесто укоме је проведен највећи дио дјетињства и разред) и социјалне анксиозности прва хипотеза је нулта и она гласи:

Х1: Не постоји статистички значајна разлика у испољавању социјалне анксиозности с обзиром на социјално-статусне карактеристике испитаника (пол, ред рођености, мјесто укоме је проведен највећи дио дјетињства и разред).

Резултати претходних истраживања указују на то да између самопоштовања и социјалне анксиозности постоји статистички значајна негативна корелација, те је друга хипотеза алтернативна и она гласи:

Х2: Између самопоштовања и социјалне анксиозности постоји статистички значајна негативна повезаност.

Узорак истраживања

Узорак истраживања обухвата 124 испитаника и чине га ученици гимназије општег смјера Средњошколског центра у Палама старости од 15 до 18 година. Узорак је пригодни, што подразумијева да су у процесу истраживања изабрани испитаници који су били доступни истраживачу. Узорак испитаника не одражава популацију становништва, те је генерализација добијених резултата ограничена. У табели 1 је представљена структура узорка.

Табела 1 Структура узорка испитаника

Одредница узорка	Категорија	Фреквенција	Проценат
Пол	Мушки	49	39.52
	Женски	75	60.48
Године старости	15	34	27.42
	16	40	32.26
	17	38	30.65
	18	12	9.68
Ред рођености	Прворођени	66	53.23
	Другорођени	46	37.10
	Трећерођени	9	7.26
	Остало	3	2.42
Разред	Први	63	50.81
	Други	22	17.74
	Трећи	39	31.45
Мјесто у коме је проведен највећи део дјетињства	На селу	9	7.26
	У малом мјесту	76	61.29
	У граду	39	31.45

Узорак испитаника није уједначен ни по једном критеријуму. Узорком је обухваћено 39.52% испитаника мушког и 60.48% испитаника женског пола старости од 15 (27.42%), 16 (32.26%), 17 (30.65%) и 18 година (9.68%). Проценат прворођених испитаника је 53.23%, другорођених 37.1%, 7.26% је трећерођено, док категорији остали припада 2.42% испитаника. Проценат испитаника који похађају први разред средње школе је 50.81%, други разред 17.74% и трећи разред 31. 45%. Када је ријеч о мјесту у коме је проведен највећи дио дјетињства, од укупног узорка испитаника њих 7.26% је провело највећи део дјетињства на селу, 61.29% у малом мјесту и 31.45% у граду.

Методе и инструменти истраживања

Методе које су кориштене у истраживању су: систематско емпиријско-неексперименталн метод и метод анализе садржаја. Систематско емпиријско-неексперименталн метод (сурвеу) се огледа у спровођењу теренског истраживања на изабраном узорку помоћу инструмента који су изабрани за потребе овог истраживања. Метод теоријске анализе који се огледа у анализи садржаја теоријски и методолошки сродних овом проблему истраживања.

Инструменти који су коришћени у истраживању су сљедећи: 1) упитник за прикупљање података о социјално-статусним карактеристикама испитаника, 2) скала самопоштовања и 3) скала социјалне анксиозности.

Упитник за прикупљање података о социјално-статусним карактеристикама испитаника обухвата низ питања која се односе на: пол, године старости, ред рођености, мјесто у коме је проведен највећи дио дјетињства и разред.

Скалу самопоштовања је конструисао Розенберг 1965. године. Скала је петостепена, Ликертовог типа и садржи 10 тврдњи од којих је њих 5 позитивних, а 5 негативних. Испитаници су приликом одговарања имали могућност да искажу степен слагања са тврдњама од степена 1 који је означавао потпуно неслагање до 5 који је означавао потпуно слагање. Провјером метријских карактеристика утврђено је да скала има задовољавајући ниво поузданости. Вриједност Кронбах-алфа коефицијента износи .739.

Анализом дистрибуције одговора испитаника утврђено је да су испитаници у највишој мјери испољавали виши ниво самопоштовања на шта указују мјере централне тенденције и одступања од ње. Аритметичка средина одговора на скали самопоштовања износи 4.100 што је изнад теоријске средње вриједности одговора која се креће у распону од 2.50 до 3.50. Вриједност медијане износи 4.200, што значи да преко 50% испитаника испољава висок ниво самопоштовања. Негативан предзнак скјуниса (-.544) указује на груписање података око виших вриједности, односно, на испољавање вишег нивоа самопоштовања.

Табела 2 Мјере централне вриједности и варијабилности одговора на скали самопоштовања

AS	Md	St. dev	Min	Max	R	Sk	Ku
4.100	4.200	.577	2.60	5.00	2.40	-.544	-.351

Употребом Колмогоров-Смирновог теста утврђено је да дистрибуција одговора на скали самопоштовања статистички значајно одступа од нормалне расподјеле ($p<.05$).

Табела 3 Вриједности Колмогоров-Смирнов теста за анализу нормалности дистрибуције одговора на скали самопоштовања

St	df	p
.113	124	.001

Скалу социјалне анскиозности конструисала је Товиловић (2004). Скалу чине 32 тврдње. Ликертовог је типа и петостепена је. Високи скорови на скали указују на виши ниво присуства социјалне анксиозности. Аутор скале је на узорку од 261 студента Универзитета у Новом Саду утврдио висок ниво поузданости на шта указује вриједност Кронбах-алфа коефицијента која износи .92. Утврђени ниво поузданости на узорку овог истраживања је такође висок на шта указује и израчуната вриједност Кронбах-алфа коефицијента која износи .914.

Анализом дистрибуције одговора на скали социјалне анксиозности утврђено је да су испитаници у нижој мјери испољавали социјалну анксиозност (Табела 4). На то указује вриједност аритметичке средине која износи 2.313. Теоријска средња вриједност скале социјалне анксиозности се креће од 2.50 до 3.50, а добијена вриједност аритметичке средине је нижа од ње. Такође и вриједност медијане указује на наведено. Вриједност медијане износи 2.250, што значи да је 50% испитаника имало одговоре испод наведене вриједности.

Табела 4 Мјере централне вриједности и варијабилности одговора на скали социјалне анксиозности

AS	Md	SD	Min	Max	R	Sk	Ku
2.313	2.250	.665	1.16	4.13	2.97	.409	-.476

Нормалност дистрибуције одговора на скали социјалне анксиозности испитивана је Колмогоров-Смирновим тестом. Добијене вриједности указују на то да наведена дистрибуција има нормалну расподјелу (p>.05).

Табела 5 Вриједности Колмогоров-Смирнов теста за анализу нормалности дистрибуције одговора на скали социјалне анксиозности

St	df	p
.075	124	.080

Резултати истраживања

У овој цјелини биће представљен однос социјално-статусних карактеристика испитаника (пол, ред рођености, мјесто у коме је проведен највећи дио дјетињства) и социјалне анксиозности. С обзиром на то да дистрибуција одговора на скали социјалне анксиозности одговара нормалној расподјели, изабране су параметријске технике за утврђивање испитиваних односа и то: 1) t-тест за утврђивање разлика између група са двије категорије у испољеном нивоу социјалне анксиозности и 2) једнофакторска анализа варијансе за утврђивање између група са три категорије у испољеном нивоу социјалне анксиозности. Након приказа наведених резултата, биће приказан однос самопоштовања и социјалне анксиозности. С обзиром на то да су и самопоштовање и социјална анксиозност континуиране варијабле, а да дистрибуција самопоштовања статистички значајно одступа од нормалне расподјеле, приликом обраде података кориштен је Спирманов коефицијент корелације.

Однос пола и социјалне анксиозности

Употребом t-теста утврђено је да се испитаници различитог пола статистички значајно не разликују у испољеном нивоу социјалне анксиозности (p>.05). Подаци приказани у Табели 6 показују да не постоји статистички значајна разлика између испољеног нивоа анксиозности код испитаника мушког пола (AS = 2.211, SD = .623) и испитаника женског пола (AS = 2.379, SD = .686). Просјечна разлика између средњих вриједности по групама износи -.168, 95% CI: од -.408 до .073 (Табела 7).

Табела 6 Групна статистика односа пола и социјалне анксиозности

	Пол	**N**	**AS**	**SD**
Социјална анксиозност	Мушки	49	2.211	.623
	Женски	75	2.379	.686

Табела 7 Резултати односа пола и социјалне анксиозности добијени употребом t-теста

	Левенов тест		**t – тест**						
Једнаке варијансе	**F**	**p**	**t**	**df**	**p**	**AS d**	**St.er**	**95% CI**	
								l	**h**
	.266	.607	-1.378	122	.171	-.168	.122	-.408	.073

Однос реда рођености и социјалне анксиозности

На основу резултата добијених једнофакторском анализом варијансе утврђено је да се испитаници статистички значајно не разликују у испољеном нивоу социјалне анксиозности с обзиром на ред рођености (p>.05). Средње вриједност испољеног нивоа социјалне анксиозности за прворођене испитанике (N = 66) износи 2.306, а стандардна девијација .734, за другорођене (N = 46) AS = 2.349, SD = .597, а за трећерођене (N = 12) AS = 2.201, SD = .530 (Табела 8).

Табела 8 Групна статистика односа реда рођености и социјалне анксиозности

	Ред рођености	**N**	**AS**	**SD**
Социјална анксиозност	Прворођени	66	2.306	.734
	Другорођени	46	2.349	.597
	Трећерођени	12	2.201	.530

Табела 9 Резултати једнофакторске анализе варијансе испитиваног односа реда рођености и социјалне анксиозности

	Sum sq	df	AS sq	F	P
Између група	.201	2	.101	.225	.799

Однос мјеста у коме је проведен највећи дио дјетињства и социјалне анксиозности

Резултати t-теста показују да се испитаници који су провели највећи дио дјетињства у различитим мјестима (село и мање мјесто, те град) статистички значајно не разликују у испољеном нивоу социјалне анксиозности (p>.05). Подаци приказани у Табели 10 показују да не постоји статистички значајна разлика између испољеног нивоа анксиозности код испитаника који су највећи дио дјетињства провели на селу и у мањем мјесту (AS = 2.359, SD = .677) и испитаника који су највећи дио дјетињства провели у граду (AS = 2.112, SD = .633). Просјечна разлика између средњих вриједности по групама износи.147, 95% CI: од -.106 до .401 (Табела 11).

Табела 10 Групна статистика односа мјеста у коме је проведен највећи дио дјетињства и социјалне анксиозности

	Највећи дио дјетињства	N	AS	SD
Социјална анксиозност	Село и мање мјесто	85	2.359	.677
	Град	39	2.112	.633

Табела 11 Резултати односа мјеста у коме је проведен највећи дио дјетињства и социјалне анксиозности добијени употребом t-теста

	Левенов тест		t – тест						
Једнаке варијансе	F	p	t	df	p	AS d.	St.er	95% CI	
								l	h
	.279	.598	1.147	122	.253	.147	.128	-.107	.401

Однос разреда који похађају испитаници и социјалне анксиозности

Употребом једнофакторске анализе варијансе утврђено је да се испитаници статистички значајно не разликују у испољеном нивоу социјалне анксиозности с обзиром на разред који похађају (p>.05). Средње вриједности испољеног нивоа социјалне анксиозности и одступања од њих су сљедеће: за испитанике првог разреда (N = 63) AS = 2.244, SD = .626, за испитанике другог разреда (N = 22) AS = 2.449, SD = .674, а за испитанике трећег разреда (N = 39) AS = 2.346, SD = .721 (Табела 12).

Табела 12 Групна статистика односа разреда који похађају испитаници и социјалне анксиозности

	Разред	N	AS	SD
Социјална анксиозност	Први	63	2.244	.626
	Други	22	2.449	.674
	Трећи	39	2.346	.721

Табела 13 Резултати једнофакторске анализе варијансе испитиваног односа разреда који похађају испитаници и социјалне анксиозности

	Sum sq	df	AS sq	F	P
Између група	.748	2	.374	.845	.432

Однос самопоштовања и социјалне анксиозности

На основу резултата добијених Спирмановим коефицијентом корелације утврђено је да постоји статистички значајна повезаност између самопоштовања и социјалне анксиозности (r_o = -.498, p = .000, N = 124).

Табела 14 Корелација самопоштовања и социјалне анксиозности

	*	r_o	p	N
Самопоштовање				
социјална анксиозност		.-.498	.000	124

Негативан предзнак корелације указује на негативну повезаност, односно на то да испитаници са нижим нивоом самопоштовања испољавају виши ниво социјалне анксиозности.

Дискусија

Прије него што се приступи интерпертацији добијених резултата и дискусији у вези њих неопходно је истаћи да је узорак исптаника на коме је вршено истраживање пригодни, односно не одражава популацију, те је генерализација добијених резултата ограничена. Наиме, истраживањем је обухваћено 124 испитаника гимназије општег смјера Средњошколског центра у Палама. Међутим, сматрамо да се добијени резултати могу користити за даља истраживања којима би се обухватио већи узорак испитаника како би се добили валиднији подаци у вези испитиваног проблема који би се могли генерализовати на већи дио популације и у складу са добијеним подацима предузимати мјере у смањењу нивоа социјалне анксиозности.

Такође треба истаћи да је утврђени ниво социјалне анксиозности нижи од теоријске вриједности кориштене скале. Другим ријечима, испољени ниво социјалне анксиозности на испитаном узорку не може се посматрати као поремећај, већ као предиспозиција појединца да у одређеним социјалним ситуацијама чешће реагује емоционалном реакцијом страха да ће се понизити, да ће га негативно процијенити или да ће бити одбачен. Број тих ситуација је код појединаца нешто чешћи и емоционална реакција интензивнија, али не у мјери у којој би било нарушено њихово адекватно социјално функционисање. С друге стране, неопходно је истаћи и то да изабрани узорак испитаника није поређен са испитаницима код којих је дијагностификован поремећај социјалне анксиозности, те је тумачење утврђене мјере њеног испољавања у овом истраживању неопходно узети са извјесним обзиром.

Анализом резултата утврђено је да се испитаници статистички значајно не разликују у испољеном нивоу социјалне анксиозности с обзиром на њихове социјално-статусне карактеристике. Разред који похађају испитаници може се тумачити у смислу старосних категорија при чему сваки од њих представља различит ниво знања и искуства може се изједначити као одређена старосна категорија. Међутим, распон година испитаника је мали (15-18 година) и сви испитаници припадају истом периоду развоја (период адолесценције), те се непостојање статистички значајне разлике у нивоу испољене социјалне анксиозности с обзиром на разред који похађају испитаници може тумачити релативно малим распоном година и релативно кратким периодом развоја за који нема карактеристичних разлика у мишљењу, процјени самог себе и других, као и социјалних образаца понашања. Неутврђене статистички значајне разлике у нивоу социјалне анксиозности с обзиром на остале социјално-статусне карактеристике испитаника (пол, ред рођености, мјесто у коме је проведен највећи дио дјетињства) могуће је тумачити друштвеним факторима. Наиме, у свијету брзих информација, када су на цијени послови који не захтијевају снагу, већ интелектуалне способности,схватање о значају мушке и женске улоге у друштву се мијења. Све више се истиче значај жена на различитим пословима, а и ниво образовања жена је виши у односу на неке раније периоде, те је стога и другачији однос према дјеци мушког и женског пола него раније. Положај жене је вјероватно другачији него раније и родитељи, а и други социјални чиниоци значајни за развој појединца, испољавају понашања које дјеца различитог пола перципирају као знак уважавања њихове вриједности и способности без обзира на пол. Схватање улоге жене као беспомоћног бића и мушкарца као бића које је јако и моћно вјероватно мијења схватање да су и једни и други подједнако јаки и способни за обављање важних социјалних задатака. Из тог разлога женски иситаници различите социјалне ситуације не доживљавају као ситуације у којима други траже њихове мане и грешке и спремају се да их због тога ис-

кључе из друштва. Мушки испитаници, вјероватно не процјењују различите социјалне ситуације као мјесто у коме ће морати да буду доминантнији, јачи и бољи од особа супротног пола. Због наведеног је могуће да се различите социјалне ситуације не доживљавају као пријетеће, те је ниво испољене социјалне анксиозности нижи код обје групе испитаника, а и да не постоје статистички значајне разлике међу њима у нивоу њеног испољавања.

Непостојање статистички значајне разлике код испитаника различитог нивоа реда рођености и нивоа испољене социјалне анксиозности могуће је тумачити сазнањима родитеља која проистичу из услова брзог развоја технологије и доступности информација, те се њихов однос према дјеци различитог реда рођености прилично изједначује. Напретком технологије, доступношћу информација, те могућношћу ступања у контакт са великим бројем људи без обзира на густину насељености мјеста у коме живе испитаници (село, мање мјесто, град) могуће је тумачити и резултате неутврђене статистички значајне разлике у нивоу социјалне анксиозности испитаника с обзиром на мјесто у коме је проведен највећи дио дјетињства. Проток информација, доступност за информације из различитих дијелова свијета, као и контакт са другим људима са најудаљенијих тачака планете омогућава појединцу да ступа у различите социјалне контакте са другим људима, да од најранијег дјетињства види реакције тих људи на своје мишљење, понашање и способности. За развијање социјалних вјештина и адекватно социјално функционисање данас није неопходан велики број директних интеракција за које је већа могућност остваривања у гушће насељеним мјестима. Бројне савремене технологије омогућавају социјалну интеракцију и развијање социјалних вјештина на различите начине, што резултира непостојањем разлика у нивоу социјалне анксиозности код испитаника који су највећи дио дјетињства провели на селу и у мањем мјесту или у граду.

Између самопоштовања и социјалне анксиозности утврђена је статистички значајна повезаност. Добијене податке могуће је тумачити тиме што особе које имају позитивнију слику о себи у контакту са другим људима виде шансу за потврђивање наведене слике. Такође, особе које вјерују у властите способности и властиту вриједност неће доживљавати друге људе као пријетњу, већ као шансу да потврде властиту оцјену. Вјеровање у властите способности неће изазивати страх од социјалних ситуација у којима су могуће процјене, али и различите социјалне ситуације се вјероватно неће доживљавати као мјеста у којима је појединац под „свјетлима рефлектора“ или пред очима посматрача пред којима на видјело излазе све мане и особине које могу бити неприхватљиве за друштво. Социјално неизвјесне ситуације особе са вишим нивоом самопоштвања, због вјере у себе и властите способности, вјероватно неће доживљавати као пријетњу, већ као шансу да тестирају себе у различитим ситуацијама и да процјене у којој мјери могу да

се носе са њима. Такође, особе које карактерише висок ниво самопоштовања у контакту са непознатим особама ће прије видјети шансу за трајније интеракције јер вјерују да су довољно способни и вриједни као и други људи, те да, због својих врлина, заслужују прихватање од дргих, а не одбацивање. Особе са нижим нивоом самопоштовања вјероватно очекују да ће их други људи одбацити. Негативна слика о себи, сумња у властите способности и вриједност је управо разлог очекивања одбацивања од стране других људи код особа са ниским самопоштовања.

Закључци

Резултати истраживања која обухватају однос социјално-статусних карактеристика испитаника (пол, ред рођености, мјесто укоме је проведен највећи дио дјетињства и разред који похађају) се разликују и не постоји сагласност различитих истраживача око тога да ли оне представљају статистички значајне детерминанте социјалне анксиозности. Резултати овог истраживања показују да се испитаници статистички значајно не разликују у испољеној анксиозности с обзиром на њихове социјално-статусне карактеристике (пол, ред рођености, мјесто укоме је проведен највећи дио дјетињства и разред који похађају). С друге стране, ово истраживање је потврдило ранија истраживања према којима између самопоштовања и социјалне анксиозности постоји статистички значајна негативна повезаност. Другим ријечима, потврђено је да особе са нижим нивоом самопоштовања испољавају виши ниво социјалне анксиозности. Наведено указује на неопходност трагања за оним психолошким факторима, односно карактеристикама личности, које су значајно повезане са социјалном ансиозношћу, како би се вршиле и превентивне и корективне мјере у правцу њеног смањивања или адекватнијег социјалног функционисања појединца.

Литература

Адлер 1990: A. Adler, *Poznavanje čoveka*, Novi Sad: Matica srpska.

Адлер 2007: A. Adler, *Poznavanje čoveka. Religija i individualna psihologija. Ogledi*. Beograd: Prosveta.

The anxiety disorders association of America – ADAA (2015) ‹http://www.adaa.org/sites/default/files/July%2015%20Social%20Anxiety_adaa.pdf› 10. 10. 2015.

Анголд и др. 2002: A. Angold et al., Psychiatric disorder, impairment, and service use in rural African American and white youth, *Archives of general psychiatry, 59*, 893-901.

Бесдо и др. 2009: K. Beesdo et al., Anxiety and anxiety disorders in children and adolescents: developmental issues and implications for DSM-V, *Psychiatric clinics of North America, 32*, 483-524.

Бурушић, Тадић 2006: J. Burušić, M. Tadić, Uloga samopoštovanja u odnosu crta ličnosti i neverbalnih socijalnih vještina, Zagreb: *Društvena istraživanja,* XV, 4-5, Zagreb, 753-771.

Видовић и др. 2003: V. Vidović i dr., *Psihologija obrazovanja*, Zagreb: IEP VERN.

Дел'Осо и др. 2003: L. Dell'Osso et al., Social anxiety spectrum, *European archives of psychiatry and clinical neuroscience*, 253, 286-291.

Зубић, Бурушић 2009: D. Zubić, J. Burušić, Fizička atraktivnost kao odrednica sociometrijskog statusa: moderirajući utjecaj samopoštovanja i socijalne anksioznosti, Zagreb: *Suvremena psihologija*, 159 /922, Zagreb, 63-79.

Јонкерс и др. 2001: K. A. Yonkers et al., An eight-year longitudinal comparison of clinical course and characteristics of social phobia among men and women, *Psychiatric services*, 52, 637-643.

Јуретић 2008: J. Juretić, Socijalna i ispitna anksioznost te percepcija samoefikasnosti kao prediktori ishoda ispitne situacije, Rijeka: *Psihologijske teme*, 1/17, Rijeka, 15-36.

Лери, Ковалски 1995: M. R. Leary, R. M. Kowalski, *Social anxiety*, New York: Guilford Press.

Кабало и др. 2008: V. E. Caballo et al., Social naxiety in 18 nations: Sex and age differences, Granada: *Behavioral Psychology / Psicología Conductual*, 16/ 2, Granada, 163-187.

Калајџић 2012: О. Калајџић, Социјално статусна обиљежја као детерминанте социјалне фобије код адолесцената, Фоча: *Биомедицинска истраживања,* 3/2, Фоча, 26-33.

Канино и др. 2004: G. Cannino et al., The DSM-IV rates of child and adolescent disorders in Puerto Rico: prevalence, correlates, service use, and the effects of impairment, *Archives of general psychiatry, 61*, 85-93.

Комадина и др. 2013: T. Komadina i dr., Uloga socijalne anksioznosti, samootvaranja i doživljavanja pozitivnih emocija u objašnjenju kvalitete prijateljskih odnosa kod studenata, Rijeka: *Psihologijske teme*, 22 /1, Rijeka, 51-68.

Костић 2013: Н. Костић, *Психосоцијални извори друштвених и личних вриједности*, Необјављена докторска дисертација. Пале: Катедра за психологију Филозофског факултета.

Крнетић 2006: I. Krnetić, Evaluacija racionalno emotivno bihejvioralne terpije socijalne anksioznosti: istraživanje na pojedincu. Niš: *Zbornik radova Filozofskog fakulteta,* 2/ 15, Niš, 1-16.

Милошевић, Шевкушић 2005: N. Milošević, S. Ševkušić, Samopoštovanje i školsko postignuće učenika, Beograd: *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, 1, Beograd, 70-78.

Москович и др. 2005: D. A. Moscovitch et al., The impact of self –construals on social anxiety: a gender-specific interaction, *Personality and individual differences*, 38, 659-672.

Мрук 2006: C. J. Mruk, *Sel-esteem research, theory, and practice: Toward a positive psychology*. New York: Springer publishing company.

Петровић 1998: S. P. Petrović, *Mali leksikon psihološko psihijatrijskih i pravnih pojmova*. Beograd: Partenon.

Ранта и др. 2009: K. Ranta et al., Social phobia in Finnish general adolescent population: prevalence, comorbidity, individual and family correlates, and service use, *Depression and anxiety, 26*, 528-536.

Ректор и др. 2008: N. Rector et al, *Anxiety disorders: An information guide,* Toronto: Centre for addiction and mental health.

Розенберг 1965: M. Rosenberg, *Society and the adolescent self-image*, Princeton, NJ: Princeton University Press.

Симонс 1987: R. G. Simons, Self-esteem in adolescence, u: T. Honess, K., M. Vardleu (red.), *Perspectives across the lifespan,* London: Kegan Paul Ltd, 172-192.

Товиловић 2004: S. Tovilović, Latentna struktura skale socijalne anksioznosti i relacije socijalne anksioznosti i iracionalnih uverenja, Beograd: *Psihologija,* 37/1, Beograd, 63-88.

Товиловић и др. 2009: S. Tovilović i dr., The role of trait anxiety in induction of state anxiety, Beograd: *Psihologija,* 42/4, Beograd, 491-504.

Товиловић, Нововић 2009: S. Tovilović, Z. Novović, Procena anksioznosti kao crte, u: M. Biro, S. Smederevac, Z. Novović, (red.), *Procena psiholoških i psihopatoloških fenomena*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju, 55-62.

Турк и др. 1998: C. L. Turk et al., An Investigation of gender differences in social phobia, *Journal of Anxiety Disorders*, 12, 209-223.

Филаковић, Мандић 2003: P. Filaković, N. Mandić, Socijalni anksiozni poremećaj, u: Lj. Hotujac (red.) *Uloga liječnika primarne zdravstvene zaštite*, Zagreb: Hrvatska consensus grupa za depresiju i anksiozne poremećaje, 49-57.

Хадсон, Рапе 2000: J. L. Hudson, R. M. Rapee, The origins of social phobia, *Behavior modification*, 24, 102-129.

Штркаљ-Ивезић 2007: S. Štrkalj-Ivezić, Uvodnik, Zagreb: *MEDIX,* 13/71, Zagreb, 9.

Штркаљ-Ивезић и др. 2007: S. Štrkalj-Ivezić i dr., Dijagnosticiranje anksioznih poremećaja, Zagreb: *MEDIX,* 13/71, Zagreb, 56-58.

Nataša T. Kostić
Marija M. Vidaković

THE RELATIONSHIP AMONG HIGH SCHOOL STUDENTS' SOCIAL POSITION, SELF-ESTEEM AND SOCIAL ANXIETY

Summary

The research in the paper focuses on investigating the possible relationships among high school students' social position, self-esteem and social anxiety. The research has been conducted with a sample of 124 Pale Grammar School students between the ages of 15 and 18 years. The methods used in the research are systematic empirical-nonexperimental and analytic method. The results of the research show that there is not a significant relationship between students' social anxiety and social position, while there is a significant relationship between self-esteem and social anxiety (ro = -.498, p = .000, N = 124). These results could be a good starting point for further research on the individual characheristics that may cause a higher or lower degree of fear of humiliation and rejection among the students, with an emphasis on strengthening the characteristics preventing the students from finding their position in different social situations.

Славиша М. Вулић[1]
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет
Катедра за историју

УДК 94(497.6)“1871/1878“
327(436-89:497.6)“1871/1878“
DOI 10.7251/RAD1715047V
Прегледни рад

„БОСАНСКО ПИТАЊЕ“ У СПОЉНОЈ ПОЛИТИЦИ ДВОЈНЕ МОНАРХИЈЕ (1871-1878) – пут ка окупацији

Апстракт: *Након пораза од Пруске, код Садове 1866. године, у борби за превласт у њемачком свијету, Хабзбуршка монархија била је принуђена да мијења своју спољну политику и да се након вишедеценијског мировања поново окрене збивањима на Балкану и Источном питању. Нова политика била је оличена у мађарском политичару Ђули Андрашију, који је крајем 1871. године постао заједнички министар спољних послова. Немири у Подгорици 1874. године, а потом и устанак у Херцеговини средином 1875. године, отворили су Источно питање у свој својој жестини и омогућили Андрашију да стрпљиво, али упорно успије да убиједи све велике силе у неопходност заузимања Босне и Херцеговине од стране Двојне монархије.*

Кључне ријечи: *Босна и Херцеговина, Аустро-Угарска, Османско царство, Ђула Андраши, Тројецарски савез, Устанак у Херцеговини, Рајхштатски споразум, Будимпештанска конвенција, Санстефански мир*

Од Свиштовског мира 1791. године до пораза код Садове 1866. године, у рату са Пруском, спољна политика Хабзбуршке монархије била је у потпуности окренута ка западу, док је у односима са Османском царевином настојала да очува мир и status quo. Неактивну политику на истоку, међутим, није одобравало војно крило, које је након добијања Јадранске обале, од Истре до Будве и Кастел Ластве, на Бечком конгресу 1814-1815. године, ради обезбјеђивања и лакшег брањења нове границе, тражило заузимање у цјелини или бар већег дијела Босанског пашалука.[2] Иако је политичко крило, као доминантније, наметнуло свој правац, војно крило није одустајало од својих замисли, а подстицај су му давали константни нереди на граници и стални упади на аустријску територију са босанске стране.[3] Једна од личности која

[1] slavisa_vulic@yahoo.com

[2] M. Imamović, *Bosna između Osmanske i Habsburške carevine u Istočnoj krizi 1875-1878. godine*, Zbornik radova sa medjunarodnog naučnog skupa povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878, tom I, Sarajevo, 1977, 343.

[3] L. Bencze, *The Occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878*, New York 2006, str. 8

је у првој половини 19. вијека обиљежила војну историју Хабзбуршке монархије, Јозеф Радецки (1766-1858), у више наврата давао је изјаве у вези са тим питањем увијек истичући неопходност заузимања далматинског залеђа.[4]

Апели Радецког, међутим, били су без одјека све док порази у Италији 1859, а поготово од Пруске 1866, нису ставили Монархију пред бројне дилеме и неопходне промјене, како у спољној тако и у унутрашњој политици. У спољној политици та промјена, међутим, није била нагла, јер је пораз био исувише тежак да би се једноставно ријешио окретањем на другу страну. У унутрашњој, дошло је до реорганизације Аустријске царевине и стварања Двојне, односно Аустро-Угарске Монархије 1867. године, што је значило укључивање у спољну политику још једног фактора – мађарског.

Кључну улогу и даље је имало аустријско политичко крило на челу са заједничким министром спољних послова Бојстом. У Источном питању оно је задржало политику одржања статуса кво. Разлог, наравно, није био жеља да се помогне Османском царству, већ то што је Бојст био свјестан да је након пораза од Пруске Хабзбуршка монархија ослабила и није желио значајније потресе на том подручју док не поврати снагу. Устанак на Криту и захтјеви Србије натјерали су га, ипак, да реагује из страха да се балкански хришћани не би потпуно окренули Русији и да се ствари не би ријешиле мимо воље Беча. Балканским хришћанима требало је дати заштиту и удовољити у неким захтјевима, али не мијењајући суштинске односе.[5] Истовремено, без обзира на ову подршку Цариграду, истакао је да је прошло вријеме када је Аустрија била више турска од самог султана. Према Босни и Херцеговини имао је посебан став – није био спреман да подржи њену аутономију јер би то био прелаз ка њеном потпуном одвајању од Турске и уједињењу са Србијом. Она је могла да буде само турска или аустријска, трећа могућност за њега била је неприхватљива.[6] Паралелно са овом принудном активношћу на истоку, главна пажња и даље му је била усмјерена ка збивањима у њемачким земљама, с израженом надом о повратку хабзбуршког утицаја на том подручју. О томе нам свједоче блиски контакти са Француском, кључним противником Пруске.[7]

---

[4] M. Gabriel, *Bosnien und die Herzegowina in den militärstrategischen Planungen der Habsburgermonarchie* (1700–1870), 2011, str. 2-3

[5] F.R. Bridge, *From Sadowa to Sarajevo, The Foreign Policy of Austria-Hungary, 1866-1914*, London 1972, str. 34-35.

[6] А.С. Медяков, *Проблема Боснии и Герцеговины во внешней политике монархии Габсбургов в первые годы дуализма 1867-1871. гг*, у књизи: *Австро-Венгрия: Центральная Европа и Балканы* (XI-XX вв.), Санкт-Петербург 2011, стр. 266-267, 269.

[7] Ж.П. Блед, *Франц Јозеф*, Београд 1998, стр. 340, 347.

Катастрофалан пораз Наполеона III код Седана 1870. године показао је да су све наде аустријског политичког крила о васкрсу утицаја у њемачком свијету биле узалудне. Седан је довео не само до уједињења Њемачке под Пруском, већ и до дефинитивног слома хабзбуршке западне политике и није остављао другу могућност него извршити корјениту промјену у цјелокупној спољној политици. Занимљиво је да је покретач нове политике био нико други већ главни носилац дотадашње, канцелар Бојст. У меморандуму Францу Јозефу 18. маја 1871. он је истакао да се мора прихватити чињеница да је Њемачко Царство постало кључни фактор у европској политици. За Двојну монархију било би најбоље да остави иза себе дотадашње сукобе, заборави на илузије претходне епохе и повеже се са Берлином, а онда кроз ту сарадњу да покуша да нађе и заједнички језик са Русијом. Умјесто на западу, Аустро-Угарска је своју зону утицаја требало да покуша проширити на Балкану. Францу Јозефу се допао приједлог, није видио бољи излаз из тренутне ситуације и прихватио га је. Међутим, нова политика тражила је и нове људе, па је Бојст новембра 1871. смијењен и постављен за амбасадора у Лондону, а на мјесто заједничког министра спољних послова именован је Ђула Андраши.[8]

Нови правац Хабзбуршке политике изазвао је одушевљење код Бизмарка јер се у потпуности поклапао са његовим намјерама. Иако је побиједио Француску, њемачки канцелар плашио се њеног реванша и био је спреман све да учини да га онемогући. Између осталог, требало је спријечити повезивање Париза са Русијом и Аустро-Угарском и то тако што би се овим двјема земљама пажња окренула ка Источном питању, у коме би се узајамно исцрпљивали или се под њемачким патронатом повезали, што би Бизмарку омогућило њихову контролу. Тако је настала идеја о Тројецарском савезу, који је оформљен 1873. године и званично имао дефанзивни карактер.[9] Као оправдање за његово стварање у прелиминарном споразуму из септембра 1872. године истакнута је тежња да се спријечи народна револуција, док је у коначном тексту из јуна 1873. наглашена намјера да се сачува мир у Европи и онемогуће било какви потреси.[10] У погледу Балкана Русија и Аустро-Угарска договориле су се да неће предузимати било какве једностране акције, већ ће се консултовати о свим евентуалним проблемима.

[8] Ч. Попов, *Грађанска Европа 1770-1914, књига III,* Београд 2010, стр. 204; В. Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III,* Београд 1925, стр. 190; F.R. Bridge, *nav. djelo*, str. 55; A. Suppan, *Aussen- und militärpolitische Strategie Österreich-Ungarns vor Beginn des bosnischen Aufstandes 1875*, Zbornik radova sa medjunarodnog naučnog skupa povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878, tom I, Sarajevo, 1977, стр. 159.

[9] Ж.П. Блед, *Франц Фердинанд,* Београд 2014, стр. 31; Ч. Попов, *Грађанска Европа 1770-1914, III,* стр. 201-203.

[10] М. Екмечић, *Стварање Југославије, књига II*, Београд 1989, стр. 276.

Међутим, циљеви савеза су, по свој прилици, били много дубљи од званично прокламованих. Тројецарски савез је био прејака снага за преслабе народне револуције, па постоји и претпоставка да је он, у ствари, од својих потписника створен да „почне заједничко решавање Источног питања, са поделом добити на Балкану.“[11] У то је био увјерен и британски премијер Бенџамин Дизраели, који је у фебруару 1874. године по други пут ступио на ту функцију. Француска је била побијеђена, Италија слаба, па је Дизраели сматрао да је Уједињено краљевство остало усамљено наспрам три цара, чије намјере су могле драстично да угрозе међународни значај Велике Британије и њене интересе.[12]

У прилог поменутој претпоставци иде и чињеница да су након ових збивања Босна и Херцеговина, послије дуго времена, поново биле у средишту званичне спољне политике Двојне монархије. О њиховој евентуалној окупацији врло често су вођени разговори, како у војним, тако и у политичким круговима, разговори који су показали да по том питању у Аустро-Угарској и даље постоје двије различите струје. За окупацију су се залагали прије свега војни кругови, али и аустријски конзервативци, који су тиме жељели да укину Нагодбу, као и већи дио Словена, који се надао да би повећањем њиховог броја дуализам био претворен у тријализам. Против окупације изјашњавали су се аустријски либерали и Мађари, на челу са Андрашијем, који су се плашили јачања словенског елемента управо из разлога због којих су га њихови противници и подржавали.[13] За Андрашија лично, међутим, то није био једини разлог противљења јер је он сматрао да је Османско царство најбоља брана Хабзбуршке монархије пред национализмом балканских Словена. Његовим распадом могла је настати велика словенска држава, савезник Русије, коју Андраши, као ни остали водећи мађарски политичари нису подносили због кључне улоге у гушењу њихове револуције 1848. године. Што је посебно опасно, та нова словенска држава би своје апетите истог трена усмјерила ка својим сународницима у Двојној монархији. Такав развој ситуације требало је спријечити по сваку цијену, па је Андраши био спреман да се бори за очување Турске док је то могуће. Уколико, међутим, Османска царевина више не буде у стању да се брине за двије провинције, у шта је лично све мање вјеровао не одбацујући ни њен скори распад, био је радије спреман и сам да подржи њихову окупацију од стране Аустро-Угарске монархије, него да их препусти Србији и Црној Гори.[14]

[11] М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у новом веку 1492-1992,* Београд 2008, стр. 290.

[12] М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007, стр. 129, 134.

[13] A. Suppan, *Aussen- und militärpolitische Strategie Österreich-Ungarns…,* str. 160-161.

[14] G. H. Rupp, *Wavering Friendship: Russia and Austria 1876-1878*, London 1941, str. 35, 37; М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, стр. 153.

Овакво Андрашијево размишљање отворило је пут договору о источној политици Монархије, учињеном на сједници аустроугарског Крунског вијећа 29. јануара 1875. године. Сама сједница била је потакнута збивањима на Балкану и кризом у црногорско-турским односима, која се развила након покоља у Подгорици октобра 1874. године (тзв. *Подгоричка афера*). Аустроугарским властима се чинило да би та криза сваког тренутка могла да прерасте у рат, па су сматрали да је неопходно да се припреме за евентуалне компликације у Источном питању и одреде свој став. Сем Франца Јозефа, који је предсједавао, на сједници Крунског вијећа учествовало је још шест најзначајнијих људи Царства, између осталих и Андраши и надвојвода Албрехт, кључни човјек војничке струје. Договорене одлуке представљале су правац којег се Двојна монархија придржавала све до завршетка Источне кризе 1878. године.[15]

Записник Крунског вијећа, који је у београдској *Политици* објавио Мило Вукчевић, веома је значајан јер је разјаснио компликовану и, до његовог објављивања, за многе нејасну политику заједничког министра спољних послова грофа Андрашија и истовремено потврдио константно агресивну позицију војног крила. У погледу Босне и Херцеговине најбитније је било да је Аустро-Угарска поставила себи за циљ њено освајање, у чему је Андраши без икакве дискусије подржао представнике војске, чиме је њихова вишедеценијска тежња коначно наишла на разумијевање политичких представника власти. За Андрашија кључно питање је у ствари било када и на који начин извршити то освајање. Сматрао је да то нипошто не треба чинити директним ратом против Османског царства јер би то изазвало отпор не само у иностранству, већ и у самој Монархији. Међутим, превирања на истоку могла би аустроугарском мијешању дати пуни легитимитет – уколико би Турска као врло значајна брана тежњама малих држава била приморана да напусти Босну и Херцеговину, а пријетила би опасност да у њих уђу Србија и Црна Гора, Двојна монархија би имала пуно право да интервенише и сама их окупира. Закључено је да у том смјеру треба обавити и неке припреме. Тако су већ сљедећег мјесеца у јужнословенске земље ради ухођења послати генералштабни официри, а у марту су усвојена упутства за војску по којим је, у случају потребе, требало да окупира Босну и Херцеговину до Дрине и Лима, усвојени су правци њеног наступања, одређене јединице које би учествовале у акцији и кренуло се са њиховим опремањем.[16] Овим одлукама Крунског вијећа дефинитивно је, након скоро читавог вијека, окончана пасивна фаза у политици Хабсбуршке монархије према Османском царству и поново усвојена активна, која је, међутим, била много вишеслојнија од оне чисто ратничке у периоду од XVI до краја XVIII вијека.

[15] М. Вукчевић, *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874-1876*, Цетиње 1950, стр. 92; М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875-1878*, Београд 1996, стр. 141-142.

[16] М. Екмечић, *исто*, стр. 142.

Иако су на сједници Крунског вијећа између војних и политичких власти Аустро-Угарске усаглашени крајњи циљеви у погледу Босне и Херцеговине, врло брзо су се показала неслагања у начинима њиховог остваривања. Представници војног крила нису били спремни да у потпуности усвоје компликовану Андрашијеву стратегију ишчекивања и залагали су се за енергичније дјеловање.[17] То се показало већ у марту током њихових разговора са царем када су Франца Јозефа успјели да убиједе да сљедећег мјесеца посјети Далмацију. Према Андрашијевом биографу Вертхајмеру, који се позивао на дневник његовог повјерљивог човјека барона Орчија, министар спољних послова Двојне монархије био је противан том путовању свјестан посљедица које би могло да има на ионако нестабилне прилике у сусједству.[18] Томе би у прилог могли ићи ставови јавног мњења у Угарској и реакције штампе поводом питања Босне и Херцеговине,[19] Андрашијеве негативне изјаве на Крунском вијећу о могућности да се Аустро-Угарска стави на чело побуњених хришћана, као и чињеница да је у Двојној монархији спољна политика била у надлежности цара. Српски историчари, ипак, изражавају сумњу у Вертхајмерову тврдњу и истичу да је Андраши, с обзиром на високу функцију коју је обављао, имао начина да утиче на владара и сузбије намјере војничког крила. Међутим, све што је он учинио била је изјава да се противи путовању. Тиме им је олако пустио да учине оно што желе и подстакао дилему о његовим стварним ставовима.[20]

Посјета Франца Јозефа Далмацији реализована је током априла 1875. године и изазвала је велику пажњу не само обичних људи у том региону, већ и европске дипломатије. Главни иницијатор посјете намјесник Далмације генерал Гаврило Родић, преко својих агената и локалних свештеника потицао је становништво Херцеговине да дођу у Далмацију, поздраве цара и лично му изнесу своје проблеме. Одазвали су се углавном католици, док су Срби били уздржанији и, од њих, Франца Јозефа су дочекали само неки главари из јужне Херцеговине, током посјете Дубровнику 16. априла. Без обзира на то, посјета је оставила велики утисак на све Херцеговце, али и на људе у Босни, и Франц Јозеф је с правом могао да буде задовољан и увјерен да неће морати дуго да чека да запосједне обје турске покрајине.[21]

---

[17] Ж.П. Блед, *Франц Јозеф*, стр. 378.

[18] E. von Wertheimer, *Graf Julius Andrássy, sein Leben und seine Zeit, nach ungedruckten Quellen*, II, Stuttgart 1910, 257, 259. Сличан поглед и: T. Simányi, *Julius Graf Andrássy, Baumeister der Doppelmonarchie Mitstreiter Bismarcks,* Wien 1990, str. 201.

[19] A. Arató, *Madjarsko javno mnjenje i Bosna i Hercegovina*, Zbornik radova sa medjunarodnog naučnog skupa povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878, tom II, Sarajevo 1977, str. 29.

[20] В. Чубриловић, *Босански устанак 1875-1878*, Београд 1996, стр. 53; М. Вукчевић, *нав. дјело*, стр. 95.

[21] В. Чубриловић, *нав. дјело*, стр. 54-55; Детаљније у: Р. Т. Пророковић,

И заиста, врло брзо, у тим крајевима избили су немири. Најприје се крајем јуна 1875. године, у западној Херцеговини дигло на оружје католичко становништво.[22] Та побуна, међутим, била је слабог даха, а много значајнија избила је почетком јула међу српским становништвом у Невесињу. На Ћетној пољани, иза брда Грепка, 5. јула нападнут је један турски караван, а онда је четири дана касније сукобом на једном брду изнад села Крекова избила масовна буна, у историји позната као *Невесињска пушка*.[23] Иако је узрок немирâ био прије свега социјалне природе, не може се пренебрегнути ни утицај спољњег фактора. Зато, када је у питању побуна католичког становништва, свакако је са психолошке стране врло значајну улогу имала и поменута посјета Франца Јозефа Далмацији. Изношењем жалби директно пред цара „добио је социјални сукоб херцеговачких сељака с турском влашћу први пут политички карактер, с добрим изгледима да се одмах претвори у међународни проблем.“ То је херцеговачке католике не само додатно емотивно везало за Монархију, већ и охрабрило. У Аустро-Угарској су видјели једини спас и многи од њих прикључили су се побуни јер су вјеровали да је она дјело Двојне монархије.[24]

Устанак у Херцеговини, од самог избијања, пажљиво су пратиле и британске дипломате – конзули у Сарајеву и Дубровнику, Холмс и Тејлор, као и амбасадор у Цариграду Елиот – и дале свој поглед о његовим узроцима. Иако су схватали кључну улогу аграрног незадовољства, значајну пажњу посветили су спољним утицајима. Холмс, који је већину информација добијао од турских званичника у Сарајеву, мада је био упућен у Аустро-Угарске претензије према Босни и Херцеговини, као главног кривца за збивања око устанка означио је Црну Гору. И Тејлор је сматрао да Црна Гора потајно усмјерава побуну, али информишући о сукобу на Крупи, између Метковића и Мостара, примијетио је да су устаници на два мјеста развили заставу Двојне монархије. Почетком августа јавио је о великим симпатијама које становници у Дубровнику осјећају према побуњеницима и о њиховој спремности да им помогну. Оцијенио је да су локалне аустријске власти далеко од неутралности. За разлику од њих двојице, Елиот је као главног кривца за сва збивања сматрао Русију, која Црну Гору користи за остварење својих интереса и користећи Тројецарски савез гура Аустро-Угарску ка Босни и Херцеговини.[25] Упознати са свим овим, британски премијер Дизраели и његови министри

Сабрана дјела, Невесиње 2012, стр. 100-104.

[22] М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, стр. 138.

[23] М. Екмечић, *Стварање Југославије, II*, стр. 284.

[24] М. Екмечић, *Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875-78. године*, у књизи: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, стр. 174-176.

[25] M.Ković, *The Beginning of the 1875 Serbian Uprising in Herzegovina. The British Perspective*, Balcanica XLI (2010), Belgrade 2011, 55, 58, 60, 63;

нису много пажње посвећивали пореским мукама хришћанских становника. Интересовале су их прије свега активности и намјере чланица Тројецарског савеза, које су, по њиховом суду, користиле збивања у Херцеговини да би отпочеле са подјелом Османског царства. Раније упознати са амбицијама Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини, британски министри су одмах по избијању устанка сматрали да иза њега стоји Двојна монархија.[26]

Међутим, иако је врло могуће да је неко од локалних службеника аустроугарске власти на пограничном подручју, било војних или цивилних, подстицао на устанак, понашање званичних представника Двојне монархије било је другачије и показивало је тежњу да се истакне неутралност Беча.[27] Већ 10. јула гроф Андраши је изјавио да се Аустро-Угарска неће мијешати у збивања у Херцеговини пошто је то унутрашња ствар Османске царевине.[28] Нешто касније, у свом писму Родићу 21. јула, истакао је да не сматра да је садашњи тренутак погодан за устанак и да због тога устаници не могу рачунати на помоћ Двојне Монархије.[29] Узалудни су били позиви за помоћ, попут оног који је барону Родићу, на почетку устанка, упутио фра Стипан Налетилић.[30] На овакво понашање званичног Беча вјероватно је утицала чињеница да су нереди међу католичким становништвом Херцеговине брзо угушени, поразом код Крупе, након чега су се побуњени сељаци разбјежали.[31] Аустро-Угарска је могла или да се сама појачано ангажује, што се није слагало са раније усвојеним намјерама, или да заговара смиривање. Пошто је прва солуција могла да пред европском јавношћу компромитује држање Беча изабрана је друга, па је мостарски католички бискуп ангажован да ради на смиривању побуњених села. У прилог таквој одлуци ишла је и чињеница да је прави устанак, како је већ речено, потом избио у сјеверном дијелу Херцеговине, међу српским становништвом, што Двојној монархији није одговарало јер је њен утицај на том подручју био знатно мањи. Тамо је кључну улогу, што је у Бечу врло брзо схваћено, имала Црна Гора.[32] Тежња Аустро-Угарске била је да има ствари под својом контролом и плашила се да би један шири, неконтролисани устанак могао да покрене читаво Источно питање.

Политика неутралности препоручује се и у *Политичкој инструкцији за намјесника барона Родића*, која је донијета 12. августа 1875. године. Међутим, у инструкцији је и истакнуто да Двојна монархија неће дозволити да Босна и Херцеговина припадну Србији и Црној Гори. Покушају ли српске

[26] Исти, *Велика Британија и Босна и Херцеговина у Источној кризи (1875-1878)*, у књизи: *Зборник за историју БиХ, књ. 6*, Београд 2009. стр. 161-162.

[27] М. Екмечић, *Улога дон Ивана Мусића…*, стр. 176.

[28] В. Чубриловић, *нав. дјело*, стр. 87.

[29] М. Екмечић, *Улога дон Ивана Мусића…*, стр. 177.

[30] М. Вукчевић, *нав. дјело*, стр. 101.

[31] М. Екмечић, *Улога дон Ивана Мусића…*, стр. 177.

[32] М. Вукчевић, *нав. дјело*, стр. 101-102.

кнежевине да учине било шта у том правцу, Аустро-Угарска ће да окупира поменуте турске покрајине. Што се хришћанског становништва на том подручју тиче требало је настојати задржати његове симпатије и појаснити му да коначно рјешење своје судбине може очекивати само од Беча.[33]

Ова *Инструкција* заједно са закључцима са Крунског вијећа у јануару 1875. омогућава да се схвати сва слојевитост спољне политике Двојне монархије током Источне кризе. У погледу Босне и Херцеговине за Аустро-Угарску су биле прихватљиве само двије опције – да буду дио Османске царевине или да их сама окупира. Иако је као крајњи циљ Двојне монархије дефинитивно преовладала друга опција, Андраши је био спреман да прихвати да Босна и Херцеговина, колико год је неопходно, остану саставни дио Турске, због њене улоге у сузбијању тежњи малих држава, прије свега Србије и Црне Горе. У тој чињеници лежи и објашњење за сву стрпљивост коју је показивао у каснијој дипломатској борби и нежурење да реализује свој примарни циљ – окупацију.

За окупацију су у плановима аустроугарских власти постојала два начина, дипломатски и војни, а који ће бити употријебљен зависило је од развоја ситуације. Дипломатски се настојао остварити јавно, војни је био тајна. Пошто је за војни очекивао противљење не само од неких великих сила, већ и у сопственој земљи, због ионако великог броја Словена, Андраши је предност давао дипломатском начину. Припајање Босне и Херцеговине Двојној монархији тражило би се у легитимном облику као резултат нужде, пошто би све друге опције биле исцрљене.[34] У том смислу, у активностима које су слиједиле, Аустро-Угарска је нудила рјешења у виду што неефикаснијих мјера, за које се унапријед знало да неће донијети никакав резултат, сем што би се показало да Османска царевина није у стању да у Босну и Херцеговину врати мир и да је само Двојна монархија, као много организованија и срећенија држава, у стању такво што да учини.

Поступци Двојне монархије врло често су за посматраче били противрјечни и збуњујући: представљала се као миротворац и заговарала је смиривање, иако јој потпуно гушење устанка уопште није одговарало, што потврђује и слаба контрола на границама, чиме је на посредан начин подржавала и продужавала побуну; истицала је своју неутралност, а прихватила је руски приједлог за конзуларну мисију. Генерално, међутим, када се има у виду крајњи циљ, политика Аустро-Угарске била је врло логична. Њен главни извршилац, гроф Андраши, у потпуности се показао као врло способан и ефикасан политичар, који је знао да се носи са препрекама на које је наилазио, с тим да су му на руку врло често ишле и међународне околности.[35]

[33] М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875-1878*, стр. 142-143.

[34] *Исто*, стр. 148.

[35] Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција*, Београд 2008, стр. 161-163.

Уколико дипломатска акција због збивања на терену не би имала времена да дâ резултат, водећи људи Двојне монархије предвидили су и војну. О условима за запосједање Босне и Херцеговине од стране аустроугарских трупа говоре инструкција из цареве војне канцеларије, издата још у јуну 1875. године, као и поменута *Политичка инструкција за намјесника барона Родића*. Окупација војним путем спровела би се у случају да дође до пораза Турске, односно ослобађања Босне и Херцеговине од турске власти, самостално од стране њеног становништва или уз помоћ српске и црногорске војске. Инструкције су биле тајне, а кључни мотив за одлуку о војној акцији био је страх од стварања јаке јужнословенске државе, која је могла бити привлачна и за Словене у Аустро-Угарској.[36]

Дипломатску борбу за остварење својих циљева у Босни и Херцеговини Двојна монархија је покренула врло брзо након избијања устанка. Пошто је Њемачка била незаинтересована, а Француска слаба, знала је да ће поред ње, кључну улогу имати Русија и Велика Британија. До почетка окупације, августа 1878. године, могу се уочити двије фазе у односима Беча са те двије силе: у првој, која је трајала до побједе Русије над Турском и Санстефанског мира, сарађивао је углавном са Петроградом, а након тога кључни савезник му је Лондон. Прву фазу обиљежили су конзуларна мисија, покушаји реформи, Андрашијева нота, Берлински меморандум, руско-турски рат и тајни споразуми Беча и Петрограда. У другој су доминантни били разговори о Санстефанском миру и припреме за Берлински конгрес, током којих посебно треба истаћи покушаје Аустро-Угарске да убиједи Османско царство да јој препусти Босну и Херцеговину.

Конзуларна мисија проистекла је из договора Аустро-Угарске и Русије, које су се плашиле ширења устанка и неконтролисаних посљедица које би из тога могле произићи. Након сагласности осталих великих сила и саме Османске царевине, реализована је током септембра 1875. године посјетом конзула Невесињу и Требињу. Међутим, доживјела је потпуни неуспјех, пошто конзули нису имали овлашћења да устаницима дају гаранције да ће Порта да изврши оно што обећа, а без чега они нису били спремни да са њом воде било какве преговоре. Једини који је извукао корист из ње био је Андраши, који је током припрема успио да убиједи партнере у Тројецарском савезу да Беч треба да буде центар цјелокупне активности у вези са Босном и Херцеговином.

Дјелатност великих сила у вези са конзуларном мисијом узнемирила је османске државнике, који су је доживљавали као мијешање у унутрашње ствари Турске. Да би спријечили сличне активности одлучили су да сами изведу одређене реформе којима би се смирило побуњено становништво.[37] Све

[36] М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875-1878*, стр. 143-144.

[37] Турска влада је 20. септембра 1875. прогласила реформни ферман, 2. октобра реформну ираду, и најзад 12. децембра нови реформни ферман.

предложене мјере су, међутим, само понављале оно што је било предвиђено у ранијим реформним покушајима када нису имале никаквог ефекта, и нису спријечиле Андрашија да настави са својом политиком мијешања. Већ 30. децембра 1875. године Андраши је Порти представио свој приједлог реформа, јасно истакавши да оне нису само унутрашња ствар Османске царевине. Турска влада није имала куд и била је приморана да прихвати ову непријатну чињеницу. Сам садржај ноте, међутим, за њу је био позитиван. Наиме, желећи да устанак сведе на обични покрет сељаштва и оспоравајући му било какав национални или политички карактер, Андраши је своје приједлоге у ноти ограничио на тежњу да се у Турској побољшају социјални услови и грађанске слободе. Тиме, у суштини, није нудио ништа више од ранијих турских реформних програма. За Османску царевину то је било потпуно прихватљиво, усвојила је скоро све његове захтјеве и поновила их у султановој ираду из 11. фебруара 1876.[38]

Међутим, није требало да прође много времена да би се схватило да од поменутих реформи у Босни и Херцеговини нема ништа. Отпор су им пружили не само побуњени хришћани, већ и локално муслиманско становништво, предвођено беговима. Хришћани, обавијештени углавном на основу гласина, били су незадовољни јер реформе нису предвиђале било какве промјене у аграрним односима, док је муслиманско становништво правно изједначавање, као и било какве друге уступке настале под притиском страних сила, сматрало потпуно неприхватљивим. Огорчено, почело је да врши жестоке притиске на хришћане, што је устанак проширило и на многе, до тада, мирне крајеве, и изазвало нови талас избјеглица. Тако су Андрашијева нота и султанова ирада умјесто до смиривања довеле до новог заоштравања прилика.

„Суторинским меморандумом“ из априла 1876. устаници су одбили понуђене реформе и поставили своје захтјеве, али Андраши им је узвратио истом мјером – одбацио их је и стао на страну Порте. Посебно неприхватљиве биле су му тежње устаника да посједују барем трећину земље, што је сматрао повредом приватног власништва, и захтјев да реформе надгледају велике силе, у првом реду Аустро-Угарска и Русија, пошто би се тиме Петрограду омогућило претјерано петљање у питање Босне и Херцеговине. И док је аустроугарски министар одлучно одбијао захтјеве устаника, Русија је била све склонија да им се додијели нека врста аутономије. Тиме се крхко савезништво Аустро-Угарске и Русије додатно закомпликовало, па је било неопходно да се састану и покушају да приближе гледишта. Коначни исход разговора био је „Берлински меморандум“ од 12. маја 1876. године, који међутим никада није заживио због бројних немира у Османском царству,

[38] М. Екмечић, *Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875-1878,* у књизи: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 238-239; М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875-1878*, 196-197.

чији резултат је на крају био и збацивање султана, непосредно пред намјеравану предају меморандума турској влади. Иначе, „Берлински меморандум“ је одбачен од стране Дизраелијеве владе, која више није била спремна да игра другоразредну улогу у Источном питању и препушта Тројецарском савезу да доноси одлуке, а њој нуди већ готова рјешења. Ово одлучно одбијање означило је прекретницу у политици Велике Британије. Од тада она дјелује самостално и постаје један од кључних чинилаца током Велике источне кризе.[39]

Нови изазов Аустроугарској политици према Босни и Херцеговини представљао је улазак у рат са Турском Србије 30. јуна и Црне Горе 1. јула 1876, након чега су устаници у Босни прогласили уједињење са Београдом, а устаници у Херцеговини са Цетињем. Остварило се оно чега су се у Бечу толико плашили и било је за очекивати Андрашијеву реакцију. Он мијења дотадашњу политику потицања реформи, пасивну политику засновану на настојањима очувања Босне и Херцеговине у оквирима Османског царства, и почиње да тражи активније начине за реализовањем дубљих аустроугарских циљева у ове двије турске покрајине. При томе, дјеловао је у два правца: међу католицима у Херцеговини и према Русији.[40]

Да би међу католицима у Херцеговини спријечио утицај српског покрета за уједињењем, Андраши је настојао да утиче на њих не само преко оближњих заповједника у Далмацији, који је требало да их увјере да Аустро-Угарска то неће дозволити, већ и слањем посебног изасланика који је требало да усмјери размишљање фрањевачких калуђера, у то вријеме нарочито утицајних међу становништвом. Такође, крајем године у Беч је позван дон Иван Мусић, устанички вођа народа доње Херцеговине, али и црногорски војвода који је до тог тренутку био у потпуности уклопљен у Херцеговачки устанак, иако увијек у одређеној мјери самосталан. Након разговора са Андрашијем постао је његов повјерљиви човјек, који је редовно примао огромна средства, а заузврат није смио да учини ништа без консултација са аустроугарским властима. На самом терену, међутим, требало је да се понаша као и раније и настави сарадњу са црногорском владом, пошто нико није смио да зна за њихов тајни споразум.[41]

За министра иностраних послова Аустро-Угарске, хитнија је, међутим, била друга активност. Како се плашио да Србија и Црна Гора не заузму Босну и Херцеговину, Андраши је, прије него што се то евентуално догоди,

[39] М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, стр. 159, 163-165, 167-168; М. Екмечић, *Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875-1878,* стр. 241;

[40] М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875-1878*, стр. 280.

[41] М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања…,* стр. 295; М. Екмечић, *Улога дон Ивана Мусића*…, стр. 173-174, 179, 182-184.

одлучио да у разговору са Русијом ријеши питање њене будућности.[42] Циљ му је био да се Русија у принципу сложи са ширењем Двојне монархије на подручју поменутих турских провинција и истовремено да не даје подршку настанку велике јужнословенске државе.

У Рајхштату, у Чешкој, 8. јула 1876. године, организован је састанак царева и министара иностраних послова двије земље на коме је кључна тема био сукоб Турске са Србијом и Црном Гором. У разговорима је договорено да се Аустро-Угарска и Русија не мијешају у сукоб и усаглашени су начини заједничког реаговања на његов исход. Уколико би побиједила Турска, двије силе би Србији и Црној Гори сачувале територијални status quo и настојале да обезбиједе провођење одређених реформи у Османском царству, којима би се умириле побуњене провинције. Побиједе ли, међутим, српске земље, било би им онемогућено да створе велику словенску државу, и имале би право само на извјесна проширења – Србија у Босни, а Црна Гора у Херцеговини и на Јадрану. Новопазарски санџак би подијелиле заједнички. Остатак Босне и Херцеговине, односно њен највећи дио, припао би Двојној монархији, док би Русија добила Бесарабију и неке дијелове Турске у Азији. Договор је, иначе, био усмен, и касније је различито тумачен од Андрашија и Горчакова, између осталог, и у погледу граница. Тако је по Горчакову Црна Гора требало да добије цијелу Херцеговину, по Андрашију само дио. По Горчакову Аустро-Угарској је била предвиђена само „Турска Хрватска“ и дијелови уз њену непосредну границу, по Андрашију „остатак Босне и Херцеговине“.[43]

Споразумом у Рајхштату јасно се показала промјена у спољној политици Двојне монархије и њен заокрет од мирољубиве политике засноване на подстицању реформи ка јасном захтјеву за освајањем дијелова Босне и Херцеговине. Иначе, у разговорима осим што није прецизно одређена нова граница, нису показани ни стварни домети амбиција Двојне монархије. Њих су открилe тек њене будуће акције. Тако је, убрзо након Рајхштата, пуковник Темел црногорском кнезу јасно ставио до знања да би граница у Босни и Херцеговини требало да се креће правцем Клобук–Билећа–Гацко–Фоча–Вишеград. Занимљиво је да је то отприлике граница која је остварена на Берлинском конгресу 1878. године.[44]

Србија се показала као неприпремљена за рат и претрпјела је више пораза од Турске, која је са успјесима постајала све ратоборнија, док је Русија својим ултиматумом није натјерала да пристане на двомјесечно примирје. Да би се договориле о условима мира српских земаља са Турском, као

[42] С. Јовановић, *Граф Јулије Андраши,* у: *Политичке и правне расправе*, *књига трећа*, Београд 1990, стр. 590-591;

[43] M. D. Stojanović, *The Great Powers and the Balkans 1875-1878*, Cambridge 1968, str. 74-76.

[44] М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875-1878*, стр. 279-280.

и о изналажењу рјешења за Босну и Херцеговину, велике силе су се, крајем 1876. године, на приједлог енглеске владе, састале на конференцији у Цариграду. Након дугих расправа одлучено је да се са Србијом мир склопи на основу statusa quo, док би Црна Гора, која је много успјешније ратовала, добила одређена проширења са херцеговачке и албанске стране. За Босну и Херцеговину била је предвиђена одређена аутономија. Међутим, турска влада, подстакнута енглеским амбасадором у Цариграду, одбацила је закључке као неприхватљиве и Конференција је 20. јануара 1877. дефинитивно доживјела неуспјех.

Паралелно са припремама и радом Цариградске конференције текли су и тајни преговори Русије и Аустро-Угарске. У Петрограду је, већ са српским поразима, све више постало јасно да ће Русија своје циљеве морати сама да оствари. Пошто су знали да би Европа лакше прихватила њихов сукоб са Турцима, ако би га водили заједно са Аустро-Угарском, у септембру 1876. предложили су јој да њене трупе уђу у Босну и Херцеговину у истом тренутку кад и руске у Бугарску. Двојна монархија је то, међутим, одбила. Андраши је појаснио руском амбасадору да Аустро-Угарска неће ометати Русију да ратује са Турском, али у том случају има право да заузме Босну и Херцеговину. Он то, међутим, није хтио да учини као руски савезник, већ по свој прилици на основу једног европског мандата, што је унутрашњој јавности било једино прихватљиво. Како на Цариградској конференцији Русија никако није могла да убиједи остале силе о неопходности њеног напада на Османску царевину, због турског одбијања понуђених реформи, разговори са Аустро-Угарском су интензивирани и најзад резултовали тајним уговором, који је потписан 15. јануара 1877. године у Будимпешти (тзв. *Будимпештанска конвенција*), са додатком направљеним два мјесеца касније. Да би у свом намјераваном рату са Османском царевином обезбиједила неутралност Двојне монархије, чиме би се онемогућио јединствен протест великих сила због повреде Париског уговора, који је Турској гарантовао територијалну цјеловитост, Русија је била принуђена да јој допусти да заузме Босну и Херцеговину.[45] Тиме су ове побуњене провинције дефинитивно постале зона утицаја Двојне монархије, што је за њу био велики корак напријед у односу на Рајхштат. Са руске стране, међутим, ово је био огроман уступак, пошто се она такође одрекла и до тада заступаних рјешења у виду аутономије и подржала тежњу Аустро-Угарске да се спријечи стварање велике словенске државе на Балкану.[46]

Русија је ступила у рат против Турске крајем априла 1877. године и без обзира на бројне тешкоће успјела је да из њега изађе као побједник. За-

[45] С. Јовановић, *нав.дјело*, стр. 591-594.

[46] С. Рајић, *Спољна политика Србије: између очекивања и реалности: 1868-1878,* Београд 2015, стр. 503.

рађене стране склопиле су 31. јануара у Једрену примирје, а 3. марта 1878. године у Сан Стефану прелиминарни мир, пошто је Париски мир из 1856. предвидио да сваки споразум који би склопиле двије сукобљене стране без међународне контроле, могао имати само статус прелиминарног мира.[47]

По одредбама Санстефанског мира Босна и Херцеговина требало је да добију аутономију уз провођење реформи које су велике силе договориле на Цариградској конференцији, с тим што су се Русија, Турска и Аустро-Угарска по том питању могле усагласити о одређеним измјенама. За Двојну монархију ово је била врло иритантна одредба, као и она о формирању Велике Бугарске. И једну и другу у Бечу су доживљавали као директно кршење *Будимпештанске конвенције*.[48] Усљед тога односи два савезника налазили су се на жестокој низбрдици, а аустроугарска спољна политика на дефинитивној прекретници. Осјетило се то још пред крај руско-турског сукоба пошто Русија Аустро-Угарској није крила своје намјере, што је видљиво из преписке два владара. Већ у децембру 1877. године руски владар Александар II је тражио аутономну Бугарску у широким границама, а за Босну и Херцеговину предлагао реформе у складу са закључцима Цариградске конференције. Доживљавајући то као кршење тајног договора, Франц Јозеф је у свом одговору од 8. јануара 1878. енергично одбио понуду. Александар му је потом понудио привремену окупацију Босне и Херцеговине, али аустроугарски монарх је 26. јануара одбацио и тај приједлог.[49]

Понашањем Русије посебно је био огорчен Ђула Андраши јер је сматрао да га је изиграла. Испољио је то јасно 28. јануара у свом писму грофу Карољију, аустроугарском амбасадору у Берлину, који је требало да га преда њемачкој влади. Истакао је да Русија једно прича, а друго ради, и поново, као на понтском питању, жели да све доведе пред свршен чин. Због тога, по њему, Двојна монархија има само два рјешења – да се сукоби са Русијом или да се организује једна конференција, на којој би се признавањем његових права санирао нарушени углед Беча.[50] Санстефански мир додатно је појачао његову љутњу и учврстио га у спремности за сукоб уколико у Петрограду не попусте. Међутим, сем Мађара, нико у државном врху Аустро-Угарске није подржао његову идеју о рату са Русијом. Војно крило се оштро успротивило и успјело за свој став да придобије и самога владара. Јавили су се и многи гласови који су тражили смјену Андрашија, који ју је, очито повријеђен

[47] М. Екмечић, *Стварање Југославије, II*, стр. 317.

[48] „Прелиминарни руско-турски мир закључен у Сан-Стефану 19. фебруара/3. марта“, *Србија 1878*, док. бр. 71; Г. Јакшић, *Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу (Расправа из дипломатске историје)*, Београд 1955, стр. 20-21.

[49] В. Чубриловић, *нав. дјело*, стр. 241.

[50] *Die Grosse Politik der Europäischen Cabinete 1871-1914, II Band*, Berlin 1922, стр. 169-170.

тиме, сам понудио. Франц Јозеф је, међутим, сматрао да то не би било добро за интересе Двојне монархије, посебно у односима са Њемачком, па је одбио. У разговору је министру обећао пуно повјерење и подршку, а Андраши је заузврат одлучио да промијени дотадашњи став и подржи тежње војне струје у смјеру Солуна.[51] Умјесто за рат са Русијом, требало се борити за надокнаду на западном Балкану. Била је то коначна фаза у еволуцији његовог односа према Турској, што је констатовао и нови британски амбасадор у Бечу Хенри Елиот написавши да је Андраши усвојио Бизмарков став „да су дани Турске одбројани“.[52]

Само неколико дана послије потписивања Санстефанског уговора, Андраши је, уз Бизмаркову подршку, затражио да се у Берлину организује конгрес великих сила ради његове ревизије. Након извјесних условљавања и притисака, нарочито између Велике Британије и Русије, све силе дале су свој пристанак. Како ниједна од њих, међутим, није дала подршку за Санстефански мир, Русија се осјетила потпуно усамљена. Да не би дошла у позицију као у вријеме Кримског рата, одлучила је да покуша да се измири са Аустро-Угарском и на будућем Конгресу обезбиједи њену подршку. У Беч је због тога 24. марта послат руски амбасадор у Цариграду Игњатијев са налогом да Двојној монархији понуди окупацију Босне и Херцеговине. Андраши, који је, кроз свађу са творцем Санстефанског уговора, добио прилику да врати мило за драго Русији и изложи нову политику, одбио је приједлог уколико не буде праћен додатним уступцима. Јасно је истакао да му је циљ Солун са којим би се Двојна монархија повезала жељезничком пругом преко Новопазарског санџака, у који би ушла хабзбуршка војска, и Македоније, која би се одвојила од Велике Бугарске и формирала као посебна аутономна област. Такође, Русија би признала превласт Аустро-Угарске у Србији и Црној Гори. Одредба Санстефанског мира по којој би Црној Гори требало да припадне лука Бар и околно приморје била би поништена, а поменуто подручје додијељено Двојној монархији. Ови, као и још неки додатни захтјеви, за Петроград су били превише и Игњатијевљева мисија доживјела је неуспјех.[53]

Русија је, ипак, и даље била свјесна да не смије остати усамљена, па је у другој половини априла одлучила да направи заокрет и одређеним попуштањима покуша са Аустро-Угарском и Великом Британијом да нађе компромис. У том циљу руски посланик у Лондону Шувалов отпочео је 29. априла разговоре са британским државним секретаром за спољне послове Солзберијем,[54] а пар дана касније, у промеморији објављеној 2. маја, за

[51] G. H. Rupp, *nav. djelo,* стр. 470-472, 474-5.

[52] М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, стр. 318-319.

[53] *Исто*, стр. 319, 324-325.

[54] Д. Ковачевић, *Русија у међународним односима 1856-1894,* Београд 2012, стр. 88.

коју је сама констатовала да представља средње рјешење, Русија је Двојној монархији изнијела нове приједлоге којима је, у одређеној мјери, излазила у сусрет Андрашијевим захтјевима. Прихватила је приговор Беча у вези са формирањем велике словенске државе и предложила да се Бугарска подијели на два дијела, источни и западни. Двојној монархији је потврдила и право да окупира и анектира Босну и Херцеговину, али је одбила да јој препусти Новопазарски санџак, који је требало да се подијели између Србије и Црне Горе, и приморје које је требало да припадне Црној Гори.[55] Андраши, међутим, није био спреман за било какво одступање од својих захтјева, па је тиме дефинитивно окончано њихово „колебљиво пријатељство“. У Петрограду су се након тога у потпуности окренули ка Лондону и, на своје велико изненађење, од Дизраелија добили много лакше захтјеве од Андрашијевих. Тајним протоколом потписаним 30. маја договорена је подјела Бугарске на два дијела и оквирно утврђене њене западне границе. Британија је прихватила руско ширење у Бесарабији и Јерменији, с тим што се Русија одрекла Бајазита. Босна и Херцеговина, Србија и Црна Гора овим уговором уопште нису ни поменуте.[56] Други дипломатски документи, међутим, показују да је Русија у преговорима вођеним крајем маја пристала да Новопазарски санџак не припадне Србији и Црној Гори, а да се питање приморја око Бара расправи на Конгресу.[57] Сем са Русијом, Дизраели је, у међувремену, постигао договор и са Османским царством – Порта би му предала Кипар, а Велика Британија би заузврат својим оружјем, ако би било потребно, бранила њене посједе у Азији. Тајна Кипарска конвенција потписана је 4. јуна.[58]

Што се Двојне монархије тиче, она је, док су још трајала ишчекивања о евентуалном договору са Русима, такође настојала да за своје циљеве добије подршку Британаца, и истовремено да убиједи Порту да добровољно пристане да јој преда Босну и Херцеговину. Андраши је 21. априла послао у Лондон мемоар у коме је настојао да објасни неопходност аустроугарског запосједања поменутих провинција. Кључни аргумент био му је тежња за спречавањем уједињења Словена. Босна и Херцеговина, по њему, не би биле у стању да се дуго одрже у стању аутономије, како је предвиђено Санстефанским миром, већ би се врло брзо ујединиле са Србијом и Црном Гором. Та нова, велика словенска држава постала би привлачна снага и за Словене у оквиру Двојне Монархије, чиме би и њена територија постала угрожена. Због тога је неопходно да Аустро-Угарска, ма колико нерадо, свјесна финансијских трошкова, изврши анексију ове двије турске провинције и спријечи поменути сценарио. Корист од тог чина имала би и Европа јер би се тиме онемогућило ширење руског утицаја на ово подручје и најзад обезбиједило

[55] Н. К. Гирс Е.П. Новикову из Петрограда 20. априла/2. маја, *Србија 1878*, док. бр. 178.

[56] М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, стр. 331-332, 336.

[57] С. Рајић, *нав. дјело*, стр. 541.

[58] М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, стр. 337.

да на Балкану завлада мир.[59] Иако Дизраели још увијек није потпуно вјеровао Андрашију, јер је сумњао у његове везе са Русима, наредио је свом посланику у Цариграду да на Порти не омета аустроугарске тежње. Циљ Андрашија био је да легално уђе у Босну и Херцеговину, односно да за њено запосједање добије пристанак Порте или Конгреса. Разговори са Портом по том питању, међутим, одвијали су се много теже него што је очекивао. Упркос тешком положају у коме се налазила, Турска никако није могла да прихвати да се добровољно одрекне провинција са тако великим процентом муслиманског становништва. Узалудна су била Андрашијева обећања да ће јој заузврат дати подршку за смањењем територије Велике Бугарске, а није помогло ни што је, средином маја, умјесто анексије почео да говори о окупацији. Након скоро два мјесеца убјеђивања Андраши је морао да се помири са чињеницом да није успио. Одахнуо је тек када је 6. јуна од Британије, споразумом добио потврду да ће она на Конгресу, за подршку Беча по питању Бугарске, узвратно подржати захтјеве Двојне монархије у вези са Босном и Херцеговином.[60] Након тога, могао је смирен да отпутује за Берлин, његова стрпљива и упорна борба улазила је у завршну фазу.

Извори

1. *Die Grosse Politik der Europäischen Cabinete 1871-1914*, *II Band*, Berlin 1922.
2. *Србија 1878*, *документи*, приредили М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић и Р. Самарџић, Београд 1978.

Литература

Монографије

1. E. von Wertheimer, *Graf Julius Andrássy, sein Leben und seine Zeit, nach ungedruckten Quellen, II-III*, Stuttgart 1910.
2. F.R. Bridge, *From Sadowa to Sarajevo, The Foreign Policy of Austria-Hungary, 1866-1914*, London 1972.
3. G. H. Rupp*, Wavering Friendship: Russia and Austria 1876-1878*, London 1941.
4. L. Bencze, *The Occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878*, New York 2006.

[59] *Die Grosse Politik, II*, стр. 281-290.
[60] В. Чубриловић, *нав. дјело*, стр. 249-250, 252-253, 256-257.

5. M. D. Stojanović, *The Great Powers and the Balkans 1875-1878*, Cambridge 1968.
6. T. Simányi, *Julius Graf Andrássy, Baumeister der Doppelmonarchie Mitstreiter Bismarcks*, Wien 1990.
7. В. Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Београд 1925
8. В. Чубриловић, *Босански устанак 1875-1878*, Београд 1996.
9. Г. Јакшић, *Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу (Расправа из дипломатске историје)*, Београд 1955.
10. Д. Ковачевић, *Русија у међународним односима 1856-1894*, Београд 2012.
11. Ж. П. Блед, *Франц Јозеф*, Београд 1998.
12. Ж. П. Блед, *Франц Фердинанд*, Београд 2014.
13. М. Вукчевић, *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874-1876*, Цетиње 1950.
14. М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у новом веку 1492-1992*, Београд 2008.
15. М. Екмечић, *Стварање Југославије, књига II*, Београд 1989.
16. М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875-1878*, Београд 1996.
17. М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007.
18. Р. Т. Пророковић, *Сабрана дјела*, Невесиње 2012.
19. С. Рајић, *Спољна политика Србије: између очекивања и реалности: 1868-1878*, Београд 2015.
20. Ч. Попов, *Грађанска Европа 1770-1914, књига III*, Београд 2010.
21. Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција*, Београд 2008.

Чланци

1. A. Arató, *Madjarsko javno mnjenje i Bosna i Hercegovina,* Zbornik radova sa medjunarodnog naučnog skupa povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878, tom II, Sarajevo, 1977.
2. A. Suppan, *Aussen- und militärpolitische Strategie Österreich-Ungarns vor Beginn des bosnischen Aufstandes 1875*, Zbornik radova sa medjunarodnog naučnog skupa povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878, tom I, Sarajevo, 1977.
3. M. Gabriel, *Bosnien und die Herzegowina in den militärstrategischen Planungen der Habsburgermonarchie* (1700–1870), 2011. (http://www.kakanien-revisited.at/beitr/fallstudie/MGabriel2.pdf) Преузето са интернета априла 2015.

4. M. Imamović, *Bosna između Osmanske i Habsburške carevine u Istočnoj krizi 1875-1878. godine*, Zbornik radova sa medjunarodnog naučnog skupa povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878, tom I, Sarajevo, 1977.
5. M. Ković, *The Beginning of the 1875 Serbian Uprising in Herzegovina. The British Perspective*, Balcanica XLI (2010), Belgrade 2011.
6. А.С. Медяков, *Проблема Боснии и Герцеговины во внешней политике монархии Габсбургов в первые годы дуализма 1867-1871. гг*, у књизи: *Австро-Венгрия: Центральная Европа и Балканы (XI-XX вв.)*, Санкт-Петербург 2011.
7. М. Екмечић, *Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875-1878,* у књизи: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997.
8. М. Екмечић, *Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875-78. године*, у књизи: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997.
9. М. Ковић, *Велика Британија и Босна и Херцеговина у Источној кризи (1875-1878)*, у књизи: *Зборник за историју БиХ, књ. 6*, Београд 2009.
10. С. Јовановић, *Граф Јулије Андраши, у: Политичке и правне расправе, књига трећа*, Београд 1990.

Slaviša M. Vulić

"The Bosnian Question" in the Dual Monarchy's foreign affairs (1871-1878) – setting the route for occupation

Summary

After the defeat from the Prussians in 1866 near Sadova, in the fight for prevelance in German countries, the Habsburg Monarchy had to change its foreign affairs policy and after many decades of peace again turn towards the Balkans and the eastern question. The new policy was embodied in Hungarian politician Djula Andraši, who was elected a mutual minister of foreign affairs at the end of 1871. The riots in Podgorica in 1874, together with the uprising in Herzegovina in 1875, reopened the eastern question ferociously and enabled Andaši to patiently and persistently convince all the leading political countries of the necessity of conquering Bosnia and Herzegovina by the Dual Monarchy.

Vuk B. Vučetić[1]
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet Pale
Katedra za novinarstvo

UDK 323.232(497.6)
DOI 10.7251/RAD1715067V

Pregledni rad

POLITIČKI *OPINION LEADER*-I I BH. JAVNOST(I)

Apstrakt: *Potencijalni uticaj politike/političara na formiranje javnog mnjenja oduvijek je privlačio pažnju istraživača. U našem radu, akcenat će takođe biti na dominantnim mehanizmima kreiranja javnog mnjenja u BiH, ali u kontekstu prepoznavanja uticaja vođa javnog mnjenja (opinion leader-a). Karakteristično za BiH je što opinion leaderi, preko „svojih" medija, nastoje kreirati i održa(va)ti dominirajući društveno politički diskurs kako bi se lakše održao status quo u okviru svojih primarnih grupa (etničkih zajednica). S obzirom na to da su političari, zbog ekonomskog i političkog uticaja, zapravo stvarni gatekeeper-i, oni sa jedne strane gotovo doslovno biraju teme koje će biti zastupljene na dnevnom redu. Sa druge strane, sami opinion lideri (njihove izjave, medijski istupi i sl.) predstavljaju važne teme pri čemu su mediji samo instrument uz pomoću kojeg se poruke velikom brzinom šire do krajnjih korisnika. U radu nastojimo da kroz konkretne primjere analizramo odnos opinion leader-a, medija i javnosti u BiH.*

Ključne riječi: *opinion leader-i, mediji, javnost, etnopolitika, Bosna i Hercegovina.*

Uvod

U proteklih nešto više od pola vijeka pojavio se veliki broj teorija koje se bave uticajem medija na ponašanje pojedinaca i društva u cjelini. Sve te teorije/teme možemo svrstati u dvije velike grupe. Prvu grupu karakteriše pretpostavka da mediji (odnosno medijski sadržaji) imaju snažan uticaj na publiku (pasivne konzumente) tj. da sa lakoćom manipulišu ponašanjem ljudi, trenutno mijenjaju njihove stavove, direktno utiču na njihovo raspoloženje, lako kreiraju javno mnjenje.

Drugom grupom teorija dominira pretpostavka da mediji nemaju gotovo nikakav ili imaju ograničen uticaj na pojedince. Drugim riječima, publika se više ne posmatra kao pasivni objekat medijskih poruka već kao aktivni tragač sadržaja koji su u skladu sa potrebama publike (*uses and gratification*) (više u : Kunczik i Zipfel, 2003; Mcquail, 2010.; Baran, Davis, 2010.). S tim u vezi izdvajamo teoriju o dvostepenom komuniciranju, koja pretpostavlja da vođe javnog mnjenja snažnije utiču na formiranje stavova kod običnih pojedinaca nego masovni mediji. Iz tog ugla ćemo pokušati da prepoznamo način funkcionisanja ove teorije u spe-

[1] vuk.vucetic@ffuis.edu.ba

cifičnom društveno-kulturno-političkom kontekstu BiH. Naime, naglasak će biti stavljen na prepoznavanje *opinion leader*-a na bh. društveno-političkoj sceni kao i njihovoj povezanosti sa medijima. Međutim prije nego što se upustimo u analizu odnosa vođa javnog mnjenja i javnosti, biće potrebno ukazati na značaj drugih faktora koji takođe igraju ulogu u formiranju javnog mnjenja.

Formiranje javnog mnjenja

Treba biti vrlo oprezan kada se nastoje prepoznati dominantni faktori koji utiču na formiranje javnog mnjenja u određenoj društvenoj zejednici. Bilo bi prejednostavno tvrditi kako političari i politički *opinion leader-i* igraju presudnu ulogu te da uz pomoć medija (sa lakoćom) manipulišu javnim mnjenjem. Naime, tako bismo izuzeli čitav niz sociopsiholoških, kulturnih, istorijskih, društvenih uticaja koje igraju značajnu ulogu u formiranju javnog mnjenja. Valter Lipman (*Walter Lippmann*) u knjizi „Javno mnjenje" nastoji objasniti da mnjenje zapravo u najvećoj mjeri zavisi od stereotipa i predrasuda koje dominiraju u nekom društvu. Stereotipi nastaju kao posljedica kompleksnosti (društvene) stvarnosti, koju pojedinac ali i društvo u cjelini jednostavno ne mogu shvatiti, objasniti u potpunosti. Takvu složenu i kompleksnu (društvenu) stvarnost potrebno je na određeni način pojednostaviti, staviti u određene okvire kako bi društvo ali i pojedinac mogli funkcionisati (više u: Lippman, 1997:75-90).

Članovi određene kulturne zajednice putem različitih agenasa socijalizacije prihvaćaju dominantne obrasce ponašanja koji su nastajali i širili se iz generacije u generaciju. Jednom postavljeni obrasci se godinama učvršćuju i jednostavno postaju „istine" koje se ne dovode (ili se vrlo teško dovode) u pitanje. Takve „istine" su zapravo stereotipi koji značajno određuju ugao posmatranja svakodnevice i prema tome utiču donošenje odluka, a u konačnom i na formiranje javnog mnjenja. „U velikoj blještavoj zaglušenoj zbrci vanjskog svijeta mi izaberemo ono što je naša kultura za nas već definirala" (Lipman,1995:66). Prema tome, Lipman navodi kako čovjek zapravo nikad nije u prilici da vidi „stvarnu stvarnost", već da zbog kulturnih, društvenih, religijskih, istorijskih filtera može da vidi samo „predstavu stvarnosti". [2] Lipman navodi kako je nemoguće spoznati stvarnost iz nekoliko razloga. Prije svega, prosječan čovjek ima veoma malo vremena da „prati" stvarnost, te obično prati one događaje, ličnosti, sadržaje koji su u skladu sa njegovim stavovima. To takođe predstavlja stvarnost, ali u dosta užem obimu, nego što to ona zapravo jeste. Zatim, pojedinac u svakodnevici u prosjeku ima vrlo ograničen broj socijalnih kontakata. To znači da se gotovo po pravilu družimo sa ljudima koji su nam bliski po svojim uvjerenjima, stavovima, načinu živo-

[2] U tom kontekstu možemo spomenuti i Platonovu alegoriju pećine u kojoj ljudi na zidovima pećine vide samo odraz stvarnosti, koja se odigrava iza njihovih leđa.

ta, odnosno ljudi sa kojima dijelimo iste vrijednosti. Još jedna vrlo važna stvar koja značajno određuje našu stvarnost je jezik. Naime, mi razmišljamo jezikom i u jeziku (Sapir/Worfova hipoteza). Dakle, jezikom dajemo značenja određenim fenomenima i događajima, što na kraju određuje i usmjerava naše ponašanje (više u: Littlejohn, Foss, 2009:605-606). Prema jednom od tvoraca teorije o simboličkom interakcionizmu Herbertu Blumeru, ljudi se odnose prema drugim ljudima ili stvarima u zavisnosti od značenja koja učitavaju tim ljudima ili stvarima. Prema tome kontrola jezika zapravo znači i kontrolu društva u najširem smislu.

Međutim, vladajuće stereotipe kao i vladajući vokabular, potrebno je održavati. S tim u vezi Lipman navodi kako postoje jasni društveni krugovi koji imaju svoje predstave o stvarnosti (klase, nacije..) koje su nastajale godinama i prenosile se sa generacije na generaciju, stvarajući obrasce življenja. Osim toga, svaka grupa ima svoje lidere, koji su zaduženi da održavaju postojeće predstave, ali isto tako imaju mogućnost da kroje nove (Lipman, 1995:46). S tim u vezi, možemo reći da su vođe javnog mnjenja zapravo jedna vrsta „socijalnih lidera“ (kako ih Lipman naziva) koji održavaju postojeći okvir za posmatranje društvene svekodnevice unutar određene zajednice. “Ljudi vjeruju u vođe više nego u sebe i tako ih ovi vode na uzici laži sve dok ne iscrpe svoju dosjetljivost ili njihove zablude” (Šušnjić, 2004: 63). U nastavku ćemo se pokušati osvrnuti na osnovne mehanizme stvaranja javnog mnjenja u BiH, sa posebnim akcentom na ulogu vođa javnog mnjenja.

Razvoj javnosti u BiH

Veliki broj filozofa i teoretičara se bavio fenomenom građanske javnosti. Od Kanta, Hegela, Mila, Marksa, itd. Međutim postoji gotovo jedinstven stav o tome da je Jirgen Habermas napisao jednu od najboljih knjiga o razvoju građanske javnosti – Javno mnjenje (*Strukturwandel der Öffentlichkei*). Kada govorimo o razvoju građanske javnosti u BiH prema mišljenju Asada Nuhanovića, ona se oduvijek „formirala pod uticajem socijalnih, ideoloških i političkih sila izvan njene strukture jer čovjek ovog podneblja nije nikada bio slobodan u izboru bilo kakvog ponašanja i djelovanja pa samim time nije bio slobodan ni da se ispoljava u sferi javnosti kao elementu slobode i prava na političku volju pa čak ni da ispolji voljno-afektivne potrebe“ (Nuhanović, 2005:207). Zbog toga Nuhanović primjećuje da građanska javnost „kasni“ dva vijeka u odnosu na građanske javnosti Engleske ili Francuske, te da je javnost na prostorima Balkana još uvijek na reprezentativnom nivou[3]. Prema mišljenju ovog autora kroz istoriju BiH konfesija je bila važ-

[3] Reprezentativna javnost je predzadnja faza u razvoju građanske javnosti, koju karakteriše predstavljanje (reprezentacija) feudalaca pred običnim pukom. Prema tome reprezentativna javnost je više obilježje statusa koji plemići imaju te se zbog toga ne može govoriti o javnosti u pravom smislu riječi

nija i imala je prednost u odnosu na druge podjele u društvu. Prema tome javnost kao kolektivni oblik svijesti nije konstituisana kao univerzalna cjelina već se prije može govoriti o cjelinama vezanih za etničke zajednice. Tokom režima u SFRJ postojala je tzv. birokratska politička javnost. Takvu javnost formiraju pojedinci iza zatvorenih vrata „forumskim komuniciranjem“ o rješavanju problema od realnog društvenog značaja. S tim u vezi može se zaključiti da politička javnost u SFRJ nije postojala ili je postojala u nekoj redukovanoj formi (totalitarna javnost).

Rat koji je uslijedio u BiH (1992-1995) nakon raspada SFRJ za sobom je ostavio mnoge društvene posljedice koje su i danas vidljive na svakom koraku. Duboke etničke i vjerske podjele odrazile su se i na medijsku scenu u BiH. U tom smislu možemo primjetiti postojanje političkog klijentelizma u odnosu medija i politike, nepoštivanje profesionalnih standarda novinarske profesije, koncentracije medijskog vlasništva, pritisaka na uredničke politike, sve većeg stepena autocenzure, nepostojanja nezavisnog novinarstva... Političkom scenom dominiraju političke i vjerske vođe koje uz medijsku pomoć dodatno generišu podjele u društvu što im otvara prostor za duži ostanak na pozicijama moći. Upravo ovakva pozicija je vjerskim i političkim elitama obezbijedila ulogu *opinion leadera* u BiH. Davor Marko navodi da *opinion leader*-i u BiH imaju snažan uticaj na javno mnjenje prije svega zbog svojih ličnih karakteristike i harizme, društvenog miljea koji je snažno omeđen etničkim i političkim granicama u kojem lideri deluju, kao i zbog uređivačkih politika medija. „Prvo, društveno-političko okruženje u BiH je takvo da promoviše i proizvodi autoritarne obrasce ponašanja, sa dominirajućim podaničkim odnosom spram autoriteta. Drugo, lideri – bilo politički ili religijski, poseduju značajne vizuelne, lične i retoričke kvalitete što ih čini prijemčivim za obične ljude. Oni predstavljaju neku vrstu svetonazora i poželjnog modela ponašanja. I treće, vrlo je važan način na koji bosanskohercegovački mediji deluju i izveštavaju u skladu sa svojom etno-političkom afilijacijom” (Marko, 2010:68).

Kada je u pitanju postojanje etnopolitike, Asim Mujkić kaže da bh. društvo predstavlja „zajednicu koju karakterizra politički prioritet etničke grupnosti nad individuumom, koji je proizveden kroz proces demokratske samoregulacije, zajednica koju karakteriše politički prioritet etnički grupnog prava na samoodređenje nad pravom građanina na samoodređenje, pri čemu je članstvo građanina u političkoj zajednici predodređeno njenim ili njegovim članstvom u etničkoj zajednici. Politička naracija i praksa koja opravdava ovaj etnički utemeljen društveni konstrukt naziva se etnopolitikom“ (Mujkić, 2007:3). Zbog dominantne uloge na političkoj sceni, vjerske i političke vođe između ostalog i uz pomoć medija održavaju etnopolitiku (*status quo*) i stvaraju dominantni okvir (*frame*) za posmatranje bh. svakodnevice (lokalni događaji, događaji na nivou entiteta i države, ličnosti i sl.) unutar pojedinih etničkih grupa (srpske, hrvatske i bošnjačke).

Stvoreni diskurs se održava svakodnevnim generisanjem straha kao jednom od osnovnih poluga socijalne kontrole. Naime u bh. društvu je konsatantno

prisutan strah od nestanka i to kroz istrebljenje koje je karakteristično za rat i asimilaciju koja se pojavljuje tokom mira. „U ratu dolazi do opasnosti od jednostavnog istrebljenja dok u miru dolazi do još veće opasnosti koja se ogleda u usvajanju kulture, jezika i običaja pobijeđenog naroda. Asimilacija bi na taj način takođe dovela do nestanka jedne etničke skupine“ (Vlaisavljević, 2010:32).

Strah koji je utkan u dominirajuće društveno-političke diskurse karakterističan je za svaku od tri javnosti koje postoje u BiH (srpsku, bošnjačku i hrvatsku).

Dominirajući diskurs u okviru srpske političke javnosti veže se za tezu o ugroženosti Srba u BiH posebno od Bošnjaka, što je dovelo do okretanja svojoj matici Srbiji. „Njeni kreatori su isticali da su i u bivšem sistemu bili u neravnopravnom položaju u odnosu na favorizirane Bošnjake i Hrvate“ (Šačić, 2007:134). U srpskoj političkoj javnosti dominira mišljenje da je Republika Srpska stekla svoj legitimitet još 9. januara 1992. godine kada je pod nazivom Srpska Republika Bosna i Hercegovina formirana od strane predstavnika srpske nacionalnosti u organima vlasti tadašnje Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. „Republika Srpska nije kao što Bošnjaci smatraju nastala Dejtonskim mirovnim sporazumom nego je njime samo verifikovana“ (isto:135).

U okviru bošnjačke političke javnosti dominira diskurs prema kojem je međunarodna zajednica prisilila građane BiH da prihvate entitetsku podjelu i da takva struktura BiH nema ni istorijskog, ni etničkog ni ekonomsko-geografskog opravdanja. „Jedino uporište za nastajanje takve BiH su prema dominantnom mišljenju bošnjačke političke javnosti agresija i genocid“ (Isto:134). Osim toga u okviru bošnjačke političke javnosti postoji uvjerenje da su Bošnjaci u bivšoj Jugoslaviji bili u najnepovoljnijem položaju koji se ogledao u nedovoljnoj zastupljenosti njihovih kulturnih institucija kao i predstavnika na rukovodećim pozicijama, negiranju nacionalne istorije i sl.

U hrvatskoj političkoj javnosti takođe dominira stav o socijalnoj, kulturnoj i ekonomskoj ugroženosti od Bošnjaka u Federaciji BiH. Prema tom stavu Dejtonski mirovni sporazum nije donio ništa dobro hrvatskoj etničkoj zajednici u BiH. „Nezadovoljstvo se pokušava riješiti osnivanjem trećeg entiteta jer je to logičan slijed događaja obzirom da ostala dva konstitutivna naroda praktično imaju svoje entitete“ (Isto:136).

Dominirajući diskurs značajno utiče na povjerenje javnosti u medije. Naime, istraživanje agencije „Gfk“ ukazuje na „etno-nacionalnu podijeljenost medijskog prostora te na uzročno posljedičnu povezanost nacionalne pripadnosti građana BiH i njihovog odabira lokalnih programa“ (Turčilo,2011:60). Drugim riječima srpska, bošnjačka i hrvatska javnost najviše vjeruje medijima koji su im bliski prema etničkom predznaku. Tako je već dobro poznato da Srbi najviše vjeruju „BN“ televiziji i „RTRS-u“, da Bošnjaci najviše vjeruju televiziji „Hajat“,

„Federalnoj televiziji“ i „Dnevnom Avazu“ (dnevna novina), dok Hrvati najviše povjerenja imaju u hrvatske TV kuće („Nova“ i „HRT“). Vjerovanje „svojim“ medijima olakšava posao *opinion leader*-ima, koji političkim uticajem na uređivačke politike nastoji održa(va)ti dominirajući društveno politički diskurs u društvu (više u: Vučetić, 2013: 356-368). Jednom stvoren, po sistem odgovarajući, kontekst percipiranja društveno političke svakodnevnice doživljava svoju snažnu medijsku promociju, koja ima za cilj učvršćivanje ranije formiranih stavova kod pojedinaca određenog etnosa.

U tom kontekstu vrlo važnu ulogu igraju i teorije *agenda setting* i *framing*. Naime, mediji prilagođavaju svoj „dnevni red“ interesu političkih elita, koji im pružaju finansijsku i političku podršku. Zatim, precizno selektovane medijske priče jasno promovišu jednu („našu/njihovu“) stranu pri čemu proizvodi atmosferu postojanja apsolutne medijske podrške vladajućoj ideologiji. „Postavljanje agende prevasohdno je usmjereno prema medijima, jer upravo posredstvom medija, frejmovi i narativi utiču na veliki broj ljudi“ (Kastels, 2009:214).

Pojedinci čiji stav nije u skladu sa onim koji je dominantan u društvenoj zajednici jednostavno ostaju na margini ili se potpuno konformistički povlače, pri čemu njihovo mišljenje ostaje u sjenci. Oni koji i pored pritiska društva smognu hrabrosti da se otvoreno suprotstave vladajućem društvenom mišljenju, bivaju proglašeni za izdajice i neprijatelje sistema, te se na taj način diskredituju i njihovi stavovi nemaju nikakav kredibilitet. Za ovo postoji više primjera. Jedan od njih je novinar Slobodan Vasković[4] koji svakodnevno nastoji da ukaže na eventualne kriminalne radnje koje se dešavaju u državi, ali njegovi tekstovi ne pronalaze put do mejnstrim (*mainstream*) medija i ne ostvaruju gotovo nikakav uticaj ja javnost.[5] Tekstovi se obično odnose na „sumnjive“ radnje vladajućih struktura, i često dovode u pitanje i kritikuju postojeće društveno-političke obrasce. Međutim, može se reći da „ljudi čuju uvijek ono što žele da čuju“, jer teže emotivnoj stabilnosti, te prema tome vrlo teško mijenjaju svoje stavove bez obzira koliko istinite i tačne bile informacije koje dolaze do njih. Prema tome, u ovom slučaju Vaskovićevi tekstovi i ne mogu da imaju veći uticaj, jer publika nije (još uvijek) spremna da ih čuje/vidi. Ovdje želimo istaći da ranije formirana vjerovanja i stereotipi o „našim“ i „njihovim“ su zapravo istine kojih se pripadnici određene etničke zajednice slijepo drže. U ovom slučaju protivljenje dominirajućoj paradigmi („istinama“), ne dobija dovoljno medijskog prostora, što u suštini predstavlja društvenu osudu.

[4] Blog Slobodana Vaskovića, dostupno na: http://slobodanvaskovic.blogspot.com/

[5] Zanimljivo je da je zbog svojih stavova jedno vrijeme uživao status medijske zvijezde u Federaciji BiH radeći za politički magazin „60 minuta“. Kritikujući „svoje“ ovaj novinar je imao status „dobrog Srbina“ u Sarajevu, što dovoljno govori o tome kako u BiH ne postoje univerzalni i zajednički standardi kada je novinarska profesija u pitanju, već se standardi prilagođavaju entiteskim, etničkim i vjerskim granicama.

Dakle, akcenat je na tome da protivljenje izaziva osudu, što može da ukazuje na dvije stvari. Prvo na postojanje svojevrsnog jednoumlja tj. na nizak stepen tolerancije prema drugom i drugačijem, što u najmanju ruku nije u skladu sa demokratskim vrijednostima 21. vijeka. I drugo, može da ukazuje na postojanje straha od iskazivanja mišljenja koje nije u skladu sa dominirajućim mišljenjem unitar zajednice. Svjesni posljedica koje ih čekaju ukoliko se usprotive (društvena osuda, etiketiranje i sl), moguće je da se pojedinci konformistički povlače u većinu koja šuti, što je u skladu sa teorijom o spirali tišine teoretičarke Elizabet Noel Njuman (*Elisabeth Noelle-Neumann*) (Kunzcik, Zipfel, 2003:207).

Sve u svemu, možemo zaključiti kako građanska javnost koja je još uvijek na svom feudalnom, reprezentativnom nivou, nije u stanju da vrši kontrolu vlasti i bude njen korektiv. Zato se prije može reći kako u BiH postoji simulirana javnost i simulirano javno mnjenje. Takvo javno mnjenje je podržano „odozgo“, od strane „svojih“ političkih elita i ne predstavlja spontanu reakciju javnosti na društvenu svakodnevicu. Drugim riječima javnost služi samo za aklamaciju već ranije donijetih odluka. Možemo zaključiti da bi se recept prema kojem politički *opinion leader*-i ostvaruju svoj uticaj u najkraćem mogao opisati ovako: političke elite zajedno sa medijima stvaraju dominirajući diskurs, pomoću kojeg se onda uzročno-posljedično generiše povjerenje javnosti u medije zajedno sa uticajem vođa javnog mnjenja. Tako se stvara jedna ciklična matrica koja je prisutna zadnjih dvadeset godina na medijsko-političkoj sceni Bosne i Hercegovine.

Vođe javnog mnjenja – mediji – javnost

Postojanje etnopolitike obezbijedilo je dominantnu poziciju političkih i vjerskih vođa na političkoj sceni koja se reflektuje i na medije. Naime, pružajući im finansijsku i političku pomoć, ove elite jednostavno kreiraju agendu medija prema svojim interesima. Kontrola medija od strane *opinion leader*-a zapravo prizvodi nešto drugačiji proces komunikacije od one koju su pretpostavili Kac i Lazarsfeld u svom modelu dvostepene komunikacije (mediji – *opinion leader* – publika).[6] Za razliku od ranijih stavova prema kojima su *opinion leader*-i imali ulogu *gatekeeper*-a u smislu tumačenja medijskih sadržaja pri čemu se selektuju

[6] Suština teorije o dvostepenom komuniciranju jeste da poruke ne putuju direktno od medija do publike, već da najprije dospijevaju do opinion leader-a (vođa javnog mnjenja) koji sadržaje dalje proslijeđuju (tumače, pojašnjavaju, stavljaju u „odgovarajući kontekst“) do manje zainteresovanih članova društva . Drugim riječima teorija govori o tome da se pojedinac više ne smije posmatrati kao pasivni konzument medijskih sadržaja, već kao komunikator koji je ravnopravan, ako ne i važniji od samih medija. „Teorija dvostepenog komuniciranja jednostavno odbacuje Lasvelovu formulu lanca komunikacije koja je podrazumijevala da poruke masovnih medija (tačka A) poput talasa putuju do primalaca (tačka B)“ (Laughey, 2007:24).

određeni stavovi i vrijednosti koji se potom prenose publici, u ovom slučaju *opinion leader*-i u BiH (slika 2.), zbog snažnog uticaja na uredničke politike, imaju ulogu stvarnih *gatekeeper*-a i već u samom procesu proizvodnje medijskih sadržaja utiču na selekciju tema, događaja, određuju kontekst i sl. O dvostepenoj komunikaciji prema tome možemo govoriti kao o procesu koji započinje sa *opinion leader*-om zatim se nastavlja preko (naših/njihovih) medija do (naše/njihove) publike. Prema tome, prije se može reći da mediji izvještavaju o *opinion leader*-ima (njihovim stavovima, komentarima i sl.), a ne da *opinion leader*i tumače medijske poruke koje su usmjerene ka publici. Tumačenje medijskih poruka se dešava jedino u situaciji kada *opinion leader* komentariše medijske sadržaje „protivničkih" medija. Međutim kako i „protivnički" mediji izvještavaju samo o „svojim" *opinion leader*-ima možemo zaključiti da vođe javnog mnjenja zapravo ne tumače „medijske sadržaje" već tumače poruke „protivničkih" *opinion leader*-a, pri čemu mediji služe samo kao instrument distribucije. (slika 1.)

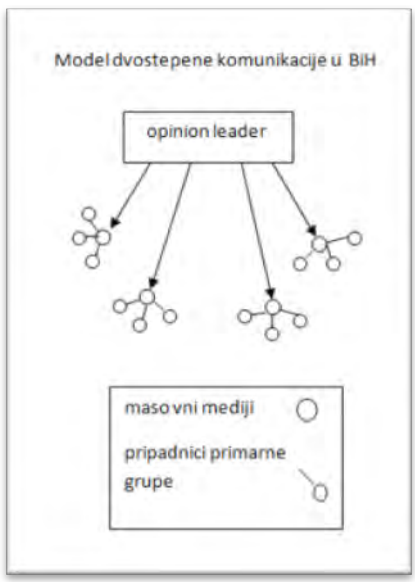

Slika 1. Model dvostepenog komuniciranja na bh. način

U zavisnosti od toga koji medij („naš" ili „njihov")[7] prenosi izjavu ili stav političara zavisiće i njen uklon. Naime, „naš" medij će nastojati da publici prenese pozitivnu sliku o njenom *opinion leader*u. Sa druge strane, „protivnički" medij, koji je takođe pod uticajem „protivničkih" *opinion leader*a, će nastojati da izjavu prenese sa negativnim uklonom. Recimo, ukoliko predsjednik Republike Srpske Milorad Dodik kaže da je „disolucija Republike Srpske jedino rješenje za budućnost BiH", ovu vrlo problematičnu i opasnu izjavu mediji iz RS će prenijeti sa pozitivnim uklonom. Sa druge strane, oni mediji koji nisu naklonjeni politici Dodika ovoj će izjavi dati karakter secesionističke i destabilizatorske po BiH koja

[7] Koristimo termine „naš" i „njihov" kako bismo na jednostavniji način objasnili matricu funkcionisanja dvostepene komunikacije.

priziva nemire i sl. Zatim, ukoliko recimo bošnjački član Predsjedništva BiH Bakir Izetbegović kaže da „protesti koji se dešavaju u Sarajevu mogu da izazovu separatističke namjere Republike Srpske“, to će mediji iz FBiH uglavnom prenijeti sa pozitivnim ili neutralnim uklonom, dok će mediji u Republici Srpskoj takvoj izjavi pripisati uglavnom negativan karakter koji ima prizvuk antidejtosnkog djelovanja. Iako su mediji krajnji distributeri stavova *opinion leader*-a, njihova uloga u formiranju javnog mnjenja nije presudna. Naime, mediji služe samo kao pomoćno sredstvo koje *opinion leader*-i, koriste u komuniciranju sa članovima svoje (a ne njihove) primarne grupe. Naravno, *opinion leader*-i imaju armiju „svojih“ ljudi koji na nižim nivoima pripremaju „teren“ za snažniji uticaj. Prema tome možemo zaključiti da „njihovi“ mediji zapravo nemaju nikakav uticaj na „našu“ publiku, jer se „percepcija vanjske poruke od pojedinca unutar određene grupe interpretira u funkciji grupnog mišljenja ili mišljenja lidera te grupe“ (Vlajki, 2007:258). Drugim riječima dominirajući politički dikurs koji je uz pomoć medija i *opinion leader*-a formiran u okviru jedne etničke zajednice predstavlja svojevrsni filter za medijske sadržaje i utiče na to koje medijske poruke će biti prihvaćene/odbačene unutar zajednice.[8]

Vođe javnog mnjenja i mediji u BiH

Slika 2. Tekst preuzet sa internet portala *Oslobođenja*: „Izetbegović traži od Ustavnog suda da ukine obilježavanje Dana RS“

[8] Ovakav zaključak u potpunosti je u skladu sa ranijim istraživanjima Džosefa Klapera (*Joseph Klapper*) čiji rezultati se odnose na to da mediji prije svega mogu uticati na potvrđivanja ranije formiranih stavova kod pojedinca. Pojedinac će tragati u medijima za onim sadržajima koji su u skladu sa njegovim stavovima. (Littlejohn, Foss, 2009:633). U slučaju Bosne i Hercegovine, stavovi pojedinaca su (po pravilu) u skladu sa dominirajućim političko društvenim diskursom njihove etničke zajednice

Iako su Kac i Lazarsfeld zaključili da *opinion leader*-i djeluju u svim društvenim strukturama i na svim društvenim nivoima, mi ćemo našu pažnju usmjeriti na prepoznavanje vođa javnog mnjenja na državnom nivou. Smatramo da državni *opinion leader*-i u mnogome usmjeravaju ponašanje vođa javnog mnjenja na nižim (lokalnim) nivoima. Imajući u vidu matricu dvostepene komunikacije na bh. način pokušaćemo da prepoznamo i konkretne primjere njenog funkcionisanja u političko medijskoj svakodnevici u BiH. Naime, kako bismo dokazali da se dvostepena komunikacija odvija prema ranije predstavljenoj šemi, komparativnom analizom ćemo pokušati utvrditi na koji način su izjave opinion *leader*a iz Republike Srpske i Federacije BiH (u našem slučaju predsjednika Republike Srpske Milorada Dodika i bošnjačkog člana Predsjedništva BiH Bakira Izetbegovića) reflektovale dominirajući politički diskurs sa ciljem uticaja na formiranje javnog mnjenja. Imajući u vidu snažan politički uticaj koji ovi *opinion leader*-i imaju na uredničke politike medija iz Republike Srpske[9] odnosno Federacije BiH[10] jasno je da će Dodik u Republici Srpskoj biti prikazan u pozitivnom svjetlu, dok će Izetbegović biti predstavljen izuzetno negativno. Sa druge strane mediji u Federaciji BiH će Dodika posmatrati u negativnom svjetlu, dok će Izetbegović biti u neutralnom ili pozitivnom. Iako bismo primjere ovakvog načina komuniciranja mogli pronaći svakodnevno u medijima, smatramo da će radi ilustracije naše šeme dvostepenog komuniciranja biti dovoljna samo dva.

Prvi primjer koji smo pronašli se odnosi na izjavu bošnjačkog člana Predsjedništva BiH Bakira Izetbegovića o tome da je potrebno ukinuti proslavu Dana Republike Srpske. Naime, dnevna novina *Oslobođenje* (17.1.2013.) je ovu izjavu prenijela sa pozitivnim uklonom **„Izetbegović traži od Ustavnog suda da ukine obilježavanje Dana RS“ (slika 2.)**. Naime, senzacionalističkom konstrukcijom naslova „traži da ukine“ kao da se želi pojačati uticaj koji Izebegović ima na rad državnih institucija. Ipak, već iz podnaslova saznajemo da je zapravo u pitanju samo „zahtjev za ocjenom ustavnosti Zakona o praznicima RS“, čime se zapravo negira izvjesnost bombastično najavljenog „ukidanja“ iz naslova. Međutim sa

[9] Značajno je istaći kako predsjednik Repblike Srpske Milorad Dodik, zahvaljujući svom političkom uticaju kontroliše tzv. „medijsko sveto trojstvo” u RS (*Nezavisne novine*, *Glas Srpske*, i javni emiter RTRS), (više u: Vučetić, 2013: 356-368.)

[10] Bošnjački član predsjedništva Bakir Izetbegović nema uticaj na uredničke politike medija kao što je to slučaj sa Dodikom, međutim nedavne analize su pokazale kako dnevna novina „Oslobođenje“ ima pozitivniji uklon prema političkoj partiji SDA, nego prema druge dvije velike partije sa bošnjačkim predznakom (SDP i SBB), što predstavlja indikator svojevrsnog uticaja na ovaj medij (više u: Popov - Momčinović, Vučetić., 2013:511-529.) Takođe, u nedavnom izboru za ličnost godine koji je organizovala televizija Face, Izetbegović je na kraju osvojio najveći broj glasova. Osim toga sama činjenica da je Izetbegović ispred svih svojih konkurenata iz reda bošnjačkog naroda izabran na funkciju člana Predsjedništva BiH, dovoljno govori o političkom uticaju ovog političara.

druge strane *Glas Srpske*, kao novina koja ima sjedište u Republici Srpskoj i pod snažnim je političkim pritiskom vladajuće partije i njenog lidera Milorada Dodika je 18.1.2013. godine ovu izjavu smjestila u izuzetno negativan kontekst, sugerišući javnosti na koji način treba prihvatiti poruke Izetbegovića. Naslov na zvaničnom internet portalu *Glasa Srpske* je bio "**Izetbegović iz mržnje traži ukidanje proslave Dana RS"(slika 3.).**

Slika 3. Tekst preuzet sa internet portala *Glasa Srpske*: „Izetbegović iz mržnje traži ukidanje proslave Dana RS"

Kao što se vidi iz samog naslova, Izetbegovića se pokušava okarkterisati kao srbomrsca, koji svoje političke odluke zasniva na negativnim iracionalnim pobudama usmjerenim prema Republici Srpskoj. U daljem tekstu dominiraju reakcije političkih zvaničnika (*opinion leader*-a) iz Republike Srpske koji pokušavaju na svaki način diskreditovati Izetbegovića sa ciljem održavanja već postojećeg negativnog mišljenja o bošnjačkom članu Predsjedništva BiH.

„Neka Bakir Izetbegović slavi šta hoće, mi mu ne branimo, ali ni on ne može i neće nama osporiti da mi proslavljamo šta mi hoćemo – rekao je Dodik.

„Istakao je da Izetbegović i ovim činom pokazuje da mrzi Srpsku." (*Glas Srpske*, 18.1.2013)

Osim što se ove izjave mogu tumačiti u svjetlu održavanja negativnog mišljenje o Izetbegoviću među građanima RS, one se takođe mogu posmatrati u svjetlu poziva na homogenizaciju srpske etničke zajednice u cilju očuvanja vitalnih nacionalnih interesa (u ovom slučaju Dana RS). Kao što možemo vidjeti iz ovog primjera, medijski prostor su punile reakcije *opinion leader*-a (iz Republike Srpske) o izjavama drugog *opinion leader*-a (iz Federacije BiH). Drugim riječima, mediji su bili samo instrument za politička „prepucavanja" u cilju osvajanja jeftinih političkih poena. Dakle, dvostepeno komuniciranje započelo je sa izjavom *opinion leader*-a, zatim je preko medija dobilo svoj zamajac, da bi u konačnom

efekat bio dodatna homogenizacija srpske političke javnosti, odnosno pojačavanje negativnog imidža Bakira Izetbegovića u RS.

Još jedan primjer svojevrsnog političkog „prepucavanja“ između Dodika i Izetbegovića dogodio se početkom 2011. godine kada je Dodik u intervjuu za ruski servis radija *Slobodna Evropa* rekao da „ne zna kada će kriza u BiH biti gotova“, te da bi RS trebala biti samostalna. „*Mislim da su dodatnu volju za samostalnost u RS pojačali stranci, koji ničim nisu učinili dostupnom ili privlačnom BiH ljudima ovdje u RS, nego su stalnom arogancijom i krivnjom RS doveli do stvaranja dovoljno energije da se tih 88 posto anketiranih izjasni da želi da živi van BiH. Mi ne možemo da donosimo unilateralne odluke ali je možda bitnije pitanje koje mi sigurno nećete postaviti – Kako mi političari ovdje egzistiramo, djelujemo i radimo, a da ne poštujemo volju tih 88 posto građana koji na taj način misle?*“ (Radio Slobodna Evropa, 2011)

Slika 5. Tekst preuzet sa internet portala *Slobodne Evrope*: „Dodik: Ne znam kada će krize biti gotova“

Slika 6. Tekst preuzet sa internet portala *Oslobođenja*: „Bakir Izetbegović pisao Miloradu Dodiku: Prestanite prizivati rat“

Uslijedila je, možemo slobodno reći, očekivana reakcija iz Federacije BiH. Bakir Izetbegović je reagujući na ove Dodikove izjave, uputio otvoreno pismo predsjedniku RS koje su prenijeli svi mediji, a u kojem je „upozorio“ Dodika da „*prestane sa retorikom koja vodi sukobima*“. U pismu se između ostalog navodi da Dodikovi stavovi iznijeti u intervjuu ne doprinose atmosferi pomirenja, me-

đusobnog uvažavanja i razvoja demokratskih odnosa u Bosni i Hercegovini. „*Rezultat istraživanja, na koje se pozivate, prema kojemu navodno 88 posto Srba ne želi da RS ostane u BiH na jednostran način može biti doveden i do 99 posto. Ali, to svima mora biti jasno, bilo kakav pokušaj ugrožavanja cjelovitosti zemlje naići će na otpor 100 posto patriota koji su u svakom trenutku spremni braniti Bosnu i Hercegovinu*.“ (Izetbegović, 2011).

RS: Bakir Izetbegović priziva novi rat

M. FILIPOVIĆ | 19. oktobar 2011. 20:48 | Komentara: 21

U Republici Srpskoj očekuju da se povodom pisma člana Predsedništva BiH oglasi i međunarodna zajednica. Ćurguz: Ne mogu da prežale što nisu porazili Srbe

Препоручено Буди први међу пријатељима ко препоручује ово.

BANJALUKA - Pretnja bošnjačkog člana Predsedništva BiH Bakira Izetbegovića u otvorenom pismu predsedniku Srpske Miloradu Dodiku, da će, u slučaju otcepljenja RS, sto odsto patriota braniti celovitost BiH, najoštrije je osuđena u Srpskoj.

Reagujući na Dodikovu izjavu da 88 odsto anketiranih u RS ne želi da ostane u BiH kojom stranci eksperimentišu, što dodatno jača volju Srba

Slika 7. Tekst preuzet sa internet portala *Nezavisnih novina*: „RS:Bakir Izetbegović priziva novi rat“

Nakon otvorenog pisma, uslijedile su oštre reakcije političara iz Republike Srpske. Mediji su i ovog puta bili poligon za raspravu među *opinion leader*-ima. Kako bi održali postojeći dominirajući diskurs političari iz RS su Izetbegovićevo pismo tumačili kao pozivanje na rat i nemire. Podržavanje dominirajućeg diskursa prema kojem Bošnjaci (u ovom slučaju Izetbegović koji u pismu poziva na rat) ugoržavaju postojanje RS kako bi se ostvarila ideja o unitarnoj BiH, obezbijeđuje *opinion leader*ima iz RS lakši uticaj na „svoje“ javno mnjenje. Dominirajući diskurs se održava generisanjem straha u javnosti. U ovom slučaju *opinion leader*-i iz Republike Srpske strahom od eventualnih ratnih dešavanja, nastoje pozvati na pripravnost svoje građane te dodatno demonizirati bošnjačkog člana predsjedništva. Strah koji se generiše putem medija, javnost dovodi u stanje grča čime se sužava prostor za racionalne reakcije. Međutim, „zbunjeno stado“ nije ostavljeno na cjedilu, u pomoć će mu priskočiti njeni pastiri (opinion lideri) koji osvijetljavaju put i usmjeravaju način razmišljanja. S tim u vezi navešćemo primjere izjava pojedinih političara iz RS, koji su bili na ovom fonu.

Bošnjačka politička elita mora da počisti prvo neke stvari u svojoj kući, jer dok je u RS pitanje ratnih zločina davno otvoreno i nije više tabu tema, oni nikada nisu raščistili sa ogromnim problemima i nasljeđem iz rata, koje je političke, terorističke i kriminalne prirode – naglasio je Radojičić. (Glas Srpske, 19.10.2011)

Slika 8. Tekst preuzet sa internet portala *Glasa Srpske*: „Izetbegović podiže tenzije“

Izetbegović bi da uruši i totalno uništi RS, pa priziva "patriote" koji su u minulom ratu na najsvirepiji način činili zločine da mu pomognu da na ovim prostorima stvori unitarnu muslimansku državu BiH, ali to neće proći – rekao je predsjednik Saveza logoraša Branislav Dukić. (Glas Srpske, 19.10.2011.)

Neka ne plaši Izetbegović vuka janjećom kožom. Neprimjereno je da na takav način komunicira sa predsjednikom RS, jer je to institucija i Izetbegović mora da zna da je predsjednik institucija. Takva komunikacija ne doprinosi dobrom razumijevanju u BiH nego raspiruje mržnju i unosi nepotrebnu uznemirenost u RS – kazao je Bojić. (Glas Srpske, 19.10.2011)

Izvršni sekretar SNSD-a Rajko Vasić kaže da Izetbegović ne može da prijeti i svojata ono što je u ratu izgubio i što su velike sile međunarodnim ugovorom uknjižile kao srpsku zemlju. (Glas Srpske, 19.10.2011)

Predsjednik Boračke organizacije RS Pantelija Ćurguz je rekao da je RS trajna kategorija i da te 100 odsto Izetbegovićeve patriote moraju znati da bi 300-odstotne patriote branile RS (Glas Srpske, 19.10.2011).

Iz ovih primjera je jasno kako se nastoji očuvati postojeći dominantni diskurs i kontrolisati mišljenje javnosti. Kao što se vidi, glorifikacijom „srpske zemlje“, „srpskih patriota“, „institucije predsjednika RS“ nastoji se proizvesti, očuvati i utemeljiti pozitivan stav prema Repubulici Srpskoj (a time i njenim *opinion leader*-ima). U isto vrijeme, pozivajući se na „neraščišćenu ratnu prošlost“ u Federaciji BiH koja je „kriminalna i teroristička“ nastoji se održati negativan imidž koji FBiH (zajedno sa političarima iz ovog entiteta) ima u RS.

Možemo dakle primjetiti kako se isti događaj tumači različito u zavisnosti od dominirajućeg političkog diskursa koji vlada u jednoj etničkoj zajednici, a koji su kreirali *opinion leader*-i uz medijsku pomoć. Naime, otvoreno pismo koje je Izetbegović uputio Dodiku, mediji iz Federacije prenijeli su sa neutralnim ili pozitivnom uklonom. (*Oslobođenje*: Izetbegović pisao Miloradu Dodiku da prestane prizivati rat), u kojem se nastojalo okarakterisati Dodika kao svojevrsno destabilizirajućeg faktora koji priziva rat u BiH. Sa druge strane mediji iz RS prenijeli su ovo pismo u potpuno drugačijem kontekstu (*Glas Srpske*: Izebegović podiže tenzije; Bakir Izebegović priziva novi rat). Imajući u vidu činjenicu da građani Republike Srpske vjeruju medijima iz njihovog entiteta odnosno „srpskim" medijima, bošnjaci vjeruju „bošnjačkim" medjima, jasno je da će kao posljedica toga biti formirana dva različita mišljenja u ove dvije javnosti o istom događaju. Iako se na prvi pogled može zaključiti da su mediji ti koji određuju kontekst događaja i usmjeravaju kreiranje mišljenja javnosti, ipak moramo imati na umu da dnevnu agendu medija uređuju finansijeri i patroni te je prema tome funkcija medija u BiH svedena samo na posredovanje između stvarnih kreatora javnog mnjenja i građana.

Zaključak

U ovom radu smo pokušali da analiziramo na koji način vođe javnog mnjenja na državnom nivou, utiču preko medija na formiranje i održavanje dominirajućeg političkog diskursa. Svjesni smo da dvostepeno komuniciranje podrazumijeva postojanje *opinion leader*-a na svim nivoima društva i u raznim društvenim oblastima, međutim ambicije ovog rada su bile usmjerene na prepoznavanje mehanizama dvostepene komunikacije na političkoj sceni. Značajne razlike u odnosu na Lazarsfedlovu i Kacovu teoriju o dvostepenom komuniciranju proizilaze iz specifičnosti funkcionisanja političkog sistema u BiH, a koje se ogleda u postojanju velikog jaza u društvu koje je zasnovano na etničkim i vjerskim razlikama prouzrokovao je postojanje tri javnosti (srpska, bošnjačka, hrvatska). Političke elite čine velike napore kako bi održale postojeće podjele u društvu zasnivajući svoju retoriku na očuvanju vitalnih nacionalnih interesa svojih etnija. Posljedica ovakve političke prakse je stvaranje političkih *opinion leader*-a, koji pod paravanom zaštite nacionalnih interesa stvaraju okvir za „življenje" u političko-društvenoj svakodnevici. Naime dominirajući diskursi, koji su se u zadnjih 20 godina gradili kako uz pomoć medija, tako i uz pomoć sistema obrazovanja (u osnovnim školama se uče različite istorije; postojanje segregacije u školama), porodice, kulture, sporta i sl. značajno određuju i usmjeravaju način percipiranja stvarnosti. Sofisticiranim metodama nametanja „naočala" za posmatranje svakodnevice se stvara svojevrsni metajezik etničke zajednice koji se ne dovodi u pitanje. Svako protivljenje „našoj istoriji" „našem jeziku" „našim sportistima", „našim heroji-

ma“, „našim vjerskim vođama“, i u konačnom „našim političarima“ je društveno osuđeno i odbačeno kao neprijateljsko ili izdajničko. Drugim riječima stvaranjem unutrašnjih/spoljašnjih neprijatelja *opinion leader*-i generišu strah kod sve tri javnosti čime se olakšava održavanje dominirajućeg diskursa etnopolitike, a samim tim i plasiranje gotovih mišljenja koja se bez kritičke oštrice prihvataju.

Literatura:

Knjige:

Baran, Davis 2010: S.Baran, D. Davis, *Mass comunication theory: foundations, ferment and future*, Boston: Cengage Learning.

Kastels 2009: M. Kastels, *Moć komunikacije*, Beograd: Clio

Kelner 2004: D. Kelner, *Medijska kultura*, Beograd: Clio

Kunczik, Zipfel, 2006: M. Kunczik, A. Zipfel, *Uvod u znanost o medijima* i *komunikologiju*, Zagreb: Friedrich Ebert.

Kunczik, Zipfel, 1998: M. Kunczik, A. Zipfel. *Uvod u publicističku znanost i komunikologiju*, Zagreb: Friedrich Ebert.

Laughey 2007: D. Laughey. *Key themes in media theory*, London: Open University Press.

Lippman 1997: W.Lippman. *Public opinion*, London: Transaction Publishers.

Littlejohn, Foss 2009: S.Littlejohn, K. Foss. *Encyclopedia od communication theory*, London: Sage.

Mcquail 2010: D.Mcquail, *Mass communication theory*, London: Sage.

Mekkvejl 1976: D. Mekkvejl, D. *Uvod u sociologiju masovnih medija*, Beograd: Glas

Mujkić 2007, A. Mujkić, *Mi, građani etnopolisa*, Sarajevo: Šahimpašić.

Nuhanović 2005: A. Nuhanović, *Fenomen javnosti*, Sarajevo: Promocult.

Radojković, Đorđević 2005: M. Radojković, T. Đorđević. *Osnove komunikologije,* Beograd: Fakultet političkih nauka.

Stanisavljević 2010: D. Stanisavljević, *Mediji i javno mnjenje u Republici Srpskoj*, Sarajevo: Friedrich Ebert.

Šačić 2007: N.Šačić, *Izvan politike*, Sarajevo: Fakultet političkih nauka.

Turčilo 2011: L.Turčilo, *Zaradi pa vladaj: politika-mediji-biznis u globalnom društvu i u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Vlastita naklada.

Vlajki 2007: E. Vlajki, *Uvod u komuniciranje postmodernizma*, Banja Luka. Fakultet za političke i društvene nauke.

Članak iz zbornika:

Marko 2010: D. Marko. „Uloga kreatora javnoga mišljenja u interpretaciji medijskih poruka“, u: R. Veljanovski, *Zbornik radova Vjerodostojnost medija dometi medijske tranzicije*, Beograd: Fakultet političkih nauka, str. 67-87.

Radojković 2011: M. Radojković, „Politička komunikacija u Srbiji“, u: M. Radojković, A. Zerfaß, *Zbornik radova Menadžment političke komunikacije: osnove i koncepti*, Beograd: Konard Adenauer, str 27-43.

Vučetić 2013: V.Vučetić, „Politički klijentelizam i mediji u Bosni i Hercegovini“, u: B. Dimitrijević, *Zbornik radova: Znanje i korist*, Niš: Filozofski fakultet, str. 356-368.

Članak iz stručnog ili naučnog časopisa

Popov - Momčinović, Vučetić 2013: Z. Popov - Momčinović, V. Vučetić, Lokalni izbori 2012. i kriza štampe u BiH: na primjeru dnevnih novina „Oslobođenje“ i „Dnevni avaz“, Podgorica: *Medijski dijalozi*, God. VI, Br.16, Podgorica, str. 511-529.

Internet izvori

De Vreese, Boomgaarden 2006: C. De Vreese, H. Boomgaarden, H, Message Flows and Interpersonal Communication The Conditional Nature of Effects on Public Opinion, *Communication Research*, Volume 33., Number 1., pp.19-37, posjećeno 26.8.2014. http://www.claesdevreese.com/documents/DeVreese_%26_Boomgaarden_Com_Res_2006.pdf

Vlaisavljević 2010: U. Vlaisavljević, U. *Tri nacije kao tri ratne naracije*, Up & underground, časopis za umjetnost teoriju i aktivizam, br 17/18, posjećeno, 23.7.2014. http://www.up-underground.com/wp content/uploads/2011/04/1718_ugo_vlaisavljevic.pdf

Vuk B. Vučetić

Political opinion leader(s) and Bosnia and Herzegovina public opinion(s)

Summary

The potential influence of politics and politicians on the formation of public opinion has always attracted the attention of researchers. In our work, the focus will also be on the dominant mechanisms of creating public opinion in BiH, but in the context of recognizing the influence of the leaders of public opinion (opinion leader-a). It is characteristic for BiH's opinion leaders, through "their" media, to create and maintain y (important) you dominating socio-political discourse in order to help maintain the status quo within their primary groups (ethnic groups). Given that politicians, due to their economic and political influence, are in fact the real gatekeepers, they almost literally choose topics that will be represented on the agenda. On the other hand, opinion leaders (their statements, media appearances, etc.) are important topics, with the media as the only instrument by means of which their messages spread rapidly through to the end users. In this paper, we try to provide some concrete examples and analyze the relationship between opinion leaders, the media, and the public in BiH.

Александра Б Ковач*
Институт за онкологију Војводине
Сремска Каменица
Снежана С Товиловић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за психологију

УДК 159.9.072.4-055.2
DOI 10.7251/RAD1715085K

Оригинални научни рад

КОПИНГ СТРАТЕГИЈЕ КОД ЖЕНА КОЈЕ БОЛУЈУ ОД КАРЦИНОМА ДОЈКЕ

Apstrakt: *Cilj istraživanja bio je da se utvrdi koje su dominantne koping strategije koje koriste žene pri suočavanju sa karcinomom dojke, te njihova povezanost sa bazičnim dimenzijama ličnosti i procesom emocionalne regulacije. Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 53 žene koje su bile hospitalizovane u februaru i martu 2014. godine, a primenjeni su upitnik Velikih Pet + 2 (Smederevac, et al 2010), CSI (Amirkhan,1990), ERQ (Gross & John, 2003), te upitnik za dobijanje opštih informacija. Rezultati indikuju da je prevladavanje usmereno na problem dominantna koping strategija koju koriste pacijentkinje, dok ne postoji razlika u korišćenim koping strategijama u različitim fazama lečenja kao i u odnosu na prisustvo progresije bolesti. Strategija fokusirana na traženje socijalne podrške pokazala je pozitivnu vezu sa Ekstraverzijom ($\rho S=.406$, $p<0,01$), Pozitivnom valencom ($\rho S=.372$, $p<0.01$) i Savesnošću ($\rho S=.295$, $p<0.01$), dok je negativnu vezu pokazala sa Neuroticizmom ($\rho S=-.280$, $p<0.05$). Strategija fokusirana na problem pokazala je pozitivnu vezu sa Pozitivnom valencom ($\rho S=.303$, $p<0.05$), dok je strategija izbegavanja pokazala pozitivnu vezu sa Neuroticizmom ($\rho S=.538$, $p<0.05$). Osobe koje su koristile emocionalnu supresiju i ponovnu procenu pri regulaciji emocija češće su koristile izbegavanje kao koping strategiju. Rezultati su u skladu sa dosadašnjim istraživanjima.*

Ključne reči: *crte ličnosti, koping strategije, karcinom dojke*

Увод

У последњих неколико деценија, све је више истраживања на тему превладавања стреса код особа оболелих од канцера, са посебним акцентом на жене оболеле од карцинома дојке. Могући разлози су ти што је малигна болест стресор који се перципира као животно угрожавајући (претећи), те само сазнање о дијагнози изазива интензиван стрес код оболеле особе, што је канцер дојке у многим земљама најчешћи облик малигног тумора код жена (према неким проценама једна од осам жена оболи), те то што петогодишње преживљавање код ранооткривених карцинома дојке иако високо, са собом

* kovacaleksandrapsy@gmail.com

носи низ захтева у контексту психо-социјалне адаптације, те тиме омогућава расветљавање везе стрес–личност–адаптација, а потом и пружање неких практичних смерница које су у области психоонкологије још увек релативно скромне.

Жена оболела од карцинома дојке, након самог сазнања о малигној болести, суочава се са низом догађаја, нових потенцијалних стресора, које треба успешно да превлада. Само сазнање о дијагнози малигнитета које се у великом броју случајева асоцира са смртним исходом, у вези је са интензивним дистресом. На пример, у једном истраживању од 1249 жена које су сазнале за дијагнозу карцинома дојке, њих 32, 8% манифестовало је психолошки дистрес (Забора и др. 2001). Дистрес може да се јави у било којој фази болести или у било којем сегменту третмана, а манифестује се од бриге и туге до озбиљнијих симптома анксиозности и депресије. Уобичајени симптоми су претерана забринутост у вези здравља, бес, хостилност, потешкоће са спавањем, мисли о болести и смрти, губитак апетита, деконцентрисаност (НЦЦН 2003). Истраживања такође показују да је нпр. антиципирани дистрес пре саме операције дојке широко распрострањен међу женама, док га након сазнања дијагнозе искуси у умереном до високом степену више од половине жена (Тјемсланд и др. 1996), а његов интензитет расте код жена код којих се болест проширила и које умиру (Батлер и др. 2003).

Дакле, након дијагностиковања малигне болести, следи планирање хируршког захвата дојке, опоравак од последица операције и очекивање патохистолошког налаза и одлуке Онколошке комисије о даљем лечењу које такође представља нову неизвесност и потенцијалну опасност те пацијенткиње и саме изјављују да су забринуте у вези са тим, као и да имају страх од могућег рецидива и/или прогресије болести (Ковач и др. 2014). Већина пацијенткиња, након хируршког захвата бива подвргнута хемиотерапији као помоћној методи у лечењу малигне болести, која је позната по томе што изазива одређени број негативних нуспојава (малаксалост, мучнина, губитак косе, превремена менопауза), што представља нови изазов или претњу коју пацијенткиња оболела од карцинома дојке треба да превлада, посебно уколико су присутне метастазе. Након ове терапије, неке пацијенткиње добијају и хормонску терапију, а многе пролазе и радиотерапију. Потом следе редовне медицинске контроле и нада да се болест више неће вратити, или у случају прогресије болести, страх од смрти и евентуална припрема за смртни исход (Пејн и др. 1996).

Жене оболеле од карцинома дојке, посебно оне млађе животне доби, манифестују забринутост у вези са подизањем деце, рађањем деце уколико нису рађале, забринутост у вези са послом и каријером, губитком фертилитета, проблеме у вези са сексуалношћу и сликом тела, те страх од рецидива болести (Мор и др. 1994). Иако малигна болест има снажан психосоцијални импакт, истраживања показују да се дистрес који је најинтензивнији у пе-

риоду од сазнања о дијагнози карцинома дојке ипак током времена умањује (Мејерович 1983). Исто тако, истраживања показују да је реакција на саму дијагнозу малигнитета условљена годинама и развојним стадијумом појединца у моменту сазнања. Млађе особе, за разлику од старијих, манифестују више интрузивних мисли и депресивних симптома у првим месецима након оболевања од канцера (Вензел и др. 1999).

Оно што је неоспорно јесте свакако то да је манифестација каснијег дистреса и маладаптивних понашања у контексту адаптације на малигну болест под снажним утицајем копинг стратегија које особа користи како би изашла на крај са по живот угрожавајућим стресором (Стентон и др. 2002).

Као што је познато, није одлучујућ интензитет стресора на сам адаптацијски исход, већ су то превладавајућа понашања која представљају неку врсту медијатора у стрес процесу, односно она одређују начин на који ће се особа понашати у присуству стресора. Према копинг теорији Лазаруса и Фолкманове (Лазарус, Фолкман 1984), копинг је покушај особе да управља интерналним и екстерналним захтевима који се пред њу постављају у контексту интеракције са окружењем, а одабир стратегија превладавања зависи не толико од трајних тенденција личности, колико од аспеката саме ситуације, односно врсте стресора, те је акценат дакле на самој ситуацији као детерминанти превладавања. Превладавање, дакле, представља когнитивне и/или бихејвиоралне тенденције особе са сврхом решавања проблема и/или смањења психофизиолошке реакције у оквиру стрес процеса које су за дату ситуацију најпримеренije (Лазарус, Фолкман 1984, према Зотовић 2004). Други, савременији аутори (Bolger 1990, према: Зотовић 2004), као детерминанте превладавања, с друге стране истичу личност, односно њене базичне димензије као главне покретаче понашања у стресној ситуацији, те да се диспозиције појединца најадекватније манифестују у условима стреса. Досадашња истраживања, како су то наши аутори елаборирали (Жуљевић, Гаврилов-Јерковић 2011), говоре у прилог оба екстремна приступа, што може бити проблем приликом одабира инструмената за испитивање превладавања, јер методологија истраживања коришћена у испитивању повезаности детерминанти превладавања је таква да се у везу доводе конструкти средњег нивоа општости, нпр. локус контроле, оптимизам, селф ефикасност с једне стране, док се са друге стране користе инвентари специфичних техника превладавања у специфичним ситуацијама, те да најбоље решење које ће давати конзистентне и валидне налазе јесте оно које ће довести у везу диспозиције личности и стилове превладавања, као дакле, генералније конструкте. Стилови превладавања односе се на диспозиције особе да у стресној ситуацији реагује на одређени начин и имају утицај како на процену самог догађаја, тако и на очување емоционалне равнотеже, прихватање реалности, очување задовољавајуће слике о себи, односно имају утицај на дугорочне ефекте стреса (Зотовић, 2004). Бројни су покушаји да се одреди број димензија које леже у

њиховој основи, али већина, у зависности од полазне теоријске основе, налази од две до четири димензије. Можда је најпознатија подела стратегија које су на проблем фокусиране и оних које су фокусиране на емоције (Lasarus, Folkman 1984: према Зотовић 2004), док неки опет, попут Амиркана (Амиркан 1990), додају и трећу димензију, па се тако разликују превладавање путем решавања проблема, тражење социјалне подршке и избегавање. Када су истраживања стабилних карактеристика личности и превладавања у питању, налази готово редовно потврђују везу између неуротицизма и веће учесталости коришћења избегавајућих стратегија попут маште и избегавања бављења проблемом, док је мања учесталост коришћења стратегија које имају фокус на проблему и тражењу социјалне подршке (McCrae, 1984; Smith et al 1990, према: Зотовић 2004). Такође, постоје налази о повезаности неуротицизма и на емоције усмереног превладавања (Endler, Parker 1990, према: Зотовић 2004). Када је веза екстраверзије и превладавања у питању, показало се да су екстраверти склонији позитивном размишљању, превладавању усмереном на проблем, те тражењу социјалне подршке (Amirkhan 1995, према: Жуљевић, Гаврилов-Јерковић 2011). Зотовић наводи резултате истраживања који су показали везу између стратегија превладавања и димензија петофакторског модела, те се тако отвореност за искуство показала као предиктор позитивног превладавања, савесност је у вези са активним решавањем проблема, док је пријатност у вези са социјалном подршком (Зотовић, 2004).

Оно што спада у фокус истраживања овог рада јесте у ствари питање начина на који се жене које болују од карцинома дојке понашају како би превазишле тренутну стресну ситуацију – малигну болест, тј. које копинг стратегије користе имајући претходно у виду, дакле аспекте стресора, превладавања и личности. Раније студије, које су се бавиле овом проблематиком, користиле су углавном инструменте за мерење црта и превладавајућег понашања како би се испитала њихова посредујућа улога у односу стрес–дистрес. Тако је нпр. у проспективној студији рађеној на узорку жена оболелих од канцера дојке (Карвер и др. 1993) нађена повезаност црте оптимизма са копинг стиловима и дистресом, тачније, негативна веза са дистресом, а позитивна веза са активним превладавањем и прихватањем болести, што је ауторе навело на претпоставку да оптимизам као трајна црта личности доприноси коришћењу одређених стратегија које су у вези са активним стилом и борбеношћу. Избегавајући стил ношења са стресом у виду дистанцирања како од размишљања о стресном догађају тако и од емоција у вези са њим, доведен је у везу са израженијим дистресом и маладаптивним понашањима у неколико студија чији су узорак сачињавале жене оболеле од канцера дојке (Carver et al 1993, Epping-Jordan et al 1999, McCaul et al 1999, Stanton et al 2000, према: Бренан 2001), те као предиктор страха да ће болест рецидивирати у години након сазнања дијагнозе (Стентон и др. 2002).

Када су у питању студије које су испитивале доминантне копинг

стратегије код онколошких пацијената, налази варирају, вероватно због разлике у коришћеним инструментима. Један од познатијих инструмената који није спецификован за копинг са канцером јесте WOC, Лазаруса и Фолкманове, а који је коришћен у истраживању (Данкел-Шетер и др. 1992) којим је потврђено пет стратегија које користе онколошки пацијенти, при чему је дистанцирање била најчешће коришћена стратегија, потом следе тражење социјалне подршке, фокусирање на позитивно, и когнитивно избегавање као подједнако коришћене, те бихевиорално избегавање као најмање коришћена. С друге стране, налази истраживања (МекКол и др. 1999) у којима је коришћен инструмент Муса и сарадника (CRI; Moos 1980, према: МекКол и др.1999) заснован на другачијој концептуализацији на узорку жена оболелих од карцинома дојке казују другачије: постоје три копинг стратегије које се користе, при чему је најдоминантнија активни бихејвиорални копинг, потом следи активни когнитивни копинг, док је избегавање најмање заступљена стратегија коју су користиле жене оболеле од карцинома дојке. Од инструмената који су спецификовани за копинг са канцером истиче се МАК (MAC; Watson et al 1988, према: Нордин, Глимелиус 1998), и у студији чији су узорак сачињавали пацијенти са гастроинтестиналним канцером, показало се да је најдоминантније коришћена стратегија која је именована као "борбени дух" (Нордин, Глимелиус 1998). Како неки аутори закључују (Дајмлинг и др. 2006) иако су многи налази контрадикторни, оно што се може запазити јесте да онколошки пацијенти ипак претендују у коришћењу активних стратегија и тражења социјалне подршке у борби са болешћу, док су избегавајуће стратегије мање заступљене, те да је копинг са канцером сложен и мултидимензионалан и да налази добијени у спроведеним студијама вероватно зависе како од карактеристика личности тако и од стадијума болести, односно од тренутка у коме је испитивање спроведено.

Метод

Проблем истраживања

Имајући претходне налазе у виду, проблем овог истраживања био би:

1. Испитати које копинг стратегије жене оболеле од карцинома дојке најчешће користе.

2. Да ли су димензије личности, фаза лечења и прогресија болести у вези са коришћеним стратегијама?

Хипотезе

- Претпоставља се да ће пацијенткиње најчешће користити активан приступ решавању проблема и тражење социјалне подршке као стратегију превладавања, а најређе избегавање. Овакво очекивање произашло је из налаза ранијих истраживања која сугеришу да жене оболеле од канцера дојке при превладавању стреса најчешће користе стратегије попут бихејвиоралног и когнитивног активног копинга, тј. стратегије фокусиране на проблем, док је избегавање у већини истраживања најмање коришћена стратегија и углавном се проспективно доводи у везу са каснијим дистресом.

- Претпоставка је да ће се пацијенткиње разликовати у коришћеним копинг стратегијама на почетку лечења, дакле након саме операције, и у другој фази лечења, тј. током хемиотерапије, јер као што неки аутори можда оправдано закључују (Дајмлинг и др. 2006) копинг са канцером је сложен и мултидимензионалан феномен и контрадикторни налази добијени у спроведеним студијама вероватно зависе како од стадијума болести, тако и од тренутка у коме је испитивање спроведено. Односно, сматрамо да се утицај спољашњих околоности не би требао занемарити.

- У складу са ранијим истраживањима, претпоставка је да ће димензија неуротицизма показивати позитивну повезаност са коришћењем избегавања као копинг стратегије, док ће екстраверзија као димензија бити у вези са социјалном подршком и фокусирањем на проблем. Такође, претпоставља се да ће димензија позитивне валенце, отвореност ка искуству и димензија савесности показати везу са тражењем социјалне подршке и усмеравањем на проблем, док се за негативну валенцу и агресивност очекује негативна веза са тражењем социјалне подршке.

- Ако се пореде пацијенткиње са и без прогресије болести, претпоставка је да ће се пацијенткиње значајно разликовати у одабиру стратегија. Претпостављамо да ће пацијенткиње без прогресије болести тежити ка активним, на проблем усмереним стратегијама, док ће оне са прогресијом болести бити склоније тражењу социјалне подршке и стратегији избегавања бављења проблемом.

Инструменти

Упитник Великих Пет + 2, намењен је процени седам широких димензија личности. Састоји се од 70 ајтема, при чему се на сваки ајтем одговара заокруживањем одговора на петостепеној скали Ликертовог типа. Ајтеми су распоређени у седам супскала: Неуротицизам (Анксиозност, Депресивност, Негативни афективитет), Екстраверзија (Срдачност, Друштве-

ност, Позитивни афективитет), Савесност (Самодисциплина, Истрајност, Промишљеност), Агресивност (Бес, Непопустљивост, Тешка нарав), Отвореност према искуству (Интелект, Тражење новина), Позитивна валенца (Супериорност, Позитивна слика о себи) и Негативна валенца (Манипулативност, Негативна слика о себи). Свака од седам скала садржи две, односно три супскале, намењене процени субдимензија или фацета седам широких димензија (Смедеревац и др. 2010).

Индикатор копинг стратегија (Амиркан 1990). Оригинална верзија упитника од испитаника захтева да се присете и у пар реченица опишу једну конкретну ситуацију из личног искуства у којој су се нашли у протеклих 6 месеци, а која им је представљала проблем и због које су били забринути. У нашем истраживању инструкција је модификована тако да је дат конкретан догађај, тј. од испитаница је захтевано да одговоре на питања која се тичу тренутне болести – карцинома дојке. Испитанице су одговарале колико су користиле сваку од 33 појединачно наведене стратегије у превладавању стреса изазваног наведеним проблемом. Упитник је дизајниран тако да мери три независне димензије – усмереност на проблем, тражење социјалне подршке и избегавање проблема. Свака димензија обухвата 11 ајтема тростепеног Ликертовог типа, на којима испитаница заокруживањем индикује колико је често користила стратегије описане у ајтемима. Скала обезбеђује три сумативна независна скора, опсега од 11 до 33, за које аутор обезбеђује норме за америчку популацију. Поузданост на овом узорку се показала задовољавајућом , за субскалу Усмереност на проблем ($\alpha = .80$), за Тражење социјалне подршке ($\alpha = .88$), док је за субскалу Избегавање бављења проблемом ($\alpha = .72$).

Социодемографске карактеристике добијене су одговарањем на питања у упитнику који је конструисан за потребе овог истраживања.

Узорак

Узорак је пригодан. Сачињава га 53 жене са дијагностикованим карциномом дојке, просечне старости 52 (±10.48), које су биле хоспитализоване у моменту испитивања. Подељене су у две групе, на основу тога да ли се налазе на оперативном захвату или на хемиотерапији.

		f	%
Образовање	ОШ	5	9.4%
	ССС	28	52.8%
	ВШС	11	20.8%
	ВСС	9	17.0%
Брачни статус	Брак	45	84.9%
	Разведена	3	5.7%
	Удовица	3	5.7%
	Неудата	2	3.8%
Фаза лечења	Операција	20	37.7%
	Хемиотерапија	33	62.3%
Удаљене метастазе	Да	15	28.3%
	Не	38	71.7%

Табела 1: Узорак испитаница

Процедура

Истраживање је спроведено од децембра до фебруара 2014, на Институту за онкологију Војводине. Једна група пацијенткиња испитана је неколико дана након самог оперативног захвата, док су другу групу чиниле пацијенткиње које су се затекле на оделењу ради примања хемиотерапије. Сви подаци прикупљени су упитницима, осим информација које се тичу прогресије болести, за које се користила болничка база података. Такође, пацијенткиње су потписале добровољан пристанак за учешће у истраживању.

Резултати

1. Најчешће коришћене копинг стратегије

С обзиром на то да је теоријски минимум био 11, а да је теоријски максимум био 33, највећи скор је у просеку одређен на скали која мери Усмереност на проблем (AS=29.06, SD=3.54), затим на скали која мери Усмереност на тражење социјалне подршке (AS=26.11, SD=5.04), и најмањи на скали која мери стратегију Избегавања бављења проблемом (AS=20.70, SD=4.074).

КОПИНГ СТРАТЕГИЈЕ	NN	MMin	MMax	AAS	SSD
Усмереност на проблем	553	119	333	229.06	33.543
Тражење социјалне подршке	553	112	333	226.11	55.041
Избегавање бављења проблемом	553	113	229	220.70	44.074

Табела 2: Дескриптивни показатељи коришћених копинг стратегија на целокупном узорку

2. Разлике у коришћеним копинг стратегијама између пацијенткиња које су на операцији и оних на хемиотерапији

Mann-Whitney U тестом нису утврђене значајне разлике у коришћеним копинг стратегијама код пацијенткиња које су недавно сазнале за дијагнозу, тј.оних које су на операцији, и оних које пролазе кроз хемиотерапију, односно које су у каснијој фази лечења.

КОПИНГ СТРАТЕГИЈЕ	Mann-Whitney U	Z	pp
Усмереност на проблем	243.500	-1.599	..110
Усмереност на тражење социјалне подршке	265.500	-1.188	..235
Избегавање бављења проблемом	302.500	-.507	..612

Табела 3: Разлике између група у коришћеним копинг стратегијама

Фаза лечења		AAS	SSD	MMdn	IIQR	MMin	MMax
Операција	Усмереност на проблем	330.20	22.50	331.00	33	225	333
	Тражење социјалне подршке	226.95	66.17	228.50	111	112	333
	Избегавање бављења проблемом	220.35	44.49	220.00	77	113	229
Хемиотерапија	Усмереност на проблем	228.36	33.92	229.00	66	119	333
	Тражење социјалне подршке	225.61	44.24	226.00	77	118	333
	Избегавање бављења проблемом	220.91	33.86	221.00	44	114	229

Табела 4: Дескриптивни показатељи коришћених копинг стратегија по групама

Иако се може уочити да оне на оперативном захвату имају веће скорове на стратегији превладавања усмереној на проблем и стратегији превладавања путем тражења социјалне подршке.

3. Повезаност димензија личности и коришћених копинг стратегија

Спирмановим коефицијентом корелације је утврђено да особе које имају већи скор на скали која мери стратегију усмерености на тражење социјалне подршке имају већи скор на Екстраверзији (ρS=.406, N=53 p<0,01), Позитивној валенци (ρS=.372, N=53 p<0.01) и Савесности (ρS=.295, N=53 p<0.01), а нижи на Неуротицизму (ρS=-.280, N=53 p<0.01).

Спирмановим коефицијентом корелације је утврђено да особе које имају већи скор на скали која мери стратегију усмерености на проблем имају већи скор на Позитивној валенци (ρS=.303, N=53 p<0.05).

Спирмановим коефицијентом корелације је утврђено да особе које имају већи скор на скали која мери стратегију избегавања бављења проблемом имају већи скор на Неуротицизму (ρS=.538, N=53, p<0.05).

		Решавање проблема	Социјална подршка	Избегавање бављења проблемом
Агресивност	ρ ρS	-0.077	-0.002	0.11
	пр	0.583	0.989	0.433
	нN	53	53	53
Екстраверзија	ρ ρS	0.238	.406**	-0.087
	пр	0.086	0.003	0.535
	HN	53	53	53
Неуротицизам	ρ ρS	-0.244	-.280**	.538*
	пр	0.078	0.042	0
	HN	53	53	53
Негативна валенца	ρ ρS	0.053	0.011	0.064
	пр	0.707	0.939	0.65
	HN	53	53	53
Отвореност	ρ ρS	0.253	0.183	-0.112
	пр	0.068	0.191	0.424
	HN	53	53	53
Позитивна валенца	ρ ρS	.303*	.372**	-0.152
	пр	0.027	0.006	0.277
	HN	53	53	53
Савесност	ρ ρS	0.203	.295**	-0.006
	пр	0.145	0.032	0.965
	HN	53	53	53

**p<.01 *p<.05

Табела 5: Спирманов коефицијент корелације

4. Разлике у коришћеним копинг стратегијама с обзиром на тежину болести

Mann-Whitney U тестом нису утврђене статистички значајне разлике у коришћеним копинг стратегијама код пацијенткиња с обзиром на присуство прогресије болести (метастаза).

КОПИНГ СТРАТЕГИЈЕ	Mann-Whitney U	Z	p
Усмереност на проблем	282.500	-.050	.960
Тражење социјалне подршке	220.500	-1.278	.201
Избегавање бављења проблемом	211.500	-1.457	.145

Табела 6: Разлике између оних пацијенткиња са прогресијом болести и оних са локализованим канцером у коришћеним копинг стратегијама

			AAS	SD	MMdn	IIQR	MMin	MMax
Удаљене метастазе	ДДА	Усмереност на проблем	229.07	3.77	330.00	55	119	333
		Тражење социјалне подршке	224.80	5.06	223.00	88	118	333
		Избегавање бављења проблемом	222.07	3.37	222.00	55	117	229
	ННЕ	Усмереност на проблем	229.05	3.50	330.00	44	230	333
		Тражење социјалне подршке	226.63	5.00	227.00	88	112	333
		Избегавање бављења проблемом	20.16	4.24	220.00	77	113	229

Табела 7: Дескриптивни показатељи коришћених копинг стратегија по групама

Иако се може се приметити да пацијенткиње које имају метастазе имају већи скор на стратегији превладавања усмереној ка избегавању бављења проблемом, а мањи на стратегији превладавања усмереној ка тражењу социјалне подршке.

Дискусија и закључак

Циљ овог истраживања био је да се испита начин на који се жене које болују од карцинома дојке понашају како би превазишле тренутну стресну ситуацију – малигну болест, тј. које копинг стратегије користе имајући претходно у виду, дакле аспекте стресора, превладавања и личности. Док раније теорије, попут Лазарусове и Фолкманове заговарају ситуационистички приступ, новије теорије сматрају димензије личности детерминантама превладавања, те да црте личности бивају најизраженије у условима стреса. Узимајући у обзир оба приступа, одабрали смо инструмент за мерење стратегија који је отворен за оба приступа, односно који омогућава дефинисање конкретног стресора.

Прва претпоставка је била да ће се пацијенткиње најчешће користити активним приступом – решавањем проблема и тражењем социјалне подршке као стратегији превладавања, а најређе избегавањем. Овакво очекивање произашло је из налаза ранијих истраживања која су заиста и показала да без обзира на озбиљност и стресогеност болести каква је малигна, жене оболеле од карцинома дојке најчешће користе активне стратегије превладавања, попут бихевиоралног и когнитивног копинга, "борбеног духа", итд. (Нордин, Глимелиус 1998), док ређе избегавање, у ком правцу говоре и наши налази. Пацијенткиње су најчешће користиле фокусирање на проблем, потом тражење социјалне подршке, а најређе су се користиле избегавањем. Чак и када смо испитали да ли се разликују по питању коришћених стратегија на почетку лечења (током хоспитализације ради хируршког захвата), и након извесног периода времена, дакле на хемиотерапији, нисмо добили значајну разлику. Разлика у коришћеним стратегијама није се показала значајном ни између оних жена код којих је болест прогредирала и оних код којих је болест локализована, дакле, које имају веће изгледе за излечење.

Када је веза димензија личности и копинг стратегија у питању, добијени налази указују на то да су екстраверти, савесни и они са позитивном валенцом (односно они који себе процењују као важне и посебне) склонији томе да проблем превладавају тако што своја осећања деле са другима и ослањају се на подршку значајних других. То би се можда могло објаснити тиме што су екстраверти генерално друштвенији и отворенији у социјалним релацијама, теже пријатним емоцијама те подршку перципирају као битну за постизање циља – позитивних осећања, док савесни који теже планирању и организацији те адекватном извршавању задатака могу сматрати подршку других битном у целокупном процесу решавања актуелног проблема те тиме бити склонији трагању за истом. Такође, могуће да они који се самовредну на сличан начин процењују и друге, те другима прилазе са позитивним ставом, што објашњава позитивну везу ове евалуативне димензије са подршком

других у превладавању стреса. Негативна веза је добијена између димензије неуротицизма и трагања за социјалном подршком, што је негде и очекивано, с обзиром на то да су индивидуе са повишеним неуротицизмом склоније избегавању као стратегији превладавања генерално (чему говори у прилог и добијена позитивна веза неуротицизма и избегавања бављења проблемом), те су тако вероватно склоније и избегавању других људи како би на неки начин избегле бављење самим проблемом те на тај начин можда покушале да ублаже ескалацију негативног афекта. Интересантно је да је од димензија личности само позитивна валенца показала позитивну везу са превладавањем усмереним на проблем, што индикује да особе које се позитивно самовреднују и сматрају себе важнима, дакле имају више самопоуздања, имају можда и јачи мотив за оздрављење и веру у своје личне ресурсе у могућности превазилажења актуелне стресне ситуације, те зато активно трагају за решењем проблема и борбенији су.

Налази могу да нас наведу на претпоставку да можда ипак доминантну улогу у одабиру одређених стратегија имају димензије личности, односно, да је особа на неки начин предиспонирана да у стресној ситуацији реагује на одређени начин, без обзира на врсту стресора.

Наравно, овакав закључак могао би да нас одведе у потпуно погрешном смеру, посебно уколико пажњу усмеримо на методолошка ограничења саме студије.

Прво, уколико кренемо од нашег не тако великог узорка, видећемо да су поређене групе, без обзира на године живота, неуједначене у параметрима попут степена прогресије болести, социјалне подршке, образовања, брачног (емотивног) статуса. Такође, узорак није биран пробабилистички, него је онај који је у моменту спровођења истраживања био доступан.

Друго, сама фаза лечења, операција и хемиотерапија, не гарантује да су испитанице биле суочене са истом врстом стресора. Неке су имале поштедне операције дојке, неке су радиле мастектомију, док су оне испитанице на хемиотерапији примале различите врсте терапија, што треба имати у виду приликом следећег истраживања.

Исто тако, да бисмо утврдили допринос димензија и допринос актуелне ситуације стратегијама превладавања, требало би применити мултиваријатне статистичке технике које би вероватно омогућиле једну нову перспективу на податке којима располажемо, за чега би нам свакако требао и већи узорак. Осврт на дескриптивне показатеље сугерише нам већу учесталост коришћења избегавања код оних пацијенткиња са прогресијом болести, док је већа учесталост коришћења активних стратегија- решавања проблема и подршке на почетку лечења.

Препорука за будућа истраживања могло би бити испитивање улоге емоционалне регулације у релацији димензије личности – копинг стратегије, с обзиром на то да се деценијама указује на значај емоционалне супресије у каснијем дистресу и на њену везу са неуротицизмом.

И на крају, треба ипак нагласити да је превладавање стреса сложен феномен, који зависи како од фактора личности, социјалне подршке, тако и од карактеристика самог стресора и његове процене, те других варијабли које могу имати улоге модератора и медијатора, што може да буде подстрек за будућа комплекснија истраживања, те организовање програма који ће бити усмерени на превенцију и мењање маладаптивних копинг стратегија у борби са малигним болестима и стресним животним догађајима генерално.

Литература

Амиркан 1990: J. H. Amirkhan. A factor analytically derived measure of coping: The Coping

Strategy Indicator, Journal of Personality and Social Psychology, 59, 1066-1075.

Батлер и др. 2003: L. D. Butler, C. Koopman, M. J. Cordova, R. W Garlan, S. DiMicelli, and D. Spiegel. Psychological distress and pain significantly increase before death in metastatic breast cancer patients, Psychosomatic Medicine, 3, 416–426.

Бренан 2001: J. Brennan. Adjustment to cancer—coping or personal transition?, Psychooncology, 10, 1–18.

Карвер и др. 1993: C.S. Carver, C. Pozo, S.D. Harris, V. Noriega, M.F. Scheier, D.S. Robinson, A.S. Ketcham, F.L. Moffat, K.C. Clark. How coping mediates the effects of optimism on distress: a study of women with early stage breast cancer. Journal of Personality and Social Psychology, 65, 375–390.

Дајмлинг и др. 2006: G. Deimling, L. Wagner, K. Bowman, S. Sterns, K. Kercher, B. Kahana. Coping among older adult long- term cancer survivors, Psychooncology, 15, 143-159.

Данкел-Шетер и др. 1992: C. Dunkel-Schetter, L. Feinstein, S. Taylor, R. Falke. Patterns of coping with cancer, Health Psychology, 11, 79-87.

Ковач и др. 2014: Kovač, S. Popović-Petrović, M. Nedeljković, M. Kojić, and S. Tomić. Post operative condition of breast cancer patients after surgery from standpoint of psychooncology- preliminary results. Medicinski pregled, 1-2, 43-48.

Лазарус, Фолкман 1984: R. S Lazarus, S. Folkman. Stress, appraisal and coping. New York: Springer

МекКол и др.1999: S.D. McCaul, A.K. Sandgren, B. King, S. O Donnel, A. Branstetter, G. Foreman. Coping and adjustment to breast cancer, Psychooncology, 8, 230-236.

Мејерович 1983: B. Meyerowitz. Postmastectomy coping strategies and quality of life, Health Psychology, 2, 117-132.

Мор и др. 1994: V. Mor, M. Malin, S. Alien. Age differences in the psychosocial problems encountered by breast cancer patients, Journal of the National Cancer Institute, 16, 191-197.

Свеобухватна национална мрежа за рак 2003: National Comprehensive Cancer Network. Distress management clinical practice guidelines. Journal of the National Comprehensive Cancer, 1, 344–374.

Нордин, Глимелиус 1998: K. Nordin, B. Glimelius (1998). Reactions to gastrointestinal cancers- variation in mental adjustment and emotional well-being over time in patients with different prognosis, Psychooncology, 7, 413- 423.

Пејн и др. 1996: D.K. Payne, M.D. Sullivan, M.J. Massie. Women's psychological reactions to breast cancer, Seminars in Oncology, 23, 2, 89-97.

Смедеревац и др. 2010: С. Смедеревац, Д. Митровић, и П. Чоловић. Великих пет плус два: примена и интерпретација, Београд: Центар за примењену психологију

Стентон и др. 2002: A.L. Stanton, S. Danoff-Burg, M.E. Huggins. The first year after breast cancer diagnosis: Hope and coping strategies as predictors of adjustment, Psychooncology, 11, 93–102.

Тјемсланд и др. 1996: L. Tjemsland, J. A. Soreide, and U. F. Malt. Traumatic distress symptoms in early breast cancer I: Acute response to distress, Psychooncology, 5, 1, 1–8.

Вензел и др. 1999: L.B. Wenzel, D.L. Fairclough, M.J. Brady, D. Cella, K.M. Garrett, B.C. Kluhsman, L.A. Crane, A.C. Marcus. Age-related differences in the quality of life of breast carcinoma patients after treatment, Cancer, 86, 1768–1774.

Забора и др. 2001: J. Zabora, K. Brintzenhofeszos , B. Curbow , C. Hooker, and S. Piantadosi. The prevalence of psychological distress by cancer site, Psychooncology 10, 1, 19-28

Зотовић 2004: М. Зотовић. Превладавање стреса: концептуална и теоријска питања са становишта трансакционистичке теорије, Психологија, 37, 5-32.

Жуљевић, Гаврилов-Јерковић 2011: D. Жуљевић, В. Гаврилов-Јерковић. Стратегије превладавања стреса у контексту теорије осетљивости на поткрепљење, Примењена психологија, 1, 35-52.

Aleksandra B. Kovač
Snežana S. Tovilović

COPING STRATEGIES OF WOMEN SUFFERING FROM BREAST CANCER

Summary

The aim of the research was to investigate the dominant coping strategies used among women suffering from breast cancer, and the possible connection with basic dimensions of personality. The research has been conducted with a sample of 53 women diagnosed with cancer in the period between December 2013 and February 2014, the questionnaires used in the research being Big Five Personality Test, Amirkhan's Coping Strategies Indicator, and the questionnaire on socio-demographic characteristics. The results indicate that the coping is directed to the dominant coping strategy applied among the patients, while no indications suggest using different strategies in either different periods of disease or its progress. The strategy focused on seeking social support has shown a positive connection with the variable *Extraversion* (ρ_S=.406, p<0,01), *Positive valence* (ρ_S=.372, p<0.01) and *Conscience* (ρ_S=.295, p<0.01), while a negative connection can be found with *Neuroticism* (ρ_S=-.280, p<0.01). The strategy focused on the problem has shown a positive connection with *Positive valence* (ρ_S=.303, p<0.05), the strategy of avoiding the problem a positive connection to *Neuroticism* (ρ_S=.538, p<0.05).

Бранка С. Ковачевић[1]
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет
Катедра за педагогију

УДК 159.923::373.3
DOI 10.7251/RAD1715101K

Оригинални научни рад

КОРЕЛАТИ УЧЕНИКОВЕ СЛИКЕ О СЕБИ У САВРЕМЕНОЈ НАСТАВИ

Апстракт: *У овом раду испитавана је повезаност двије групе варијабли (варијабле из домена социо-емоционалне климе ученик-ученик, као и варијабле из домена социо-емоционалне климе наставник-ученик) с учениковом сликом о себи у настави (аутономија, понашање, популарност и пријатељство, те осјећање кривице). Истраживање је реализовано на узорку од 120 ученика деветог разреда основних школа у Источном Сарајеву. Скала за мјерење ученикове слике о себи састоји се из четири субскале – аутономија, понашање, популарност и пријатељство, те осјећање кривице код ученика. Скала за мјерење социо-емоционалне климе међу ученицима састоји се из двије субскале: емоционална клима (срећа и задовољство међу ученицима) и квалитет интеракције између ученика (сарадничи односи између ученика), док се скала за мјерење социо-емоционалне климе између ученика и наставника састоји из двије субскале: емоционална клима (срећа и задовољство између ученика и наставника) и квалитет интеракције између наставника и ученика (наставничка подршка ученицима).*

Помоћу регресивне анализе аутор је установио које варијабле из области социо-емоционалне климе ученик-ученик, те социо-емоционалне климе ученик-наставник су значајне за раније наведене категорије ученикове слике о себи. Установљено је да су се издвојиле варијабле наставничка подршка ученицима, те срећа и задовољство између ученика и наставника као значајан предиктор аутономије ученика. Значајан предиктор понашања ученика је наставничка подршка ученицима, те срећа и задовољство између ученика и наставника. Варијабла срећа и задовољство између ученика и наставника издвојила се као значајан предиктор популарности и пријатељства, те осјећања кривице код ученика.

Аутор истиче комплексност проблематике ученикове слике о себи и указује на важност истраживања могућности и значаја системске примјене принципа, метода и средстава васпитног рада у изграђивању реалне слике ученика о себи.

Кључне ријечи: *ученикова слика о себи, социо-емоционална клима, наставник*

[1] kovacevicbrana@yahoo.com

Теоријска разматрања

Питање *слике о себи* је незаобилазно, јер је „ученик као субјект васпитног рада често изложен вредновању својих добрих и лоших особина, активности или ставова од стране своје околине, али и о властитом самовредновању“ (Сузић 2003:13). На формирање ученикове *слике о себи* утичу „физичка и друштвена средина, родитељи, наставници, вршњаци и други, а и сама активност човјека“ (Мандић 1988: 906). Утицај наставе значајан је у развоју ученикове слике о себи, односно искуства и знања ученика настала под дејством васпитних утицаја имају велику улогу у формирању ученикове *слике о себи*. Ученикова слика о себи садржи мишљење ученика о себи какав је ђак, да ли га други воле, колико је популаран у школи, односно садржи претпоставке појединца о томе како би требало да се понаша према другим и како би требало други да се понашају према њему (Мандић и др. 1984). Према томе, под термином повољна ученикова слика о себи подразумијева се ученик који у вредновању себе узима у обзир властито мишљење о себи, као и то шта други људи мисле о њему (ученик поштује себе и прихвата себе са свим својим манама и врлинама).

При одређивању појма наставна клима пошли смо од схватања већине аутора (Baranović, Domović i Štibrić, 2006, Peterson i Skiba, 2001; Tableman, 2004, Puzić и dr. 2012) да је школска клима на искуству заснован, мултидимензионалан, релативно трајан перцепцијски феномен који је заједнички члановима одређене школе. Перцепција зависи од тога како ученик доживљава окружење у школи (осјећај задовољства у школи, подстицајна средина за учење и др.). Од интереса, мотивисаности и осталих карактеристика појединца, школска клима може бити перципирана као подстицајна за индивидуални развој и доприносити конструктивном понашању и укључивању појединаца у активности школе или као дестимулирајући контекст који доприноси пасивности, пружању отпора и агресивном понашању (Bošnjak, 1997, Holtappels, Meier 2000). Разредно-наставна клима укључује утицаје и међуутицаје у организацији и реализацији наставног процеса као импликације формалних организација и пожељних услова рада, укупно стање односа у разредној заједници у вријеме наставних активности, емоционални тон у интерперсоналној комуникацији, те процес који се интеракцијом успоставља између наставника и ученика (Jagić i Jurčić 2006). Под наставном климом подразумијева се специфичан наставни живот који обликују учесници наставе (интеракције унутар наставе – емоционални тон у интерперсоналној комуникацији као пратећи фактор у непосредним односима у настави).

Позитивна наставна клима зависи од учешћа ученика у настави, подстицања одговорности ученика, подстицања самопоуздања и сарадње,

такмичења, тежине градива, дисциплине, задовољства ученика наставом, те саме личности наставника. **Разредна атмосфера је посљедица наставникове ефикасности у поучавању и интеракцији с ученицима, атмосфере такмичења или сарадње, те међусобних односа ученика (**Kolić-Vehovec 1999). Наставници могу утицати на стварање повољне наставне климе у разреду, односно подстицати остваривање васпитних и образовних резултата (Čudina-Obradović, Težak 1995). Улога наставника је да подстиче ученике да упознају себе и суоче се са проблемима, али и да савладају препреке које се пред њима налазе. Остваривање ових задатака ставља наставника у позицију да креира адекватну стратегију васпитног рада, односно створи педагошку ситуацију, укључује ученике у ту ситуацију, прати активности, подстиче ученике да у проблемској ситуацији мобилизирају све своје потенцијале (процјењују себе и друге, као и да на основу тога стварају одређене критеријуме), увјерава, навикава и спречава нежељене облике понашања. Стога се од наставника очекује да познаје ученике, односно да има увид у учениково прихватање самог себе (ученик властите способности често нереално процјењује, прецјењује их или потцјењује) и зависно од тога примјењује различита средства, методе и поступке васпитно-образовног рада.

Анализом ранијих истраживања ученикове слике о себи констатовано је да одређен број аутора посебну пажњу посвећује проучавању ученикове слике о себи. „У најпознатије спадају Goldstain J.H., Fenigstein, Arthur T. Jersild. Њихови резултати показују да је реална слика о себи показатељ добрих односа у породици и школи, квалитета васпитно-образовног рада и здравог развоја личности“ (Лакета 2006: 121). С друге стране досадашња истраживања о квалитетној наставној клими (Bognar, Matijević 2005) указују да је то настава у којој преовладава пријатна и отворена атмосфера испуњена сигурношћу и међусобним разумијевањем на релацији наставник-ученик и ученик-ученик, гдје нема страха од неуспјеха и негативног такмичарског духа. На основу ових сазнања оправдано је очекивати постојање везе између наставне климе, с једне и ученикове слике о себи, с друге стране.

Методологија истраживања

Циљ истраживања био је испитати повезаност наставне климе са учениковом сликом о себи – аутономија, понашање, популарност и пријатељство, те осјећање кривице.

Хипотеза. Претпостављено је да постоји повезаност наставне климе са неким категоријама ученикове слике о себи – аутономија, понашање, популарност и пријатељство, те осјећање кривице.

Узорак у истраживању имао је карактеристике групног и пригодног узорка. Чинило га је укупно 120 ученика деветог разреда основних школа у Источном Сарајеву – за узраст ученика деветих разреда карактеристичне су бројне промјене везане за: физички раст и развој, интелектуални развој, социјални развој (животни простор се шири и диференцира, повећава се број улога које су адолесцентима доступне, постоји могућност активног експериментисања са различитим улогама) и емоционални развој (повећање аутономије у односу на родитеље, тражење емоционалних извора ван породице).

Методе и технике истраживања. У истраживању су коришћене сљедеће методе: метода емпиријског – неексперименталног истраживања и метода теоријске анализе и синтезе. Од техника коришћена је техника скалирања.

Инструмент за мјерење ученикове слике о себи – Оригинална верзија инструмента ученикове слике о себи Бранка Ракића (*Упитник о идентитету и њиховој слици о себи)* има 46 ставки и прилагођена је потребама нашег истраживања. Инструмент Скала за мјерење ученикове слике о себи има 40 ставки које су сврстане у четири субскале – аутономија, понашање, популарност и пријатељство, те осјећање кривице код ученика. Дискриминативност појединачних ставки провјерена је израчунавањем ајтем-тотал корелација. Одабрали смо ставке узимајући поузданост и дистрибуцију ставки. У коначној верзији задржане су ставке чије су корелације веће или једнаке 0,35. Поузданост инструмената утврђена је помоћу Кронбах-алфа коефицијента (r = 0,72; r = 0,74; r = 0,74; r = 0,72 – сматра се задовољавајућом поузданошћу).

Скала социо-емоционалне климе међу ученицима у настави састоји се из двије субскале: Емоционална клима (срећа и задовољство међу ученицима) и Квалитет интеракције између ученика (сарадничи односи између ученика). У коначној верзији инструмената задржане су ставке чије су корелације веће или једнаке 0,35. Поузданост инструмената утврђена је помоћу Кронбах-алфа коефицијента (r = 0,72; r = 0,74 – сматра се задовољавајућом поузданошћу).

Скала социо-емоционалне климе између ученика и наставника састоји се из двије субскале: Емоционална клима (срећа и задовољство између ученика и наставника) и Квалитет интеракције између наставника и ученика (наставничка подршка ученицима). У коначној верзији субскала задржане су ставке чије су корелације веће или једнаке 0,35. Помоћу Кронбах-алфа коефицијента утврђена је поузданост инструмента (r = 0,74; r = 0,72 – сматра се задовољавајућом поузданошћу).

Технике статистичке обраде података. Коришћено је израчунавање регресивне анализе.

Резултати истраживања и дискусија

У овом раду покушали смо испитати повезаност двије групе варијабли (варијабле из домена социо-емоционалне климе ученик-ученик, као и варијабле из домена социо-емоционалне климе наставник-ученик) с учениковом сликом о себи у настави (аутономија, понашање, популарност и пријатељство, те осјећање кривице).

У табели 1 представљени су резултати регресивне анализе варијабли (социо-емоционална клима ученик-ученик, ученик-наставник) за варијаблу аутономија ученика.

Табела 1: Социо-емоционална клима и аутономија ученика

Предиктори	Аутономија ученика		
	β	t	p
Наставничка подршка ученицима.	.19	2,39	.02
Сараднички односи између ученика.	.02	.28	.78
Срећа и задовољство између ученика и наставника.	.06	7.94	.00
Срећа и задовољство између ученика.	-.02	-.18	.86
R = .60	R^2 = .36	F =16.29	p =*.00*

Резулатати из табеле показују да је варијабла наставничка подршка ученицима значајан предиктор аутономије ученика. Варијабла срећа и задовољство између ученика и наставника значајан је предиктор аутономије ученика.

Резултати регресивне анализе варијабли (социо-емоционална клима ученик-ученик, ученик-наставник) за варијаблу понашање ученика представљени су у табели 2.

Табела 2: Социо-емоционална клима и понашање ученика

Предиктори	Понашање ученика		
	β	t	p
Наставничка подршка ученицима.	.04	.44	.00
Сараднички односи између ученика.	.08	.76	.6.5
Срећа и задовољство између ученика и наставника.	.36	4.09	.00
Срећа и задовољство између ученика.	-.04	-.44	.66
R = .36	R^2 *= .13*	F *= 4.23*	*p =.00*

Установили смо да значајан предиктор понашања ученика представља варијабла наставничка подршка ученицима, као и варијабла срећа и задовољство између ученика и наставника.

У табели 3 представљени су резултати регресивне анализе варијабли (социо-емоционална клима ученик-ученик, ученик-наставник) за варијаблу популарност и пријатељство.

Табела 3: Социо-емоционална клима и популарност и пријатељство

Предиктори	Популарност и пријатељство ученика		
	β	t	p
Срећа и задовољство између ученика.	.85	1.09	.28
Сараднички односи између ученика.	-.20	-.24	.81
Срећа и задовољство између ученика и наставника.	.67	9.42	.00
Наставничка подршка ученицима.	-.03	-.45	.65
R = .67	R^2 *= .44*	F = 22.86	p *=.00*

Добијени резултати из табеле указују да је варијабла срећа и задовољство између ученика и наставника значајан предиктор популарности и пријатељства ученика.

Резултати регресивне анализе варијабли (социо-емоционална клима ученик-ученик, ученик-наставник) за варијаблу осјећање кривице код ученика представљени су у табели 4.

Табела 4: Социо-емоционална клима и осјећање кривице код ученика

Предиктори	Осјећање кривице код ученика		
	β	t	p
Наставничка подршка ученицима.	-.01	-.12	.91
Сараднички односи између ученика.	.13	1.71	.09
Срећа и задовољство између ученика и наставника.	.71	10,49	.00
Срећа и задовољство између ученика.	-.01	-.13	.89
R = .70	R^2 = .49	F = 27.99	p =.00

Може се констатовати да је варијабла срећа и задовољство између ученика и наставника значајан предиктор осјећања кривице код ученика.

Добијени резултати указују да квалитет интеракције између наставника и ученика утиче на формирање ученикове слике о себи. Евидентно је да васпитне методе које наставник примјењује у раду са ученицима у великој мјери утичу и на ученикову слику о себи. Ове налазе потврђују и добијени резултати истраживања Мандића и сарадника (1984) који указују на постојање међузависности реалне слике о себи и доброг успјеха у школи, реалне слике о себи и успјешне социјализације личности, реалне слике о себи и повољног статуса у групи, и обратно. За савремене педагоге екстремни ауторитарни стил васпитног рада наставника утиче на погрешно формирање ученикове слике о себи, али и екстремни лесе фер стил васпитања не може довести до реалне слике ученика о себи. Претјерано пружање уступака адолесцентима, истицање њихових привилегија, претјерано величање њихове личности води у егоизам и охолост младе особе. У таквим условима немогуће је остварити нормалну социјализацију младих. Са друге стране, претјерана строгост, постављање нереалних захтјева, кажњавање, омаловажавање младих представљају препреку у њиховом физичком, моралном, емоционалном и интелектуалном развоју. „Препрека у изграђивању реалне слике о себи биће ако младе оптеретимо малограђанским снобизмом, ако их затрујемо вјерским и националистичким предрасудама, ако им дамо вриједности и идеале који ће их доводити у сукоб са другим људима“ (Мандић 1988: 929). Од наставника се очекује да пронађе праву мјеру за сарадничке и такмичарске ситуације, уз настојање да сараднички преовладају (Čudina-Obradović, Težak 1995). Налази ранијих истраживања показују да је ученик са повољном сликом о себи био стабилнији у својим мишљењима него ученик са неповољном сликом о себи (стабилност ученика највише се испоља-

вала у проблемским животним ситуацијама). Срећа и задовољство између ученика и наставника доприноси њиховом међусобном поштовању, успјешној социјализацији ученика и општем развоју личности ученика (у центру је изграђивање реалне слике ученика о себи).

Закључак

Проучавање ученикове слике о себи у настави представља веома комплексан истраживачки проблем, како због сложености структуре ученикове слике о себи, тако и због сложености наставног процеса. Аутори су јединствени у мишљењу да данас постоје одговарајући научно верификовани поступци и инструменти који се користе у истраживању ученикове слике о себи. Неопходно је нагласити да, као што наставна клима утиче на развијеност ученикове слике о себи (какав је утицај наставне климе на формирање ученикове слике о себи), исто тако можемо претпоставити да од развијености ученикове слике о себи зависи успјешност наставног процеса (колико ученици могу утицати на стварање повољне наставне климе).

Формирање ученикове слике о себи у савременој настави зависи од прихватања ученика од стране наставника, реалног сагледавања ученикових потреба и могућности, али и прихватања њихових ограничења и слабости (проналажења праве мјере за сарадничке и такмичарске ситуације), прихватања ставова да је ученик способан да управља собом, да процјењује и вреднује свој рад, врши избор, изражава своје идеје и реализује активности.

Важно педагошко питање представљају сараднички и такмичарски односи између ученика и наставника у наставном процесу (стварање пријатне, сигурне и отворене наставне климе која почива на међусобном разумијевању ученик-ученик, ученик-наставник и искључује негативан такмичарски дух). На ученикову слику о себи у настави утиче квалитет интеракције између наставника и ученика који је обично обиљежен одговарајућим емоционалним тоном. Уколико је већи степен слагања између ученикове слике о себи и процјене оних који вреднују његову личност утолико нормалније тече његов социјални развој.

Наредна истраживања ове проблематике неопходно је усмјерити на испитивање могућности и значаја системске примјене принципа, метода и средстава васпитног рада у изграђивању реалне слике ученика о себи.

Литература

Барановић и др. 2006: B. Baranović, O aspektima školske klime u osnovnim školama u Hrvatskoj, Zagreb: *Sociologija sela*, 44 (4), Zagreb, 485-502.

Богнар, Матијевић 2005: L. Bognar i M. Matijević, *Didaktika*, Zagreb: Školska knjiga.

Бошњак 1997: B. Bošnjak, *Drugo lice škole. Istraživanje razredno-nastavnog ozračja.* Zagreb: Alinea.

Булет, Биједић 2007: D. Bouillet, M. Bijedić, Rizična ponašanja učenika srednjih škola i doživljaj kvalitete razredno-nastavnog ozračja, Zagreb: *Odgojne znanosti*, 9(2), Zagreb, 113-132.

Домовић 2004: V. Domović, *Školsko ozračje i učinkovitost škole,* Zagreb: Naklada Slap.

Јуричић 2006: M. Jurčić, Učenikovo opterećenje nastavom i razredno-nastavno ozračje, Zagreb, *Odgojne znanosti*. 8 (2), 329-346.

Колић-Веховец 1999: S. Kolić-Vehovec, *Edukacijska psihologija,* Rijeka: Filozofski fakultet.

Лакета 2006: Н. Лакета, *Основе дидактике*, Ужице: Учитељски факултет у Ужицу.

Мандић и др. 1984: P. Mandić i dr., *Učenikova slika o sebi i vaspitni rad u školi*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Мандић 1988: П. Мандић, *Изабрана дјела,* Осијек: Педагошки факултет.

Петерсон, Скиба 2001: R. L. Peterson, R. Skiba, Creating School Climates That Prevent School Violence. *The Social Studies*, July/August, 167-175.

Пузић и др 2012: S. Puzić i dr., Školska klima i sukobi u školi, Zagreb: *Sociologija i prostor, 49, 191 (3),* Zagreb, *335–358.*

Сузић 2003: Н. Сузић, *Васпитни рад у одјељењској заједници,* Бања Лука: Т.Т. Центар.

Таблеман 2004: B. Tableman, *School Climate and Learning, Best practice briefs*. Michigan State University. http://outreach.msu.edu/bpbriefs/issues/brief31.pdf, *27.10.2015.*

Чудина-Обрадовић, Тежак 1995: M. Čudina-Obradović, D. Težak, *Mirotvorni razred*, Zagreb: Znamen.

Холтепелс, Мајер 2000: H. G. Holtappels, U. Meier, Violence in Schools. *European Education*, 32 (1): 66-7.

Branka S. Kovačević

Correlates of students' self-image in the modern teaching process

Summary

In this paper the author investigates the possible link between two kinds of variables: one in the domain of student-to-student socio-emotional climate and the other one in the domain of teacher-student socio-emotional climate. The research has been conducted with a sample of 120 students of the ninth grade in East Sarajevo. The scale measuring student self-image is comprised of four sub-scales: autonomy, behaviour, popularity and friendliness, along with a sense of guilt. The scale measuring socio-emotional climate among the students is comprised two sub-scales: emotional climate (the feeling of happines and content among the students) and the quality of interaction among the students (the sense of cooperation), while the scale measuring socio-emotional climate between students and teachers is comprised another two sub-scales: emotional climate (the feeling of happines and content between students and teachers) and the quality of interaction between students and teachers (teacher's support).

Through regressive analysis the autor established that the variables in the above-mentioned two types of cimate are important for the existing categories of student self-image. Teacher's support has been established to be the most important variable influencing student autonomy, feelings of happiness and content between students and teachers as a variable influencing student behaviour, popularity, friendship and feelings of guilt.

The author especially emphasizes the complexity of the notion of student self-image, pointing out the importance of further research, and of the importance of systemic application of principles, methods and devices in educational work, for the purpose of building-up a sound self-image.

Милош Ковић
Филозофски факултет у Београду
Филозофски факултет у Источном Сарајеву

УДК 930.1“18/19“
DOI 10.7251/RAD1715111K

Оригинални научни рад

ВРЕМЕ И ИСТОРИЈА[1]

Апстракт: *Тема овог чланка је схватање односа времена и историје у тумачењима две најзначајније европске историографске школе XIX и XX века, немачког историзма и француске школе „Анала“. Главна пажња посвећена је идејама Леополда фон Ранкеа и Фернана Бродела. Ранке и немачки историзам нагласили су историчност, временску условљеност, променљивост свега, па и људске природе, док је Бродел указао на различите ритмове времена који се могу уочити при посматрању дугих историјских периода и ширих географских пространстава. Показано је да се кључни допринос ове две школе историографији састоји управо у новим тумачењима феномена времена, и његовог односа према људима и историји.*

Кључне речи: *време, историја, историографија, историзам, „Анали“, Леополд фон Ранке, Фернан Бродел*

Време је опсесија историчара

Овај поднаслов могао би да представља и најкраћи одговор на питање односа историје и историчара према времену. Марк Блок (1886-1944) чак дефинише историју као «науку о људима у времену», у једном од најутицајнијих текстова о теорији историје у XX веку, књизи *Апологија историје или Занат историчара* (1949).[2] Осим што својом ширином открива свеобухватне амбиције школе *Анала*, којој је Блок припадао, овај исказ показује да је управо време, као предмет истраживања, оно што историју одваја од осталих хуманистичких и друштвених наука. Историчари су, наиме, уверени да су они посебно опремљени и обучени за истраживање утицаја времена на људе и друштво, као и за проучавање људи кроз њихово смештање у временски, историјски контекст.

Са *Апологијом историје* се, по значају за теорију историје, може упоредити књига *Шта је историја*, коју је 1961. објавио Едвард Кар (1892-1982). По његовом мишљењу, историја је «бескрајни дијалог садашњости

[1] Рад настао у оквиру истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије, *Историја политичких идеја и институција на Балкану у 19. и 20. веку*.

[2] M. Blok, „Odbrana istorije ili Zanat istoričara“, *Treći program*, (proleće 1970), 347.

и прошлости».[3] Прошлост одређује садашњост, док садашњост уобличава представе о прошлости. Зашто крити: данашњица одређује која ћемо питања поставити прошлости. Историчар на прошлост гледа из перспективе садашњости, и савремени проблеми најчешће одређују теме којима ће се, у мору историјских чињеница и процеса, историчар посветити. У историји нема једном за свагда исцрпених тема, јер свако време има свој Стари Рим, своје Крсташке ратове, своју Византију, свог Луја XIV или Наполеона. Оне који би да се баве само прошлошћу, без размишљања о садашњости, па и будућности, Фридрих Ниче (1844-1900), у есеју *О користи и штети историје за живот* (1874), назива «антикварима».[4]

Но Ничеов пријатељ и колега на универзитету у Базелу, швајцарски историчар Јакоб Буркхарт (1818-1897) називао је „публицистима", све оне који дозволе да им садашњост и замишљена, жељена будућност намећу своја правила, па и закључке у бављењу прошлошћу. Морамо се, каже Буркхарт, чувати тога да садашњост сматрамо крајем историје и последњом речи васколике мудрости.[5] Садашњост и будућност могу да буду само први импулси, покретачи истраживања. Прошлост има своју аутономију. Она је увек даља него што нам се чини и увек је различитија од нашег времена, него што ћемо у први мах помислити. Онога часа када је то разумела, историја је почела да се приближава статусу науке.

Историчари, наиме, воле да говоре о древности свог заната, да колеге из сродних, хуманистичких и друштвених наука сматрају «скоројевићима» и да се позивају на Херодота (око 484–око 425. п.н.е.). Ни код Херодота, ни код његовог млађег савременика Тукидида (око 460–око 395. п.н.е), међутим, не наилазимо на свест о утицају епохе, времена на променљиву људску природу, која чини суштину Блоковог и Буркхартовог тумачења историје. Судећи по Херодоту и Тукидиду, који су се, истина, упуштали у испитивање даље прошлости, али су се понајвише бавили својим временом, људи су у свим епохама били у основи исти, размишљали су и делали на сличан начин. Робин Џ. Колингвуд (1889-1943) је то називао „супстанцијализмом"; такав став проналазио је мање код Херодота, а много више код Тукидида, као и код највећих римских историчара, Тита Ливија (59-17. пре Христа) и Корнелија Тацита (око 55-120).[6]

Иако се сматра да је у Старој Грчкој, Кини и арапском свету било писаца који су били свесни човекове суштинске историчности, таква слика

[3] E. H. Carr, *What is History*, Harmonsworth 1975, 30.

[4] Ф. Ниче, „О користи и штети историје за живот", *Сабрана дела Фридриха Ничеа 2*, Београд 1997, 82-85.

[5] Ј. Буркхарт, *Разматрања о светској историји (о изучавању историје)*, Београд 1996, 16-17, 295.

[6] Р. Џ. Колингвуд, *Идеја историје*, Београд 2003, 58-61.

односа људи и времена преовлађиваће у европској историографији све до XVIII века. Сам Волтер у томе није био изузетак, иако је иза себе оставио низ занимљивих историографских радова. Главни циљ Волтеровог бављења историјом није било сазнање о прошлости или садашњости, него пропаганда просветитељских и рационалистичких идеја.[7]

То се променило тек у XIX веку. У ствари, прави настанак историје као посебне академске дисциплине везан је управо за револуционарну промену у схватању односа између времена и људи. Та револуција није се одиграла на азурним обалама Хеладе V века пре нове ере, већ у прозаичним кабинетима и учионицама немачких универзитета XIX века. И друга велика револуција у схватању историјског времена, чија ће средишта бити француски универзитети XX века, из корена ће променити историју, укључујући и њене методе и истраживачке циљеве. Однос те две историографске револуције према времену заслужује посебну пажњу.

Историзам: прошлост је страна земља

Филозофску позадину прве, немачке револуције, дали су романтизам и нарочито историзам, крајем XVIII и у првој половини XIX века. Романтизам је исувише познат и широк појам да бисмо се овде њиме бавили. Историзам је, међутим, од суштинске важности за нашу тему. Поникао је у оквирима романтизма; подстакнут је нарочито делима Јохана Готфрида фон Хердера (1744-1803) и Георга Вилхелма Фридриха Хегела (1770-1830).

Хердер је тврдио да свако историјско доба има своју, унутрашњу логику и да се не може подразумевати да људи удаљених епоха, као и удаљених земаља, размишљају на исти начин. Због тога ће га, као и Монтескјеа, у будућности осуђивати као «културног релативисту». Таквим приступом Хердер се, међутим, изборио за аутономију историје пред пропагандним циљевима просветитеља Волтерове школе.

Из Хердерових идеја следи да нас проток времена неопозиво одваја од људи из прошлости. Варљиво је уверење да ћемо, рецимо, пуким читањем сачуваних писама својих предака проникнути у њихове душе. Што су временски удаљенији од нашег доба, они су се више разликовали од нас. Но чак и уколико су нам временски ближи, њихови мотиви и циљеви могу да буду веома скривени и тајанствени. Бављење судбинама људи из прошлости зато не само да захтева методолошку опрезност, него и посебна, стручна знања о њиховом времену. Све има своју историју, судећи по историзму, па и људска природа.[8]

[7] Е. Брајзах, *Историографија: Стари век, средњи век, ново доба*, Београд 2009, 280-287; Р. Џ. Колингвуд, *нав. дело*, 88-95.

[8] M. N. Forster, “Introduction” in H. G. von Herder, *Philosophical Writings*, ed.

Историзам је био добра основа, на којој је даље могао да гради прави утемељитељ историје као науке и академске дисциплине, Леополд фон Ранке (1795–1886). У његовом делу проналазимо коначни спој «ерудиције», система посебних знања и метода намењеног прикупљању и анализи остатака прошлости, или историјских извора, и синтезе, умећа оубличавања тако добијених података у смисаону целину, целовиту реконструкцију прошлости. У дотадашњој историографској литератури, ерудиција и синтеза су имале своје, скоро независне путеве. Значајна достигнућа ерудиције још су чекала на практичну примену у писању великих историографских дела. То је учинио Ранке, у књигама које су обухватале кратке временске периоде и мање историјске догађаје (укључујући и *Српску револуцију* (1829)), али и вишетомне историје света. Те вештине постале су кључна оруђа историје, и Ранке их је, осим као истраживач и писац, усавршавао и као универзитетски професор у Берлину, у својим семинарима, у настави и сарадњи са својим студентима.

Саме техничке вештине и методи ипак нису могли да буду прави научни ослонац Ранкеа и историчара потеклих из његове школе. То је могло да буде само шире филозофско учење, и оно је пронађено у историзму. Иза Ранкеовог историзма назирали су се утицаји енглеског емпиризма и његова религијска уверења. Остала је чувена његова максима, по којој историју треба писати «онако како је заиста било». Ранке је упућивао своје студенте у правцу прикупљања чињеница о политичкој историји, историји држава и нација. Његов приступ зато се данас назива догађајном и наративном историјом. Но Ранкеова вера у општу историчност појава, удружена са методолошком опрезношћу, омогућила је увид у много шире и дубље просторе људског искуства од пуког утврђивања чињеница.

Док су се до појаве историзма наша истоветност и сличност са људима из прошлости подразумевале, Леополд Ранке је указао на разлике и на њихове временске условљености. Показало се да су ликови из Аристофанових комедија или са Бројгелових слика, који нам понекад изгледају тако присно и познато, у понечему заиста били као ми, док су се у другим погледима битно разликовали. За разлику су већ били довољни материјални услови у којима се живело у њиховом добу, климатске промене, другачија исхрана, хигијена, болести, услови и начини рада. Веровали су у различите богове, па чак и уколико су припадали некој од данас живих религија, поштовали су их на другачији начин него ми. Живели су под сталном претњом заразних болести и најезди непријатељских војски. Масовно присуство људи на егзекуцијама у аренама Старог Рима или на трговима револуционарне Француске нама данас изгледају необично и страно, све док не укључимо телевизор и суочимо се са по једним крвавим убиством или беспоштедном тучом на ско-

by M. N. Forster, Cambridge 2002, xxv-xxx; Р. Џ. Колингвуд, *нав. дело*, 99-103.

ро сваком од канала. Истина је да се и ми данас понекад грохотом насмејемо Аристофановим досеткама, или да останемо затечени Сервантесовом, Шекспировом или Гетеовом мудрошћу. Генији су, како се верује, универзални и превазилазе своје доба, али наслеђе историзма упутиће нас да се запитамо да ли смо, без дубљег познавања времена у коме су ти генији стварали, сасвим сигурни да смо њихова дела добро разумели.[9]

Управо ова различитост упућује нас да у оцењивању и суђењу над прошлошћу будемо опрезни. После историзма, задатак историчара више није био да искористи људе из прошлости, не би ли доказао тачност својих уверења. «Мртва уста не говоре» каже стара изрека, али прави циљ историчара јесте да помогну да се баш то догоди. Другим речима, историјским личностима и догађајима не би требало *судити*. Њихова *различитост* и *сложеност* учинила је то беспредметним, па и недостојним. Како је приметио Буркхарт (који је, иначе, одбио да, после Ранкеовог пензионисања, напусти своју Швајцарску и преузме берлинску катедру, са свим обавезама према немачкој држави које су се уз њу подразумевала) историчари су постали више него спремни да ово, оцењивачко подручје интелектуалне активности препусте публицистима. Открили су да је *разумевање* прошлости сложенији посао него што се некада замишљало.[10]

Ни Ранке ни Буркхарт, наравно, нису веровали да се може писати вредносно потпуно неутрална историја и њихова дела нису била лишена вредносних судова. После искустава XX века, знамо да постоје историјски догађаји о којима је заиста тешко писати на неутралан начин. Но и Ранке и Буркхарт упозоравали су да историчар није судија. Са историзмом, историја се вратила древној Тацитовој максими – *sine ira et studio*, писати «без мржње и пристрасности». Као и објективност, сама истина је можда недоступна, али вреди потрудити се да бисмо јој се бар приближили.[11]

Важно средство у том «приближавању» било је «уживљавање» у «дух времена», у епоху, које се није могло постићи без свеобухватног по-

[9] О Ранкеу и наслеђу историзма вид. A. Marwick, *The New Nature of History: Knowledge, Evidence, Language*, Houndmills, Basingstoke 2001, 61-69; Е. Брајзах, *нав. дело*, 312-323; G. G. Igers, *Istorijska nauka u 20. veku: Kritički pregled u međunarodnom kontekstu*, Beograd 2014, 17-27; K. Manhajm, „Istoricizam“, *Edeji o sociologiji znanja*, Novi Sad 2009, 111-167.

[10] Ј. Буркхарт, *нав. дело,*16-18, 279-300.

[11] У историографији XIX и раног XX века ова особина историзма и Ранкеових дела посебно је цењена: E. Armstrong, “Introduction”, in L. von Ranke, *History of the Latin and Teutonic Nations (1494-1514)*, London 1909, ix-xxiv; W. Clark, “Special Introduction”, in L. von Ranke, *History of the Popes, their Church and State*, Vol 1, New York 1901, iii-xvi; R.A. Johnson, “Editor’s Introduction”, in L. von Ranke, *History of the Reformation in Germany*, London and New York 1905, xxi-xxiv.

знавања контекста, у који је онда требало сместити сваку појаву, процес или личност. Тек тада, на основу проучавања и познавања самог времена, његових датости и променљивости, историчар може да очекује да ће се приближити правом сазнању. Време је тако, за историзам, имало додатно, посебно значење «епохе», «духа времена», онога што се на немачком означавало појмом *Zeitgeist*.[12]

Схватање по коме разумевање феномена захтева познавање његове историје, обележило је европску и америчку културу XIX и XX века. Француски позитивизам је, са једне стране, нарочито у делу Иполита Тена (1828-1893), додатно нагласио значај контекста, док је, са друге стране, од историзма преузео и посебну усредсређеност на прецизност метода у утврђивању чињеница.[13] Откривену сложеност и аутономију прошлости можда је најјасније изразио енглески писац Лесли Полс Хартли (1895-1972), на почетку романа *Посредник* (1953), често цитираним речима: «Прошлост је страна земља: тамо се ствари раде другачије».

Обузетост Европљана историјом ослабила је тек у последњих пар деценија. Она се данас чак потискује из јавних дебата и школских програма, док се на појаве све више гледа из угла угодне садашњости или обећане будућности. Прошлост, која нас подсећа на наше грешке и невоље, на условност и пролазност свега у додиру са временом, као да је постала нежељени, «реметилачки фактор». Историзам је и данас извориште моћних интелектуалних подстицаја, али је и он изгубио на популарности, понајвише захваљујући неделима и поразима Немачке у два светска рата. Ако је већ Буркхарт није хтео, за Ранкеову катедру било је, наиме, других кандидата. Наследио ју је Хајнрих фон Трајчке (1834-1896), који не само да је био спреман да послужи ратоборној, империјалној немачкој држави, него је постао један од њених кључних идеолога. Поред осталог, историзам ће бити оптужен за културни релативизам и морално индиферентни национализам. После слома у два светска рата, у другој половини XX века у Немачкој ће га потиснути «нова друштвена историја“, посвећена друштвеним структурама и процесима, уместо политичкој историји, државама и великанима. Ранкеова дела, која су до 1914. године служила као узор метода историчара, данас се прештампавају ретко и у изузетним приликама.[14]

---

[12] Вид. и J. Burrow, *A History of Histories: Epics, Chronicles, Romances & Inquiries from Herodotus & Thucydides to the Twentieth Century*, London 2009, 457-466.

[13] Е. Брајзах, *нав. дело*, 366-374.

[14] G.G. Igers, *нав. дело*, 27-37, 58-67; J. Кока, „Историјска наука и социјална наука: Промене њиховог односа у Немачкој почев од тридесетих година“, *О историјској науци*, Београд 1994, 86-109.

Анали: Времена историје

Два светска рата нису срушила само илузије Немаца. Французи, који су некада, под Лујем XIV и Наполеоном, одлучивали о судбини не само Немачке, него и целе Европе, прво су у рату са Немцима 1870-1871 до ногу потучени, а затим су, у светским ратовима, успевали да их победе само захваљујући англосаксонским и руским савезницима. Светски ратови заљуљали су темеље немачке, али и француске културе. Немачка историографска револуција XIX века била је, поред осталог, последица пораза у Наполеоновим ратовима, потраге за колективним идентитетом и оправдањем борбе за уједињење у сопствену, националну државу; француска историографска револуција XX века била је непосредна последица ратних пораза и страдања у светским ратовима. И немачка и француска историографска револуција имају свој историјски контекст.

Французи су брзо схватили да се изгубљени политички престиж могао, бар делимично, надокнадити културним или економским утицајем. То ће бити амбиција нове историографске школе, зачете на Универзитету у Стразбуру, у Алзасу, области која је, заједно са Лореном, била јабука раздора између Француске и Немачке. После Првог светског рата на Универзитет у Стразбуру стигла су два историчара, пореклом управо из ових области, са пуно искуства и још више нових, субверзивних идеја. Суочени са политичким поразима, Лисјен Февр (1878-1956) и Марк Блок одрекли су се политичке историје. Тврдили су да су политички догађаји само мрешкање воде на површини океана, и да се право сазнање може стећи тек зарањањем у дубине друштва, привреде, културе, менталитета. Суштинско разумевање много више доносе процеси, нарочито они који дуго трају, него догађаји и епизоде. Било је то одбацивање немачког наслеђа, које је после немачког ратног тријумфа 1870-1871, преко позитивистичке, догађајне, наративне историје, какву су Февр и Блок слушали од својих учитеља и професора крајем XIX века, било освојило и француску и европску културу.

Февр и Блок ипак нису имали намеру да «са прљавом водом избаце и дете». Показивали су исту бригу, као и присталице историзма и позитивизма, за проучавање историјских феномена кроз њихово смештање у епоху, временски контекст. Зато се Блок у *Апологији* позивао на стару арапску пословицу, по којој «Људи више личе на своје време, неголи на своје очеве».[15] Февр и Блок су упозоравали на нераскидивост веза између прошлости и садашњости, али су ипак тврдили да је *анахронизам*, занемаривање разлика између прошлости и садашњости и наметање прошлости данашњих мерила, највећи грех који историчар може да почини.[16] И више од историчара

[15] M. Blok, *нав. дело*, 352.

[16] Исто, 437. Д. Крузе, „Лисјен Февр“, *Историчари*, прир. В. Сал, Београд

из школе историзма наглашавали су аутономију, различитост прошлости од садашњости и захтевали *разумевање* уместо *оцењивања*. Блок нас упозорава на опасност од «вируса тренутка», пита «јесмо ли толико поуздани у себе саме и своје време» и, у полушали, преклиње: «Робеспјеристи, против-робеспјеристи, ми вапимо за милост: смилујте се, реците нам, просто, ко је био Робеспјер.»[17]

Тотална историја (*l'histoire totale*) какву су желели Февр и Блок, заинтересована за све области људског постојања, за «људе у времену», како је писао Блок, била је, међутим, остварива само кроз сарадњу са колегама из осталих научних дисциплина. У Блоковим и Февровим делима осећао се, тако, поред осталог, снажан утицај географа Видала де ла Блаша и социолога Емила Диркема. Уверење да се само кроз мултидисциплинарност може доћи до истинског сазнања њих двојица су стекла још у кругу филозофа, биолога, географа, социолога, економиста, антрополога и наравно, историчара, који се од 1900. у Паризу окупљао око часописа *Ревија за историјску синтезу*, и његовог уредника, професора књижевности и реторике, страсно посвећеног филозофији и историји, Анрија Бера (1862-1955).

Тренутак у коме су Февр и Блок основали свој часопис, *Анали за економску и друштвену историју* (1929) (данас излази под насловом *Анали: историја, друштвене науке*) означио је прави почетак нове, француске историографске револуције. Преглед историје школе *Анала* и свих теоријских и методолошких новина које су њени бројни припадници понудили својим читаоцима, одузео би исувише простора у једном чланку посвећеном односу историографије према времену.[18] Зато ћемо се задржати само на прилогу који је овој теми дао вероватно највећи «аналиста», Фернан Бродел (1902-1985).

Није била пука случајност то што је и Бродел, као и Блок и Февр, потицао са истока Француске, који гледа ка Немачкој. Други светски рат дао је одлучујући допринос француској историографској револуцији. Марк Блок, опрезни заговорник *разумевања* уместо *суђења* у историографији, у свакодневном, јавном животу, био је непоколебљиви патриота. У Првом светском рату на фронту је стекао чин капетана и Легију части. Борио се и 1940, да би се, после срамоте Денкерка, иако је био јеврејског порекла, вратио у Француску и ступио у покрет отпора. Тада је писао и *Апологију историје*. Остала је недовршена, јер је 1944. Блок ухваћен, мучен и стрељан. Објављена је постхумно, захваљујући Лисјену Февру. И сам борац из Првог светског рата,

2008, 68-71.

[17] M. Blok, *нав. дело*, 418.

[18] Вид. Л. Февр, *Борба за историју*, Београд 2004; Ф. Бродел, *Списи о историји*, Београд 1992; П. Берк, *Француска историјска револуција: Школа Анала 1929-1989*, Сремски Карловци и Нови Сад 2011.

Февр је, међутим, Други светски рат провео у окупираном Паризу, и чак са заглавља *Анала* уклонио име свог јеврејског пријатеља, због чега доцније није био поштеђен прекора.[19]

Још је, међутим, важније то што је Февр, у исто време, бринуо и о рукопису књиге свог млађег пријатеља Фернана Бродела, *Медитеран и медитерански свет у време Филипа II*. Била је то дуго, како сам Бродел признаје, можда и предуго спремана докторска теза, која је у њему сазревала још док је живео у Алжиру и истраживао у дубровачком архиву. Сада је, као немачки ратни заробљеник у логору у Либеку, без својих исписа и бележака, писао по сећању, не би ли заборавио на пораз и срамоту у којој је проводио своје дане. Довршене странице је, свеску по свеску, слао Лисјену Февру у Париз.

Када 1949. буде био објављен, *Медитеран* ће бити дочекан збуњено и хладно, да би временом постао најзначајније и најутицајније историографско дело XX века. Бродел ће преузети уредништво над *Аналима* и бригу за припремање следеће генерације његових сарадника. За време Броделовог старешинства «аналисти» ће освојити француске универзитете и медије, а затим ће се њихово виђење и тумачење историје проширити на остатак света, постајући најзначајнија историографска школа и парадигма XX века. Бродел је постао Ранке XX века, а Француска средиште светске историографије, у истој мери у којој је век раније то била Немачка. Снови Лисјена Февра и Марка Блока о културном зрачењу Француске били су остварени.

Зашто је Броделов *Медитеран* био тако велика књига и зашто је важан за однос историје и времена? У овом делу, по обиму упоредивом са огромним Ранкеовим књигама, обухваћена су фантастична географска и временска пространства. Броделов Медитеран не чине само воде и обале, него и залеђе, Сахарска Африка, дубина Балкана, Средња Европа, Персијски залив. Хронолошко тежиште јесте у времену шпанског краља Филипа II (1556-1598), али књига, у ствари, обухвата време од Пунских ратова до Другог светског рата. При томе, Бродел је, идући за идеалима својих учитеља, Февра и Блока, писао свеобухватну, «тоталну историју», посвећену свим областима људског искуства.[20]

Револуционарно је, међутим, било Броделово тумачење феномена времена, које је одредило и саму структуру ове књиге. Прво је написао њен трећи том, посвећен политичкој, догађајној историји Средоземља у бурним временима ратова Шпаније и Османског царства за превласт, који ће се завршити селидбом светске моћи са Средоземља на Атлантик. Догађаји, међу-

[19] Д. Крузе, *нав. дело*, 80-83. Вид. и Л. Февр, „Ка друкчијој историји“, *Борба за историју*, 71-103; Исти, „Сећања на једну велику историју: Марк Блок и Стразбур“, *Исто*, 161-188.

[20] F. Brodel, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II 1-2*, Beograd 2001.

тим, нису нудили дубинско објашњење онога што се догодило. Бродел је овај догађајни, политички ниво назвао «временом кратког трајања», «индивидуалним временом», које се мери тренуцима, данима, месецима и годинама. Закључио је да испод њега тече још једно време, «време средњег трајања», које се мери деценијама, у чијим оквирима се најбоље могу разумети дубинска, економска и друштвена кретања. Том «средњем ритму» времена, или «друштвеном времену», посветио је други том *Медитерана*. Коначно, на крају је стигао до готово непомичног океана, «дугог трајања» (*longue durée*), времена најспоријег ритма, географских, климатских кретања, која се мере вековима, па и миленијумима. У коначном редиговању текста, «дугом трајању» припао је први том.[21]

У збирци теоријских текстова под насловом *Списи о историји* (1969) Бродел ће објаснити зашто је идеје о три времена и «дугом трајању» добио у немачком заробљеништву: «Требало је одбацити догађај, нарочито ако је неугодан. Морао сам чврсто да верујем да се историја и судбина пишу на некој већој дубини. Изабрати осматрачницу времена на дуги рок значило је изабрати као прибежиште положај самог Створитеља».[22] Бродел је, тако, скренуо пажњу историчара са политичког на филозофско, са година на векове и миленијуме, са свакодневног, брзог, појавног, догађајног, на дубинске, скривене процесе, везане за спора, географска, демографска, привредна, културна кретања.

Бродел је упозоравао да посматрање историјских појава у светлу само једног од ова три времена не пружа задовољавајуће сазнање; уместо тога, потребно је у сваком феномену препознати утицаје времена кратког, средњег и дугог трајања. Права Броделова опсесија ипак је било «дуго трајање». Тврдио је да ни појединачни догађаји не могу да се разумеју без познавања «оних великих подводних токова, често притајених, чији се смисао открива само ако се обухвате широки периоди времена».[23] Контекст у који је он смештао појаве није био *Zeitgeist*, него *longue durée*.

***

Мало историчара је, ипак, покушало да понови Броделов гигантски подвиг. Један од њих, амерички професор српског порекла, Трајан Стојановић (1920-2005), Броделов ученик, који је англосаксонским читаоцима први,

[21] Исто 1, 16-17; Исти, „Историја и друштвене науке: Дуго трајање“, *Списи о историји*, 83-138.

[22] Исти, „Моје образовање историчара“, *Исто*, 19.

[23] Исти, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II 1-2, 17;* Исти, „Историја и друштвене науке: Дуго трајање“, 100-102.

посебном монографијом, представио школу *Анала*, урадио је нешто слично за историју Балкана, од палеолита до данашњице, у књизи *Балкански светови: прва и последња Европа* (1994).[24] Насупрот томе, данас је, унутар саме школе *Анала*, чак уочљив супротан тренд повратка детаљном изучавању кратких периода, па и појединачних, анегдотских догађаја.

Критичари су брзо уочили да су у Броделовом *Медитерану*, вероватно због начина његовог настанка и поделе на посебне томове, три временска ритма остала раздвојена. По њиховом мишљењу, Бродел је, такође, изградио детерминистички модел, у коме је за слободу, индивидуалну одговорност и акцију, па и догађај, оставио премало простора. Коначно, Бродел је, као и Ранке, чији је дело иначе ценио, оптужен, нарочито захваљујући свом последњем, недовршеном делу, *Идентитет Француске*, за превазиђени, романтичарски национализам.[25]

По окончању Хладног рата, у последње две деценије, запљуснута масивном, тематски богатом, победничком англосаксонском историографијом, и француска школа *Анала* почела је да се осипа и повлачи. Има мишљења да смо, после немачког XIX и француског XX века, ушли у англосаксонско XXI столеће. Једно је сигурно – Париз више није престоница светске историографије, иако не престаје да зрачи. После Броделовог поколења, на сцену је ступила трећа генерација, предвођена Жаком ле Гофом (1924-2014) и Емануелом Ле Роа Ладиријем (1929), да би данашња, четврта генерација «аналиста», коју, како се сматра, води Роже Шартије (1945) у своје методе уврстила англосаксонски «лингвистички обрт» и анализе «културне праксе». Са друштва и привреде нагласак се померио на културу, па и политику. Данас већ изгледа као да је постмодернистички пророк, Мишел Фуко (1926-1984), са својом потрагом за изворима моћи, знања и анализом дискурса, преотео душе историчара од Фернана Бродела.

Упркос уверењу историчара, поменутог на почетку овог есеја, да су баш они позвани да тумаче значење времена у животу човека и људских заједница, мора се признати да ова тема остаје тајанствена и недокучива. Ни Ранке ни Бродел нису, уосталом, нудили коначна објашњења, него корисне, изазовне теоријске моделе. Упркос постмодернистичким оспоравањима самог постојања објективних историјских чињеница, наслеђе историзма и школе „Анала“ и данас одређује свако темељније, академско промишљање прошлости.

---

[24] T. Stojanović, *Balkanski svetovi: Prva i poslednja Evropa*, Beograd 1997.

[25] Ж. Полони-Симар, „Фернан Бродел“, *Историчари*, 150-173; П. Берк, П. Берк, *Француска историјска револуција*, 50-101; Исти, *Istorija i društvena teorija*, Beograd 2002, 155-157; Dž. Blek i D.M. Makrejt, *Izučavanje istorije*, Beograd 2007, 94-96.

Извори и литература:

• П. Берк, *Француска историјска револуција: Школа Анала 1929-1989*, Сремски Карловци и Нови Сад 2011.

• Е. Брајзах, *Историографија: Стари век, средњи век, ново доба*, Београд 2009.

• Ф. Бродел, *Списи о историји*, Београд 1992.

• Ј. Буркхарт, *Разматрања о светској историји (о изучавању историје)*, Београд 1996.

• *Историчари*, приредила Вероника Сал, Београд 2008.

• Ј. Кока, *О историјској науци*, Београд 1994.

• Р. Џ. Колингвуд, *Идеја историје*, Београд 2003.

• Ф. Ниче, „О користи и штети историје за живот“, *Сабрана дела Фридриха Ничеа 2*, Београд 1997, 69-132.

• Л. Февр, *Борба за историју*, Београд 2004.

• P. Berk, *Istorija i društvena teorija*, Beograd 2002.

• Dž. Blek, D.M. Makrejd, *Izučavanje istorije*, Beograd 2007.

• M. Blok, “Odbrana istorije ili zanat istoričara”, *Treći program Radio Beograda*, proleće 1970, 332-460.

• F. Brodel, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II* 1-2, Beograd 2001.

• J. Burrow, *A History of Histories: Epics, Chronicles, Romances & Inquiries from Herodotus & Thucydides to the Twentieth Century*, London 2009.

• E. H. Carr, *What is History?* Harmonsworth 1975.

• H. G. von Herder, *Philosophical Writings*, ed. by M. N. Forster, Cambridge 2002.

• G. G. Igers, *Istorijska nauka u 20. veku: Kritički pregled u međunarodnom kontekstu*, Beograd 2014.

• K. Manhajm, „Istoricizam“, *Eseji o sociologiji znanja*, Novi Sad 2009.

• A. Marwick, *The New Nature of History: Knowledge, Evidence, Language*, Houndmills, Basingstoke 2001.

• L. von Ranke, *History of the Latin and Teutonic Nations (1494-1514)*, London 1909.

• L. von Ranke, *History of the Popes, their Church and State*, Vol 1-3, New York 1901.

• L. von Ranke, *History of the Reformation in Germany*, London and New York 1905

• T. Stojanović, *Balkanski svetovi: Prva i poslednja Evropa*, Beograd 1997.

Miloš Ković

Time and History

Summary

The main topic in this paper is the possible comprehension of the relation between the phenomenon of time and history in two most important European historiography concepts in 19 and 20 century - the German historicism and French Anala. A particular focus is put on the ideas of Leopold von Ranke and Fernan Brodel. Ranke and the German historicism emphasize historicity, temporal causality, inconsistency of human nature and everything else, while Brodel emphasizes different faces of time that can be discerned in long historic periods and vast geography areas. It has been concluded that the crucial contribution of these two concepts to historiography is comprised in the innovative interpretations of the phenomenon of time and its relation towards people and history in general.

Илија Ј. Марић[1]
Универзитет у Београду
Физички факултет

УДК 141.82
DOI 10.7251/RAD1715125M
Оригинални научни рад

НЕДЕЉКОВИЋ И СТАЉИН: ПОЧЕЦИ КРИТИКЕ СТАЉИНИЗМА У СРПСКОЈ ФИЛОСОФИЈИ

Апстракт: *Циљ рада је да се прикаже еволуција односа Душана Недељковића према Стаљину и да се документује како је он први код нас започео философску критику стаљинизма. У текстовима Душана Недељковића приметно је приближавање марксизму тек од 1931. када је написао текст поводом стогодишњице Хегелове смрти. То је време када се у совјетској философији лењинизам прихвата као виша фаза развоја марксизма и Лењин етаблира у трећег, а Стаљин инаугурише у четвртог класика марксизма-лењинизма. Недељковић тридесетих година не помиње Стаљина, само алудира на њега. Написао је о њему једини (новински) чланак 1941, али га је, сходно стаљинистичком марксизму, прихватио за четвртог класика. После Резолуције Информбироа 1948. он је написао два чланка о Лењину у којима је код нас први започео философску критику Стаљина.*

Кључне речи: *Недељковић, Маркс, Енгелс, Лењин, Стаљин, Митин, стаљинизам, критика стаљинизма.*

Како показује еволуција Недељковићевих философских уверења, он није увек био марксиста (в. Марић 2014: 165-193). Тренутак који текстуално документује његово извесно занимање за философа Маркса и марксизам свакако је обележавање стогодишњице Хегелове смрти 1931. Тада, као тридесетдвогодишњи ванредни професор Филозофског факултета у Скопљу, пише пригодни чланак „Хегелов филозофски значај“, где у оквиру хегеловске левице помиње не само деветнаестовековне мислиоце Фојербаха, Маркса, Енгелса и Ласала него и, уз Лењина, савремене совјетске философе Деборина, Адоратског, Горохова, Луначарског, Пашуканиса. Било је то време када се у СССР-у марксизам разумевао као монолит марксизам-лењинизам, чији су аутори Маркс-Енгелс-Лењин, и којем се уједно додаје и четврти класик, Стаљин.

Плеханов је истицао да је Марксова философија расута по његовим научним радовима, при чему је Маркс у раном периоду био хегеловац, док је

[1] ilijamaric1@gmail.com

тек у зрелијим радовима постао марксиста. Енгелс је пак писао целовите филосфске расправе, међу којима су најважније *Анти-Диринг* (1878), *Лудвиг Фојербах и крај класичне немачке философије* (1886) и постхумно објављена *Дијалектика природе* (1925). Важно је имати у виду да Плеханов тврди како се философија Маркса и Енгелса уопште не разликују. Њих двојицу он сматра оснивачима марксизма и ауторима неразличиве философије јединственог ауторства Маркса-Енгелса. Њихову философију Плеханов је даље развио под називом дијалектички материјализам, при чему се највише ослањао на Енгелсове радове, где се и налазе главни њени елементи.

Плехановљев ученик Лењин је, понајпре у својим књигама *Материјализам и емпириокритицизам* (1909) и *Философске свеске* (1929), даље развио и, на неки начин, кодификовао дијалектички материјализам Енгелса и Плеханова. Још увек су се двадесетих година, на совјетској философској сцени, упркос поменутој кодификацији, легитимно могле заступати разне варијанте дијалектичког материјализма, као што показује познати спор између дијалектичара (на челу са Деборином) и механициста (где су се истицали Тимирјазев и Скворцов-Степанов). Стаљин је, међутим, одлучио да чврсто контролише теоријски рад, укључујући и философију. Крајем 1929. он је на конференцији аграрника-марксиста изјавио да теоријска мисао заостаје за практичним успесима, мислећи под тим да би теоретичари требало да ступе у службу текуће политике.

Овом позиву одмах су се одазвали млади философи Митин, Јудин и Раљцевич и 7. јуна 1930. у *Правди* су објавили чланак „О новим задацима марксистичко-лењинистичке философије“. Већ у октобру 1930, на седници президијума Комунистичке академије, Митин је напао кореферат Деборина у вези разилажења на философском фронту, оптужујући га да не уважава примену дијалектике коју изводи партија. Митин је ту примену назвао „стваралачким марксизмом“ и навео је Стаљина као пример вође који је решавао суштинска практична и теоријска питања совјетске стварности. Посебно је оптужио Деборина и дијалектичаре да су потценили Лењинову улогу у даљем развоју дијалектичког материјализма. Митин је, ослањајући се на Стаљинов став из 1924, објављен у *Питањима лењинизма*, тврдио да је Лењин даље развио мисао Маркса и Енгелса, подигао је на виши ниво, што он види као лењинску етапу дијалектичког материјализма.

Коначна победа младих стаљиниста дошла је после разговора Стаљина са партијском организацијом Института црвене професуре, децембра 1930, када је он Деборина и дијалектичаре назвао „мењшевиствујућим идеалистима“, алудирајући вероватно на Деборинову мењшевичку прошлост (1907-1917), што је одонда постао обавезујући опис дебориновaца. Митин није само заступао тезу о Лењиновој вишој етапи философије, него

је и Стаљина видео као настављача мисли Маркса, Енглеса и Лењина. Тако се од 1930. Стаљин појављује и као философски ауторитет и Митин већ тада говори о материјалистичкој дијалектици Маркса–Енгелса–Лењина–Стаљина. Тако су почетком тридесетих година млади стаљинисти, са Митином на челу, постали предводници философског фронта, насупрот антагонистичким струјама механициста и дијалектичара из двадесетих, које су сада осуђене за десна или лева скретања.

Може се узети да етапа стаљинизма у марксистичкој философији почиње раних тридесетих година. То је наставак кодификације дијалектичког материјализма коју је започео Лењин. Оснивачима овог учења сматрани су Маркс и Енгелс, а као њихови настављачи именују се Лењин, а потом и Стаљин. Темељни философски радови у овако схваћеном марксизму-лењинизму биле су наведене књиге Енгелса и Лењина. Марксова философска разматрања расута су по његовим научним радовима. Овде је прихваћено схватање Плеханова да је рани Маркс младохегеловац, „предмарксовац“, и да његова „марксистичка“ фаза почиње тек са списом *Тезе о Фојербаху* из 1845. Другим речима, Марксови рани радови нису сматрани „марксистичким“.

КПЈ је била чланица Коминтерне, где су главну реч водили совјетски комунисти, тако да су наши комунисти били под утицајем совјетске верзије марксизма. Сем тога, наши кадрови су се школовали углавном у СССР-у. Недељковић своје приближавање марксизму почиње баш у време када марксизам-лењинизам задобија свог четвртог (али живог) класика, Стаљина. Стаљин је убрајан у „стваралачког марксисту“ који је применом дијалектике практично решавао стварне проблеме, он то није чинио писањем теоријских расправа. Пошто све до 1938. Стаљин није имао теоријских радова из дијалектичког материјализма, Недељковић га у својим текстовима из тридесетих година нигде и не помиње, али постоје места која су недвосмислене алузије на Јосифа Висарионовича.

У књизи *Идеолошки сукоб демократије и фашизма* (1938) Недељковић пореди реч Паула Фелдкелера, члана немачке делегације на философском конгресу у Прагу 1934, који је рекао да философ има да буде творац историје, историург, са речју „једног од највећих данашњих антифашиста“ који је рекао „филозоф је инжињер духа“ (Недељковић 1938: 45). Ово је парафраза синтагме коју је 1932. у разговору са групом писаца у стану Максима Горког изговорио Стаљин када је писце назвао „инжењерима људских душа“. Ако су писци инжењери душа, философи су, у парафрази скопског професора, били инжењери духа. Недељковић овом приликом није изричито поменуо Стаљина, али га је поближе одредио, описујући га позитивно као „једног од највећих данашњих антифашиста“. Други пут Недељковић парафразира Стаљина у књизи *Дијалектика*, када помиње совјетског фило-

софа Владимира Адоратског који у својој књизи *Дијалектички материјализам* указује на „мењшевички идеалистички пад Деборинове групе у Хегелов апстракционизам“ (Хегел 1939: 680). „Мењшевички идеалистички пад“ је, разуме се, парафраза поменуте Стаљинове оцене Деборина као „мењшевиствујућег идеалисте“ коју је новоинаугурисани четврти класик изрекао децембра 1930.

Оваквих места у којима се алудира на Стаљина вероватно би се још могло наћи у Недељковићевим радовима из тридесетих година. Али је далеко важније то што Недељковић усваја марксистичку философију у званичној совјетској верзији, што ће рећи у њеној стаљинистичкој варијанти. Његов философски преображај у марксисту везан је за Хегелову годишњицу 1931. и тадашње студирање Хегела, али коинцидира и са постхумним штампањем Лењинових *Философских свески* (1929) и Митиновим истицањем лењинизма као нове етапе марксизма (1930). Недељковићево читање Хегела у потоњим Историјским коментарима, уз превод Хегелове тзв. средње *Логике* (1939), поглавито је под утицајем Лењинових *Философских свески* (у немачком преводу из 1932), којем секундирају Митин својим чланцима и књигом *Дијалектички и историјски материјализам* (1934) и Адоратски списом *Dialectical Materialism* (1934).

На предавањима из Историје философије, која је тридесетих година држао на Филозофском факултету у Скопљу, почев од јесени 1935. он помиње и марксизам-лењинизам као део хегеловске левице, а наредних година и излаже ставове Маркса и Енгелса (в. Марић 2014: 165-193). Ту он *Тезе о Фојербаху* узима као граничник. Овим *Тезама*, према мишљењу скопског професора, не почиње само марксизам него и савремена философија уопште. Марксове ране радове, писане до 1844, Недељковић убраја у предмарксистичке, младохегеловске, држећи се устаљеног тумачења совјетских марксиста да млади Маркс још није био марксиста.

Обимна књига Хегелова *Дијалектика* (1939), у издању Геце Кона, има три дела. Први је Недељковићев превод *Логике* из Хегелове *Енциклопедије философских наука* (стр. 51-230), други садржи претежно Хегелове али и Недељковићеве коментаре основног текста (стр. 233-607), које, узгред буди речено, није увек лако међусобно разлучити, а трећи обухвата такозване Историјске коментаре (стр. 611-905) које је сачинио сам Недељковић. Ових Историјских коментара укупно има 143, чији су наслови енциклопедијски поређани по азбучном реду, а не принципијелно или тематски организовани. Недељковић је тако био први српски аутор који је (у својим Историјским коментарима) изложио принципе дијалектичког материјализма. У том смислу су се Историјски коментари могли читати и као приручник дијалектичког материјализма, као наш први увод у дијамат.

Недељковићеви Историјски коментари су имали за циљ да покажу утицај Хегелове *Логике* на потоњу грађанску и марксистичку философску мисао. Утицај Хегела на грађанску мисао излагао је у критичком тону, док је утицај на марксистичке мислиоце излагао поглавито некритички. Најчешће је само наводио или правио мање или веће изводе из списа марксиста како би илустровао решења појединих проблема, али углавном без критичких тонова. Кажемо углавном, јер се каткад јавља и критика, уколико је било речи о оним марксистима који су тридесетих година били на удару официјелне верзије марксизма-лењинизма, а то су биле обе струје дијамата које су биле у спору двадесетих година, механицисти и дијалектичари. Овај опортунизам, да се критикују они који су под ударом официјелних кругова, остаће једна од црта овог марксисте и након рата, уз један значајан изузетак (1952), када је у циклусу предавања на Коларчевом народном универзитету у Београду предузео критику Маркса, Енгелса и Лењина. Сви остали марксисти само су цитирани, углавном без коментара, тако да се знатан део текста Историјских коментара састоји заправо од ширих извода из списа најзначајнијих марксиста, па се доима као нека врста хрестоматије. Међу најцитираније ауторе спадају Енгелс и Лењин, са њиховим главним списима *Анти-Диринг* и *Дијалектика природе*, с једне стране, и *Материјализам и емпириокритицизам* и *Философске свеске*, с друге стране. Од савремених аутора највише се ослањао на невелику књигу Владимира Адоратског *Dialectical Materialism* (1934), која је објављена на енглеском језику, али је користио и чланке Марка Митина и књигу Марка Розентала *Материалистическая диалектика* (1937).

Недељковић је, сагласно прихваћеном гледишту, сматрао да је марксистичка философија заправо дијалектички материјализам и да су њени оснивачи Маркс и Енгелс. Скопски професор зна за инаугурацију Лењина у трећег класика и прихвата високо место Лењина у философији марксизма на које је указао Митин. Недељковић наглашава да су Маркс и Лењин „два велика представника савременог дијалектичког материјализма“, да су њих двојица „управо творци последњег облика ове доктрине“, која се због тога по њима и назива „марксизам-лењинизам“ (Хегел 1939: 654-655). Он је, заједно са Митином, лењинизам сматрао вишом фазом у развоју марксизма и то је уверење задржао и касније. При томе је за главно Лењиново философско дело узимао *Материјализам и емпириокритицизам* (1908) (Хегел 1939: 654), мада је у Историјским коментарима далеко већи број навода из постхумно објављених *Философских свески*, јер је у њима реч о Лењиновим белешкама при читању Хегелове *Логике*.

Приликом рада на преводу и коментарима Хегелове *Дијалектике* Недељковић, по свој прилици, није имао при руци *Историју СКП(б). Кратки курс*, објављену 1938, где је у оквиру четврте главе други параграф био посвећен дијалектичком и историјском материјализму. Многи узимају да је ау-

тор тог параграфа сам Стаљин. Будући да је био склон поједностављивању и схематизовању, Стаљин је дијалектички материјализам свео на четири црте дијалектичког метода и три црте материјализма. Те четири црте метода су: (1) општа повезаност свега у свету, (2) све у свету је у непрекидном кретању, (3) прелаз квантитета у квалитет, (4) јединство и борба супротности. Три црте материјализма су: (1) свет је материјалан и све појаве су облици кретања материје, (2) материја постоји изван свести и независно од ње, односно материја је примарна, а свест је секундарна, (3) све у свету се може сазнати.

Недељковић, међутим, очито не познаје овај Стаљинов спис него се ослања на књигу Адоратског *Dialectical Materialism* из 1934. и усваја следеће основне законе који владају стварним појавама и мишљењем које их одражава: (1) јединство супротности, (2) прелаз квантитета у квалитет и обрнуто и (3) негација негације (Хегел 1939: 722). Скопски професор потом наводи и место из Енгелсове *Дијалектике природе* где се такође набрајају ова три закона дијалектике. Енгелс је, дакле, прави аутор ове троделне систематизације. Одмах пада у очи да у Стаљиновој кодификацији законâ дијалектике, из неког разлога, нема сегмента прелаза квалитета у квантитет (има само прелаз квантитета у квалитет), о чему је писао и Митин у својој књизи *Дијалектички и историјски материјализам* из 1934. Надаље, нема закона негације негације, а који фигурише код Енгелса и о којем је много писао и сам Лењин. Недељковић је, посредством Адоратског, следио изворну Енгелсову верзију и велику пажњу је посветио закону негације негације. Скопски професор истиче да је управо негација негације битни моменат догађања у природи и у историји, да је, штавише, тај битни моменат револуција, тј. да је „сав стварносни процес револуција, а дијалектика битно револуционарна“ (Хегел 1939: 647).

У Недељковићевим текстовима Стаљиново име се први пут појављује 1941. године, када у Ужицу пише своје новинске прилоге најпре за *Вести*, орган штаба Ужичког народноослободилачког одреда, чији је био уредник, а потом и за *Борбу*, орган ЦК КПЈ, где је такође био један од уредника. Те прве јесени партизанског ратовања код нас одвијају се и жестоке борбе на Источном фронту између Хитлерових војних јединица и Стаљинове Црвене армије. Стога се у тим написима Стаљин појављује у првом реду као вођа Совјетског Савеза и борац против Хитлера, а не као четврти класик марксизма.

Једини Недељковићев текст, који је у целини посвећен великом совјетском вођи, носи управо наслов „Стаљин“ и написан је новембра 1941. Ту је друг Стаљин, поводом прославе годишњице велике Октобарске револуције (7. новембра) описан као „велик“, „неустрашив“, „највећи народни војник“, „генијални војни стратег“, „неустрашива горостасна појава“, са

„праисконском снагом“, „мудар“, он изговара реч „у коју се верује, која нас уздиже изнад нас самих и за коју се живот даје“ (Недељковић 1941а: 2). При томе, Недељковић ипак не заборавља његов значајни допринос и марксизму:

„Стаљин је, продужујући највеће великане људског ослобођења, Маркса и Лењина, унео науком и делом нову светлост у то шта су нације, и који је пут њиховог ослобођења, обезбеђења њихових слобода и развоја до пуног расцвета; - и народи знају да је он рекао најтачнију истину о њима, о најприснијим њиховим животним потребама и жарким стремљењима.“ (Недељковић 1941а: 2)

Овде Недељковић придружује Стаљина класицима марксизма, Марксу и Лењину, изостављајући при том Енгелса, јер држи да су „највећи великани људског ослобођења“ управо Маркс и Лењин, а сада им се придружује и велики Стаљин, који је то место заслужио и својим учењем и својом праксом. Овде се изричито помиње учење о националном питању, што упућује да су му у то време били познати неки Стаљинови текстови о националном питању.

Заслуге Јосифа Висарионовича у даљој конкретизацији су и ове:

„Стаљин је онај теоретичар и практичар који је пјатиљеткама водио народе Совјетског Савеза благостању за које радници и сељаци нису још знали у другим земљама.“ (Недељковић 1941а: 2)

Идилично сликање стања ствари у СССР-у се наставља:

„Стаљинов дух је пружио свету за пример најдемократскији устав који је икад постојао, Стаљински устав, који је осигурао сваком појединцу рад, развој и слободу, а свакоме народу независност, равноправност и слободно самоуправљање.“ (Недељковић 1941а: 2)

Оправдавају се и Стаљинове чистке, у којима су благовремено препознати издајници:

„... знао је открити и раскринкати троцкистичку банду, и Тухачевског, и Пјатикова, и Бухарина, и читав шпијунски олош, па се данас ни замислити не могу у његовој земљи радника и сељака петоколонашки издајници као што су Лавал, Петен, Квислинг, Антонеску, Љотић, Недић, Пећанац, Павелић, Дрљевић и њима слични. Кад је далековиди Стаљин још пре 8 година чистио зачетак петоколонашког чира из здравога народнога тела Совјетског Савеза, многи су надали грају, али Стаљин је знао шта је радио а сад сви виде с колико далековидости и шта је урађено.“ (Недељковић 1941а: 2)

Совјетски вођа се потом описује као генијални војни стратег. О в и м новинским текстом скромног обима Недељковић је, дакле, дао и свој прилог нашем неговању култа Стаљина.

У наредном чланку, објављеном два дана касније, наставио је да слика совјетску идилу:

„Једна од омиљених фашистичких лажи јесте да се у Совјетском Савезу прогоне религије, да је вера забрањена, да се свештеници убијају и да су све цркве, џамије, синагоге и друге богомоље порушене. Па иако су многи европски и амерички путописци, најугледнији светски писци као што су Ромен Ролан и Бернард Шо, толики научници из разних народа, а да не говоримо о мору новинских дописника и туриста, говорили и писали о савршеној слободи вероисповести у Совјетском савезу, фашисти и даље трубе да је у тој земљи религија забрањена и да се над верским претставницима врши терор.“ (Недељковић 1941б: 2)

Истина о религији у СССР-у, упозорава Недељковић, дата је у Уставу:

„Јер, Стаљински Устав, којим се сваки совјетски грађанин поноси и дичи због нове слободе коју је њиме сам себи дао и коју још ниједан народ нема осим совјетског, садржи члан 124 који дословно гласи: ’У циљу осигурања грађанима слободе савести, Црква у СССР-у одвојена је од државе и школа од цркве. Слобода вршења верских обреда и слобода антирелигиозне пропаганде признаје се свима грађанима‘. Стаљински Устав, који је генијално осигурао све слободе појединцима и народима Совјетског Савеза на врло високом данашњем ступњу њиховога друштвенога развоја, осигурао им је и ’слободу савести‘, тј. слободу вероисповедања и верских обреда као и слободу неисповедања никакве вере и антирелигиозне пропаганде.“ (Недељковић 1941б: 2)

Оба ова чланка су пропагандна, али је њихов аутор био философ, професор универзитета. Стиче се утисак да он није свесно обмањивао читаоце него да је истински веровао у речи које је написао. Тврдио је како је СССР земља „која је изградила социјализам, изградила је најпотпунију, најсавршенију слободу уопште сваког човека“ (Недељковић 1941б: 2).

Већ наредне 1942. Недељковић је за потребе идеолошког образовања бораца у листу *Наша бригада* објавио више чланака о дијалектици и дијалектичким законима. Ваља уочити да је сада реч о законима дијалектике према Стаљиновој кодификацији, о чему сведоче сами наслови чланака: „Дијалектика и основни дијалектички закони“, „Дијалектички закон свеопште узајамне повезаности и условљености“, „Дијалектички закон свеопштег кретања, мере и развоја“, „Дијалектички закон прелажења квантитета у квалитет и обратно“. Чланци о појединим законима дијалектике објављивани су управо оним редом како су наведени код Стаљина у тексту „О дијалектичком и историјском материјализму“. Недостаје само четврти закон, онај о

јединству и борби супротности, што пре може бити у вези са ратним околностима које су спречиле објављивање и тог чланка него о евентуалном одступању од Стаљиновог дијалектичког материјализма. Очито је, дакле, да је Недељковић у то време имао у рукама *Историју СКП(б).Кратки курс*, и да је према том тексту приређивао своје просветитељске чланке. У том погледу више није следио стару Енгелсову класификацију које се још држао у књизи *Дијалектика* из 1939. Ипак, постоји једна модификација Стаљинове кодификације: стаљински закон преласка квантитета у квантитет код Недељковића, у складу са формулацијама од Енгелса до Митина, гласи закон „прелажења квантитета у квалитет и обратно“.

Да је током рата Стаљин за Недељковића био не само политички и војни него и теоријски ауторитет сведочи околност да он 1943-1944. приређује низ брошура са текстовима Лењина и Стаљина о појединим питањима, такође намењеним идеолошком уздизању бораца. Реч је о публикацијама: Лењин, *Марксизам. Шта да се ради* (Тузла, 1943), Лењин – Стаљин, *Учење о партији* (Тузла, 1943), Лењин – Стаљин, *Национално питање* (Тузла, 1943), Лењин – Стаљин, *Сељачко питање* (Тузла, 1943), Лењин – Стаљин, *Стратегија и тактика*, (Петровићи, 1943), Лењин – Стаљин, *Бољшевички стил у раду* (Петровићи, 1944), Барбис, Х., *Лењин* (Петровићи, 1944), при чему је Недељковић изабрао и превео на српски све брошуре ауторског двојца Лењин-Стаљин, као и Барбисов спис о Лењину.

Непосредно после рата Недељковић, због обавеза у Комисији за ратне злочине и наставе на Филозофском факултету у Београду, није много писао на философске теме. Једини обимнији текст објавио је тек 1948, у првом броју новопокренутог часописа *Зборник Филозофског факултета*, чији је главни и одговорни уредник био управо он сам. У уводном тексту „Реч редакције“, који је, судећи по стилу, писао главни уредник, каже се да се „у нашој земљи под руководством науке марксизма-лењинизма, науке Маркса, Енгелса, Лењина, Стаљина, изграђује социјализам“ (Недељковић 1948а: 2). Приметимо да се овде, у стаљинистичком маниру, марксизам-лењинизам поистовећује са науком четири класика – Маркса, Енгелса, Лењина и Стаљина.

У том духу Недељковић је говорио и на својим факултетским предавањима, где је такође истицао важност четвртог класика марксизма-лењинизма. Тако је 1948, на курсу из Историје философије, у предавању насловљеном „Маркс – Енгелс – Лењин“, на крају рекао:

„И сам марксизам-лењинизам самом борбом и развојем теорије, развија се и сам прелазећи две своје епохе, два своја раздобља: марксизам и виши ступањ развоја марксизма – раздобље марксизма-лењинизма, остајући увек филозофија пролетаријата, револуционарна филозофија, руководство револуције и као таква филозофија партије пролетаријата – комунистичке

партије, ударног и руководственог одреда радног човечанства – дело најгенијалнијих руководилаца партије пролетаријата, Лењина- Стаљина.“ (Недељковић 1948б: 167)

Недељковић је, попут других наших философа, писао философске текстове у којима се величала Стаљинова мисао не само до 1948. него и током ње, упркос сукобу са Информбироом. Током 1948. веровало се да је спор са Стаљином и Коминтерном ствар неспоразума и да ће се он изгладити, тако да нико није желео да истрчава и почиње са критиком совјетског вође. Први текстови у којима се износи критички став о Стаљину објављени су тек наредне 1949. године. Њихово појављивање се поклапа са Другим пленумом ЦК КПЈ, одржаним 28-30. јануара 1949, где је Ђилас указао да бисмо у одбрани од напада Информбироа требало да се ослонимо не само на истину марксизма-лењинизма него и на властиту праксу. Први философски чланак писан у том духу појавио се такође у јануару 1949, а написао га је Душан Недељковић.

Реч је о Недељковићевом новинском чланку „Лењин о општем, специфичном и појединачном“, који је објављен девет дана пре поменуте Ђиласове беседе (в. Недељковић 1949). То не значи да је Недељковић антиципирао потезе идеолошког врха земље, него пре да је са овим био у довољно блиским везама те стога и у временској предности у односу на друге философе. У овом чланку се у првом реду говори о „горостасној“ појави Лењина који дели светску историју на две епохе – експлоатације и поробљености, с једне стране, и изградње социјализма, с друге стране. Ту се понавља Митинова оцена да је Лењин подигао марксизам на виши ступањ, који се стога назива марксизам-лењинизам. Лењин је унео нову светлост која савремену историјску стварност чини транспарентном и јасно оцртава даљи развитак природних и друштвених наука. Ту нову светлост, вели београдски професор, Стаљин је моћно развио и појачао тако да је она марксизму дала „нову стваралачку снагу“. Дакле, овде се још увек Стаљин узима као четврти класик.

У овом чланку, међутим, постоји једна реченица која опрезно сугерише да је Стаљин начинио превид, мада се ту његово име не помиње. То је први пут после рата да неко од наших марксистичких философа проговара о грешкама неког од класика. Њихови ставови су се само наводили, без критичких коментара. У овом случају Стаљинова грешка је везана за дијалектички однос појединачних чињеница и општих закона на примеру револуције у конкретној земљи:

„Тек кад се пође истински од материјалних, појединачних и посебних (специфичних) чињеница, може се увидети да овако конкретно узет извесан општи закон друштвено историског кретања друкчије делује под једним

'условима' и у једном 'времену и месту', а друкчије под другим 'условима' и у другом 'времену и месту' – и да тек у самим појединачним и специфичним чињеницама сагледана конкретна општа законитост може постати она делотворна, стваралачка марксистичко-лењинистичка принципијелност, оно конкретно руководство којим се предвиђа и мења свет." (Недељковић 1949: 1)

Овде се, насупрот стаљинистима који су заговарали једини пут у социјализам, образлаже нужност да свака земља, због специфичних услова, има властити пут, те стога не може да слепо понавља туђи образац, па био то и образац велике Октобарске револуције и изградње СССР-а. Тиме је наговештен критички однос према Стаљину и у философским текстовима, а не само на политичкој равни. Овај пример критике Стаљина из јануара 1949, међутим, наши философи неће следити током читаве те године. Миг да је код нас философска критика Стаљина политички безопасна и пожељна дао је тек Трећи пленум ЦК КПЈ, одржан 29-30. децембра 1949. И, разуме се, одмах од јануара 1950. па надаље појављује се велики број философских чланака наших аутора у којима се критикује совјетска философија и стаљинизам.

Први *дужи* философски чланак код нас у којем се критикује стаљинизам био је „За Лењинову дијалектичку логику" Душана Недељковића (Недељковић 1950: 1). Текст почиње: „Данас, после Маркса, Енгелса и Лењина... ", чиме се одмах ставља до знања да јануара 1950. Стаљин није више четврти класик марксизма-лењинизма. Али се у даљем тексту на више места ипак појављује његово име. Овде Недељковић оптужује Стаљина да је промовисао формализам у логици, наложивши почетком рата совјетским логичарима да хитно пишу средњошколске уџбенике из формалне логике у којима ће бити обрађени појам, суд, закључак, силогизми и софизми, али се неће говорити о дијалектици. О томе су писали многи, каже Недељковић, а да то нико није демантовао. Ово одвајање логике од дијалектике, које изводе марксисти Информбироа, београдски професор описује као идеалистичко и формалистичко, при чему реч „марксисти" пише под наводницима сугеришући да су они заправо ревизионистички одступили од аутентичног марксизма. Он каже да се на тај начин емпириокритицистички и неопрагматистички дегенерише дијалектика на чисти метод, при чему се метод своди на догму методолошких црта.

Наведена Недељковићева два чланка су први послератни почеци философске критике стаљинизма код нас. Они су били први проблесци, веома стидљиви весници философске критике стаљинизма која је обележила нашу марксистичку философију педесетих година. Неки су се, при том, зауставили на критици Стаљина, а други су предузели и критику Лењина, Енгелса

па и Маркса. Са̂м Недељковић је први код нас начинио и овај други корак, мада у томе није далеко одмакао. У сваком случају, Недељковићу се не може порећи пионирска улога у самим почецима дестаљинизације наше марксистичке философије.

Литература:

Марић 2014: И. Марић, *Између метафизике и дијалектике. Из међуратне српске философије*, Београд: Отачник.

Недељковић 1938: Д. Недељковић, *Идеолошки сукоб демократије и фашизма*, Скопље.

Недељковић 1941а: Д. Недељковић, Стаљин, Ужице: *Борба*, 18. новембра 1941, Ужице, 2.

Недељковић 1941б: Д. Недељковић, Религија у Совјетском Савезу, Ужице: *Борба*, 20. новембра 1941, Ужице, 2.

Недељковић 1948а: Д. Недељковић, Реч редакције, Београд: *Зборник Филозофског факултета*, I/1, Филозофски факултет, Београд, 5-6.

Недељковић 1948б: Д. Недељковић, *Предавања из историје модерне философије,* Архив САНУ, број 14732, кутија 18, Београд.

Недељковић 1949: Д. Недељковић, Лењин о општем, специфичном и појединачном, Београд: *Универзитетски весник*, 21. I 1949, Београд, 1.

Недељковић 1950: Д. Недељковић, За Лењинову дијалектичку логику, Београд: *Универзитетски весник*, 23. I 1950, Београд, 1.

Хегел 1939: Г. В. Ф. Хегел, *Дијалектика*, Београд: Геца Кон.

Ilija J. Marić

NEDELJKOVIĆ AND STALIN: THE BEGINNINGS OF THE CRITIQUE OF STALINISM IN SERBIAN PHILOSOPHY

Summary

Dušan Nedeljković's leaning towards Marxism had not been noticeable in his writings until 1931, when he wrote an essay to mark the centenary of Hegel's death. That was the time when Leninism was recognised in Soviet philosophy as a higher stage of the development of Marxism, and when Lenin was established as the third classic of Marxism-Leninism, while Stalin was inaugurated as the fourth. In the 1930s, Nedeljković made no references to Stalin, rather only allusions to him. He wrote just one (newspaper) article on Stalin in 1941. However, conforming with Stalinist Marxism, he recognised Stalin as the fourth classic. After the Cominform Resolution in 1948, Nedeljković wrote two articles on Lenin, in which he first started the critique of Stalin in Serbian philosophy.

Данијела И. Милинковић[1]
Филозофски факултет
Универзитета у Источном Сарајеву
Катедра за филозофију

УДК 123.1:796.1
DOI 10.7251/RAD1715139M

Оригинални научни рад

ИГРА КАО ЖИВОТ И УМЈЕТНИЧКО СТВАРАЊЕ

Апстракт: *У овом раду разматрали смо однос игре и слободе, гдје игра, условљена слободом, покушава да ослободи и играчко биће човјека. То је могуће једино превазилажењем владајућих правила у које спадају и они играчки облици који су оковани неслободом, одсуством човјекових жеља и хтијења. Игра је простор илузорне среће, гдје човјек дехуманизован, покушава да пронађе своју изгубљену људскост. Наглашава се човјекова жудња да се бори, не толико за слободну игру, колико за друштво у коме ће игра бити врхунац самостварања човјека као универзалног стваралачког бића. Такође, говорили смо о игри као космичком феномену, наиме, игри као људском чину стварања неког новога свијета, новога космоса. Тај нови космос не треба да буде циљ човјекове игре, те смо на концу показали како је неопходно да вратимо игру у оквире друштвенога, у цјелокупни човјеков живот и тиме истакнемо богатство стваралачког бића човјека.*

Кључне ријечи *: игра, слобода, човјек, стваралаштво, умјетност,природа, космос, живот.*

Слободна игра као предуслов стваралаштва

Слобода је суштина игре. Она тежи ослобађању играчког бића човјека, превазилажењем владајућих правила у које спадају и они играчки облици који су оковани неслободом. Игра јесте стварање у оквирима таквог свијета. Она прави простор илузорне среће, гдје човјек безнадежно покушава да пронађе своју изгубљену људскост. Човјек се не бори толико за слободну игру, колико за друштво у коме ће игра бити врхунац самостварања човјека као универзалног стваралачког бића. Истинска игра могућа је само превазилажењем свијета нужности и то посредством слободне стваралачке праксе човјека и остварења живота кроз његово играчко биће. Истинска слободна игра резултат је човјекове борбе да створи нови свијет.

Слободна игра има утопијски, визионарски карактер. Њоме се пред човјеком отварају могућности да промијени објективну реалност и да пружи себи шансу да буде оно што жели, изван окова реалног живота. У игри човјек није оно што јесте, већ оно што он жели и може да буде.

[1] danijela.milinkovic@ffuis.edu.ba

Неизоставно је поменути, да је човјек просторно и временски ограничено биће. Међутим, стварање новога живота подразумијева стварање и неког новог времена и простора. Путем игре човјек има могућност да напусти вријеме и простор који су му нужно наметнути и да се путем своје стваралачке способности ослободи те стеге. У игри простор је неограничен, а вријеме је бесконачно. Истинско стваралаштво тада постаје преображај свијета у доживљај људског, онога што човјек носи у себи. На тај начин, игра постаје опијеност, осјећање живота, које је изражено кроз умјетничко стварање.

Реализација играчког бића човјека постаје извор, како новога свијета, тако и играчког простора и времена. Битан фактор који омогућава да се кроз игру створи нови свијет, простор, вријеме, коначно сам живот, јесте човјекова машта, помоћу које човјек посједује могућност пројекције живота и самог стварања.

Човјек се према природи односи тако што је доживљава. Тај доживљај представља стваралачко-покретачку инспирацију која је предуслов за сваку умјетност. Што човјек има јаче развијена чула, утолико се јаче и интензивније може спојити са природом и напојити се новом снагом и мотивима за своје стварање. Бити у јединству са природом, значи бити у јединству са својим изворним моћима. Свака стваралачка активност човјека јесте узрокована обновитељском снагом природе. Неопходно је само да човјек превлада страх од природе и препусти се своме естетском чулу тј. играчком бићу и пружи себи могућност да природне појаве доживи као инспирацију.

Слободна игра такође јесте и саставни дио сваке културе. Вјештина играња основна је стваралачка могућност човјека, а богатство тих могућности основна је претпоставка умјетничког стварања тј. претпоставка естетског. Она је утемељена у културном наслијеђу човјечанства, при чему, поред природе, и човјек човјеку може да буде инспирација за стварање. Игра је највиши спонтани облик, али и резултат човјековог самостварања, као и произвођење друштва као заједнице слободних људи. Због тога је и Шилеров став, по коме је васпитање путем умјетности – васпитање за умјетност, један од најважнијих постулата слободне игре и васпитања путем слободне игре тј. васпитања у оквирима умјетности. Овакво васпитање човјека у игри јесте и предуслов постојања слободног друштва.

Игра није само однос човјека према самоме себи, већ она подразумијева и заједницу стваралачки еманципованих људи тј. играчку заједницу. У тој играчкој заједници, људи се окрећу једни према другима. Њих спаја ерос који представља синтетизовану животну енергију која омогућава свако стварање и покретање човјека према човјеку.

Свеобухватна структура игре

Филозофско разматрање игре као једног од најбитнијих феномена људског постојања, као и колијевка пјесништва, умјетности и културе. Овдје ћемо истаћи неколико битних момената филозофског промишљања игре које су дали Финк и Хујзинга. Промишљање игре Финк види овако: „Игра обузима; она се извршава као маштом окрилаћено људско чињење у чудноватом међупростору стварности и могућности, реланости и имагинарног привида и приказује на самој себи, на идеалној сцени, коју је она израдила и изазвала, све друге феномене постојања и такође саму себе.“[2] Овим он истиче значај свеобухватне структуре игре која је увијек интенционално усмјерена и стоји између ставрности и могућности. Свеобухватни феномен игре омогућава да се игра појављује са својим елементима и тамо гдје није присутна у првом плану. Тамо, нпр, гдје је озбиљност на сцени, сматра Финк, она је можда само потајна маска игре.[3] Примјер овакве потајне игре, како каже Финк, јесте лицемјерство тј. „обмањујуће као–да– модификације осјећања...“[4] Посматрајући лицемјерство као игру, можемо даље извести закључак да би игра као таква увијек била нешто што је неистинито или негативно. Због тога игру не треба повезивати са било каквом обманом у смислу лицемјерства иако она користи илузије у свом дјеловању, међутим, те илузије свијета игре не стављамо у негативан контекст, као што је то случај са лицемјерством.

Хујзинга игру посматра као свету игру и у прилог томе наводи да не постоји велика разлика између игре и посвећених радњи. Блискост игре и посвећених радњи Хујзинга види и у томе што осјећање радости које прати игру, понекада може да пређе и у осјећање узвишености. Он сматра да разиграност може да буде дубока озбиљност, те играч може свим својим бићем да се преда игри. На тај начин он може да заборави да се игра. [5]

У структури игре значајну улогу има маска и прерушавање. Игра не користи маску за обману већ за лакше успостављање владавине привида и тако даје могућност лакшег представљања глумаца на позорници. При одвијању позоришне игре не приказује се лаж, нити обмана, већ се приказује људски живот онакав какав уистину јесте, приказује се човјек у свим сферама живота и са свим срећама и несрећама које могу да га задесе. Због тога Финк сматра да је позоришна игра бивство – за – себе,[6] те није оно

[2] Финк, Еуген: *Основни феномени људског постојања*, Нолит, Београд, 1984.г., стр.331

[3] Види: Исто,

[4] Исто, стр. 332

[5] Huizinga, Johan: *Homo ludens*, Naprijed, Zagreb, 1992.g., str. 23

[6] Види: Исто, стр. 333

бивство које ми можемо појмовно захватити, већ бивство које је у крајњој линији својеврсно дјелање тј. „праксис опхођења са имагинарним“[7] Када је ријеч о маскама, Хујзинга сматра да се изузентност игре најбоље очитује кроз игру са маскама, јер играчи: „Преобучени и закрабуљени ‘играју’ једно друго биће. Они јесу друго биће.“ [8] По њему оваква игра која је обавијена тајанственошћу не може бити везана ни за какав материјални свијет, већ за себе ствара засебан свијет, свијет игре.

Финк разликује ово бивство по себи које је произашло из рефлексије, од бивства саме игре, која посредује између реалног и имагинарног свијета. Игра посједује двије природе, једну која се сусреће само у стварности као обично дјелање и другу која се сусреће у самом свијету игре. С обзиром да је кроз позоришну игру човјеку дата могућност посматрања сопственог живота, она задобија високо мјесто у искуству. Ово се истиче из разлога што сваки човјек има сталну потребу за самосагледавањем свога живота, а то најчешће чини кроз игру маште и разума.

Игра је онај дио човјековог живота у којем он жели да буде ослобођен притиска стварности. Та ослобођеност човјека подразумијева неко одређено вријеме у којем је човјек слободан од својих сталних активности, те ми то вријеме означавамо као слободно. Слободно вријеме се претежно користи за одмор и релаксацију, међутим, оно никако није празно, већ увијек испуњено вријеме. Оно је заиста испуњено и претежно везано за стваралачку дјелатност човјека тј. његову креативну игру, која човјека: „као смислено предочавање постојања у извесној мери поново ослобађа из одлучених ситуација наше животне историје.“[9] Међутим, Финк игру не разумијева као бјекство од одговорности везаних за наше стварно постојање и дјелање у свијету. Он настоји да покаже како кроз игру свој живот тј. своју историју можемо почети изнова. Човјек то ради из пуке забаве, из потребе да нешто што не може да учини у реланом животу, то уради у иреалном свијету игре, те да тако свој живот учини лакшим. Тада човјек постаје стваралац другог свијета, свијета привида и имагинације, а то стваралаштво се најбоље огледа у умјетности. Умјетничка игра ствара читав низ нових слика тј. могућности које стоје пред човјеком. Премда су те могућности у основи илузије оне ипак омогућавају човјеку да створи један нови свијет, свијет који нужно не мора да буде огледало круте стварности, већ засебан свијет слободе и могућности. Кроз овакво тумачење открива се парадигматичност игре која увијек прославља постојање у смислу свечаности која слави живот и увијек се уздиже изнад пуке стварности и реалних феномена постојања. Ова највиша достигнућа игре проналазе се у умјетности, због тога умјетност можемо посматрати као највишу форму игре.

[7] Исто.

[8] Huizinga, Johan: *Homo ludens*, Naprijed, Zagreb, 1992.g., str. 19

[9] Исто, стр. 339

Облици игре

Филозофским разматрањем не прави се јасна разлика између играчке природе човјека, играња и саме игре. Игра је облик у коме се играње испољава, а све то је реализација играчког бића човјека. Неопходно је поменути да постоји разлика између играчког бића човјека и игре која је одређена неким правилима. Игра која је одређена и дисциплинована не даје могућност умјетничког стварања, те обогаћивања човјека. Таква игра је отуђена и лишена је сваког људског садржаја, те је сведена само на модел у којем се афирмишу владајући односи.

Слободна игра не тежи стварању таквих облика играња, већ тежи развоју стваралачкога у човјеку тј. развоју играчког бића човјека. Развој играчких облика израз је развоја стваралачких моћи човјека. Овдје се не ради о задатом облику већ о слободном и визионарском изразу човјековог бића. Право стваралаштво није само стварање играчких облика, већ обогаћивање човјекове личности кроз стварање и умјетност. Игра је интерсубјективни феномен, а као међуљудски однос, она је највиши облик стварања друштва као заједнице слободних људи. Она је најнепосреднији облик доживљавања свијета његовим стварањем, што даље имплицира да је игра најаутентичнији облик постајања човјека човјеком. Тако опште људско није више изван човјека, није више слика којој човјек тежи, већ човјек у својој слободи постаје стваралац. Човјек тако умјесто модела савршенства, постаје слободан и тиме представља извор естетског надахнућа. Због тога се може рећи да је слобода суштина љепоте. У том правцу ишао је и Шилер када је хтио показати да је нагон за игром, уствари, нагон за слободном. Игра јесте буђење играчког бића, разигравање чула, те превазилажење тјескобе живота, коју узрокују нормативи који владају у друштву.

Да би се играчко биће обогатило, неопходан је и богат стваралачки живот. Истинска игра тада бива проширивање хоризонта слободе, одушевљење животом и највиши облик испољавања моћи човјека. Прави резултат стваралачке слободне игре није само игра, већ човјек обогаћен духом, емоцијама и чулношћу.

Такође, неопходно је разликовати човјека као биће игре и човјека као играчког бића. У првом случају човјек је предмет игре, а игра је субјекат, а у другом случају је обрнуто, човјек је субјекат, а игра је реализација његовог играчког бића. По Хујзингином схватању човјек није играч, већ је више играчка надљудских сила, а исто то мишљење заступа се и у античком и хришћанском добу. Такво мишљење своди човјека само на играчку божанских, космичких сила. Међутим, слободна играчка личност о којој је овдје ријеч, подразумијева човјека као ствараоца свога свијета, а на тај начин и самоствараоца.

Схватање игре као космичког феномена

Може се поставити питање на који начин је игра космички феномен? Наиме, ако је она људски начин стварања људског свијета, то значи да се и путем ње ствара неки нови космос. Игра је у античко вријеме, такође, била космички феномен, али је била и одређена метафизичким карактером, у коме је све било подређено правилима и законима ума. Оно што по античком поимању игре јесте битно, је давање смисла свијету на начин да се човјек одреди као божја играчка, а свијет као божје игралиште.

Међутим, онога момента када човјек постаје слободан и самосталан, тада игра престаје бити резервисана само за богове и постаје самостварање човјека, али и новога свијета тј. космоса. Владајући однос према стварности, не оставља могућност да човјек схвати суштину свога постојања као и суштину свијета у коме живи. Међутим, ослобођен човјек способан је да спозна своју суштину. Развој човјека као бића космоса, немогућ је само на темељу космичких закона, већ је једино могућ путем слободне могућности сједињавања са космосом као цјелином. То значи да однос човјека и космоса не може бити заснован путем техничког модела, већ путем умјетничког стварања којим се једино може превазићи постојећа космичка нужност.

Човјек осваја космос помоћу свога играчког карактера бића тј. путем стваралачке слободе. То значи да је човјек тај који ствара унутар космоса. У космосу све што настане, тако исто и нестане у његовом бездану. Али све што човјек створи унутар њега, даље даје основ за стварање нових ствари, па самим тим и новога свијета.

Наиме, отвореност космичког простора тако бива условљена отвореношћу човјека и развојем човјекових стваралачких могућности. Тако пуноћа стваралачког претпоставља и пуноћу космичког, а неограниченост стваралачке моћи у ствари подразумијева ширење граница новог човјековог универзума тј. бесконачног космоса.

Покушај враћања игре у оквире човјековог живота

Човјек кроз игру не треба да има настојање да створи неки паралелни свијет гдје ће моћи реализовати сва своја хтијења и могућности. Он треба да тежи да својим стваралачким способностима обогати постојећи живот и у њему реализује своје играчко биће. Слободна стваралачка игра треба да буде тежња ка цјелокупности људског живота. У том процесу човјек се окреће другом човјеку и самој природи и тако укида дуалитет бића и играча и постаје једно, цјелина која је именована као играчко биће. Човјек је биће које

има могућност самопроизвођења и као такав он је услов настанка самога друштва као заједнице слободних стваралаца. Тако истински мотив за игру, постаје и потреба човјека за човјеком.

Овакво гледиште жели да врати игру у сферу друштвенога, гдје се појединачна производња умјетничких дјела враћа у сферу живота. Враћањем слободне игре у сферу људског и друштвеног, реализује се богатство стваралачког бића човјека и богатство инспирација за настанак нових умјетничких дјела. Игра је навјећи облик људске среће и слободе. Овдје се никако не мисли на слободу од одговорности, већ на изворну човјекову слободу, слободу спрам природе, законитости и других људи, али их не занемарује. Истинска игра заснива се на истинској љубави, која је највише изражена у човјековом умјетничком заносу.

Свијет јесте само постојање човјека, а тиме се укида и могућност тумачења свијета игре као нечега оностраног. Свијет и живот су нешто што човјек носи у себи. Истинско људско стваралаштво јесте могућност преображавања реалног свијета у свијет среће. Због тога човјек више неће доживљавати свијет као нешто изван њега, већ ће га доживљавати као своје дјело, као своју испољену људскост.

Због тога игра јесте највиши облик присвајања свијета од стране човјека. Врхунац живота тада постаје живљење животом слободних, стваралачки надахнутих људи. Умјесто потребе за тлачењем и репресијом, доминираће потреба човјека за човјеком, како тјелесним, тако и духовним бићем. Овдје је ријеч о синтези разломљених дијелова цјелокупног бивства и појединачног човјека, те о синтези аполонског и дониског принципа стварања, који неће бити само привилегија племства, већ и могућност сваког човјека.

Још од времена антике човјек није имао свој засебан свијет. Он је био уметнут у свијет богова који су му привремено додјељивали своје моћи, да би се тиме забављали. То је био онај однос богова према човјеку играчки. У антици човјек није био у могућности да се слободно сједини са бићем, док је данас створена могућност да човјек досегне, не само сопствено биће, већ и цјелину бивствовања. На тај начин, самостварање човјека постаје самостварање бића.

Због свега овога да се закључити да је игра извориште цјелокупног бивствовања човјековог бића, како у реалном тако и у имагинарном свијету. Извориште човјека је његово играчко биће, а игра је на тај начин извориште свеколиког људског дјеловања у свијету, а првенствено она бива извором човјековог умјетничког стварања.

Литература:

1. Хујзинга, *Homo ludens*, *О подријетлу културе у игри*, Напријед, Загреб, 1992.
2. Кајоа, Роже, *Игре и људи*, Нолит, Београд, 1979.г.
3. Узелац, Милан: *Филозофија игре*, Књижевна заједница Новога Сада, Нови Сад, 1987.
4. Финк, Еуген, *Игра као симбол свијета*, Деметра, Загреб, 2000.г.
5. Финк, Еуген, *Основни феномени људског постојања*, Нолит – Београд, 1984. г.

Danijela I. Milinković

The Play as a Form of Existence and Artistic Creation

Summary

In this paper the author analyses the relation between play and freedom, where play, conditioned by freedom, attempts to set free the playful part of the human being. That could be possible only through neglecting the existing rules, such as those play forms supressed by non-freedom, the abscence of human wishes and desires. The play is the field of illusory happiness, in which the dehumanized individual attempts to regain his lost humanity. The paper emphasizes the desire to struggle not so much for a free play as much as for a society having play as the climax of the creativity of the individual as a universal creative being. Furthermore, the paper deals with play as a universal phenomenon, a human act of creating some other world, another universe. However, that new universe should not be the aim of human's play in itself, but rather the indicator of the necessity of bringing play back under the boundaries of society, the overall period of human life, thus emphasizing the abundancy of human beings' creative potential.

Key words: play, freedom, human being, creativity, art, nature, universe, life

Радмила Миловановић
Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу, Јагодина
Гордана Будимир – Нинковић
Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу, Јагодина
Александар Јанковић
Учитељски факултет Сомбор

УДК 371.385:159.922.8
DOI 10.7251/RAD1715147M

Стручни рад

ЕФЕКТИ СОЦИЈАЛИЗАЦИЈЕ И УСАМЉЕНОСТ У АДОЛЕСЦЕНЦИЈИ

Апстракт: *Дефинисан као процес стицања знања, вештина, мотива и ставова који омогућавају појединцу да буде прихваћен у друштву коме припада, процес социјализације је дуготрајан процес који може имати и нежељене ефекте као што је усамљеност. Циљ овог истраживања је да се испита учесталост и корелати усамљености у популацији адолесцената и повезаност усамљености са ефектима социјализације. За потребе истраживања коришћен је модификован упитник о Начинима испољавања кризе у адолесценцији Кондић и сар., кратка форма UCLA скале (University of California Los Angeles Loneliness Scale) и Батерија тестова социјализације Момировића и сар. Истраживање је спроведено на узорку од 300 студента прве године Педагошког факултета у Јагодини, Медицинског факултета у Београду, Уметничког факултета у Крагујевцу и Високе медицинске школе у Ћуприји, просечне старости 19.1 година. Резултати истраживања су показали да се 32% адолесцената у испитиваном узорку изјашњава као усамљено, да је усамљеност статистички значајно повезана са другим психичким тешкоћама (депресивност, поремећаји слике о себи, поремећаји исхране, поремећаји спавања) као и са наглашеним ефектима социјализације, односно, претераном социјализованошћу (у чему се може тражити и решење овог озбиљног проблема).*

Кључне речи: *адолесценти, усамљеност, психичке тешкоће, ефекти социјализације*

Социјализација представља тоталитет организованих и неорганизованих социјалних утицаја, континуитет процеса и целине интерактивности између личности и социјалне средине која има за последицу формирање личности која одговара потребама одређеног типа друштва и која је способна да у том друштву оствари своје потребе (Epstein & Ward, 2011). Социјализација се дефинише и као процес стицања знања, вештина, мотива и ставова који омогућавају појединцу да буде прихваћен у друштву коме припада

(Vaidyanathan, 2011). Успех процеса социјализације зависи од личних и социјалних ресурса као и могућности да се помире процеси индивидуације и неопходност друштвене интеграције и тако обезбеди развој идентитета (Bester, 2007). Социјализована личност претпоставља хуманистичку свест и понашање које ће бити резултат усклађености друштвеног и личног интереса, другим речима уколико су ефекти социјализације оптимални, личност ће бити способна не само да обавља сплет друштвених улога већ и да задовољи своје потребе, остварује своја права и достигне нормалан квалитет живота (Levine, & Hoffner, 2006).

Процес социјализације је предмет интересовања многих наука као што су психологија, педагогија, социологија, антропологија. У средишту њиховог интересовања су основни принципи социјалног учења путем кога се остварује социјализација и улога родитеља у процесу социјализације, карактеристике односа између родитеља и детета, васпитни ставови родитеља и њихови васпитни поступци али се посебна пажња поклања и специфичностима културе у којој се дете подиже, улози школе, вршњака, средствима масовних комуникација и другим факторима социјализације. Истовремено, интересовање се више не ограничава само на процес социјализације детета него се проучава и процес социјализације адолесцената и одраслих. У проучавању процеса социјализације могу се разликовати три велике групе проблема: начини, извори и ефекти социјализације. Како је тема овог рада везана за ефекте социјализације, подсетићемо да се питања ефеката социјализације односе на формирање знања, вештина, ставова, вредности као и система понашања која омогућавају личности да се уклопи у друштво у коме живи. Другим речима, социјализована особа зна шта друштво од ње очекује и уме да одговори захтевима друштва, она уме да успостави контакт са другим људима и развије социјалну мрежу, да сарађује, пружа подршку, успоставља пријатељске и друге везе, ради и развија односе са другим људима. Међутим, резултат социјализације не мора бити увек понашање које друштво прихвата и позитивно вреднује, понашање које доприноси одржавању друштвене заједнице – просоцијално понашање. Резултат социјализације може бити и понашање које друштво осуђује, прогони и санкционише као и понашање које не штети толико друштву колико саму особу чини несрећном и изолованом. Многим истраживањима је утврђена повезаност између ефеката социјализације и менталног здравља. Негативни ефекти социјализације могу бити карактеристика личности са различитим менталним поремећајима као што су психопатске, асоцијалне, агресивне личности али и узрок повлачења од околине, пасивности, избегавања социјалних интеракција и усамљености (Morita, 2009).

Усамљеност се у савременој науци дефинише као емоционални доживљај празнине и несреће, болне, анксиозне жудње која настаје као одго-

вор личности на непостојање адекватног позитивног односа са другим људима, стварима или местима (Xinyue, Sedikides, Wildschut & Gao, 2008:1003), као психолошко стање које проистиче из разлика између жеља особе и њених стварних социјалних односа (Hymel, 2004: 53), као извор емоционалног бола који настаје када особа осећа да је отуђена, несхваћена или одбачена од стране других људи (Nilsson, Lindström, 2006:101), као емоционални одговор на недостатак социјалних односа и партнера за активности које пружају доживљај социјалне интеграције и могућност за емотивну блискост (Mahon, Yarcheski, Yarcheski, Cannella, & Hanks, 2006:310).

Људи могу доживети искуство усамљености из различитих разлога. Тродимензионални модел антецедената усамљености према K. Victor састоји се од недостатка интерперсоналних веза, стресних догађаја и карактерних и развојних варијабли у процесу социјализације . Недостатак интерперсоналних веза може бити последица деловања фактора социјалне изолације, неадекватне социјалне подршке или проблематичних и дисхармоничних веза без интимности, комуникације и разумевања. Стресни догађаји укључују губитке значајних особа, промене пребивалишта и личне кризе. Карактерне и развојне варијабле у процесу социјализације подразумевају постојање развојних недостатака као што је недостатак љубави и топлине у примарној породици, трауме из детињства и факторе личних ограничења као што су, депресивност, страх од интимности, негативна самоперцепција, недостатак социјалних компетенција и друго (Victor, Keming 2012).

Аутори разликују многе врсте усамљености с обзиром на њено порекло, пре свега, усамљеност која настаје онда када човек избегава друге људе и усамљеност која настаје када човека избегавају други људи. Усамљеност првог типа (активна усамљеност) настаје као резултат социјалног учења, као последица незадовољавајућих односа са другима у личном искуству, док усамљеност другог типа (пасивна усамљеност) настаје као последица „неучења“, као последица недостатка социјалних компетенција. У првом случају усамљеност је избор особе, одбрамбена реакција која ублажава „ осећање узнемиреност потекло од незадовољавајућих односа са другима“, док је у другом случају усамљеност нешто што особа доживљава као нужност коју не може и не уме да промени (Karnick, 2011:35). Најпопуларнија типологија усамљености развијена је од стране Роберта С. Вајса (Weiss, 1973). Он је разликовао емоционалну од социјалне усамљености. Емоционална усамљеност је усамљеност која настаје као последица немогућности особе да се емоционално повеже (attachment) са другим људским бићем што је последица раног емоционалног лишавања (Bowlby, 1988). Друга важна типологија усамљености заснива се на временској перспективи и у том смислу се усамљеност посматра као пролазно или трајно стање. Транзиторна (пролазна) усамљеност је привремена и изазвана је неким догађајем или средин-

ским променама (болесна особа док је болесна не може да се дружи са пријатељима). Особа која се осећа усамљено на породичном окупљању и код које је осећање усамљености увек ту без обзира што може бити окружена људима пати од трајне (хроничне) усамљености (Cacioppo & Patrick, 2008.)

Усамљеност је универзално људско искуство и највероватније је да је свака особа осетила усамљеност у неком тренутку током свог живота барем у пролазном облику. Штавише, изгледа да је усамљеност крос-културни феномени идентификован у читавом низу земаља: Аустралија, САД, Велика Британија, Земље ЕУ, Скандинавске земље, Израел, Кина (Rotenberg & Himel, 1999).

Многи теоретичари и истраживачи наглашавају да је доживљај усамљености широко распрострањено и свепрожимајуће људско искуство и да оно, нажалост, није резервисано само за одрасло доба. Мали број адолесцената успева да избегне бол усамљености. Многи аутори сугеришу да је усамљеност чак посебно интензивна током адолесценције и да се често карактерише осећањима отуђености, и очаја (Weiss, 1973; Brage, Meredith & Woodward 1993; Mahon, 2006.). Значај усамљености у настанку афективних поремећаја у адолесценцији је велики. Она је повезана са алкохолизмом, наркоманијом, суицидалним понашањем, делинквенцијом. Представља интегрални део свих облика психопатологије у адолесценцији. Борба и трагање за начинима ослобађања од овог трагичног стања представља централни мотивишући фактор многих облика понашања у адолесценцији али и у одраслом добу (Mahon, Yarcheski & Yarcheski, 2004). Бројне студије су показале да је усамљеност повезана са нивоом самопоштовања у популацији адолесцената и да се усамљени адолесценти осећају безвредно, некомпетентно и недостојно љубави. Као фактори који су повезани са усамљеношћу у адолесценцији утврђени су породични, партнерски и вршњачки односи (Cendri, Seppala, James 2008: 732).

Постоји ограничен број студија које се баве усамљеношћу у популацији старијих адолесцената – студената у нашој земљи. Овај рад представља напор да се да допринос разумевању овог комплексног феномена и његове повезаности са ефектима социјализације.

Циљ истраживања

Циљ истраживања је да се испита 1) учесталост и ниво искуства усамљености у популацији адолесцената, 2) повезаност усамљености са варијаблама психичких тешкоћа (депресивност, поремећаји исхране, поремећаји спавања, поремећаји представе о себи и зависничко понашање и 3) као и повезаност искуства усамљености са ефектима социјализације.

Генерална хипотеза од које се пошло у овом истраживању јесте да усамљеност у популацији старијих адолесцената постоји и да је повезана са одређеним типом психичких тешкоћа и одређеним ефектима социјализације личности адолесцента.

Метод

Узорак Истраживањем је обухваћено укупно 300 адолесцената из студентске популације. Испитивање је вршено током 2011/12. Структура узорка у односу на образовну установу, узраст (средња вредност – *м*)и пол приказана је у Табели 1.

Табела 1.

Структура узорка у односу на образовну установу, узраст и пол

Образовна установа	*М*	*Ж*	*Узраст (м)*
Педагошки ф. Јагодина	43	57	19.2
Медицински ф. Београд	25	25	19.5
Уметнички ф. Крагујевац	25	25	19.4
Висока мед. ш. Ћуприја	50	50	19.1
Укупно	**143**	**157**	**19.1**

Инструменти За прикупљање података о доживљају усамљености и других психичких тешкоћа примењен је упитник о *Начинима испољавања кризе у адолесценцији Кондић и сар. (1997).* Упитник поред основних демографских податакак садржи још 6 варијабли (V1-V6):

- *V1* – Усамљеност, која се утврђује на основу изјаве адолесцента „усамљен сам“ као и на основу података о недостатку партнерских и пријатељских веза у трајању дужем од 6 месеци, као и података о карактеристикама социјалне мреже (броја особа са којима је адолесцент близак и са којим може разговарати и о најинтимнијим стварима.

- *V2* – Депресивност, која се утврђује на основу изјаве адолесцента „депресиван сам“ као и на основу података о честом туговању без разлога, осећању безвољности, осећању бесмисла живота, смањене концентрације при учењу, повлачењу од људи и суицидалним идејама;

- *V*3 – Поремећаји исхране који се утврђују на основу података о повећању апетита, преједању, губитку апетита, повраћању, проблемима са телесном тежином,

- *V4* – Поремећаји спавања, који се утврђују на основу података о несаници, ноћним кошмарима и честом ноћном буђењу,

-*V5* – Поремећаји представе о себи који се утврђују на основу изјаве да адолесцент има потребу да промени неки део тела, да не прихвата своје тело у целини, да осећа одбојност према свом телу и да себе процењује мање вредним,

-*V6* – Зависничко понашање која се утврђује на основу изјава адолесцената да је зависан од интернета, од цигарета, да често пије алкохол, да често користи лекове за смирење и да користи друге наркотике.

Да би се адолесцент сврстао у одређену категорију наведених варијабли потребно је да се изјасни на барем две од понуђених ставки.

Да би се утврдио степен искуства усамљености коришћена је кратка форма *UCLA скале* (*University of California Los Angeles Loneliness Scale)* која садржи 7 тврдњи на које се одговара на скали Ликертовог (од 1 до 5). Укупан резултат се формира сабирањем оцена на свакој од тврдњи. Већи резултат указује на већу усамљеност. Резултати се крећу у распону од 7 до 35. Скала је настала као резултат многобројних покушаја операционализације и мерења усамљености. Показала се стабилном у различитим узорцима (по узрасту, полу, образовању и економском статусу). Коефицијент поузданости скале типа Cronbach alpha су се кретали у вредностима од 084. до 0.86, што је с обзиром на мали број тврдњи сасвим задовољавајуће.

Трећи инструмент који је примењен је *Батерија тестова социјализације Момировића и сар.*, батерија тестова којима се на објективан, поуздан и ваљан начин може проценити ефикасност процеса социјализације, дефинисана као способност адаптације на промењиво социјално поље и способност активног деловања у социјалном пољу *(Момировић и сар., 2004).* Батерија се састоји од 4. теста и то:

Делта 1. тест чији резултати могу указати на ефикасност комуникације али и на поремећаје у пријему и идентификацији информација из социјалног поља, на ниску активацију у односу на социјалне стимулусе, на затвореност комуникационих канала и потешкоће у комуникацији са околином.

Делта 3. тест је намењен за процену дисоцијације личности регресивног порекла. Резултати на овом тесту могу указати на онтогенетски превазиђене облике понашања хистероидног типа (на хистеричну регресију), као и на превазиђене облике понашања примитивног агресивног типа.

СП 5 тест је намењен да мери хистеричну агресивност која је посебан модалитет секундарне, примарном анксиозношћу условљене агресивно-

сти која у највећој мери омета успостављање нормалних интерперсоналних комуникација и зато је један од главних чинилаца поремећаја у процесу социјализације.

Сигма 1.тест омогућава процену склоности ка асоцијалним и психопатским облицима понашања или антисоцијалног поремећаја личности (који представља интеграцију неконтролисане агресивности и аморалности). Резултати на овом тесту могу указати на одбијање личности да прихвати социјалне норме понашања, одсуство просоцијалне оријентације у понашању (одуство осећаја за добробит и потребе других људи), безобзирност и агресивно задовољење сопствених непосредних потреба и одсуство контроле импулса. Сва четири теста имају добре метријске карактеристике које су аутори проверавали у више истраживања[1].

Поступак истраживања Истраживање је спроведено током 2011/12. у више наврата и било је групно вођено. Решавање упитника и тестова је трајало око 45 минута.

Обрада података Најпре је извршено груписање адолесцената према изјашњавању на упитнику *Психичке тешкоће у адолесценцији Кондић и сар*. на групу усамљених адолесцената (група А) и групу адолесцената који се нису декларисали као усамљени (група Б). Добијени подаци су статистички обрађени и анализирани. Група А и група Б су поређене у односу на ниво усамљености (постигнућа на *UCLA скали*), број особа из социјалне мреже, у односу на варијабле других психичких тешкоћа у њиховом искуству и у односу на ефекте социјализације (постигнућа на *Батерији тестова социјализације Момировића и сар.)*. Примењен је софтверски пакет за статистичку обраду података – SPSS 17.0. Од дескриптивних модела коришћени су рачунски (мере централне тенденције, мере варијабилитета) и графички (груписање и табелирање података и графичко приказивање линијским дијаграмом). Од аналитичких модела коришћени су Pearson-ov тест за израчунавање корелација између група података и Fridman-ov тест значајности разлика.

[1] Аутори тестова су К. Момировић, И. Игњатовић, Д. Радовановић, З. Џамоња, Б. Волф, М. Мејовшек, С. Хорга

Резултати и дискусија

Резултати истраживања су приказани у односу на постављене циљеве истраживања.

1. Циљ: Испитати учесталост и ниво искуства усамљености у популацији студената

У укупном узорку регистровано је укупно 98 (32.66%) адолесцената који су се на *Упитнику о начинима испољавања кризе у адолесценцији Кондић и сар.* изјаснили као усамљени. Учесталост искуства усамљености у укупном узорку адолесцената класификованих према полној припадности изражена је у процентима и приказана у Табели 2.

Табела 2.

Учесталост искуства усамљености према полној припадности (број и %)

	Мушки		*Женски*		*Укупно*	
	f	*(%)*	*f*	*(%)*	*f*	*(%)*
Педагошки ф. Јагодина	12	(4)	23	(7.66)	35	35
Медицински ф. Београд	4	(1.33)	12	(4)	16	31
Уметнички ф. Крагујевац	2	(0.66)	13	(4.33)	15	30
Висока школа Ћуприја	11	(3.66)	21	(7)	32	32
Укупно	**29**	**(9.66)**	**69**	**(23)**	**98**	**32.66**

Разлика према полној припадности показала се као статистички значајна у корист девојака ($F=1.146$; $p<0.001$). Бројне студије испитују повезаност пола са искуством усамљености у популацији адолесцената. Постоје контрадикторни резултати о изражености усамљености с обзиром на пол. Док неки истраживачи извештавају да су жене усамљеније од мушкараца (Weiss, 1973) други не проналазе полне разлике у учесталости усамљености (Neto & Barros, 2003:357**).** У истраживањима у којима се од учесника тражи да се експлицитно изјасне да ли су или нису усамљени, женски пол постиже веће резултате (као што је случај у овом истраживању) док се у истраживањима у којима се индиректно закључује о усамљености не појављује значајна разлика између полова – из чега истраживачи закључују да до разлике доводи мања спремност мушких учесника да признају своју усамљеност. Осим тога, жене су склоне да се изјасне као усамљене када им недостаје интимност и емоционална повезаност – интимна усамљеност – док се мушкарци могу осетити усамљени кад им недостаје група пријатеља којима

се могу обратити за подршку и дружење – социјална усамљеност – (Zhou, Sedikides, Wildschut, Gao, 2008:1029).

Граф 1. показује пораст учесталости искуства усамљености у популацији адолесцената за последњих 25 година. За поређење су употребљени подаци добијени употребом истог упитника на узорку од по 100 адолесцента испитиваних 1985, 1990, 1995, 2000, 2005 и 2010. године који су тада били ученици завршних разреда средњих школа и просечне старости 18. 6 година (нема значајне разлике у узрасту адолесцената**).**

Граф 1.

Проценат усамљених адолесцената од 1985. до 2011/12 године

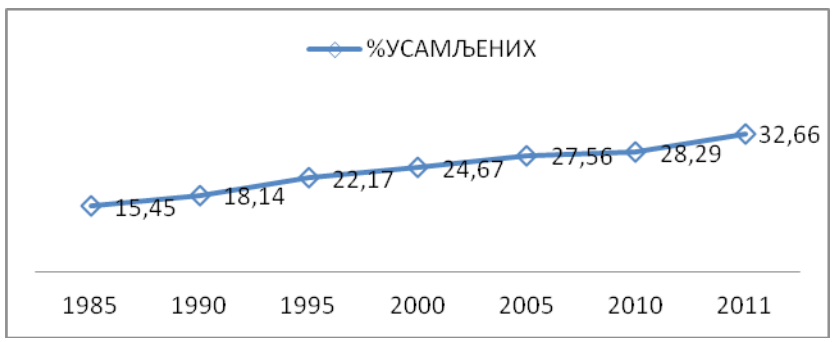

Многа истраживања у свету су потврдила да је адолесценција животно раздобље у коме постоји велики ризик од усамљености али и да се висина тог ризика разликује с обзиром на поједина раздобља адолесценције (Asendorpf & van Aken, 2003). Примера ради, истраживање које су спровеле Грос, Јувонен и Шели Гејбл (Gross, Juvonen, Gable 2002:82) на узорку адолесцената узраста од 11 до 18 година показало је већу учесталост усамљености код старијих адолесцената. Слична тенденција је очигледна и у нашем истраживању. Према неким ауторима кривуља односа животног доба и усамљености има облик латиничког слова „U“, што значи да се највиши нивои усамљености налазе код адолесцената и код најстаријих у добу изнад 75 година (Andersson, 1998). Тумачење очигледних разлика у проценту усамљених адолесцената током низа година превазилази оквире овог рада. Један од разлога већег процента усамљених у испитиваном узорку који је предмет овог рада могао би се тражити у структури узорка с обзиром да су сви испитивани адолесценти студенти прве године факултета, у великој већини тек напустили своје матичне породице и дотадашњу животну средину.

Како би се испитале карактеристике социјалне мреже адолесцената који су се изјаснили као усамљени, као значајног индикатора усамљености, прикупљени су и подаци о броју особа са којима је адолесцент нарочито

близак и са којима може разговарати о најинтимнијим стварима рачунајући и породицу, пријатеље, емоционалне партнере и колеге. Број блиских особа (и проценат) приказан је у Табели 3.

Табела 3.

Број блиских особа у групи А (усамљени) и групи Б (нису усамљени)

Б р о ј	*Група А (УСАМЉЕНИ)*		*ГрупаБ (НИСУ УСАМЉЕНИ)*	
Особа	*N*	*%*	*N*	*%*
0	28	28.57	0	0
1	39	39.79	0	0
2	14	14.28	28	13.86
3	2	2.02	65	32.17
4	3	3.06	29	14.35
5	6	6.12	45	22.27
6	1	1.02	24	11.88
7	2	2.02	2	0.09
8	1	1.02	5	2.47
9	0	0	1	0.04
10	2	2.02	3	0.13
Сума	***98***	***100***	***202***	***100***

Просечан број особа на које могу рачунати адолесценти из групе А (усамљени) је 1.66 особа док је просечан број особа на које могу рачунати адолесценти из групе Б (нису усамљени) 4. 12 што чини статистички значајну разлику ($F=3.434$; $p< 0.05$). Тај податак је у складу са схватањем да саму суштину усамљености чини недостатак блиских особа као и са резултатима истраживања по којима је број блиских особа код највећег броја људи између 3 и 6 особа (Cacioppo, Patrick, 2008: 118). Карактеристике социјалне мреже, величина и квалитет, представљају чест предмет интересовања у истраживањима корелата усамљености. Налази упућују на закључак да усамљеност има више везе са квалитетом социјалних контаката него са бројем особа и учесталошћу социјалних контаката. Истраживачи сматрају да доживљај подршке од стране блиских особа даје адолесцентима осећање припадања и заједништва што доприноси мањем осећању усамљености (Sarason & Sarason 1985, Lee, Stone, 2012). У нашем истраживању је добијен податак да 76 од 98 адолесцента који су се изјаснили као усамљени нема емотивног партнера (младића или девојку) у периоду дужем од 8 месеци.

У Табели 4. дат је упоредни приказ нивоа усамљености групе А (усамљени) и групе Б (нису усамљени) добијен применом *UCLA скале усамљености*

Табела 4.

Аритметичке средине, стандардне девијације, централне вредности и распон резултата на UCLA скали усамљености за групу А и групу Б

	N	*M*	*Sd*	*C*	**Распон**
УСАМЉЕНИ (А)	98	**28.22**	8.63	26	7 -35
НИСУ УСАМ.(Б)	202	**13.60**	3.82	12	7- 25
Укупно	300	**20.91**	5.59	19	7-30

Будући да се распон могућих резултата на *UCLA скали усамљености креће* од 7 до 35, видимо да су резултати које су добили адолесценти сврстани у групу А (усамљени) заиста високи (M =28.22) у односу групу Б (нису усамљени) чији су резултати очигледно ниски (M=13.60). Добијена разлика се показала и високо статистички значајна (F=3.143; p< 0.01).

2. Циљ: Испитати повезаност усамљености и других психичких тешкоћа

У Табели 5. дат је упоредни приказ процента учесталости психичких тешкоћа у групи А (усамљени) и групи Б (нису се изјаснили као усамљени).

Табела 5.

Упоредни приказ процента учесталости психичких тешкоћа у групи А (усамљени) и групи Б (нису се изјаснили као усамљени) и значајности разлика између група

Варијабле	***Група А***		***Група Б***			
	f	*%*	*f*	*%*	*F*	*p*
V2 – Депресивност	95	97%	14	17%	12. 18	< 0.001
V3 – Поремећаји исхране	60	62%	68	34%	6.56	< 0.001
V4 – Поремећаји спавања	80	79%	42	54%	8.34	< 0.001
V5 – Поремећаји п.о себи	92	94%	30	32%	11.67	< 0.001
V6 -Зависничко понашање	20	21%	11	54%	4.78	< 0.001

Анализа значајности разлика између групе А (усамљени) и групе Б (нису усамљени) показала је високо значајне разлике на свим испитиваним варијаблама. Једино на варијабли *Зависничко понашање* група Б је предности у односу на групу А (значајно већи број адолесцената који се изјашњавају да нису усамљени, наводи неки од облика зависничког понашања у свом искуству). Овај податак је у супротности са налазима истраживања у којима је усамљеност значајно повезана са болестима зависности (Nilsson, Lindström 2006).

У Табели 6. приказано је утврђено постојање статистички значајне повезаности усамљености са варијаблама: број блиских особа (негативна повезаност), слика о себи (негативна повезаност), ефекти социјализације (негативна повезаност) депресивност, поремећаји спавања. И друге варијабле показују међусобну повезаност.

Табела 6

Корелације испитиваних варијабли за целокупан узорак

Варијабле	***1***	***2***	***3***	***4***	***5***	***6***	***7***	***7***
1. УСАМЉЕНОСТ	***------***							
2. БРОЈ БЛИСКИХ ОСОБА	**-0.415**	***-----***						
3. СЛИКА О СЕБИ	**-0.502**	**0.234**	***------***					
4. ДЕПРЕСИВНОСТ	**0.403**	**-0.262**	**-0.323**	***-------***				
5.ПОРЕМЕЋАЈИ ИСХРАНЕ	**0.398**	0.038	**0.412**	**0.423**	***--------***			
6. ПОРЕМЕЋАЈИ СПАВАЊА	***0.261***	-0.120	0.041	**0.399**	0.088	***-------***		
7. ЗАВИСНИЧКО ПОНАШАЊЕ	0.036	0.057	0.102	0.207	0.080	0.078	***-------***	
8. ЕФЕКТИ СОЦИЈАЛИЗАЦИЈЕ	**0.418**	***-0.203***	0.167	0.132	-0.192	0.056	0.219	***-----***

Све значајне корелације означене су затамњеном површином.

Корелације значајне на нивоу 0.001 означене су Болд текстом

Корелације значајне на нивоу 0.005 означене су Италик текстом

Ово истраживање је показало да је усамљеност код адолесцената негативно повезана са бројем блиских особа и са сликом коју адолесцент има о себи. Усамљеност је високо значајно повезана са депресивношћу као и са ефектима социјализације и значајно са поремећајима спавања и поремећајима исхране. Није утврђена статистички значајна повезаност са зависничким понашањем. Ови резултати се поклапају са резултатима других истраживања. Бројне студије су документовале да је усамљеност негативно повезана са сликом о себи и самопоштовањем (Bonetti, Campbell, Gilmore 2010:279). Усамљени адолесценти се осећају безвредно, некомпетентно и недостојно љубави. Велики број студија потврђује позитивну повезаност усамљености и депресије. Усамљени адолесценти ретко пријављују доживљај среће и задовољства животом а врло често осећање празнине, безвољности, досаде и туге (Qualter, Brown, Munn , Rotenberg 2010:495) што се показало и у овом истраживању.

3. Циљ: испитати повезаност искуства усамљености са ефектима социјализације.

На Батерији тестова социјализације постигнуће адолесцената је дато преко коефицијената социјализације (SQ). Према оригиналном упутству за оцењивање нормалан коефицијент социјализације имају кандидати са коефицијентом између 85 и 115. Резултати већи од 115 указују на поремећаје социјализације а резултати испод 85 на пренаглашене ефекте социјализације у смислу крутог поштовања правила, социјалне анксиозности и страха од негативне социјалне евалуације. Социјална анксиозност је повезана са усамљеношћу с обзиром на то да социјално анксиозне особе карактерише повлачење из социјалних ситуација. Код адолесцената који су зависни од одобравања других постоји већи страх од негативне евалуације а самим тим и већа социјална анксиозност (Schlenker, Leary Mark, 2007: 653).

У Табели 7. дат је упоредни приказ постигнућа Групе А (усамљени) и Групе Б (нису усамљени) на Батерији тестова социјализације.

Табела 7.

Средње вредности и стандарне девијације коефицијената социјализације (SQ) групе А (усамљени) и групе Б (нису усамљени)

SQ	*D1*	*D3*	*S1*	*SP5*	*Укупно*
Група А					
M	80.68	82.68	82. 89	84.54	82.69
Sd	7.89	8.43	8.86	10.52	8.92
N	98	98	98	98	98
Група Б					
M	88.82	95.68	98.68	96.96	95.03
Sd	12.13	14.74	15.18	14.93	14.24
N	202	202	202	202	220

Анализа значајности разлика између групе А (усамљени) и групе Б (нису усамљени) показала је високо значајне разлике на свим примењеним тестовима Батерије Момировића и сар. [D1тест: ($F=4.532$; $p< 0.01$); D3test: ($F=5.329$; $p< 0.01$); S1 test: ($F=4.654$; ; $p< 0.01$); SP5 test: ($F=4.783$; ; $p< 0.01$). Добијени резултати на нашем узорку показују тендецију поклапања са резултатима других истраживања у којима се показало поклапање усамљености и ефеката социјализације испољених у облику страха од негативне евалуације, зависности од мишљења других, ниског самопоштовања и социјалне анксиозности (Tariq, Masood 2011:224).

Критички осврт

Главни недостатак овог истраживања је хомогеност узорка. Учесници овог истраживања су студенти прве године различитих факултета и испитивани су неколико месеци након доласка у нову средину (92%). Будуће истраживање би требало обухватити адолесценте различитог узраста и занимања.

Закључак

Учесталост усамљености међу адолесцентима је висока (32.66). Постоји значајна разлика у учесталости усамљености у корист женског пола. Анализа повезаности усамљености са другим испитиваним варијаблама показала је статистички значајну негативну повезаност са бројем блиских особа и сликом о себи.Усамљени адолесценти имају социјалне контакте са малим бројем блиских особа (просечно 1.66), немају емотивног партнера, осећају се отуђено, себе виде као мање вредне, имају потребу да промене своје тело. Утврђена је и статистички значајна повезаност усамљености са депресивношћу, поремећајима спавања и исхране и ефектима социјализације. Усамљени адолесценти су често тужни, имају осећање бесмисла живота и самоубилачке идеје, преједају се и гојазни су или имају губитак апетита, извештавају о несаници и ноћним морама. Усамљени адолесценти показују ефекте пренаглашене социјализације, социјалну анксиозност и страх од негативне социјалне евалуације. С обзиром на проценат адолесцената који се изјашњавају као усамљени и с обзиром на вулнерабилност овог развојног доба, добијени резултати се могу сматрати забрињавајућим. Они могу послужити као основ за тумачење и разумевање многих облика понашања адолесцената и позив да се организованом акцијом помогне овим младим људима. Развој социјалних компетенција и рад на развоју вештина успостављања социјалне мреже, размене и сарадње са другима могли би дати свој допринос процесу социјализације адолесцената у правцу превазилажења усамљености и успостављања конструктивних интеракција са социјалном средином.

Литература

Asendorpf, B. J., Van Aken A.G. (2003). Validity of Big Five Personality Judgments in Childhood: A 9 Year Longitudinal Study. *European Journal of Personality* 17: 1–17

Andersson, L., (1998). Loneliness reacearch and interventions: A review of the literature *Aging & Mental Health.* 2 (4): 28-36

Brage, D., Meredith W., Woodward J.,(1993). Correlates of Loneliness among Midwestern Adolescents. *Adolescence,* 28 (2): 58-62

Bester, G. (2007). Personality development of the adolescent: peer group versus parents. *South African Journal of Education,* 27(2), 177-190.

Cendri, H. A.,Seppala E. M.; Gross, J. J., (2008). Loving-kindness meditation increases social connectedness. *Emotion,* 8(5): 720-724

Cacioppo, J., Patrick, W., (2008). *Loneliness: Human Nature and the Need for Social Connection,* New York : W.W. Norton & Co.,

Gross, F.E., Juvonen J., Gable L. Sh., (2002). Internet Use and Well-Being in Adolescence *Journal of Social Issues* 58 (1): 75–90,

Neto, F., Barros, J., (2003). Predictors of loneliness among students and nuns in Angola and Portugal. *The Journal of Psychology*. 137 (4):351-362

Nicholas A. Ch., Fowler, J. H. (2007). The Spread of obesity in a largesSocial Network over 32 Years. *The New England Journal of Medicine* . 357:370-379

Nilsson, B., Lindström A. U., (2006). Scandinavian Is loneliness a psychological dysfunction? A literary study of the phenomenon of loneliness. *Journal of Caring Sciences* 20 (1): 93–101,

Enuju J. L., Stone, S., (2012). Co-occurring internalizing and externalizing behavioral problems: the mediating effect of negative self-concept. *Journal of youth and adolescence* 41 (6): 717-731

Elisheva, F. G., Jaana J., (2002). Gable Internet use and well/being in adolescence , *Journal of Social Issues*, 58 (1): 75—90

Epstein, M., Ward, M. L., (2011). Exploring parent-adolescent communication about gender: Results from adolescent and emerging adult samples. *Sex Roles, 65,* 108-118

Hymel, Sh.,(2004). Cross-sectional and longitudinal relations among peer-reported trustworthiness, social relationships, and psychological adjustment in children and early adolescents from the United Kingdom and Canada. *Journal of Experimental Child Psychology,* 88, 46-67.

Hughes, D., R, J., Smith, E., Johnson, D., Stevenson, H. & Spicer, P. (2006). Parents' ethnic-racial socialization practices: A review of research and directions for future study. *Developmental Psychology*, 42, 5, 747-770.

Karnick, P. M . (2011). Making the connection: theory, research, and practice *Nursing Science Quarterly* 24 (1):26-42.

Kendler, K.S ., Baker J.H., (2007). Genetic influences on measures of the environment: a systematic review. *Psychological Medicine* 37 (5): 615–

Luc ,G., Mathias L., Koen L., Janne V., Stéphanie M., , Eulalie M., (2009). Loneliness and solitude in adolescence: A confirmatory factor analysis of alternative models, *Personality and Individual Differences* 47: 890–894

Lasgaard, M., Elklit, A., (2009). Prototypic Features of Loneliness in a Stratified Sample of Adolescents. *Interpersona* 3 (Suppl.1), 85-110.

Luigi B., Marilyn, A. C., Linda G., (2010). The Relationship of Loneliness and Social Anxiety with Children's and Adolescents' Online Communication Cyberpsychology, *Behavior and Social Networking.* 13(3): 279-285.

Levine, K. J., & Hoffner, C. A. (2006). Adolescents' conceptions of work: What is learned from different sources during anticipatory socialization?. *Journal of Adolescent Research,* 21, 647-669.

Mahon, N. E., Yarcheski, A., Yarcheski, Th. J., Cannella, B. J., & Hanks, M. M. (2006). A meta-analytic study of predictors for loneliness during adolescence. *Nursing Research*, 55: 308-315.

Morita, N. (2009). Language, culture, gender, and accademic socialization. *Language and education*, 23(5), 443-460.

Qualter P., Brown L. S. , Munn P., Rotenberg J. K. (2010). Childhood loneliness as a predictor of adolescent depressive symptoms: an 8-year longitudinal study. *European child & adolescent psychiatry* 19 (6): 493-501

Rotenberg, J. K., Hymel, Sh., (1999). *Loneliness in Childhood and Adolescence*, Cambridge University Press

Schlenker, B. R. ; Leary, M. R. (2007). Social Anxiety and Communication about the Self. *Psychological Bulletin* 92(3): 641-669

Sarason, R. I., Sarason, R. (1985). *Social Support: Theory, Research and Applications* . Martinus Nijhoff Publishers Dordrecht 1 Boston 1 Lancaster

Tayyibah T., Sobia M., (2011). Social Competence, Parental Promotion of Peer Relations, and Loneliness among Adolescents. *Pakistan Journal of Psychological Research,* 26 (2): 217-232

Xinyue, Z., Constantine,S., Tim, W., Ding-Guo G., (2008). Counteracting Loneliness: On the Restorative Function of Nostalgia, *Psychological Science*,19 (10): 1023 - 1029

Victor Ch. R. Keming J., (2012). The Prevalence of Loneliness Among Adults: A Case Study of the United Kingdom. *The Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applie.* 146 (1-2): 85-104

Vaidyanathan, B. (2011). Religious resources or differential returns early religious socialization and declining attendance in emerging adulthood. *Journal for the scientific study of religion,* 50(2), 366-387.

Weiss, R. S. (1973). *Loneliness: The experience of emotional and social isolation*. Cambridge, MA,US: The Mit Press.

Radmila Milovanović
Gordana Budimir – Ninković
Aleksandar Janković

SOCIALIZATION AND EFFECTS OF LONELINESS IN ADOLESCENCY PERIOD

Summary

Defined as the process of acquiring knowledge, skills, motives and attitudes that enable the individual to be accepted in the society he lives in, the process of socialization is a long-term process with possible side-effects, such as loneliness. The aim of the research in this paper is to investigate the frequency and correlates of loneliness among adolescents and the possible relation between loneliness and socialization effects. For the purpose of the research the author used a modified questionnaire on different ways of crisis demonstration in the period of adolescence (Kondić et al), a short version of the UCLA (University of California Los Angeles Loneliness Scale) scale, and socialization tests developed by Momirović et al. The research has been conducted with a sample of 300 first-year students (the approximate age: 19.1 years) at the Faculty of Pedagogy in Jagodina, Faculty of Medicine in Belgrade, Art Faculty in Kragujevac and Medical High School in Ćuprija. The results of the research have shown 32% of the students have reported being lonely, and then, that the loneliness is statistically significantly connected with other mental issues (such as depression, disordered self-image, eating disorder, sleep disorder), as well as with excessive socialization, which can be a possible source of the solution for this grave problem.

Златко М. Павловић[1*]
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за педагогију

УДК 371.322.7:81'243
DOI 10.7251/RAD1715165P

Прегледни рад

АНАЛОГИЈЕ КАО ПЕДАГОШКО СРЕДСТВО У УЧЕЊУ СТРАНОГ ЈЕЗИКА[2**]

Апстракт: *Аналогије се могу користити као средство које олакшава учење. То посебно важи за учење садржаја који су апстрактни и од свакодневног животног искуства удаљени. Адекватна педагошка примјена аналогија омогућује стварање моста између оног што ученици већ знају и оног што треба да науче. Аналогије се могу ефикасно користити и код учења страног језика. У раду су наведени неки примјери у којима су аналогије примијењене у сврху подстицања различитих аспеката учења страног језика. У закључку је продискутовано питање у којим од тих аспеката се примјена аналогија показује посебно успјешном.*

Кључне ријечи: *аналогије, учење страног језика, стратегије учења страних језика*

Увод

Са развојем цивилизације расте и обим комуникације међу различитим културама и народима. Значај комуницирања у данашњем свијету је толики да се проток информација јавља као један од основних услова функционисања савремених институција. Због тога познавање страних језика и вишејезичност спадају у све важније циљеве образовања. Пошто је енглески језик постао језик споразумијевања на међународној арени, тај језик се највише и учи као страни језик. Да би нагласио важност познавања енглеског језика у савременом свијету, Прћић подсјећа на расправе о подјели људи на *елиту* која говори енглески и *масе* које га не говоре и користи аналогију са подјелом на патрицијe и плебејце у старом Риму (Prćić 2005: 19). Тако текст о неким могућностима примјене аналогија у учењу језика почињемо управо навођењем једне аналогије.

Осим матерњег и једног страног, све чешће се подразумијева познавање и другог страног језика. Остваривање образовних циљева који подразумијевају вишејезичност захтијева да се дају одговори на питања као што су:

[1] * zlatko.pavlovic@ffuis.edu.ba

[2] ** Рад је урађен у оквиру пројекта Филозофског факултета Стратегије учења страног језика који финансира Министарство науке и технологије Републике Српске

како се одвија процес усвајања више језика, какав је утицај матерњег и првог страног језика на учење сљедећег страног језика, који су основни дидактичко-методички принципи учења терцијарних језика (Момчиловић 2011).

Постоји неколико модела учења више страних језика. Један од њих је факторски модел који идентификује комплексе фактора релевантних за систематско, институционално учење страних језика. Ти комплекси фактора који утичу на учење терцијарних страних језика су сљедећи:

1. Неурофизиолошки фактори (општа способност усвајања језика, узраст...),

2. Екстерни фактори учења (околина за учење, врста и количина информација...),

3. Емоционални фактори (мотивација, страх, процјена сопствене језичке писмености, осјећај близине/удаљености међу језицима, ставови, индивидуална животна искуства...),

4. Когнитивни фактори (језичка свјесност, металингвистичка свјесност, свјесност о учењу, знање о сопственом типу учења, стратегије учења, индивидуална искуства са учењем...),

5. Фактори специфични за стране језике (индивидуална искуства у учењу страних језика, стратегије учења страних језика, међујезици претходних страних језика, међујезик сваког циљног страног језика...),

6. Лингвистички фактори (матерњи језик и други, већ усвојени страни језици).

(Hufeisen, Gibson 2003: 20)

Педагошки су посебно занимљиви екстерни, емоционални и когнитивни фактори, а у оквиру посљедњих су нарочито занимљиве стратегије учења.

Ефикасност учења у различитим областима, па и у области учења страних језика, умногоме зависи од примјене адекватних стратегија учења. Једно од средсатва којима се могу обогатити стратегије учења и повећати његова ефикасност јесте примјена аналогија. Аналогије могу бити ефикасно средство за помоћ ученицима у разумијевању појмова, посебно оних који су апстрактни или нису погодни за усвајање непосредним искуством (Dagher, 1999). У овом раду ћемо размотрити неке примјере примјене аналогија у процесу учења страних језика као средства која могу олакшати неке аспекте тог учења.

Шта су аналогије?

Учење се може одвијати на више нивоа. Обично се као најнижи ниво наводи запамћивање садржаја које омогућује просту репродукцију научених садржаја у изворном облику. Виши нивои учења подразумијевају разумијевање које се односи на способност да се чињенице и идеје повезују, да се изводе закључци, уочавају релације итд. Због тешкоћа са којима је често скопчано разумијевање добродошла су сва средства која га могу учинити лакшим. Једно од таквих средстава јесу аналогије. Аналогије се показују посебно корисним при учењу садржаја који се тешко могу учинити очигледним, који су апстрактни и нарочито тешки за разумијевање.

Објашњавајући шта је аналогија, Џусти и Гилберт наводе: „ [...] када кажемо ‚А' је аналогно ‚Б', кажемо да постоје неки аспекти ‚А' који су слични аспектима ‚Б'." (Justi & Gilbert, 2006, стр. 123). Користећи аналогије, упоређујемо два објекта истичући њихове сличности. При том је један од објеката познатији, ближи, па се користи као извор информација о другом објекту. На тај начин се разумијевање тог непознатог објекта (појма, идеје, појаве) чини лакшим. „Аналогија је релација између дијелова структура два појмовна подручја и може се посматрати као, на компарацији заснована, констатација да те структуре дијеле једна са другом неке сличности" (Treagust, Duit, Joslin & Lindauer, 1992, стр. 413). Аналогије обезбјеђују неку врсту појмовног моста између постојећег и жељеног знања (Glynn, 1994).

Дефиниције аналогија имају неке заједничке елементе. Готово све наглашавају: 1. постојање два објекта, 2. поређење тих објеката, 3. као резултат поређења уочавају се сличности у неким аспектима тих објеката. Те сличности помажу да се мање познат од тих објеката разумије.

Објекти који се у аналогији пореде најчешће се називају доменима. Онај објекат чије су карактеристике познате и који се користи за објашњавање карактеристика мање познатог објекта назива се *база* (*базни домен*), а онај мање познати, који јесте предмет објашњавања, назива се *циљ* (*циљни домен*) (Gentner, 1983). Понекад се умјесто термина *базни домен* користи термин *извор* (Holyoak & Thagard, 1995).

Термин који се користи за именовање процеса којим се успостављају паралеле међу карактеристикама базног и циљног домена најчешће је *мапирање*. „Процес мапирања је заснован на менталним репрезентацијама и базе и циља. Оне су ментално присутне у својим постојећим структурама, док дубина и сложеност базних репрезантација превазилази оне циљне. У принципу, мапирање се може посматрати као поређење сличности између обје репрезентације" (Wilbers & Duit, 2006, стр. 38). Мапирање се односи на препознавање заједничких релационих структура између двије ситуације

или појаве и генерисање закључака на основу тих релационих структура које су препознате као заједничке (Gentner, 1983; Holyoak & Thagard, 1989).

Када кажемо да је васпитачев посао током васпитања попут вртларевог посла код узгајања ружа, користимо аналогију да прикажемо неке карактеристике процеса васпитања. Овдје је понашање вртлара док се бави ружама базни домен, а понашање васпитача док васпитава дијете циљни домен. Процес којим успостављамо паралеле између једног и другог јесте мапирање. Суштинско код аналогија је то да се мапирањем успостављају паралеле међу релацијама, а не међу спољашњим карактеристикама. Примјењујући ову аналогију немамо на уму спољашње сличности. Дијете не личи физички на биљку, окопавање орезивање и ђубрење, које вртлар примјењује на руже, не личе по спољашњим карактеристикама на похвале, казне или подстицања које васпитач примјењује васпитавајући дјецу. Оно што је слично јесу релације. Мапирањем се успостављају паралеле између тих заједничких релација. Релације које оучавамо између вртлара и руже (обезбјеђивање услова за развој, подстицање и усмјеравање тог развоја, континуирана брига, недостатак те бриге угрожава развој итд.) уочавамо и кад је ријеч о односу између васпитача и васпитаника. Селективност која обезбјеђује да су релације, а не спољашње карактеристике то што бива мапирано јесте језгро теорије структурног мапирања, као једног од најпотпунијих објашњења начина на који функционишу аналогије. У разради теорије структурног мапирања, Дидри Џентнер наводи два принципа према којима се одвија мапирање: а) оно што доминантно бива мапирано са базног на циљни домен јесу релације међу објектима, а не појединачна својства објеката; б) и код мапирања релација постоји селективност – релације које се мапирају одређене су систематичношћу која је дефинисана постојањем релација вишег реда (Gentner, 1983).

Као илустрацију да наглашавање пуког односа између броја заједничких карактеристика и оних које нису заједничке не може обезбиједити адекватно поимање аналогија, Џентнерова наводи једноставну аритметичку аналогију (Ibidem). Када предочимо однос 3:6=2:4, не занима нас колико заједничких карактеристика имају 3 и 2 или 6 и 4. Није суштинско колико је заједничких карактеристика насупрот оних које нису заједничке, него је суштински однос *двапут већи* који постоји, како између 6 и 3, тако и између 4 и 2. На овом примјеру се може показати да заједничка својства нису то што бива одабрано за мапирање, него су то релације. Аналогију 3:6=2:4 не сматрамо бољом или погоднијом од аналогије 3:6=200:400, иако је 3 по много чему у ближем односу са 2 него са 200. И у једном и у другом случају је присутна иста релација (*двапут већи*), што обје аналогије чини једнако прихватљивим.

У разради правила мапирања Џентнерова прецизира три таква правила (Ibidem):

1. Својства објеката се (углавном) одбацују

2. Релације се углавном прихватају

3. Код одлучивања које релације прихватити бирају се оне које припадају систему релација (принцип систематичности).

Прва два правила се односе на већ поменуту тенденцију да се углавном мапирају релације међу објектима, а не њихова појединачна својства. Будући да и код мапирања релација постоји селективност, треће правило говори о томе како се врши избор релација за мапирање. Принцип сиситематичности каже да ће је већа вјероватноћа да са базног на циљни домен буде мапирана релација која припада систему међусобно повезаних релација, него нека изолована релација. Дјеловање овог принципа можемо показати и на раније наведеном примјеру аналогије васпитања са узгајањем цвијећа.

Могу се пронаћи још неке сличне релације које постоје између васпитача и васпитаника као и између вртлара и руже , али које неће бити мапиране. Нпр. узгој ружа може професионалном вртлару обезбиједити средства за живот. Руже шире мирис који том вртлару ствара пријатне доживљаје. Исто тако, професионални васпитач васпитањем обезбјеђује себи средства за живот. Такође, васпитање већини васпитача обезбјеђује једну посебну врсту задовољства својим послом. И овдје се ради о сличним релацијама, али оне у аналогији *васпитање као узгајање цвијећа* вјероватно неће бити мапиране. Разлог је то што ове релације нису саставни дио система релација које се односе на утицај васпитача на васпитаника. У некој друкчијој аналогији, у којој се васпитање третира знатно шире, могле би и те релације бити обухваћене мапирањем, ако би могле бити укључене и шири систем релација.

Задржимо се још мало на начину на који се аналогијама потпомаже процес разумијевања садржаја који се уче. Осим што, захваљујући уочавању паралелизма међу релацијама у базном и циљном домену, аналогије помажу разумијевање појмова, принципа, односа, оне подстичу и продубљеније разумијевање кроз својеврсну хеуристичку спознају. Након уочавања сличности у системима релација које постоје међу елементима базног и елементима циљног домена, захваљујући аналогији могуће је изводити претпоставке о постојању још неких релација у циљном домену које раније нису уочене. Нпр. на основу запажања да стално експериментисање од стране вртлара са различитим режимима заливања ружа, различитим врстама ђубрива и сл. доводи до тога да биљке почињу венути, можемо се запитати да ли можда и стално мијењање васпитних поступака и непостојање неке стабилности и предвидивости у васпитачевим поступцима има неки сличан ефекат на вас-

питаника. За неке од таквих претпостављених релација се може показати да постоје и у циљном домену, за неке да не постоје, али је важно то да овакве претпоставке могу послужити као извор нових и дубљих сазнања.

Ову функцију закључивања на основу аналогија Џентнерова и Смит шематски представљају како је приказано на цртежима 1 и 2.

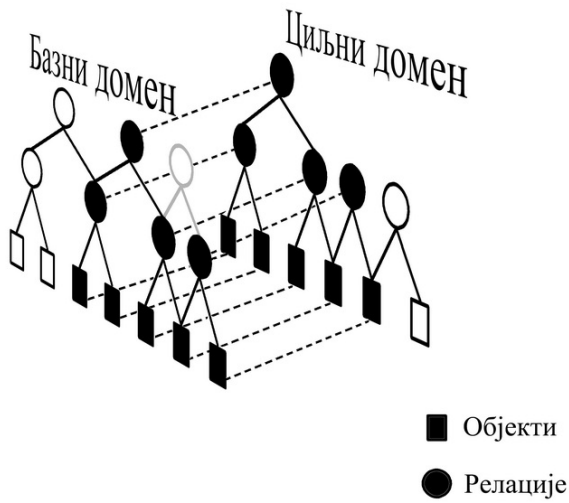

Цртеж 1: Структурно мапирање са базног на циљни домен

На цртежу 1. су заједничке релације приказане црним круговима. Испрекидане линије између црних кругова у базном и циљном домену представљају мапирање. И у базном и у циљном домену постоје релације које нису (или нису запажене) као заједничке (бијели кругови).

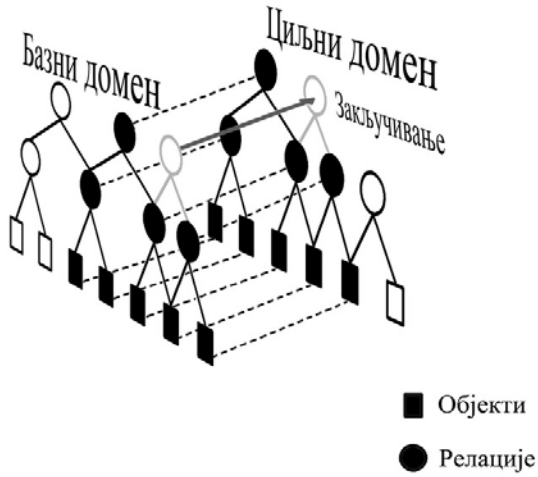

Цртеж 2: Закључивање на основу аналогије

(оба цртежа према Gentner & Smith, 2013)

На основу неке релације која постоји међу елементима базног домена могу се формулисати претпоставке о постојању истих релација и међу елементима циљног домена (бијели круг са сивом ивицом у базном домену). Уколико се претпоставка покаже оправданом, изводи се закључак о постојању такве релације и међу елементима циљног домена (на Цртежу 2 бијели круг са сивом ивицом у циљном домену).

Аналогије и учење језика

Учење страних језика прати стална дебата између формалиста и функционалиста. Први нагласак стављају на усавршавање техника које су усмјерене на развијање код ученика способности поимања језичких структура, на развијање језичких компетенција. Други су усмјерени на то да ученици усвоје функционална знања која се односе на употребу језика, на развијање комуникативних компетенција. Ова се дебата у различитим облицима периодично актуализује, а изгледа да њени зачеци сежу у давна времена, када су се људи у древним цивилизацијама први пут сретали са проблемом учења страних језика (Titone 1968)

Са становишта проблема којим се бавимо у овом раду важно нам је разликовање функционалистичког и формалистичког приступа учењу страних језика, али ове приступе не треба схватити као потпуно одвојене. Наставнике страног језика пракса наводи на то да у већини случајева траже неки средњи пут, да свој наставни стил лоцирају негдје између та два су-

протстављена табора (Danesi 1995). Оспособљавање за практичну употребу језика не може се одвијати без неког (ма како малог) схватања природе тог језика, као што се разумијевање структура неког језика не може дешавати без неке минималне оспособљености за комуникативну примјену тог језика. Умјесто као одвојене категорије, језичке компетенције и комуникативне компетенције је боље посматрати као полове једне димензије. На настави страног језика нагласак може бити више на једној или на другој од тих компетенција, али се у некој мјери развијају обје.

У наставку текста ћемо размотрити неке примјере примјене аналогија у уџбеницима за учење страних језика (енглеског и руског) као и у различитим популарно писаним приручницима намијењеним подизању језичке културе или унапређењу методичке оспособљености наставника страних језика.

Чињеница да се при учењу страног језика често на различите начине ослањамо на језик који већ познајемо (у првом реду матерњи) широм отвара врата примјени аналогија у процесу учења. Када се нпр. у уџбенику руског језика каже: „Ријечи у руском језику, као и у нашем, дијеле се на дијелове, такозване *морфеме*“ (Тановић 1984), ученик ће природно то сазнање доводити у везу са оним што већ зна о морфемама у свом матерњем језику. Какву функцију имају морфеме, како се комбинују са суфиксима и префиксима, све ће то лакше разумјети захваљујући сличностима са матерњим језиком, које му омогућују закључивања по аналогији. Објашњења која садрже изјаве *као у нашем језику*... покрећу закључивања по аналогији о карактеристика језика који се учи. Ти процеси могу, са једне стране, бити олакшица у савладавању страног језика, али могу узроковати и погрешна закључивања и неадекватне трансфере са матерњег језика на страни. Аналогије у учењу страног језика могу (као и у учењу уопште) бити мач са двије оштрице. То је један од основних разлога због којег се о примјени аналогија, којима се доводе у везу језичке појаве у матерњем и страном језику, у литератури срећу различити ставови. „...ученицима нижег основношколског узраста није препоручљиво отворено указивати на међујезичке аналогије и разлике, пошто дете тада, на стадијуму конкретног мишљења, језик учи емпиријски, имитирањем, апсорбовањем...“ (Кончаревић 2010). Према томе би тек са уласком интелектуалног развоја у стадијум формалних операција шира примјена аналогија код учења језика имала пуни ефекат.

Са друге стране, резултати неких истраживања показују да се већ на узрасту од девет година догађа нешто што Гентнерова назива *релационим скоком*, а што се односи на способност дјетета да при поређењу појава пажњу усмјереава на односе међу њиховим елементима, умјесто на спољашња својства тих елемената, што је кључно за аналогије (Gentner 1988). У неким уџ-

беницима се инсистира на максималном трансферу знања, навика и умјења из матерњег на страни језик, уз истовремено обраћање пажње на интерференције и могуће грешке (нпр. Станковић, Несторов 2004).

Аналогије се код усвајања језика могу користити врло рано, већ у почетној настави читања и писања. Једно од наставних средстава које има посебну вриједност у овој настави јесте словарица (Илић 2000). Истина, примјена словарице је карактеристична у првом реду за усвајање писане форме матерњег језика, али може илустровати примјену посебне врсте аналогија у области почетног учења језика на млађим узрастима генерално. Када се слова прикажу на одговарајућим жетонима или картончићима и када се дјетету покаже како се од слова састављају ријечи, користи се аналогија са нечим што је дјетету познато на основу његове моторне активности, а то је састављање сложенијих облика од елементарних јединица (какво је нпр. слагање лего-коцкица). Дјетету су односи *основна градивна јединица – цјелина састављена слагањем основних јединица* познати на основу свакодневног искуства са материјалним свијетом. Словарица му помаже да ту врсту односа пренесе (мапирање) и на нематеријалну област односа између гласова (односно слова као ознака за гласове) и ријечи. Такво мапирање важи бар за неке од метода почетног читања.

Нешто слично је могуће примијенити и на вишим нивоима учења језика (и матерњег и страног), нпр. код обраде творбе ријечи. Творбу ријечи, принципе на којима она почива и начине на које се врши творба, можемо објаснити аналогијом са слагањем слагалице. Примјер сликовне аналогије приказан је на Цртежу 2.

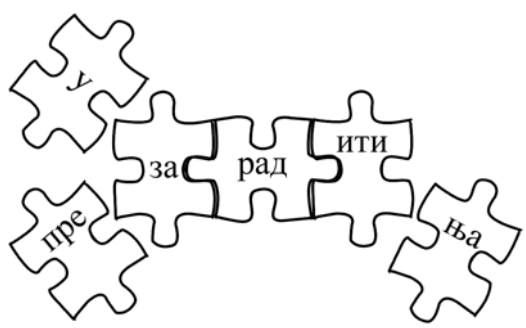

Цртеж 2.

У овој аналогији базни домен је слагање слагалице са односима између њених елеманата и цјелине слагалице, а циљни домен јесте творба ријечи са односима између основе ријечи, суфикса, префикса итд. Примијетимо да се, што је одлика аналогије, не мапирају спољашње карактеристике, него релације. Елементи слагалице се повезују и граде већу цјелину, ти еле-

менти се не могу спајати било како (постоје одређена правила), неправилно комбиновани елементи дају бесмислене цјелине итд. Исте релације важе и за ријечи и елементе од којих се оне граде. Примјер на цртежу се односи на српски језик, али је овакву аналогију могуће користити и код учења страних језика, барем оних код којих се творба ријечи врши слично као у српском.

Занимљиве аналогије се у учењу језика на млађим узрастима могу користити примјеном Кузинерових штапића. Ово наставно средство првобитно је развијено за примјену у настави математике, али је нашло знатно ширу примјену, између осталог и код учења језика. Ради се о малим дрвеним или пластичним блоковима различитих дужина, при чему је дужина већих добијена множењем дужине најмањег неким цијелим бројем. Штапићи различитих дижина обојени су различитим бојама (штапићи величине 1 бијелом, величине 2 црвеном итд.). Скривнер описује неколико могућих примјена Кузинерових штапића код учења енглеског језика (Scrivener 2005: 311). Нпр. код вјежбања у препознавању наглашеног слога у ријечима енглеског језика, слогови се могу представити Кузинеровим блоковима, при чему се ненаглашени представљају мањим блоковима, а наглашени слог већим блоком. Слично се може демонстрирати како промјена нагласка у реченици може промијенити њен смисао. Опет се слогови ријечи у реченици представљају Кузинеровим коцкицама тако да се посебно наглашени слог представи већим блоком. Промјеном положаја већег блока визуализује се промјена наглашене ријечи у реченици и промјена у значењу реченице. Нпр. сваки слог у реченици *John asked me to flay you to Paris* представи се једном коцкицом. Први пут се блоком веће дужине представи слог *Pa*, други пут слог *me*, а трећи пут слог *fly*. Тако је дјеци визуелно представљено да се у првој реченици ради о летењу у Париз (а не у неки други град), да се у другој реченици ради о томе да је питао мене (а не неког другог), а у трећој о томе да се ради о летењу (а не о пловидби бродом или вожњи аутомобилом). Исто наставно средство се може користити и за сликовит приказ важности правилног реда ријечи у реченици. Ријечи *He eats never chocolate* се представе Кузинеровим блоковима, па се блоковима који представљају ријечи *eats* и *never* замијене мјеста (*He never eats chocolate*).

И овдје базни домен представљају односи који су дјеци познати на основу манипулације различитим предметима у физичком свијету (сложене цјелине састављене од мањих елемената, могућност различитог комбиновања градивних јединица и тако добијање различитих сложених цјелина, неки градивни елемени су важнији, истакнутији, па више утичу на карактер сложене цјелине итд.). Циљни домен су неке језичке појаве међу чијим елементима се могу препознати исти такви односи.

У раније поменутом факторском моделу учења више језика, као један од фактора наведена је металингвистичка свјесност. „Степен металинг-

вистичке свјесности о томе, да је језик правилима регулисан и структурисан систем, утиче на процес учења страних језика. Он условљава у којој мјери га ученици могу употребљавати... “ (Hufeisen, Gibson 2003: 22). Дакле, за овладавање језиком је важно и то у којој мјери они који га уче схватају језик као сложени систем са својим правилима и законитостима. Виши нивои учења страног језика, нивои који садрже бар неке елементе свјесности о томе да језик представља систем у којем владају одређене правилности, отварају нове просторе за примјену аналогија при учењу језика. Поменимо прво познату Сосирову аналогију са шахом.

Објашњавајући схватање језика као система знакова, Сосир је пошао од неколико разграничења. Једно од њих је разграничење између унутрашњих и спољашњих елемената језика. Унутрашњи елементи језика односе се на сам његов систем, а спољашњи на услове у којима се он појављује и развија. За проучавање унутрашњег устројства језика као система није нужно познавати услове у којима се он развијао. Да би ово појаснио, Сосир је користио аналогију са шахом (према Сахарный 1978). Чињеница да је шах у Европу стигао из Персије је неважна са становишта правила игре (чињеница је спољашња за сам систем). Замјена дрвених шаховских фигура фигурама од слонове кости, такође је спољашњи чин који не утиче на сам систем шаховске игре. Шаховске фигуре могу бити минијатурне (као код џепног шаха) или огромне (као фигуре у гарнитурама које се користе за играње на улици), могу бити уобичајеног облика или изрезбарене, могу бити тродимензионалне или дводимензионалне (као на демонстрационим плочама) итд. У свим случајевима се ради о једној истој игри – о шаху. Са друге стране, ако се умањи или увећа број фигура, промијене правила њиховог кретања или друга правила игре, промијениће се *граматика* шаха, промијениће се сам систем и његово устројство, зато што су ти елементи унутрашњи. За играње шаха (познавање система шаховске игре) важни су унутрашњи елементи шаха, док спољашњи нису од значаја. Шах можемо играти не знајући одакле је игра стигла, како се развијала до данашњег облика, можемо га играти без обзира на облик фигура, материјал од којег су израђене итд), баш као што се унутрашњим устројством језика као система можемо бавити не познајући услове у којима се он развијао.

У овој аналогији улогу базног домена имају односи између, на једној страни шаховских правила (унутрашљих елемената), а на другој различитих чињеница о шаху и карактеристика гарнитура које се користе за игање шаха (спољашњи елементи). Улогу циљног домена имају односи између унутрашњег устројства језика као система знакова и спољашњих услова његовог манифестовања. Аналогија се огледа у истовјетности тих односа и ти односи јесу оно што бива мапирано са базног на циљни домен.

Сличну аналогију, али у друкчијем контексту користи Прћић (Prćić 2005: 49) како би указао на нелогичност ситуације у којој се олако прелази преко елементарног непознавања норми књижевног језика. Прћић каже да ником не пада на памет да игра шах (или неку другу игру) ако не зна правила игре, јер одмах услиједи дисквалификација. Међутим, за огрјешења о пропозиције језичке игре нису предвиђене дисквалификације (осим можда на часовима српског језика), тако да се са правописом свако поиграва до миле воље.

Објашњавајући системност језика на фонемском нивоу, Сахарни користи аналогију у којој односе међу диференцирајућим знаковима који одређују поједине фонеме у руском језику упоређује са коцком и односима између њених врхова и ивица (Сахарный 1978: 32). У тој аналогији врхови коцке представљају фонеме руског језика: б, бь, д, дь, п, пь, т, ть, а ивице коцке представљају одговарајуће диференцирајуће знаке (све паралелне ивице представљају један исти диференцирајући знак). Коцка, као тродимензионално тијело, има три групе паралелних ивица. Једна група представља диференцирајући знак *тврдоћа* (димензија тврдо–меко), друга представља знак *звучност* (димензија звучни–безвучни), а трећа указује на димензију зубни–уснени као диференцирајући знак. Сахарни овом сликовном аналогијом истиче неколико карактеристика фонемског система. Захваљујући аналогији лако је уочити да је фонема одређена скупом диференцирајућих знакова (фонема бь је на поменутим димензијама на оном мјесту које одговара половима: мек, звучни, уснени). Фонеме које се разликују само на основу једног диференцирајућег знака (нпр б–п) на коцки се налазе ближе једна другој него фонеме које се разликују на основу два (б–т) или три (б–ть) диференцирајућа знака. Језичке појаве у којима се дешава неутрализација неког од диференцирајућих знакова аутор представља сабијањем коцке по једној од димензија и њено претварање у дводимензионалну фигуру (квадрат). Ако се тако неутралише диференцирајући знак *звучност*, изгубиће се разлика између гласова б и п, гласова д и т итд. У руском језику се таква појава среће нпр. на крају ријечи.

У овој аналогији базни домен представљају односи међу елементима који чине коцку (врхови и ивице), а циљни домен су односи који владају међу неким фонемама као дијеловима фонемског система руског језика. Осим што олакшава разумијевање системности језика на фонемском нивоу, ова аналогија кроз визуализацију, олакшава и памћење неких фонемских односа.

У наведној књизи Сахарни за објашњавање појава у језику користи бар петнаестак аналогија. Тако обједињавање знакова у класе и формирање граматике знаковног система упоређује са семафором и значењима различи-

тих боја на њему, односе између језика као система знакова и реалног говорног језика упоређује са односима између идеалне Еуклидове геометрије и геометријских фигура какве можемо нацртати у стварности итд.

Аналогијама се широј јавности могу приближити неки језички проблеми и њихов значај. Тако нпр. Прћић упозорава на неке негативне утицаје енглеског језика на српски. Због своје раширености енглески језик врши снажан утицај на друге (матерње) језике, па тако и на српски. Упозоравајући на могуће погубне посљедице уколико се тај процес и даље буде одвијао неконтролисано, Прћић употребљава аналогију са поплавом: „Као што се из наведених (и бројних ненаведених) примера може закључити, језик се у нашој јавној употреби отео контроли и личи на подивљалу реку која је пробила насип и излила се из корита. ... Ако се подивљала река можда (више) и не може укротити, насип се свакако може – и мора – ојачати“ (Prćić 2005: 30). Ова аналогија, изречена у неколико реченица, на читаоца који нема довољно изграђен однос према проблемима чувања и његовања језика може дјеловати снажније него странице и странице лингвистичких анализа.

На крају ћемо навести и неке аналогије које нису употребљене директно у сврху учења страног језика, него њихова примјена на процес учења језика утиче индиректно. Ријеч је о примјени аналогија приликом педагошког и методичког оспособљавања наставника страних језика и при припреми ученика и њиховом мотивисању за учење језика.

У таквом контексту се примјена аналогија среће још код педагошких класика, нпр. код Коменског. Између осталог, он се бавио и проблемом учења страних језика. У *Великој дидактици* Коменски даје препоруке за учење латинског и других страних језика. Устаје против *папагајског* учења језика и залаже се за то да се дјеци не презентују текстови који превазилазе моћ њиховог разумијевања. Потребу за усклађивањем језичког материјала који се користи при учењу језика са интелектуалним развојем дјетета објашњава сљедећом аналогијом: „Дете мора научити да хода пре него што почне играти у колу, да јаше мотку пре него оседла коња, пре да тепа него да говори и пре да говори него да беседи ...“ (Коменски 1997: 193). Као што мора прво јахати мотку док не дорасте до коња, тако и страни језик мора учити прво на једноставним, његовом узрасту примјереним текстовима, а како одраста тако се и сложеност текстова може повећавати. Ову аналогију Коменски не користи да би ученицима непосредно олакшао учење језика, али је користи да би учитељима помогао да науче како ће своје ученике боље учити страном језику.

Објашњавајући значај дефинисања циљева у учењу енглеског језика, Скривнер упоређује наставу са кретањем у природи (Scrivener 2005: 125). Ако планинарећи имамо јасан циљ, знамо гдје треба да стигнемо, онда ће

различите одлуке које морамо доносити (брзина кретања, врста карата које користимо, мјеста гдје ћемо се одмарати итд.) бити одређене тим циљем. То што имамо јасно одређен циљ не обавезује нас на само један пут којим ћемо до њега стићи. У зависности од услова и наших преференција, можемо користити различите путеве и сви они могу бити прихватљиви, све док воде до жељеног циља. Тако је и са планирањем и реализацијом наставе. Планирање наставе и дефинисање циљева не значи обавезивање на један одређен начин реализације, него значи да смо одредили жељене исходе наставе, при чему имамо велику слободу у избору начина реализације за које сматрамо да су најпримјеренији постављеном циљу и расположивим условима. Ову аналогију аутор је искористио да наставницима енглеског језика сликовито објасни значај дефинисања циљева наставе и на који начин ти циљеви усмјеравају активности на настави.

Аналогијама се наставницима језика може помоћи да постану свјесни различитих димензија наставног процеса, а тиме и да наставу подижу на виши ниво. По угледу на кибернетику, учење се може посматрати као систем у којем дјелује механизам повратне спреге (нпр. Mužić, 1979). На такав начин се може посматрати и учење страног језика. Образлажући оптимизацију управљања учењем унутар програмираног метода учења страног језика, Комков описује подсистеме система учења: циљ учења, управљани систем (један ученик, неколико њих, цијело одјељење), управљајући систем (наставник, ученик, неко наставно средство, аудио снимак) (Комков 1973: 132). Овакво описивање процеса учења страног језика по аналогији са механизмом поваратне спреге може помоћи наставницима да потпуније сагледају факторе који одређују ток процеса и интеракције међу тим факторима.

На језичко образовање ученика и њихове језичке навике не утичу само наставници језика, него и други наставници. Од њихове језичке културе зависи и језичка култура њихових ученика. Прћић говори о томе да су наставници међу припадницима оних професија које врше посебан утицај на формирање језичких навика јавности (поред њих ту спадају новинари, спикери, уредници, преводиоци).

Припадници ових професија су умногоме одговорни и за неадекватне утицаје енглеског језика на српски. Посљедице недостатака у њиховом језичком образовању, посебно њиховог недовољног познавања односа између енглеског и српског језика, по Прћићу су упоредиве са лијечењем пацијената од стране надриљекара или са повјеравањем вожње авиона неком ко нема пилотску дозволу (Prćić 2005: 71, 74).

Поменимо и једну аналогију која је употребљена у сврху мотивисања ученика за истрајавање у учењу страног језика. У једном приручнику за учење енглеског језика аутор објашњава читаоцима какав ток ће имати

њихово напредовање у усвајању језика. Да би им појаснио да ће након почетних тешкоћа њихово даље напредовање ићи све брже и лакше, користи аналогију са прављењем огромне кугле од снијега. (Bulger 1990: 254). Када се направи почетна грудва, послије њеним котрљањем по снијегу све иде лако – грудва расте сама од себе. Будући да је читалац стекао нека основна знања, солидно почетно *језгро* из енглеског језика, даљим *котрљањем* до краја курса *грудва* ће нарасти до завидне величине, а то нарастање ће тећи све лакше.

Закључак

Раније смо поменули функционалистички и формалистички приступ учењу страних језика. Примјену аналогија у учењу страних језика можемо сагледавати у контексту разлика између та два приступа. Поменули смо и да је ове приступе боље посматрати као полове једне континуиране димензије, него као јасно разграничене категорије. Ако примјену аналогија у учењу страног језика повежемо са функционалистичким и формалистичким приступом учењу, намеће се закључак да се могућности примјене аналогија генерално повећавају идући од функционалистичког ка формалистичком полу димензије која се протеже између њих. Ово произилази из карактеристика ових приступа као и из могућности примјене аналогија у учењу на општем плану. Наиме, већ је објашњено да се аналогије у учењу показују као врло корисно средство онда када се ради о учењу садржаја који су уопштени, апстрактни и свакодневном искуству теже доступни. Кад посматрамо димензију која се односи на приступе учењу страних језика, а омеђена је половима функционалистички приступ (комуникативне компетенције) и формалистички приступ (језичке компетенције), идући од првог ка другом све више се нагласак ставља на разумијевање правилности и законитости на којима језик почива, све више се инсистира на рефлексијама о језику итд). То значи да се повећава заступљеност таквог учења код којег се аналогије показују као нарочито корисне. Због тога и могућности примјене аналогија у том смјеру расту. Може се то шематски приказати као што је учињено на цртежу 3.

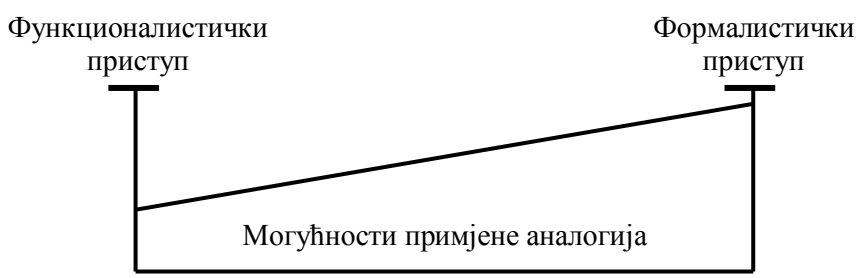

Цртеж 3.

Нагласили смо да разумијевање правила на којима почива језик као систем подразумијева и одређено овладавање комуникационим компетенцијама и обрнуто. Ипак се може говорити о приступима учењу језика и конкретним педагошким активностима које нагласак стављају више на једну него на другу од те двије компоненте учења језика. Уколико је нагласак више на формалистичком полу, уколико се више наглашава разумијевање законитости на којима почива функционисање језика, утолико ће, генерално гледано, бити више простора за примјену аналогија као средства које може олакшати неке аспекте овладавања језиком.

Литература

Балцер 1990: A. Bulger, *Novi engleski bez muke*. Beograd: Nolit.

Вилберс, Дјут 2006: J. Wilbers, R.Duit, Post-Festum and Heuristic Analogies, у: Aubusson, A.G. Harrison, S.M. Ritchie (eds.), *Metaphor and Analogy in Science Education,* Dortrecht: Springer, 11-24.

Глин 1994: S.M. Glynn, *Teaching science with analogies, a strategy for teachers and textbook autors*, College Park, MD: National Reading Research Center.

Дагер 1999: Z.R. Dagher, Analysis of analogies used by science teachers, Hoboken, New Jersey: *Journal of Research in Science Teaching, 32 (3)*, Hoboken, 259-270.

Дајнези 1995: M. Danesi, Learning and teaching languages: the role of „conceptual fluency". Hoboken, N J: *International Journal of Applied Linguistics*, Vol 5, 1, Hoboken, 3-20

Илић 2000: М. Илић, *Методика наставе почетног читања и писања*, Бања Лука: Филозофски факултет.

Коменски 1997: J. A. Коменски, *Велика дидактика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Комков 1973: И. Ф. Комков, *Обучение иноязычной речи*, Минск: Изательство „Вышэишая школа".

Кончаревић 2010: К. Кончаревић, Конфронтациона анализа у настави језика: организациони принципи и конструкцијска решења, у: Д. Точанац, М. Јовановић (ред.), *Примењена лингвистика*, 11, Београд – Нови Сад: Друштво за примењену лингвистику Србије, 7-14.

Момчиловић 2011: Н. Момчиловић, Вишејезичност и усвајање страних језика. Ниш: *Теме*, *3*, Ниш, 801-817.

Мужић 1979: V. Mužić, *Kibernetika u suvremenoj pedagogiji*, Zagreb: Školska knjiga.

Прћић 2005: T. Prćić, *Engleski u srpskom*. Novi Sad: Zmaj.

Сахарни 1978: Л. В. Сахарный, *Как устроен наш язык*, Москва: Просвещение.

Скривнер 2005: J. Scrivener, *Learning teaching, a guidebook for English language teachers*, Oxford: Macmillan Education.

Станковић, Несторов 2004: Б. Станковић, Љ. Несторов, *Граматика руског језика за основну школу*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Тановић, И. (1984). *Руски језик, уџбеник за III разред усмјереног образовања*. Сарајево: Свјетлост.

Титоне 1968: R. Titone, *Teaching foreign languages: an historical sketch*. Washington: Georgtown University Press.

Тригаст и др. 1992: D.F. Treagust, R. Duit, P. Joslin, I. Lindauer, Science teachers' use of analogies: observation from classroom practice. Amsterdam: *International Journal of science Education, 14*, Amsterdam, 413-422.

Холиок, Тагард 1989: K. J. Holyoak, P. Thagard, Analogical mapping by constraint satisfaction. Malden MA: *Cognitive Science, 13*, Malden MA , 295-355.

Хуфејзен, Гибсон 2003: B. Hufeisen, M. Gibson, Zur Interdependenz emotionaler und kognitiver Faktoren im Rahmen eines Modells zur Beschreibung sukzessivenmultiplen Sprachenlernens, Université de Neuchâtel: *Bulletin vals-asla,* 78, Neuchâtel, 13–33.

Џасти, Џилберт 2006: R. Justi, J. Gilbert, The Role of Analog Models in the Understanding of the Nature of Models in Chemistry, у: P.J. Aubusson, A.G. Harrison, S.M. Ritchie (eds.), *Metaphor and Analogy in Science Education,* Dortrecht: Springer, 119-130.

Џентнер 1983: D. Gentner, Structure mapping: A theoretical framework for analogy. Malden MA: *Cognitive Science, 7*, Malden MA , 155-170.

Џентнер, Смит 2013: D. Gentner, L.A. Smith, Analogical learning and reasoning, у: D. Reisberg (ed.), *The Oxford handbook of Cognitive Psychology,* New York: Oxfor University Press, 668-681.

Zlatko M. Pavlović

Analogy as a pedagogical device in foreign language learning

Summary

Analogies can be used as a facilitating learning device. This especially goes for learning notions that are far from the everyday life experience. A proper pedagogical application of analogies bridges what students already know with what they are still to learn. Consequently, analogies can be successfully used in foreign language learning as well. The paper offers selected examples in which analogies are applied with the purpose of impacting various aspects of foreign language learning. The conclusion offers a discussion on the aspects of foreign language learning where the application of analogies has showed to be particularly successful.

Key words: analogies, foreign language learning, strategies for foreign language learning

Радмило Б. Пекић[1]
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет Косовска Митровица
Одсек за историју

УДК 94(497.15)“13/14“
DOI 10.7251/RAD1715183P

Оригинални научни рад

СТАНОВНИШТВО ТРЕБИЊА НА СЛУЖБИ КОД ИТАЛИЈАНА У XIV И XV ВИЈЕКУ

Апстракт: *Током XIV и XV вијека становништво Требиња и околних насеља одлазило је у сусједни град подно Срђа да тражи запослење. Велики број њих проналазило је посао и радило како код имућнијих Дубровчана, тако и код досељених странаца.*

На темељу објављене и необјављене архивске грађе из Дубровачког архива, предмет разматрања су уговори о служењу. Међутим, овај широки процес у раду је ограничен само на уговоре које су у Дубровнику склапали становници Требиња са послодавцима из италијанских градова, односно Република у XIV и XV вијеку.

Циљ рада је да се на основу релевантних извора и литературе употпуни историјска слика о пословним и другим везама између становништва Балканског и Апенинског полуострва у наведеном периоду.

Кључне ријечи: *Требиње, Дубровник, Италија, слуге, слушкиње.*

***

Током XIV а нарочито у XV вијеку велики број Италијана долазио је у Дубровник на краћи или дужи временски период. Једни су се по завршеном послу враћали се на Апенинско полуострву, док су други формирали породице и остајали трајно у Дубровнику. Разумије се да су у XIV вијеку у Дубровнику од Италијана најбројнији били Млечани, док је у XV вијеку забиљежен највећи број пословни људи из Тоскане, првенствено из Фиренце и Прата (Bettarini 2012: 114).

Узимајући у обзир њихову професионалну дјелатност, готово сви су се бавили трговином. Поред осталог, трговали су људима, који су поријеклом били из разних крајева Балканског полуострва, Оријента и Африке (Živković 1976: 51-58; Пекић 2010:189-202).

О трговини људима постоје бројни радови у којима је истакнуто на који се начин доспијевало у ропство. Поред рођених од робиње, замјене за смртну казну у ропство су долазили заробљеници, дужници, продати

[1] bijeljani@yahoo.com

од стране родитеља или рођака, па чак и невјерне жене. Такође и слободни људи су отимани и бесправно продавани (Solovjev 1946: 146).

Изузев издвојених случајева, на темељу објављених и необјављених извора, као и релевантне литературе видимо да средњовјековно становништво Требиња није значајније било предметом трговине, већ се Требињци у изворима помињу као трговци робљем.[2]

Иако је трговина робљем званично забрањена 1416. године, она се задржала и у касније периоду о чему свједоче сачувани извори. Тако је 14. јуна 1430. године Радослав Љубишић из Требиња тражио да му се преда Прибитко, син његове робиње, као роб рођен у његовој кући. Насупрот томе, Прибитко је изјавио да га је ослободио покојни отац реченог Радослава Љубишића и да је он слободан човјек. Међутим, Прибитко није могао да докаже своју тврдњу коју је порицао Радослав, па је суд донио одлуку да је Прибитко роб Радослава (Динић 1967: 99).

Од почетка XIV вијека, послове које су некада обављали робови, постепено замјењују слободни људи који су у Дубровнику радили у својству слуга (*famula*), како код домицилног становништва тако и код досељених странаца о чему постоји обимна литература (Origo 1955: 321-366; Динић – Кнежевић 1973: 39-62; Budak 1984a: 5-34; Фејић 1981: 27-48; Динић – Кнежевић 1995: 15-108; Gestrin 1996: 11-20).

Прегледајући пословне књиге дубровачког нотаријата и канцеларије није тешко примијетити да су према мјесту поријекла слуге и слушкиње биле међу најбројнијим из средњовјековног Требиња и његове околине. Услед егзистенцијалне угроженост и трагањем за бољим животом, становништво средњовјековног Требиња одлазило је „трбухом за крухом“ да тражи посао и да научи неку занатску вјештину. Велики број њих је остајао у Дубровнику и на сусједнима острвима, радећи као слуге и слушкиње, док је други дио проналазио послодавце из разних крајева Италије и затим одлазио да ради у истом својству на Апенинско полуострво.

Уговори о служењу склапани су по истој формули као и уговори о изучавању разних занатских вјештина. Слуге се у уговорима изричито обавезују да чувају и пазе имовину свога послодавца и без његове дозволе се не удаљавају. Поред кућних послова, у више случајева били су сагласни да прате и служе у било коме мјесту своје послодавце. Са њима су у туђини остајали годинама. Наведене и сличне одредбе уговора прихватали су Вук-

[2] *Dobrota Radosiy de Tribigna*, продао је робињу из Босне. DAD, Deb. Not. I, f. 74 (26. VIII 1281); Miley Piscorevich *de Tribigna* продао је робињу Милост. Исто, f. 80 (2. XI I 1281); „*Berrislau Tecalieuich de Trebigna*“, ослободио је свог роба Обрада Исто, f. 88’ (16. I 1282).

ша Микојевић, Беладин Прибашевић, Ђуро Новаковић, Живан Божидаровић, Радослав Радујевић и многи други Требињци.[3]

Током прве деценије XIV вијека један од најзапаженијих трговаца људима био је Франческо Мангано, поријеклом из угледне породице из Барија. У изворима наведен као становник Дубровника, Франческо је проналазио и куповао радну снагу а потом је препродавао и отпремао на подручје данашње Италије. Франческо је 1310. године поред осталих, робље набављао од извјесних Требињаца Збислава, Медоја, Будислава и других. У истом периоду из Требиња је набављао и послугу која се писменим уговором обавезивала на дугогодишње служење, заузврат тражећи да им се обезбиједи стан, храна и одијевање, понекад и новчана накнада (Vinaver 1953: 134).

Дана 9. фебруара 1310. године Франческо Мангано је узео слушкињу Толу, ћерку Радоја Хранковића из Требиња, која се обавезала да служи 20 година за храну и становање и новчану награду у износу од три перпера. Договорено је да Франческо има право да Толу може за ово вријеме уступити другој особи у службу (Čremošnik 1949: 151).

Неколико дана касније иза претходно наведеног, Франческо Мангано је склопио уговор са Николом сином Радогоста из Требиња, који му је дао ћерку Првославу да га служи у периоду од 12 година. Потом је од удовице Дабране из Требиња узео ћерку Велиславу за четири перпера и четири гроша, уз обавезу да служи 20 година. Затим је 28. фебруара наведене године, склопио уговор са Братославом, ћерком Хранише из Требиња, која се обавезала да служи 20 година, за становање, храну и одијевање. Међутим, Франческо је 1. маја 1310. године препродао Велиславу и на њој остварио зараду од осам перпера. Наредног дана препродао је и наведену Братославу из Требиња, коју је за 10 перпера купио Никола Коста из Барија. У истом периоду Франческо је остварио зараду од 10 перпера и на препродаји служавке Станке из Требиња. Тако је према неким прорачунима у кратком временском периоду, на препродаји осморо слуга Франческова зарада прелазила 450 одсто (Čremošnik 1949: 152-154; Динић-Кнежевић 1974а: 18; Budak 1984б: 126).

Током 1310. године већи број становника Требиња ступио је на службу код Италијана. Добреча, жена Радовча из Требиња, дала је у најам ћерку Радост на период од 20. година, код раније поменутог Николе Косте из Барија. На име ћеркине службе Добреча је наплатила два перпера (Čremošnik 1949: 152-154).

Фебруара 1310. године извјесни Ратко из Требиња дао је своју ћерку да служи Алексија Амата из Барија на период од 20 година за пет ипо пер-

[3] DAD, Div. Canc. XXXVIII, f. 111 (9. I 1410); XLV, f. 211' (22. IV 1429);LXXXV, f. 40' (23. IX 1486); Div. Not. LXVIII, f. 76' (6. III 1488); LXXIV, f. 53 (18. IX 1499).

пера. Потом су једна удовица из Требиња и Пасквал Јусти из Барија склопили споразум да њен син Милорад служи наведеног Пасквала у периоду од 25 година. Шест дана касније, наведена Требињка дала је још једно своје дијете у најам и то ћерку Прибну да служи поменутог Пасквала (Čremošnik 1949:152-154).

Марта 1310. године Братуш Бутковић из Требиња, његова супруга и син Белое обавезали су се да служе 20 година код Петра Пулина (*Petro Pulino de Barulo*). У истом периоду Франческо Мангано уз уобичајене услове, набављао је слуге из Требиња које су се обавезале да ће служити у периоду од 20 година. Међутим и њих је као и претходно наведене препродао (Čremošnik 1949: 156-157, 161).

Дана 20. маја 1310. године Себастијан Томази Рубеи из Барија узео је служавку Милицу из Требиња на период од 10 година уз обавезу да је током назначеног времена издржава (Čremošnik 1949: 159).

Поред Франческа Мангана, Себастијана Рубеија, Николе Коста и Пасквала Јустија, слуге из Требиња набављао је и Пасквал Стефани. Он је узео за послугу читаву породицу из Требиња, која се обавезала служити на период од четири године, без икакве накнаде. У питању су Храноје Воштић, његова супруга Милица и син Мирослав. Наведена породица имала је само један услов и то да их не одваја једно од другога. Исте године 1. маја, држећи се договореног, Пасквал је цјелокупну породицу из Требиња уступио свом земљаку Влаху из Берлате (Čremošnik 1949: 157).

Радну снагу из Требиња набављао је и Руберто Петри. Јуна 1310. године, Станка из Требиња, уз пристанак оца Хранислава Радикнића, обавезала се да служи наведеног Италијана на период од десет година за издржавање и новчану накнаду у износу од 30 гроша. Нешто касније, муж и жена из Требиња, Хрватин и Милица Грубишић обавезали су се да служе годину дана наведеног Руберта Петровог, за плату од четири перпера (Čremošnik 1949: 159-160).

Само у једном дану 1310. године у дубровачком нотаријату шесторо Требињаца склопило је уговоре о служењу.[4]

И током 1311. године млада популација одлазила је из Требиња. Фебруара 1311. године *Leon Vitalis de Casandra* склопио је споразум са једним Требињцем да га служи 20 година.[5] Такође, и код његове ћерке Маргарите служавка је била из Требиња, која се обавезала да служи Маргариту 34 године само за издржавање.[6] Касније су двоје Требињаца, мајка ћерку а затим и отац сина дали у најам у Италију. Млада служавка из Требиња обавезала се

[4] DAD, Div. Not. I, f. 24-26 (3. XI 1310).
[5] DAD, Div. Not. I, f. 34 (13. II 1311).
[6] DAD, Div. Not. I, f. 35 (24. II 1311).

да ради код извјесног Бартоломеа на период од 10 година за издржавање и новчану накнаду од три перпера.[7]

Средином марта 1311. године, удовица покојног Радоја из Требиња дала је сина да служи Андреја Тезула. Истог дана је дала и ћерку да служи Италијана Анђела на период од 15 година за накнаду од три и по гроша.[8]

Од 15 до 20 марта 1311. године петоро Требињаца ступило је на службу код Италијана. Двоје слуга је имало обавезу да служи 12 година, док је код преосталих вријеме службе трајало 15, 18 и 20 година.[9] У истом периоду двије слушкиње из Требиња обавезале су се да раде код Италијана. Једна је служила шест година а друга цијели живот само за издржавање.[10]

Током априла 1311. године осморо Требињаца ступило је на службу код Италијана. Вријеме трајања њихове службе било је од осам до 25. година.[11]

Од маја до децембра 1311. године 10 Требињаца отишло је да служи Италијане, који су били из Барија, Берлате, Венеције, Трана и Монополија.[12]

Из претходно наведеног видимо да су табеларно приказане констатације нетачне да је 1311. године из Требиња у Дубровник отишло девет младића и дјевојка да раде као слуге и слушкиње (Dinić – Kneževič 1974б: 21).

Требињци су и 1312. године наставили са истом праксом. Од почетка јануара до средине марта 1312. године, свој родни крај напустило је 16 Требињаца и отишло да ради за издржавање и симболичну накнаду. Поред самосталног ступања у најам, у највећем броју уговора помињу се дјеца без родитеља и удовице из Требиња које дају своју малољетну дјецу у најам. Између осталих из Требиња се помињу: Првослава, ћерка покојног Радогоста, Драгош, син покојног Добреча, Љубоје покојног Ненада, Милуша покојног Ненада, Бела, кћи Драгињина, Павица, жена покојног Радосте, Првоје, син покојног Сланоја и многи други. Њихови послодавци били су Андро Санела, Перучо де Лубино, Миленези Ђовани, Франческо Мангано, Николо Коста, Дамиано Басо, Филипо Порпано, Николо Бруно, Матео и Франческо Панкари, Пауло Бартоломеи, Ђовани Ћано, Андреа Тарели, Блазио Августини, Анђело Бучинело, Алегрото Симеоне и други.[13]

[7] DAD, Div. Not. I, f. 34' (20. II 1311); f. 36' (1. III 1311).

[8] DAD, Div. Not. I, f. 39 (15. III 1311).

[9] DAD, Div. Not. I, f. 39-40' (15. III -20. III 1311).

[10] DAD, Div. Not. I, f. 42 (23. III 1311); f. 43' (25. II 1311).

[11] DAD, Div. Not. I, f. 46'-48' (23-25. IV 1311).

[12] DAD, Div. Not. I, f. 49' (6. V 1311); f. 50' (22. V 1311), f. 53 (10. VI 1311); f. 53 (14. VI 1311); f. 60 (22. IX 1311); f. 65 (31. X 1311); f. 68' (23. XI 1311); f. 69 (25. XII 1311); f. 69 (31. XII 1311).

[13] DAD, Div. Not. I, f. 71' (6. I 1312); f. 75 (29. I 112); f. 75 (31. I 1312); f. 76 (1. II 1312); f. 77'; f. 82 (26. II 1312); f. 84 (10. III 1312); f. 84' (13. III 1312);f. 86 (28.

Израчунато је да је за три године, од 1310. до 1312. године из Дубровника на Апенинско полуострво отишло да служи 529 особа (Gestrin 1996: 17).

Током прве три деценије XIV вијека на стотине становника из Требиња и околине у потрази за послом напустило је Требиње и запослило се код Италијана. Поред Италијана служили су Дубровчане, Задране, Улицињане и друге, што потврђују бројни сачувани документи, које овом приликом све није могуће предочити, а нијесу ни предмет разматрања.[14]

Италијани су у Дубровнику набављали слуге не само за себе већ и за своју родбину и пословне партнере, који су им понекад прецизно наводили какву слугу траже. Када је у питању женска популације, приликом наруџби у неким случајевима изглед није био пресудан већ здравље и снага, односно способност за рад. Такође је приликом потражње, понашање слуга, односно његова љубазност представљала основну карактеристику за препоруку. Интересантно је поменути да су приликом избора кућне послуге, газдарице и свештена лица избјегавали због оговарања млађе и лијепе жене, већ су тражили слушкиње старосне доби око 40 година (Pinelli 2008: 77).

Одавно је истакнуто да је 1325. године забиљежен масовни одлазак младе популације из дубровачког залеђа међу којима је било и становништва Требиња. Наведене године је у Италију отишло да служи 148 особа (Динић-Кнежевић 1995: 38). Међутим, нетачне су констатације да је 1325. године Требиње напустило осам особа које су у Дубровнику пронашли посао да раде као кућна послуга (Dinić-Knežević 1974б:21).

У поменутом периоду у Дубровнику је пословао Фирентинац Бонсињоре Филипи (*Bonsignoris Phylippi*) којег су писари на различите начине евидентирали (Пекић 2012: 132). Он је 6. фебруара 1325. године склопио споразум са Предишом Лугинићем из Требиња који му је дао у најам ћерку Радославу да га служи у периоду од шест година. Током назначеног времена, Фирентинац је Радослави обезбиједио издржавање док је њеном оцу Предиши на име њеног рада исплатио три перпера.[15]

III 1312);f. 86' (31. III 1312); f. 132 (24. XI 1312).

[14] DAD, Div. Not. I, f. 1' (18. II 1310); f. 6. (23. III 1310); f. 9 (6. IV 1310); f. 12 (18. V 1310); f. 12' (25. V 1310); f. 23' (3. XI 1310); f. 24-26 (3. XI 1310); f. 28 (7. I 1311); f. 33 (15. II 1311); f. 36 (1. III 1311); f. 42' (24. III 1311); f. 47' (9. IV 1311); f. 48' (15. IV 1311); f. 67' (19. XI 1311); f. 69 (29. XII 1311); f. 86' (3. IV 1312); f 87 (8. IV 1312); f. 133' (15. I 1313); Div. Not. II, f. 8 (5. II 1314); Div. Not. V, f.1' (12. IX 1324); f. 20' (18. XI 1324); f. 23 (26. XI 1324); f. 24 (12. XII 1324); f. 24' (14. XII 1324); f. 27' (17. I 1325); f. 37 (9. II 1325); f. 41 (26. II 1325); f. 51' (16. III 1325); f. 86' (30. IX 1325); f. 136' (19. X 1326); f. 156 (2. III 1327); f. 184' (5. V 1325); f. 200 (24. XI 1328); f. 204 (8. I 1329); f. 206 (27. I 1329); f. 236 (1. XII 1329) etc.

[15] Ego quidem Predixa Luginigh de Tribignam confiteor quod filliaum Radosclauam meum presentem et consencientem dedi posum et locavi et opera sua ad

Наредног дана у дубровачком нотаријату уговор о служењу склопила је Братослава, ћерка покојног Дражена из Требиња, са Бернардом из Кремоне. Братослава се обавезала да служи 20 година само за издржавање.[16]

Дванаест дана након претходно наведене, Тола, жена покојног Степоје из Требиња, дала је у најам ћерку Лелу да служи двојицу Фирентинца и то Ђованија Гибертија и Петра Бандинија, на период од 12 година. Фирентинаци су се обавезали да ће служавку Лелу издржавати и за њен рад јој исплатити четири перпера.[17]

Родитељима који су давали малољетну дјецу у дугогодишњи најам није било нимало лако. Најважније је било да им дјеца преживе, надајући се да ће се кроз живот некако се снаћи и вјероватно поново видјети.

У каквом је социјалном положају био један дио становништва средњовјековног Требиња сликовито свједочи и уговор датиран 20. фебруара 1325. године, када је Прибна, ћерка Милена Радобића из Требиња, уз сагласност њеног оца обавезала да служи осам година код Петра Контаранија из Венеције из области Свети Патерниан (*Petro Contarani de Venete de contrada Sancti Paterniani*). ***Прибна је имала обавезу да Млечанина служи за издржавање и новчану накнаду од три перпера.***[18]

Након што је ћерку Прибну дао у најам у Венецију, њен отац Милен идући дан је сам ступио у најам и отишао да служи у Бари на период од 15 година за издржавање и минималну зараду од два перпера.[19]

Током марта 1325. године петоро Требињаца ангажовано је да раде код Италијана. Један од њих обавезао се да служи 18 година Јакоба Рока из Транија.[20]

Наредног дана, Богоје Радостић из Требиња обавезао се да служи 25 година код раније помињаног Фирентинца Бонсигнора Филипова за издржавање и новчану накнаду у износу од 30 гроша.[21] Неколико дана касније,

standum ad sex annos proxime venturos cum Bonosignore Phillipi Florentia pro yperperus III..Div. Not. V,f. 35' (6. II 1325).

[16] Ego quidem Bratosclaua fillia condam Draxeni de Tribigna... .DAD, Div. Not.V, f. 35' (7. II 1325).

[17] Ego quidem Tolla uxor condam Stepoe de Tribigna… .DAD, Div. Not. V, f. 39 (19. II 1325).

[18] Ego quidem Pribna fillia Milenum Rodobigh de Tribigne... .DAD, Not. V, f. 39' (20. II 1325).

[19] Ego quidem Milani Radobigh di Tribigna.DAD, Div. Not. V, f. 40 (21. II 1325).

[20] DAD, Div. Not. V, f. 42' (4. III 1325).

[21] Ego quidem Bogoe Radostigh de Tribigne...confiteor quod dedi et locaui ad standum cum Bonosignor Phillipi de Florencia hinc viginti quinque annos proxime venturos...DAD, Div. Not. V, f. 43 (5. III 1325).

Миладин покојног Обрада из Требиња обавезао се да служи код Анђела из Барија само за издржавање. Договорени период службе био је 15 година.[22] Два дана иза поменутог Миладина, Првослава, ћерка покојног Велоја из Требиња, у Дубровачком нотаријату склопила је споразум и обавезала се да служи послодавца из Барија на идентичан временски период као и претходни, само за издржавање.[23]

Поред Италијана, Требињци су служили и код пословних људи из тзв. Романије (Византије). Храноје покојног Прибена из Требиња обавезао се да служи 10 година Ђорђа из Кларенце.[24]

О економско-социјалном положају једног дијела становништва Требиња свједочи уговор Раде ћерке Добромира из Требиња, која се обавезала уз пристанак њене мајке да служи доживотно само за издржавање.[25]

Априла 1325. године Драгослава Љубојева из Требиња обавезала се Ђованију из Барија да га служи четири године а он да јој обезбиједи смјештај, храну и одијевање.[26]

Средњовјековним слугама и служавкама из Требиња послодавци су били најчешће из Барија. У наведено мјесто отишла је да служи једну госпођу, Богиша ћерка покојног Доброхвала из Требиња, уз пристанак мајке Милице, на период од 12. година, за издржавање и новчани износ од 2 перпера.[27]

Дана 5. маја 1325. године Вито Ђовани склопио је споразум са Братовецем из Требиња, који му је дао сина да га служи 15. година за издржавање и новчану зараду од четири перпера.[28]

Радослав, син покојног Радомисла из Требиња, јула 1325. године обавезао се служити некога Рајмунда на период од пет година, за становање, храну и одијевање.[29]

Августа 1325. године, Вела, ћерка покојног Прибена из требињског села Кочеле (*Vella fillia condam Pribena de Trebigne de Coçele*), служила је четири године Нићифора из Равене. Поред издржавања, цијена њеног рада износила је три перпера.[30]

[22] DAD, Div. Not. V, f. 46 (9. III 1325).
[23] DAD, Div. Not. V, f. 47' (11. III 1325).
[24] DAD, Div. Not. V, f. 46' (10. III 1325).
[25] DAD, Div. Not. V, f. 54' (21. III 1325).
[26] DAD, Div. Not. V, f. 58 (1. IV 1325).
[27] DAD, Div. Not. V, f. 66' (5. V 1325).
[28] DAD, Div. Not. V, f. 71 (21. V 1325).
[29] DAD, Div. Not. V, f. 76 (9. VII 1325).
[30] DAD, Div. Not. V, f. 81' (20. VIII 1325).

И у каснијем периоду помињу се Требињци као слуге пословних људи из Равене. Доброслава служавка из Требиња обавезала се да ради 15 година код Марина из Равене за издржавање и новчану зараду од 30 гроша.[31]

У Италију је одлазило да служи становништво из Врма и Клобука код Требиња (Пекић 2014: 78). Једна од њих била је извјесна Стојна која је служила три године.[32]

Крајем 1327. године један Требињац обавезао се да служи Италијана у периоду од шест година за издржавање и накнаду од 2 перпера.[33]

И наредне 1328. година Требињци су одлазили да служе Италијане. Нека Требињка обавезала се служити 10 година за издржавање и три перпера.[34]

Исте године Станиша, син покојног Величка из Требиња, служио је 12 година за издржавање, без новчане накнаде. Његов послодавац био је *Paulo de Dragole de Barulo*.[35]

Кола Марчиоте (*Colla Marçiotte de Barulo*) узео је слугу из Требиња који се обавезао служити за храну и издржавање у периоду од 10 година.[36]

Током прва два мјесеца 1330. године, троје слуга из Требиња ступило је на службу код Италијана. Једна од њих се обавезала да служи 5 година за издржавање и новчану накнаду од 3 перпера и три гроша.[37]

Фебруара 1330. године слушкиња из Требиња отишла је да служи у Котрон на период од осам година за издржавање.[38] Њена земљакиња обавезала да служи код Анђела Ђорданија (*Angel filio Jordani de Barulo*) на период од седам година.[39]

У својству слуге забиљежен је и Радоје Гојановић из Требиња, који је служио двије године за издржавање и 12 перпера.[40] У истом периоду, Боља Милокнић из Требиња дала је ћерку за служавку, на период од седам година. Поред издржавања имала је и новчану накнаду од четири перпера.[41]

---

[31] DAD, Div. Not. V, f. 153' (13. II 1327).
[32] DAD, Div. Not. V, f. 211 (3. III 1329).
[33] DAD, Div. Not. V, f. 174' (17. XII 1327).
[34] DAD, Div. Not. V, f. 178' (17. II 1328).
[35] DAD, Div. Not. V, f. 201 (19. XII 1328).
[36] DAD, Div. Not. V, f. 214 (27. III 1329).
[37] DAD, Div. Not. V, f. 249 (24. I 1330).
[38] DAD, Div. Not. V, f. 253 (7. II 1330)
[39] DAD, Div. Not. V, f. 257 (14. II 1330).
[40] Radoy Goyanouich de Tribigna. DAD, Div. Not. VII, f. 6 (15. II 1352)
[41] Bogla Milochnich de Tribignam. DAD, Div. Not. VII, f. 11' (13. IV 1352)

Априла 1370. године Радослава, ћерка покојног Драгослава Јегуљића из Требиња, била је сагласна да њена ћерка Тврдича постане служавка и да служи у периоду од 20 година.[42]

Седамдесетих година XIV вијека као слуге из Требиња помињу се извјесни Иваниш који је служио ковача Бартоломеа шест година и Новак Брајковић.[43]

И у XV вијеку становништво из Требиња одлазило је на рад код Италијана. На темељу склопљених уговора стиче се утисак да је положај послуге у XV вијеку био незнатно повољнији. За разлику од претходног периода, послодавци поред уобичајене обавезе да слугама обезбиједе становање, храну и одијевање, готово редовно исплаћују и новчану зараду и за краћи временски рок службе. Нијесмо пронашли ниједан уговор у којима се слуге обавезују да раде бесплатно, до краја живота, као што је то био случај у претходном периоду. Такође, вријеме службе не прелази 20 година, као што је било раније.

Међу првим Требињцима који су запослење пронашли код Италијана у XV вијеку био је Радослав Прибиловић. Он се, уз уобичајене одредбе, уговором обавезао да служи годину дана код Антонија Занелија из Трана (*Anthonio Zaneli de Trano*). По обичају, Радослав се Антонију обавезао да му чува и пази имовину, док је Антоније њему на име служења обезбиједио становање, храну, одијевање и новчану накнаду у износу од четири гроша.[44]

У својству слуге у град Трани отишао је да служи и Богослав Радичевић из Требиња, који је јула 1408. године склопио споразум са Донатом Бартоли. Богослав из Требиња обавезао се да служи Доната годину дана, с тим да му Донат током назначеног времена обезбиједи становање, храну и одијевање и на крају службе новчану накнаду у износу од једног златног дуката.[45]

Неколико дана касније, тачније 21. октобра 1411. године са истим Италијаном Донатом Бартолијем из Транија уговор о служењу склопио је Радак Рајковић из Требиња. Вријеме његове службе износило је двије године.[46]

---

[42] Radoslaua filia condam Dragoslaua Yegulich de Tribigna. Div. Not. IX, f. 6' (6. IV 1370).

[43] Nouach Braychouich de Tribinio. Div. Not. IX, f. 70' (27. II 1373); f. 220 (24. XI 1379).

[44] Radoslaus Pribilovich de Tribino. DAD, Div. Not. XI, 10' (16. IV 1402).

[45] Bogoslauus Radichieuich de Tribino. DAD, Div. Canc. XXXVIII, f. 14' (4. VII 1408).

[46] Radach Raychouich de Tribigna. DAD, Div. Canc. XXXVIII, f. 218 (21. X 1411).

Дана 5. априла 1413. године Добрие Драженовић из Требиња обавезао се нотару Александру из Марке да ће га служити наредних пет година. Александро је обећао Требињцу да ће му поред становања, хране и одијевања, на крају службе исплатити три златна дуката.[47]

У Италији је отишао да служи и Руско, син покојног Богавца Саркића из Требиња. Он је склопио уговор 4. марта 1415. године обавезавши се извјесном кнезу Стефану, сину покојног Николе, да код њега служи осам година, за издржавање и плату од једног златног дуката.[48]

Фебруара 1417. године, Гојсавус Грубачевић из Требиња у најам је дао свога брата Гојака, који је имао око 16 година. Његов послодавац био је Млечанин Петар Померано, син покојног Августина. Гојак је имао обавезу да служи и пази имовину послодавца Петра, који се обавезао да ће га хранити и одијевати, а на крају службе исплатити четири златна дуката.[49]

Након покретања мануфактурне производње тканина у Дубровнику, појавила се већа потреба за радном снагом. Тако је код покретача производње, сукнара Петра Пантеле из Пјаћенце, запослење пронашло и становништво Требиња. Дана 8. новембра 1417. године Петар Пантела склопио је уговор са Матком Цитановић из Требиња како је одавно забиљежено (Roller 1951: 44). Међутим, Матко се презивао Витановић. Он је са Петром Пантелом постигао договор да код њега ради четири године. Договорили су се да Пантела плаћа Матку само радне дане. Цијена Матковог дневног рада износила је три гроша.[50] Овај уговор није испоштован, већ је прекинут прије истека четири године, јер је августа следеће године Матко Витановић регистрован као бивши слуга Петра Пантеле.[51]

Код сукнара Петра Пантеле пронашао је посао Радован Групчић из Требиња. Договорили су се да Радован ради у Петровој сукнарској радионици у периоду од годину дана.[52] Цијена Петровог рада износила је један и по грош за првих седам мјесеци, а два гроша за осталих пет мјесеци (Динић-Кнежевић 1970: 98).

---

[47] Dobrie Drasienouich de Tribigna. DAD, Div. Canc. XXXVIII, f. 311' (5. IV 1413).

[48] Ruscus filius condam Bogaucii Sarcich de Tribino. DAD, Div. Not. XII, f. 77 (4. III 1415).

[49] Goisavus Grubazeuich de Tribigna . locavit Goiachum fratrem. DAD, Div. Canc. XLI, f. 83 (18. II 1417).

[50] Matchus Vitanouich de Tribigna legitimio etati. DAD, Div. Canc. XLI, f. 158' (8. XI 1417).

[51] DAD, Div. Canc. XLI, f. 281 (14. VIII 1418).

[52] Radouan Grupcich in de Tribigne locavit se et opera sua hinc ad unum annum proxime futuros cum Petro Pantella promientes. DAD, Div. Canc. XLIII, f. 61 (14. XII 1424).

За разлику од многих наведених, Радован Групчевић из Требиња био је оспособљен да ради у процесу производње сукна. Такође, његов земљак из Требиња Божидар Глегијевић, који се настанио у Дубровнику био је ткач по занимању.[53] Марта 1425. године Божидар је изнајмио разбој са свом опремом, да ради по налогу Петра Пантела, који се обавезао да ће му откупити свако изаткано сукно (Динић-Кнежевић, 1970, 98).

У документима су често истакнуте године старости слуга.[54] Уколико се радило о малољетним особа (*etatis non legitime*), онда су уговоре склапали њихови родитељи или старатељи и били одговорни за њихово понашање. Насупрот томе, Милорад Милотинић из села Зачуле код Требиња био је пунољетан (*homo legitime etatis*) и самостално је доносио одлуку. Он се обавезао да служи три и по године код Нијемца Вивлда Христофоровог из Келна (*pro annis tribus in mediate ad standum cum Viualdo Theothonico condam Hristophori de Colonia*). Поред издржавања, за трогодишњу службу Вивалдо је Милораду исплатио 15 перпера.[55]

Поред Вивалда Хиристоферовог у Дубровнику је дјеловао сукнар Јохан Баптиста из Келна (Динић-Кнежевић 1980: 127). Његова супруга Бланка склопила је споразум са Радојем Божитковићем из Требиња који је имао око 16 година, да је служи у периоду од три године. И ако је Требињац према тадашњем времену био пунољетан за његово понашање јемчио је Прибитко Бољојевић из Требиња.[56]

Да су јемци сносили одговорност за поступке слуга свједочи чињеница, да је због бјежања од послодавца 14-огодишњег дјечака његов отац који је био гарант затворен (Динић-Кнежевић, 1980: 127).

Када су у питању послодавци, иако су се писмено обавезивали да ће слуге издржавати и према њима хумано поступати, у архивској грађи сачувани су искази супротни тим одредбама, попут отпуштања без плате и разног злостављања (Самарџић 1948: 76).

Иако је званично законом било забрањено, како у Дубровнику тако и у Италији, господари су слушкиње масовно употребљавали као наложнице и многе од њих су рађале незаконити дјецу (Пекић 2010: 198).

---

[53] Bosidar Gleglieuich de Tribigna habitator Ragusi. DAD, Div. Canc. XLIII, f. 99' (7. III 1425)

[54] Radouan Goyssaglich de Tribigna etatis XIIII annorum. DAD, Div. Canc. XLI, f. 171 (8. X 1417); Ostoia Braianouich de Podgliva de Tribigna homo Ostoie Posnanouich etatis annorum XXVIIII. DAD, Div. Canc. XLIII, f. 91' (21. II 1425).

[55] Milorad Milotignich de Zaççula. DAD, Div. Canc. XLI, f. 271 (22. VII 1418).

[56] Radoe Bositchouich etatis annorum XVI vel circa de Tribigne locauit se et operas suas Blanche uxor Iohannis Baptiste presentis et conducentis pro annis tribus proxime futures. DAD, Div. Not. XV, f. 192' (27. III 1428).

Поред дугогодишњег служења становништво средњовјековног Требиња остваривало је зараду и на друге начине. Наиме, од 1417. до 1427. године на служби у Дубровнику на мјесту канцелара био је Ђовани Баптиста из Ферма. Поред дужности канцелара истакао се и у другим разним пословима, о чему су остала сачувана писана свједочанства (Маликовић 1995: 456). Дубровачки канцелар Баптиста из Ферма 27. априла 1427. године склопио је уговор са Богданом Балетићем из Љупкова код Требиња. Договорили су да Богданова супруга Будислава доји годину дана његову ћерку. Уговорена цијена износила је 9 перпера, с тим што је Ђовани за шестомјесечни период унапријед исплатио Богдану четири перпера (Куртовић 2012: 242).

Као у XIV тако и у XV вијеку, многи Требињци служили су поред Италијана и Дубровчана и пословне људе из разних крајева о чему свједоче сачувана бројна документа. Знаменити Б. Храбак пребројао је 59 уговора из друге половине XV вијека, а односе се на младу популацију која је напустила Требиње и отишла да служи и изучава занате (Б. Храбак 2003: 150). Међу њима били су Вукашин Божидаревић и Радован Раисалић из села Кочеле, који се обавезао да служи у временском периоду од пет година.[57]

Као што смо раније поменули, слуге су имале обавезу да са својим послодавцем иду на пут и да их служе у мјесту њиховог боравка, у Србији, Бугарској, Италији и слично. Тако је 25. марта 1437. године, Љубна, ћерка Прибоја из Требиња склопила споразум са Дубровчанином Петром, који је по занимању био морнар а живио је у Сиракузи. Она је имала обавезу да служи Петара пет година, за становање, храну, одијевање и годишњу зараду у износу од једног златног дуката.[58]

У наведеном периоду из Требиња и сусједних села готово перманентно је одлазила млада популација. Требиње су напустили између осталих: Раденко син Богдана Милтошевића, Богета, син Милобрата, Радовин Радојковић, Радован Гојсалић, Вукашин Љубетковић, Ђуро Брајковић, Бокета Миобратовић, Мирко Богосалић, Радич Прибисалић, Радин Рачић, Добрашин Припковић, Вукосав син Радославе Остојине, Влатко Будисалић, Радован Богуновић и многи други.[59]

[57] DAD, Div. Not. XXXVIII, f. 36 (23. III 1453); f. 42' (20. IV 1453).

[58] Gliubna filia Priboe de Tribigna. DAD, Div. Not. XXI, f. 124 (25. III 1437).

[59] Bogetta filius Milobrata Dragoseuich. DAD, Div. Not. XI, f. 13 (30. IV 1402); Radencho filius Bogoslaui Miltosseuich. Div. Not. XI, f. 29' (14. XI 1402); Исто, f. 43' (12. III 1403); Исто, f. 92 (5. XI 1404); Исто, f. 100 (1. III 1405); Исто, f. 122 (13. VII 1405); Mircho Bogosalich Div. Canc. XXXVIII, f. 31' (10. X 1408); XLI, f. 67' (14. I 1417); Исто, f. 140' (22. VII 1417); Исто, f. 171 (8. X 1417); Vochassinus Gliubetchouich. Div. Not. XX, f. 183' (23. II 1436); Giurchus Braichouich. Div. Not. XX, f. 251 (3. VI 1436); Bocheta Miobratouich. Исто, XXI, f. 129 (6. IV 1437); Исто, XXIII, f. 18' (15. III 1439); Исто, XLI, f. 100' (31. I 1457); Исто, XLII, f. 10 (8. XI 1458); Исто, f. 19' (22.

У књигама Дубровачког нотаријата и канцеларије налазе се бројни уговори о служењу у којима се помињу многе особе без наведеног мјеста поријекла. Међу њима вјероватно има и Требињаца, тако да укупан и егзактан број није могуће утврдити.

Половином XV вијека у Дубровнику је боравио Карлуђо Заруло из Манфредоније. Он је од свог земљака Луциуса де Матуло из Манфредоније добио налог да му набави слугу. Карлуђо је пронашао Брајка Рачића из Требиња и са њим склопио уговор 3. јуна 1453. године, којим се Брајко обавезао да ће у временском периоду од три године служити поменутог Луција. Током наведеног периода Брајко ће становати код свога послодавца, пазити и чувати његову имовину. Након истека три године, Луцио ће на име служења исплатити Брајку осам перпера.[60] Истога дана, на исти начин и временски период, за рачун истог послодавца ангажован је још један и то Радоња Ратковић из сусједног мјеста у Требињу. Готово све је идентично договорено као и у уговору са Брајком, с тим што је цијена Радоњине службе била један перпер мања од Брајкове и износила је седам перпера.[61]

У документима се помињу и слуге из мјеста Зубци, које су служиле Италијане. Иако изричито није наведено, највјероватније да се ради о познатом мјесту крај Требиња. Почетком 1454. године, Петко Радосалић из Зубаца, био је сагласан да његова ћерка Гледна постане служавка Рафаелу де Флорио из Манфредоније. Вријеме њене службе износило је 12 година.[62]

Нема никакве сумње да су гладне године узроковале да родитељи како своју дјецу тако и себе запошљавају као најамне раднике на дугогодишњи период само за издржавање.

Поред одласка на служење, забиљежен је и случај продаје дјетета из Требиња у Италију. Наиме, Иван де Бонониа, становник Светог Севера, није могао да има потомства, па је 1454. године усвојио двогодишњег дјечака Тому из Требиња. Приликом склапања уговора, Иван се обавезао Томиној мајци Бјелослави да ће дјечака пазити и васпитавати као сопственог сина. Са друге стране, мајка се морала одрећи сопственог дјетета уз обавезу да га никада неће тражити и да га мора сматрати Ивановим сном (Kurtović: 2012: 246-247).

Поред наведених, у другој половини XV вијека у Апулији и на Сицилији у својству слуга радили су Живана, ћерка Грубача и Радоје Радичевић, обоје из Требиња (Спремић 1971: 288).

XI 1458), etc.

[60] Braychus Razich de Tribigne. DAD, Div. Not. XXXVII, f. 73' (3. VI 1453).

[61] DAD, Div. Not. XXXVII, f. 74 (3. VI 1453).

[62] Rafael Nicolay de Florio de Manfredonia conduxit et achordauit Gledna filia Petchi Radossalich de Xubzi. DAD, Div. Not. XXXVIII, f. 194' (26. I 1454).

У једној тужби датираној 10. маја 1456. године која се односи на крађу разних тканина у Требињу помиње се Стана, служавка Анђела Фирентинца.[63]

Почетком марта 1465. године Гуљељо из Ортоне узео је за слугу Радослава Милушевића, уз сагласност његовог оца Милуша Загорчића из Требиња. Договорени период служења износио је осам година. Према уговору, Радославу је по обичају био обезбијеђен стан, храна, одијевање и на крају службе новчана накнада у износу од 12 златних дуката. Истога дана са истим послодавцем из Ортоне поменути Милуш Загорчић из Требиња, склопио је је још један уговор о служењу. Овога пута унајмио је ћерку Владиславу да служи поменутог Гуљеља 10 година.[64]

Исељавање становништва из Требиња настављено је и у каснијем периоду. У првој половини XVI вијека око 120 житеља напустило је Требиње, чему ћемо пажњу посветити другом приликом.

На крају је неопходно истаћи да питање о миграцијама становништва из средњовјековног Требиња није до краја исцрпљено. Овај рад представља само један дио ширег процеса који траје вјековима, што потврђује и позната изрека: „Херцеговина цијели свијет насели а себе не расели“.

Извори

Архивска грађа

Državni arhiv u Dubrovniku (DAD):

Diversa Notariae (Div. Not.) I (1310-1313); II (1314-1317); V (1324-1330); VII (1352-1358); IX (1370-1379); XI (1402-1408); XII (1413-1419); XV (1426-1428); XX (1435-1436); XXI (1436-1438); XXIII (1439-1440); XXXVII (1452-1453); XXXVIII (1453-1454); XLI (1456-1457); XLII (1458-1459); XLIX (1465-1467); LXVIII, (1488-1489).

Diversa Cancellariae (Div. Canc.) XXXVIII (1408-1413); XLI (1416-1418); XLIII (1424-1426); XLV (1428-1429); LXXXV (1500-1502).

Lamenta de foris (Lam de for.) XXXII (1456-1458).

---

[63] Staniza fontesca Angeli Florentinum. DAD, Lam de for. XXXII, 39’ (10. V 1456).

[64] DAD, Div. Not. XLIX, f. 86 (2. III 1465).

Објављени извори и литература

Bettarini 2012: F. Bettarini, Mercanti fiorentini e artigiani pratesi a Ragusa (Dubrovnik) nel XV secolo „*Mercatura è arte*" *Uomini d'affari toscani in Europa e nel Mediterraneo tardomedievale* (cur. L. Tanzini – S. Tognetti), Roma: Viella, 97-114.

Budak 1984a: N. Budak, Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovjekovnim društvima na istočnom Jadranu, Zagreb: *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 17, Zagreb, 5–34.

Budak 1984б: N. Budak, Trgovina radnom snagom na istočnom Jadranu, Zagreb: *Historijski zbornik*, XXXVII (1), Zagreb, 105-138.

Vinaver 1953: V. Vinaver, *Trgovina bosanskim robljem tokom XIV vijeka u Dubrovniku*, Dubrovnik: Anali Historijskog instituta 2, Dubrovnik, 125–147.

Gestrin 1996: F. Gestrin, Suženjstvo – prisilna migracija Slovanov v Italijo, Ljubljana: *Zgodovinski časopis*, letnik 50, štavilka 1 (102), Ljubljana, 11-20.

Динић 1967: М. Динић, *Из Дубровачког архива*, књ. III, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа III одељење, књига XXII, Београд: Српска академија наука и умјетности.

Динић – Кнежевић 1970: Д. Динић – Кнежевић, Петар Пантела – трговац и сукнар у Дубровнику, Нови Сад: *Годишњак Филозофског факултета* XIII/1, Нови Сад, 87-144.

Динић – Кнежевић 1973: Д. Динић – Кнежевић, Прилог проучавању миграција нашег становништва у Италију током XIII и XIV века, Нови Сад: *Годишњак Филозофског факултета* XVI/1, Нови Сад, 39-62.

Динић – Кнежевић 1974а: Д. Динић – Кнежевић, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*, Београд: Српска академија наука и уметности.

Dinić – Knežević 1974б: D. Dinić – Knežević, Migracije stanovništva iz bližeg zaleđa u Dubrovnik u XIV veku, Beograd: *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-2, Beograd 1974, 19-40.

Динић – Кнежевић 1980: Д. Динић – Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд: Српска академија наука и уметности.

Динић – Кнежевић 1995: Д. Динић – Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Нови Сад: Српска академија наука и уметности огранак у Новом Саду; Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за историју.

Živković, 1976: P. Živković, Mletačka trgovina bosanskim robljem u srednjem vijeku, Sarajevo: *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine,* XXI-XXVII, Sarajevo, 51-58.

Kurtović 2012: E. Kurtović, Najmljeno dojenje i odgoj napuštene djece u Dubrovniku i dubrovačkom zaleđu u razvijenom srednjem vijeku, Sarajevo: *Prilozi* 41, Sarajevo, 225-237.

Маликовић 1995: Д. Маликовић, *Дубровник и Анконска Марка 1420-1620*, Приштина: НИП „Нови свет“

Origo 1955: I. Origo, The Domestic Enemy: The Eastern Slaves in Tuscany in the Fourteenth and Fifteenth Centuries, *Speculum*, XXX, No. 3, Cambridge, 321-366.

Пекић 2010: Р. Пекић,Учешће Фирентинаца у балканској трговини робљем и послугом, Косовска Митровица: *Зборник радова Филозофског факултета XXXIX*, Косовска Митровица, 189-202.

Пекић 2012: Р. Пекић, *Фирентинци на Балкану 1300-1600*, Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Пекић 2014: Р. Пекић, Врм и тврђава Клобук од најранијих помена до пада под Турску власт, у: Р. Пекић (ред.), *Клобук кроз историју*, Требиње: Музеј Херцеговине, 75-97.

Pinelli 2008: P. Pineli, Od Dubrovnika do Firence: Bilješke o novačenju posluge u 15. stoljeću, Zagreb-Dubrovnik: *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 46, Zagreb-Dubrovnik, 65-80.

Roller 1951: D. Roller, *Dubrovački zanati u XV. i XVI. stoljeću*, Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti.

Самарџић 1948: Р. Самарџић, Подмладак дубровачких трговаца и занатлија у XV и XVI веку, Београд: *Зборник студентских стручних радова*, Београд, 64-78.

Solovjev 1946: A. Solovjev, Trgovina bosanskim robljem do godine 1661., Sarajevo: *Glasnik Državnog muzeja*, nova serija, knj.1, Sarajevo, 139-164.

Спремић 19971: М. Спремић, *Дубровник и Арагонци (1442-1495)*, Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије.

Фејић 1981: Н. Фејић, Трговина босанским робљем у Барцелони крајем XIV и почетком XVвека, Београд: *Историјски часопис XXVIII*, Београд, 27–48.

Храбак 2003: Б. Храбак, *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, Књ. I, Београд 2003: ауторово издање.

Čremošnik 1949: G. Čremošnik, Izvori za istoriju roblja i servicijalnih odnosa u našim zemljama srednjega vijeka, *Историјско –правни зборник* I, Сарајево, 147-162.

Radmilo B. Pekić
University of Priština with temporary head-office
in Kosovska Mitrovica, Faculty of Philosophi

POPULATION OF TREBINJE WORKING FOR THE ITALIANS˙ IN THE FOURTEENTH AND FIFTEENTH CENTURIES

Summary

Migration from the territory of contemporary Herzegovina was a long-lasting process caused by difficult living conditions. In medieval times it was directed toward Dubrovnik. Most people came from neighbouring Trebinje in Dubrovnik, and with whose inhabitants they remainedin everyday business contact.

In the XIV and XV centuries, some citizens from Trebinje went to the neighbouring town under the Srđ hill to find any kind of job to survive. Male and female citizens worked as servants and maids and they did the jobs the slaves used to do in the past. Some of them served in Dubrovnik and others went to work in Italy, due to a huge demand for jobs.

In the first part of the XIV century, wage workers from Trebinje worked for 10-30 years, without financial compensation andonly for substinence. Parents sent their children to work as wage earners.There are some records that entire families from Trebinje went to Italy to work as wage earners.

In the XV century, the position of wage earners was improved to a certain extent.They made contracts of service for a shorter period of time, receiving financial compensation for their work. They served Italian businessmen in Dubrovnik, but also in various Italian cities, such as Venice, Florence,Rovenna, Manfredonia, Ferno, Trani, Berlato, Otranto, Bari, Sicily, and others. They did the same practice in the XVI century.

Александар М. Петровић,[1]
Универзитет у Приштини,
Филозофски факултет у Косовској Митровици

УДК 37.013.7337.017
DOI 10.7251/RAD1715201P
Оригинални научни рад

О ОДГОВОРНОСТИ ФИЛОСОФИЈЕ ЗА СЛОБОДНО ВАСПИТАВАЊЕ

Апстракт: *Философска паидеја полази од идеје слободног човека и његове способности одупирања падовима у ропска стања духа кроз размишљање о стварима, њихов дијалектички дискурс, или кроз критичко мишљење. Оно подразумева и вољни отпор умности као негативност која се консолидује и у мењању друштвених прилика, када се покаже да са њима не стоји најбоље. Са говором о подршци само оним пројектима и акцијама које доносе непосредну корист и профит, ваља да се има у виду и то, да ниједан извор профита није вечан ни лишен утицаја на друштвене дисбалансе, тако да изградња човечности којом је заокупљена философска паидеја и фундаменталне научне дисциплине, утичу као регулациони елемент модерног живота на карактер његове равнотеже. Ма како на први поглед деловало контрапозитивно, усклађивање слободе људскости са поделама у друштву, где посебни позиви одговарају основним могућностима људског постојања, немогуће је без рефлексије или традиционалног школског образовања овладавање појмовима, а самим тим и стицања икаквог целовитог увида о правим могућностима. Његово стицање трасира и онај пут који води до идентификација свега онога што човека чини слободним бићем, а епоху у којој живи значајном.*

Кључне речи: *Слобода, Појам човека, Образовање, Друштвена криза, Критичко мишљење.*

Слободна усвајања знања почивају на начелима образовања, а сви облици школства подразумевају их за изграђивање личности и стасавање духа. До духовно-моралне форме тако се долази посредовањем образовних вредности, које потичу из античко-хришћанске традиције, упућујући на овладавање резултатима до којих су доспеле нововековне науке. Детериминишући савремени свет, оне условљавају легитимност исказа савременог човека, који остаје пред њима обавезан, у немогућности да пренебегне елементарна знања научне компетенције у односу своје епохе према реалности. Међутим, уско постављање прагматичних циљева, које прожима физикални оквир природнонаучних и математичких сазнања ширених на разне примењиве моделе посматрања, захтева и обраћање наслеђу и живим импулсима који допиру из прошлости, ради њиховог проширивања.

[1] aleksandarpet1@gmail.com

Предање старих Грка је везано за говор о слободи и суштини образовања, јер је ту успостављена жива аналогија структуре душе појединца и структуре државе, с обзиром на структуру космоса. Грци су упорно изграђивали свој однос са светом, а философи су се међу њима разликовали по томе што су у свему што се дешава препознавали законитости којима све ствари, сва бића у космосу, могу да буду подложна. Космолошки поглед смењивао је антрополошки, када се на човека гледало као на `равнало` свемира према структури човека. Упркос свођењу и на меру свега што јесте (не толико на човека појединца, са субјективним својствима, колико као на родно биће уопште са духовним својствима), ова двострука примена је продубљивана све до његове мисаоне суштине.[2]

Ни у савремености човечност не би ваљало да буде нека огољена празна општост, будући да она и није нека посебна животна форма одређена позивом, него самосадржавајући појам са унутрашњом сврхом која се достиже. Утолико, када се данас говори о подршци само за оне пројекте и акције које доносе непосредну корист и профит, а имамо ли у виду да ниједан извор профита није вечан ни лишен утицаја на друштвене дисбалансе, тада изградња човечности којом је заокупљена философска паидеја и нега фундаменталних научних дисциплина, чине регулациони елемент модерног живота као фактор његове равнотеже. Ма како на први поглед деловало контрапозитивно, усклађивање људскости са поделама у друштву, где посебни позиви одговарају основним могућностима људског постојања, немогуће је без рефлексије или традиционалног школског образовања које подразумева овладавање појмовима.

За традиционално образовање везује се одређена количина знања коју је потребно усвајати, а она не сачињава релативне квантуме и неодређена `знања без граница`, која су нужно фрагментарна са симптомима презасићености појединачним, тако да одају утисак да су поседници целине. Са тиме би се заправо уклањао разуман приступ, који би уступао место цинизму скривених интереса, што у себи гаји жељу да овлада и искористи могућ-

[2] Антрополошко знање о душевним карактеристикама човека одређивало је и позније његову ипостас или сопственост, устројство или укупни склоп преко обраћања његовој унутрашњости, са знањем да се: «тврди да се мора делати и говорити оно што ће *човеку унутар оног човека* дати највећу снагу и владарску моћ над оном многоглавом животињом. – ὅθεντοῦ ἀνθρώπου ὁ ἐντὸς ἄνθρωπος ἔσται ἐνκρατέστατος.» (Платон (1976), *Држава*, Београд: БИГЗ, стр. 291. – *Platonis opera* (1978), TomusIV /*Respublica*/, rec. Brev. And. Crit. Instr. Ioannes Burnet, Oxonii: Etyp. Claredoniano, 589b1) Уобичајено се ово сопство или психофизиолошки састав касније именује и као личност. Зато, према Платону, «слободан човек не сме ни једну науку изучавати ропски – рекох – Јер телесни напори, чак и кад се врше насилно, не чине тело нипошто горим, док се у души не задржава никакво наметнуто знање /τὸν ἐλεύθερον... βίαιονοὐδέν ἔμμονονμάθημα/.» (*исто*, 536e1-4.)

ност човекове трапавости, или пак несмотрености. Како се у начелу право на грешке држи за оправдано, трапавост и несмотреност припадају самом послу који се обавља. Пометња, међутим, наступа са политизовањем сазнања и кокетовањем са полуобразованошћу,[3] која је узела толико широког маха, да и сама нововековна наука њима бива њима инфицирана, услед слабог имунитета постигнутог кроз губљење везе са уметношћу, религијом и философијом. Чињеница је да се наша веза са реалношћу успоставља првенствено с обзиром на науку (психо-физикализам), на којој почива и установљивање модерне технологије. Будући да са техничким прогресом нараста и друштвено богатство, спретност убацивања ствари које ће да заинтересују тржиште и њихов пласман добија посебну цену. Са тиме постају одлучујућа знања која потискују у други план уобичајена знања и вештине, а културни сектор избацују из орбите. С таквим приматом уметност, религија и философија постају све више антикварни модели који се тешко сналазе у времену које је наступило. Преовладавање идеје власти (приватизујућег поседништва), ма колико била узурпаторска по уобичајене људске праксе, добија своју погонску снагу. Шта би значило овлашћење на `сналажење` или употребу `практика моћи`, ако не надмудривање са `ударањима пречицама`, како би се поседовало оно што иначе не би требало да се налази у стању поседнутости. Власт у општој култури данас све више заузимају сумњиви узори филмских јунака и маратонских телевизијских серија, а у књижевности су давно зацариле релативизације као формална правила по којима се животне баналности и агресивна нервоза уздижу на пиједестал узорног. На тај начин се свакодневица празни до сивила и могуће је, збива и обесмишљавање философске паидеје.

Друштвени ломови у виду ратова и погрома са егзистенцијалном грчевитошћу коју подразумевају, нагоне с једне стране на овладавање променама животних околности, али и на презасићавање историјским подацима из разних аспеката сагледавања. И као што се ратови не завршавају склапањем мира, него преваспитавањем покореног противника, тако се одржава и перманентна мобилност маса која се држи у страху од егзистенцијалних проблема, уцена запосленошћу, клизним валидацијама успешности.[4] Васпитна

[3] Adorno, Th.: *Theorie der Halbbildung*. (1959) In: ders.: GesammelteSchriften Band 8. Soziologische Schriften I, S. 93 – 121.http://www2.ibw.uni-heidelberg.de/~gerstner/adorno_halbbildung.pdf

[4] Мултинационалне компаније и банке које иза њих стоје одавно темељно контролишу спровођење реформи образовног система и обликују га сходно својим циљевима и потребама. Патриотска компонента у таквом окружењу своди се безначајност, будући да је управо она та која је способна да очува један народ од његовог (само)уништавања. Васпитање као умеће које подразумева срце и људскост, него скуп васптних техника издвајан из проблематичног подручја светоназорних и идеолошких мнења израстајућих из доминантних партија и режимских политичких средстава. Управо такви циљни пројекти дају силу и убрзање одређеним типовима

мера за исправљање није констатација о наступу једног сасвим неразумљивог света, од кога ваља једино бежати, него она која се обраћа основним феноменима постојања и поново отвара простор за сусрет са духовним вредностима. Када се васпитање схвата као саморазумевање људског постојања, своје импулсе оно добија пре свега од историјске истине коју ствара њено време, дате у јаким дијалектичким условљеностима.

То је свакако хегеловски увид, са којим његово мишљење о односу науке и слободе овде не може да буде да неважно, ако нам је још увек стало до човека као интелигентног бића са срцем. Образовање у тој заокружености претпоставља ону паидеју или васпитавање, које кружећи круговима рефлексивних увиђања упрстењава мисаони прстен духа. Спекулативна логика износи као резултат виђење човека као бића које у докучивању идеје прелази на научно становиште посредовања са све успелијим прожимањем апсолутним потенцијама личности, која се идентификује у поимању. Природа се показује као друго бивствовање у својим скаларним потенцијама, а у крајњој потенцији организованости као најближа властитости божанске сврхе, док се сам дух види као суштина Једног и свега, наиме оног панепистематичког теизма, који у Откривеној религији или хришћанској идеји налази своје потпуно довршење трагања, као и егзистенцијално уточиште. Оно је код њега издејствовано продорношћу историјског мишљења.

Када је Богочовек проводио своје земаљске дане у свету, Господ Исус је казивао: „*Док сам у свијету, свијетлост сам свијету*“ /Јеванђеље по Св. Ап. Јовану, 9, 5/ учећи најдраже му ученике, апостоле Петра, Јакова и Јована, остале најближе следбенике и на крају народ који је затицао. Не искупљујући само њих, он је пострадао искупљујући грехе васцелом човечанству, казујући – „Кад подигнете Сина Човјечијега, онда ћете *дознати* да Ја јесам, и да ништа сам од себе не чиним; него како *ме научи* Отац мој онако говорим. И Онај који ме посла са мном је.“ /Јеванђеље по Св. Ап. Јовану, 8, 28-29/ Рађајући се из смрти коју је поразио васкрсењем, Господ је све коначно учинио ограниченим (онтологију, гносеологију, логику, законе, право, мишљење, врлине, разум и ум), остављајући тиме мисаоном људству у задатак да преосмишља изнова све што значи образовање и образованост, мудрост и поштење, правичност и друштвеност. Ствари по том предању ваља дознати проницањем у смисао учења, тј. треба их изучавањем и проучавањем што компетенентније сазнати и стећи поуздано знање о њима. Услед тога Хегелова „*Енциклопедија философских наука*“ као доследно усвојена

васпитавања, тако да постављање питања о њиховој основаности задире у саму срж проблематике. Тек формални циљеви који одговарају светоназорима друштвених група, морална убеђења и потребе обичајности друштва, ма колико да данас личе на неизлечиво романтичарска схватања и тиме на анахрона убеђења, ипак нису сасвим отписани.

хришћанска идеја, почивајући на тој темељној противречности, кроз повучену демаркациону линију разумевања начина на који је Господ „мудрост света претворио у лудост“, рефлектује њен карактер. Услед тога је и захтевао научну непристрасност методолошки разрађеног рада појма, као оног што се пружа у поимању тако да та ограничења превазилази.[5] Тим пре, што овремењавање бивствовања може да се узме озбиљно само из аспекта вечности, из које Мојсију Господ и казује да јесте Онај који јесте – Сушти. У том смислу ипостаз Духа који бива послан након прослављања Господа и његовог вазнесења здесна Оцу постаје историјска обавеза мишљења, те је оглушивање о њу напросто рефлексивно раставило властити смисао у чудне димензије разноврсних `позитивно-научних` енциклопедијских симулакрума, тежећи да највише тачке хришћанске идеје обесмисли и учини неважним.

Проблем воље за вољом је везан за унутрашње невоље које је прате, тако да остаје рањива према њеним условљавајућим кретањима, тј. везивањима за пројекте који се спроводе из приземних и ограничених интереса, а не целовитих увида или истине. Као спољашње инсталације они не подразумевају ни духовне метаморфозе које кроз преумљивање упућују на сарадњу или садејство са Божијим нествореним енергијама.[6]

---

[5] Чисто бивстовање и чисто ништа у значењу једног и истог, као да евоцирају Мојсијево сазнање открића тајне Божијег имена када он одговара да „Јесте Онај Који јесте“. Онај Који Јесте свако јесте или бивствовање сачињава суштински, тако да тек и може да се буде са тим дубински обгрљеним смислом бивствовања (Св. Гр. Палама, Тријада 3.), без обзира на то што код извесних савремених философа остаје могући приговор „онтолошке диференције“, по коме би оно словило за `неаутентично`. Хегел би пре захтевао „интелектуалну диференцију“ или начин превазилажења метафизике субјективности кроз предметан однос субјект-објект релације у трансценденталној аперцепцији или самосвести.

[6] Сведоци смо да историјска догађања показују како формирана самоодносна рефлексија која би да захвати ствари у корену наилази на проблеме везане за статус воље и разрешава их тек партикуларно, а у хетерогено изведеним следбеничким разрадама и сасвим противречно. Она се заправо темељи на том вољењу воље и њеном извољевању на наличју појма, путем подсвесних тежњи за егоистичким грабљењем моћи и стицањем индивидуалног материјалног богатства који пружа живот у благостању, без обзира на економско ропство које глобализам капитал-односа подразумева у свом интернационалном ширењу кроз интерконтиненталне корпорације као мултилевел центри концентрације моћи у рукама малог броја газди са армијом послушника што удобно живе, жртвујући људске ресурсе као масовни материјал за масмедијску и гејмплеинг рекламну обраду са маском поштења и успешности. Жртва тих мултимедијских кампања је самоскривљена незрелост учесника у њима, која глобализује неспремне на ту грубост претварајући их у економске зависнике од олако обећаних остваривања снова кроз фискалне кредите чије отплаћивање их претвара у прави супстрат беде човечанства.

Спајањем умне слике са опаженим садржајима, Хегел је указао на чињеницу добијања тзв. смисаоне слике /философске символике идеје/ као сагласности умног и чулног садржаја одређене појмом, постављајући отелотворавајуће опажање достигнуто истанчавањем чула, која су уздигнута изнад огољеног служења регистровањима спољашњих подражаја према типологији рационалности одређеној општим чулом.[7] Разум није само наметљиво представљачка ствар, него је и ствар артикулације принципа демонстрираног у приказу.

Ми осмишљавамо и обликујемо како предметности ствари, тако и ликове њихових датости самеравано према карактеру појављивања,[8] али то појављивање не може да буде једнострано узето и без својих дубљих слојева значења. Тако је описивање појаве могуће само кроз њено обликовање или формирање изгледа, који се пружа категоријалном опажању и простире пред ејдетском снагом мисли.[9] Метод је ту сам предмет у његовом саморазвоју,

[7] Тај његов рационални вердикт подразумевао је запалост предметања искључиво до „света објеката“ (како је то својевремено именовао и Николај Берђајев), као и неприметно историјско застрањивање у ходу ка епохи анархичних импулса техничке метафизике, у коју је западањем у биологизације, уопште натурализам и објективизам, ушла новија европска философија. Посредством речи тиме се приказује чудесна историја са допуштањем личносног обележја у свом апсолутном научном утемељењу. Лосев истрајава на томе да је наука «спровођење негог апстрактног принципа и апстрактног система» (Лосев А. Ф. *Бытие. Имя. Космос*. М, 1993.\ „*Философия имени”* гл.23\), те је држао да феноменологија помаже такав метод, како га захтева сам предмет. То сасвим слаже одређен утисак, да је Лосев одлично схватио формални карактер феноменологије и не мало страница посветио критици хусерловског учења, корећи га за недијалектичност. На тој основи могуће је рећи да је он и сам сасвим лепо разумевао једностраности феноменологије када се она апсолутизује, те да је разликовао феноменологију као проистичуће «непосредно» знање и феноменологију као апстрактан логички метод, феноменологију као логику. Посредством речи тиме се приказује чудесна историја са допуштањем личносног обележја у свом апсолутном научном утемељењу, као захватање у другачијег унутар истоветног.

[8] “…факти и сва деловања утврђују се као биће; и ако је то – неапсолутне датости чињеница и осећаја, опет је све нешто такво, да принципијелно противстоји смислу, њиме се осмишљава и у том осмишљавању порађа.», Лосев Алексей Феодорович: *Очерки античного символизма и мифологии*, Москва, 1993. С. 366.

[9] Како је и овде извесно, процедура установљивања феноменологије је «одмишљање» емпирије на основи умозрења бића као формирање ејдоса путем неопходних феноменолошких процедура. У томе је добро што се производи њихов опис и објашњава њихова саодносност, путем чега их је могуће хијерархизовати, али је недостатак феноменологије у томе, сматрао је Лосев, што она само фиксира статички дат смисао, и кочи као изостављена из логичке динамике. За њега овде феноменолошки «опис», као «формирање» значи довођење до система одређења предмета само условно, а наука је «знање о систему» или «систематско знање». У вези с тим

самоопредељивању, у „самоописивању“, и отуд одговарајућа приврженост предмету у методолошком приступу не може да се гледа као прерогативна и као преднаучни део феноменологије.[10] Идеализам он сагледава пре свега као учење о иманентно-телеолошком саморазвоју ствари и поставља га на прву линију разматрања, сасвим у Хегеловом духу, тако да је веза између бивствовања и сазнања пре свега садржајно логичка или дијалектичка у ствар-

---

вања приложити да и сама реч феномено*логија*, такође, сведочи о томе, да је она одређени *логос*, а то значи и наука (Лосев А. Ф. „*Философия имени”* гл. 23). У томе се Хегел показао као веома проницљив разматрајући феноменологију као први део свог научног система, и Лосев је сам указивао на то да је хегеловска феноменологија сама присутна дијалектика, тј. логос, наука. Лосев каже да наука јесте «спровођење неког апстрактног принципа и апстрактног система» (Лосев А. Ф. *Бытие. Имя. Космос*. М, 1993.\„*Философия имени”* гл. 23), те држи да феноменологија није никакав метод, већ само опис предмета, онако како захтева сам предмет. То сасвим слаже одређен утисак, било да Лосев није имао адекватну представу о суштини философског предмета и методе, те њиховог узајамног односа, било да је он опет крајње неспретно изразио своју мисао. Раније је Лосев и сам одлично схватио формални карактер феноменологије и немало страница посветио критици хусерловског учења, корећи га за недијалектичност. На тој основи могуће је рећи да је он и сам сасвим лепо разумевао једностраности феноменологије када се она апсолутизује, те да је за разлику од нас, разликовао феноменологију као проистичуће «непосредно» знање и феноменологију као апстрактан логички метод, феноменологију као логику.

[10] И што се тиче верских убеђења, потребно је да се поштује толеранција која не подразумева релативизме. И ту је феноменоошка метода од помоћи. У Хусерловом поимању феноменолошке универзалности апсолутног карактера духа, он бива појављен, феноменологичан, као бесконачно плодотворна основа за рад поимајућег образовања као првоначелног знања предмета у ејдосима који су постали разумљиви. То се такође на страни егзистенције објашњава као субјективна предметност која постоји или долази у присутност. На примеру Лосева могуће је сачинити конзервативан извод из сфере класичног поимања садашњих културних процеса, имајући у виду неистрошивост истине. У општем процесу идеализације, који потиче из философије, поимање Бога се такорећи логификује, преокреће у носиоца апсолутног логоса. Те логичке везе Хусерл види већ у томе, што се религија посредством теологије ослања на самоочигледност веровања као утемељујућег и најдубљег начина заснивања истинског бивствовања. Али Лосев је то, још даље, разликовао у основи од митолошких претпоставки када је дао јасно одређење и и тачније писао да: «Тајанства су форме супстанцијалног заснивања личности као такве у вечности. У хришћанству је тајанство могуће само зато што постоји Црква. Црква је Тело Христово. Христос је Богочовек, тј. једна и једина супстанција Бога као супстанције и човека као супстанције. У складу с тим, сасвим је разумљиво да је тајанство васељенска еманација богољудскости, непрекидна могућност и подршка супстанцијалног заснивања човека у вечности... И жалосни су, смешни, беспомоћни општераспрострањени експерименти да се религија своди било на науку и сазнање, било на морал и обучавање, било на естетику и осећаје.» А. Ф. Лосев, *Миф, число, сущность*, Москва, 1994, С. 191

ном узрочном смислу. Философија чији је принцип формалан и сама постаје формална философија, па је идентитет у синтетизацији противстављених фактора: „само квантум, и разлика је квантума према врсти категорија, од којих су прва напр. реалност, као и друга, постављене у трећој само квантитативно. А обрнуто, ако је противстављеност реална, она је само квантитативна, принцип је истодобно идеелан и реалан, он је једини квалитет, и апсолут који се реконструише из квантитативне разлике није квантум, него тоталитет.“ /*исто*, стр. 72/ Дакле, истинитост закона идентитета не може да се ограничи, јер она не зависи од чулне очигледности, штавише, ни од искључујуће рефлексије другога као диференцијација постављајуће и претпостављајуће рефлексије бивствовања, а која је већ посредована рефлексивним успостављањем које се само негира, што је евидентно у историјској обичајности мисаоне умности света живота, показане као заснивање самоодносне истоветности бивствовања и мишљења. Оно што је у том резултату доведено до основа, што је тиме основано или утемељено (Begründen), јесте кроз негацију рефлексивних одређења отклоњена рефлексија. У реалном посредовању које је егзистентно, тако да је укинутост рефлексије у остатку чисто бивствовање, разлика се повукла пред истоветношћу. Кроз моменат укидања рефлексије основ се појављивао као самосталан, као бивствовање самоукидајућег посредовања, а његова тако произашла непосредност назначила је идентитет негације са собом, који је негирао негативност обнулавања и реституисао оно што јесте као датост. Поверене самоодносној рефлексији, појединачност и општост се узајамно препознају у упознатим видовима датости, како оне `несјекомог састава` атомизоване јединке или индивидуалне природе, тако и оне `суштог сопства` као супстанцијалне или ипостасне природе истинске општости састава.[11]

[11] Хегел је давно приметио како оно добро у нама итекако зависи од идентификација и карактера идентитета у нама: „Настројеност индивидуа јест знање супстанције и идентитета свих његових интереса с цјелином; а да други посједници себе међусобно знаду и да су збиљски само у том идентитету, то је повјерење – истинска, ћудоредна настројеност.“ (Г. В. Ф. Хегел, *Енциклопедија филозофијских знаности*, прев. Д. Грлић, Сарјево: Логос, 1987, стр. 426; § 515) Насупрот Хајдегеру, који се у поштапању са Хераклитовим гномама позива на његов фр. 9 („Магарци ће пре да узму сено него злато“) и супроставља појму идентитета тзв. `чисто догађање` као наступ *ватре*, а коју он једначи (!?!) са мером истине као *временом* што показује `сијање светлења` у: „самосуздржаном чувању судбине“ /Мартин Хајдегер (1999), *Предавања и расправе*, Београд: Плато, стр. 226/, где између осталог ваља бити и поверљив према томе да је он тај посао чувара уговорио са том судбином, што би опет било неопаганска празноверица, Хегел се, што је видљиво из претходног навода, поверио разматрајућем знању и стварности идентитета кроз истинску обичајну настројеност и држање. За Хајдегера је идентитет склониште у коме се зов суштине појма идентитета /човека и бивствовања/ одазива као власништво догађаја, игноришући науку која `не чује` зов и захтев идентитета или остаје `запањена`. За разлику

Појам идентитета Хегел је обрадио у другом тому своје „*Науке логике*“, анализирајући суштинске или рефлексивне одредбе, тј. оне које се тичу самог мишљења. Схватајући да су саме рефлексивне одредбе лишене одређености према другоме, садржавајући тек одређен однос /копулу – `нешто *је* то`/ као рефлексивну постављеност, он их види као непрелазне у идентитет, као `своју истину и своју суштину` или као једностране позиције, хомогено изоловане датости.[12] Утолико је он нашао за сходно да дефинише суштину као једноставну непосредност, а која је с обзиром на рефлексивно посредовање поново `ту и овде` дата као већ превазиђена непосредност или `непосредност испосредованог`. Она је, једноставније речено, посредована непосредност која је у довршењу настајања успоставила своју почетност као трајање у ејдетској датости која је надјачала огољену чулну непосредност и њену извесност у јединству стварности. Ксенолошки појам другобивствовања овде функционише кроз однос једнога према другоме, у коме прво доспева до ишчиљавања у чистећи самоједнакости, тако да је суштина постала постављен једноставни идентитет са самим собом у непосредности рефлексије као начину оприсутњења. Суштина с тиме није остала у позицији схематизма узетог или преузетог става, него се покренула ка одгонетању смисла себе саме или путем рефлексије удубила у себе. Она је тим поступком доведена до себи одговарајућег јединства, или мисаоно изграђена као неко обнављање посредством мисли нечег дугог, као оно очврсло произведено у самом себи до суштинског идентитета, где је Хегел веома смело закључио: „Утолико је идентитет још уопште исто што и суштина“. /*Наука логике* II, прев. 1977, стр. 29/ Са тиме он тврди да је мишљење које не иде даље од апстрактног идентитета (или суштине, што је исто), такво мишљење, да располаже са спољашњим рефлексијама, а да осим њега и поред њега остају разлике, те да апстракције од разлика нису у стању да одрже тако помишљан идентитет, јер почива на равнодушним разликовањима. Равнодушност или индиферентност не може да обезбеди целовитост суштинског приступа, јер није тек различит моменат од замишљеног становишта, па оно као поставка непосредно негира саму себе ишчезавајући у свом настајању, отварајући: „неко разликовање којим се ништа не разликује... неко небиће које своје небиће нема на нечем другоме већ на самом себи“ /*исто*, прев. 1977, стр. 29/.

од преузетности овако схваћеног историјског мишљења, Хегел се упустио у борбу око самог његовог смисла на научној равни, проучавајући могућности његовог докучивања.

[12] „Ако је све идентично са собом, онда оно није различито, није супростављено, нема никаквог основа... оно има у виду само њихову рефлектованост у себе, не узимајући у обзир њихов други моменат, постављеност или њихову одређеност као такву, која их одвлачи у прелаз и у њихову негацију.“ – Георг Вилхелм Фридрих Хегел (1977), *Наука логике*: Други том: Објективна логика (учење о суштини), Београд: БИГЗ, стр. 27 /прев. Н. Поповић/

Идентитет као унутрашње одбијање које се враћа самом себи, утолико је разлика која је идентична са собом у смислу апсолутног неидентитета, а то значи када не садржи ништа од било чега другог као апсолутни идентитет са собом, или као враћање у себе као своју једноставну /посредовано непосредну/ једнакост. Она није празна непокретна таутологија када је извађена из једностраног одређивања са довођењем до јединства са различитошћу, па синтезом јединства са различитошћу као развијени идентитет пружа оно друго од претпостављеног, које не може да буде не-исто.[13] У том смислу је спољашњи идентитет једнакост, а спољашња разлика неједнакост, тј. постављеност која се разрешава у трећем, које пада изван њих, као целих у себе затворених супротности, а то је истост очитована у упоредивој синтези која одржава равни разликовања. Упоређивањем се свака страна појављује непосредно за себе и у томе се распадају или у свом одвајању разарају, а то ваља довести до укидања које очувава оно од чега се пошло по себи, превазилазећи их у вишем јединству за нас и по себи.[14]

Разрешена противречност која услеђује из идентитета бивствовања јесте њен основ на тај начин, да је оно што је у посвемашњој негативности (небивствовању) идентично са собом, такво да опстојава као присутност која је у властитој негацији непротивречна сама са собом по првобитној природи.[15] У претпостављајућој рефлексији, наиме, оној која укида нужан струк-

[13] Садржавање апсолутне разлике потребује још проширенији појам који би их окупио у себе, а то је појам момента постављања, тј. одређености као самоодређења путем другобивствовања рефлексије као такве, јер она није индиферентна према томе шта јесте и шта није када сама себи не остаје спољашња: „Према томе, рефлексија по себи и спољашња рефлексија јесу оне две одредбе у које се постављају моменти разлике: идентитет и разлика“. /*Наука логике* II,, прев. 1977., стр. 35/

[14] У негативном јединству оне се спајају и показују као супротности разрешиве у логици појма, где негација негације јесте оно што је позитивно: „Искључива рефлексија самосталне супротности претвара супротност у нешто негативно, само постављено; тиме она срозава своје најпре самосталне одредбе, позитивно и негативно, у такве које су само одредбе, и пошто се тако постављеност претвара у постављеност, она се уопште вратила натраг у своје јединство са собом; она је проста суштина, али суштина као основ... Дакле, суштина је као основ тако искључива рефлексија, да она саму себе претвара у постављеност, да супротност, од које смо малочас почели и која је била оно што је непосредно, јесте само постављена, одређена самосталност суштине, и да је супротност само оно што се само у себи укида, а суштина је оно што је у својој одређености рефлектирано у себе... као идентитет негативнога са самим собом... као оно што је у тој негативности идентично са собом“. /*исто*, прев. 1977, стр. 50-51/

[15] Тај позитиван основ он илиуструје контрастом тама – светло: „Мрак се схвата као оно што је искључиво негативно у том смислу што он као проста одсутност светлости за њу апсолутно не постоји, тако да светлост, пошто се односи на мрак, не треба да се односи на нешто друго, већ искључиво на саму себе, дакле мрак

турни моменат акта постављања ствари, оно што јесте се потврђује управо кроз устројство саме рефлексије тиме што је претпостављено као њој припадан моменат. Када се негативност негира, рефлексија суштински укида своје постављање (заузети став, исказ, тврдњу), тако што сопствено постављање превазилази као још увек спољашње или привидне субјективне акте у претпостављеном, а то је оно што јесте у рефлексивној негацији /биће/, као оно што је вођено до идентитета са самим собом. Бивствовање које постављајућа рефлексија поставља, истовремено је и претпостављено кроз `одбијање рефлексије од себе` када се она јасно одели и покаже бивствовање које је од ње независно, тј. путем идентификације рефлексивности у целини двоструко-сти рефлексивног кретања, где је она је сведена на `једнакост негације са самом собом`. Мишљење као једнакост негације са самом собом или као рефлексија у себе, која се у својој негацији или другости, укидајући посредовање или разлику, спојило само са собом, јесте идентификујуће мишљење из негативитета, за разлику од одређености у сфери постојања, те допушта отварање широког подручја логике суштине.[16] То суштинско мишљење пре-

треба само да ишчезава пред светлошћу... /те се/ заваљујући односу са мраком одређује као боја.“ /*исто*, прев. 1977, стр. 52-53/ Исто то важи за врлину: „Тако, на пример, ни врлине нема без борбе; штавише, врлина је најузвишенија, савршена борба; на тај начин врлина није само оно позитивно, него је апсолутна негативност; она такође није само врлина у поређењу с пороком, већ је сама по себи супростављање и борење... те све природе иступају из своје невиности, из свог равнодушног идентитета са собом, саме собом се односе према свом дтугом и тиме пропадају, или, у позитивном смислу, враћају назад у свој основ. Такође истина као знање које се подудара са објектом јесте оно позитивно; али истина је та једнакост са собом само уколико се знање односило негативно према ономе што је друго, уколико је прожело објекат и превазишло негацију коју он претпоставља.“ /*исто*, прев. 1977., стр. 53/

[16] Бивствовање идентитета тако сачињава негација окренута сама против себе, а само апстрактни идентитет се држи за нешто различито од разлике, дочим сама разлика није ништа што би идентитету било страно, будући да се и у уобичајеном мисаоном току захтевају моменти издвајања, како је то одлично нагласио Владимир Милисављевић: „Тако Хегел настоји да покаже да се и у искуству обичне свести, која се не задовољава изрицањем идентичних судова (таутологија типа:`Дрво је дрво, или `Бог је Бог`), већ захтева да у сваком исказу субјект буде повезан са неким садржајем који се од њега разликује, изражава то да се истина, као оно `конкретно`, не састоји само у формалном идентитету, већ у јединству идентитета и разлике. То значи да се до правог појма идентитета, који у себи садржи разлику и њено укидање (јединство разлике и идентитета под одређењем идентитета), може доћи већ и експликацијом претпоставки на којима се заснива појам `апстрактног` идентитета. Демонстрација става према којем идентитет не само да укључује разлику, већ према којем он, стриктно говорећи, управо јесте разлика, може се пружити и на плану Хегелове логике негације. Јер, идентитет је једнакост негације са собом само као негација која негира себе саму, тј. као апсолутна негативност или апсолутна разлика; то значи да се у идентитету који је схваћен динамички, као негација разлике

вазилази објективације субјект-објективности, не само кроз идентификацију природе ствари као видова бивствовања бића, него и кроз генеричку природу истоветности својстава предметних датости постојећег или суштог.

Логика суштине показује да је нека стар идентична једино са самом собом ако није деградирано схваћена, и да је у исти мах различита од сваке друге ствари, што указује на њену топику, незалуталост и сместивост на своје место.[17] Већ сам појам различитости укључује идентитет стечен кроз изнегиране другости или неидентичности и успоставља се помоћу разлика у изједначавању са самим собом, па су у њему идентитет и разлика мишљени и у свом јединству. Полазећи од затеченог бића и не вршећи упоређивања тек као пасивни супстрат, рефлексија захвата у себи оно што кроз разлико-

или другости, не укида само оно што је од идентитета различито, већ – уколико су разлика и другост у идентитету апсолутно укинути – и сама разлика између идентитета и разлике. Као негација која је усмерена против себе саме, идентитет је, према томе, управо `чиста` или апсолутна разлика... Али, оно што је `друго од разлике`, јесте управо идентитет. То значи да и апсолутна разлика обухвата у себи саму разлику као и њену сопствену другост, идентитет, у исти мах.“ /Владимир Милисављевић (2006), *Идентитет и рефлексија*: Проблем самосвести у Хегеловој филозофији, Београд: Завод за издавање уџбеника, стр. 436/ Оно што се апсолутно разликује од себе поставља свој идентитет укидајући различитост, задобијајући идентитет негације у њеном негирању и негирајући га доспева до идентитета у резултату, тако да В. Милисављевић сасвим исправно закључује како критика овог Хегеловог става код Теодора Адорна (*Негативна дијалектика*, стр. 126 и след.) да настоји да потчини неидентично принципу идентитета и потврди апсолутно право афирмације на штету оног другог и неидентичног: „Адорно у свом тумачењу превиђа да идентитет код Хегела управо није неки претпостављени принцип који се пробија упркос негативности или другости и надвладава је, већ да се он, управо у логици суштине, тек успоставља као принцип, и то у смислу идентитета саме негације са собом.“ Хегелов појам двоструке негације произлази управо из потенцирања смисла негације – из њене „рефлексије у себе саму“ – и утолико представља њен импликат; према томе, он се не може редуковати, како то сугерише Адорнова интерпретација, на просто укидање или одстрањивање негације или другости.“ /исто, стр. 436/

[17] Незалуталост или непокривеност, незастртост ствари, како Хајдегер етимологизује грчки појам истине, код Хегела има и своје пуно образложење у разматрању застирања, покривања ствари, или настајања заблуда; где је кључан фактор незнања и питање карактера образовања: „Заблуда је нешто позитивно као неко мнење о ономе што не бивствује по себи и за себе, мнење које зна за себе и себе потврђује. Међутим, незнање је или оно што је равнодушно према истини и заблуди, према томе није одређено ни као позитивно ни као негативно, те његова одредба као неког недостајања припада спољашњој рефлексији; или пак као објективно, као својствена одредба неке природе, оно је нагон који је усмерен против себе, неко негативно које у себи садржи неки позитиван смер.“ /*Наука логике* I, прев. 1977, стр. 53/ Образовање појмова сузбија лутања и заблуде, будући да омогућава енергично повезивање мисли у њихову систематизацију јединства стварности.

вања суштински садржи елиминацијом привида самосталности одређеног бивствујућег, показујући се као укључена у његово интерно устројство.

Експликацију јединства бића и рефлексије Хегел је показао као укидање противречности, која се заснива на претпоставци о бићу које није независно од рефлексије. Негативно које рефлексија поставља и негирајући укида /самоодносна негација/, разоткрива само то постављање као активно укидање претпоставке просте негације која би јој претходила. Преводећи спољашњу рефлексију у разрешење односа према другом, где се рефлексија сједињује сама са собом улазећи у своју суштину, она улази у основ и показује да је ствар у самоодносности која самоукидањем испушта бивствовање. Оно што је рефлексијом на овај начин достигнуто, јесте то да се отвара пут суштини, да јој се омогућава да дође једино из себе саме, или да кроз укидање оног што се успоставља кроз идентитет негације са собом, кроз укинитост рефлексије, остане оно што је тиме основано, тј. да ослободи бивствовање за реалност егзистенције.[18] Овако постала `непосредност` испоставља се као производ укидања рефлексије (тј. као њој припадан моменат), па је опстанак интегрисан у однос према темељу, улазећи у логику суштине са претпоставкама појма – „претпостављајуће рефлексије“ која посредује у његовом непостављајућем карактеру (у његовој `посредованој непосред-

[18] Другачијим ракурсом извођења интерпретације Хајдегер је у спису „Начело идентитета“ видео суштину појма идентитета као `власништво догађаја` које констелише однос човека и бића, констатујући: “Више од две хиљаде година било је потребно мишљењу да би збиља схватило један тако прост однос као што је посредовање унутар идентитета.“ /Мартин Хајдегер, *Мишљење и певање*, Београд: Нолит, 1982., стр. 55/ Без обзира и на страшне речи које уме театрално да упути Хегеловој философији (рецимо, за тренутак почетка пустошења земље у којој је суштина истине извесност осигураваног представљања и произвођења, каже: „Тај тренутак у повести метафизике Хегел схвата као тренутак у којем апсолутна самосвест постаје начело мишљења,“ /М. Хајдегер, *Предавања и расправе*, Бгд.: Плато, 1999., стр. 76/), овај `жаргон аутентичности` по Адорну, понекад има и упутних интерпретативних деоница. У њих спада и она, везана за нашу тему, где се он позабавио са истошћу истог: „Дакле, кад покушавамо да с Хегелом заподенемо мисаони разговор, ми морамо с њим да разговарамо не само о истој ствари, већ да о истој ствари разговарамо и на исти начин. Али исто није једнако. У једнаком разлика ишчезава. У истом разлика се појављује. Она се појављује утолико наметљивије уколико се мишљење одлучније бави истом ствари на исти начин... Мишљење може да остане при својој ствари само ако у свом остајању бива све строже, само ако иста ствар постаје за њега све спорнија. На тај начин, ствар захтева од мишљења да је издржи у њеним околностима, да одоли тим околностима одговарајући им тиме што ће је решити... Дакле, у разговору с Хегелом ми очекујемо да, зарад овог разговора, унапред објаснимо истост исте ствари. То нас, сходно оном што смо рекли, нагони да у свом разговору са историјом филозофије објаснимо заједно са разликом ствари мишљења и разлику историјског.“ /Мартин Хајдегер, *Мишљење и певање*, Београд: Нолит, 1982, стр. 60/

ности`) и артикулише се као разрешење противречности у реституцији непосредности или као спој оног осмишљеног и реалности. У том смислу је идентитет конститутивни моменат рефлексије, а не неки пререфлексивни модус, који би се налазио с ону страну коначности и подвајања. Сам апсолут у основу је самоукинута коначност, и као радикализација акта рефлексије, као против себе окренуте негације, из које тек происходи укидањем посредовања као конститутивног момента који заснива позитиван идентитет, он је позитивно-умски или спекулативни појам испуњен целовитошћу садржаја, као властитост суштаства сазнања („најобјективнијих момената живота и духа, по коме је он субјект, личност и оно слободно) или методички достигнута позиција апсолутне идеје.

Логика интерпретације тако је иступила на прву линију, тако да је непосредније повезала оног који мисли са предметом мишљења, дајући тако дефинитивно обличје мисаоном дискурсу у ком се мисаоност ослобађа за властиту суштину. Трансцендирање затеченог и наслеђеног у оквирима завичајног света подразумева мисаону путању од случајности до истине, за коју није довољно само разрачунавање са предрасудама. И највеће културалне разлике међу људима су само градуелне, али то отвара и дилему треба ли трпети тегобне последице европског безумља да се не би одстранили и резултати највећих постигнућа ума који су способни да се носе са историјски наслаганим скептицизмом и песимизмом. Ако је европска култура демонстрирала властиту лаж, не мора да значи да је она по себи лажна или да су неевропске културе неистините. Таворење у власитим партикуларностима није добар разлог за суспензију пролаза ка универзалности свејединства бивствовања, упркос њеном европски манифестативном деформисаном испољавању. Васпитавање у опажању претпоставља и неговање пажње на самим стварима, у све бољем оспособљавању за сагледавање идеја испод дубинског карактера присутности преко самих појава као таквих. С тиме Густав Сиверт утемељује космички положај човека слично Максу Шелеру, али кроз педагошки однос према становиштима знања стварности и истине те стварности као лепоте светости и добра. Посебну пажњу Сиверт је усмерио на проширено схватање педагогије, ослањајући се на Тому Аквинског, Хегела и Хајдегера, као и на Марију Монтесори, тежећи да кроз критику јединства човека и природе промишља изгубљено јединство интелигибилног субјекта природе у искуству паидеје апсолутне позитивности.[19] Следећи

[19] Милан Узелац ту налази да: „Метафизика детињства јесте дескрипција бити образовања и суштине даровитости и сазревања у почетку људског опстанка. Суштина човека није једна у себи затворена слика већ потенцијална супстанција, тј. бивствовање у себи које је од самог почетка другачије од оног што на први поглед јесте. Човеково сазнање полази од бивствовања и води бивствовању. Он је увек отелотворен дух а не дух или душа која само `има тело...“ /Милан Узелац, *Историја филозофије*, Нови Сад: Стилос, 2004, стр. 563/

нерв разматрања ствари обичајног духа, ваља истаћи да је Хегел започео и један вид одбране државе против напада партикуларизама интереса, јер је за разлику од емпиристичких функционалиста и просветитељских аналитичара учесталих социјететних порива, владајућих у свести човечанства, био теоретичар који је са више реализма одмеравао односе снага у мењањима друштвених норми и интересних правила. Када се дијалектика нашла у положају да буде критеријум оног што се сматра софистикованим умећем, Хегелова предност у допуњавању са спекулативним појмом који јој је стављен у основу, сасвим је очигледна. Искуство свести из *Феноменологије духа* показује да се мисаона дела поимања (делорадњи, чинодесјствовања) и посматрање сједињавају у јединственом процесу, те да нема неке изоловане естетске свести у остатку трансценденталне аперцептивности. Критичким ставом према ирационалној субјективности доживљаја, он је показао сву илузорност претендовања на редуковање искуства на поједини доживљај који би лежао у постигнутим увидима, занемарујући онај смисао целине коју истина сама у себи носи у експликацији полагања рачуна о самом приступу легитимисањем методе разумевања. Појмови моћи суђења су промењљиви, што је Хегел одлично уочио инсистирајући на резултатима или закључку, тако да су они, како би одговарали стандардима научне методике претворени у субјективне судове, али тек идентитет у диференцијацијама које подразумева може да их метаморфозира у резултације истинитости. Историјски свет такође увек одређује субјекта историјски, јер је појединац нераскидиво повезан са светом, а само још корак ваља начинити да се он појми и као личност, која као научно прожета дубинама спекулативне логике бива идентификована као христоцентрична, јер се у лепом као таквом огледа оно, што је иза себе оставило супротност субјекта и објекта бивствујући напросто. Његова спекулативна структура показује се у феномену светлости који повезује видљиво и виђење, а видљивост мисаоног односа није могуће превидети. Идентитет достизаван кроз негацију рефлексије у једнакости са постављеношћу, заснован је у значењу обнављања првобитне непосредности, али не као апстрактне или формалне, без укинутог посредовања, него кроз тај акт управо достизање оне спекулативне равни, која значи јединство посредовања и непосредности у заокружујућој враћености, као спојености са самим собом. Сасвим се ваља сложити са тезом да се и Хегелов појам дијалектике може разумети управо кроз појам „преокретања“ рефлексије, која претпоставља фиксираност предметности на који се њене одредбе примењују, тј. на рефлексију која тај предмет трансформише у постављену ствар, која јесте са својим аутонегативним дејством, јер је ослобађа као појам у димензији јединства бивствовања и мишљења, са којом је код њега и дефинисана самосвесна субјективност. Она је знање до идејности уздигнуте реалности која прожима светско-историјско догађање као суштинска субјективност на путу ка довршавању кроз сопствени развој. Истина тог развоја самим тим више

није ништа тек само коначно, него спада у актуалну бесконачност на којој се учествује без потребе за прикривањима идентификација. Утолико је одговорност философије да критички упозорава на претпоставке васпитавања духа готово начелна. Сва надања без њеног укључивања остају без тла са ког би могла да крену, а оријентација у мишљењу се распршује у безброј аспеката који више не могу да доспеју до властите сабраности. Одговорност за појам из позадине дискурса који отвара људски ум према свему што јесте, ни данас не може да буде омаловажена, уколико нам је још увек стало до `човека у човеку`, до достојанства његовог личносног устројства или до упоришне димензије састава духовног сопства или људске ипостаси.

Литература:

Adorno, Th. (1959): *Theorie der Halbbildung*./In: ders.: GesammelteSchriften Band 8. Soziologische Schriften I, S. 93 – 121./ http://www2.ibw.uni-heidelberg.de/~gerstner/adorno_halbbildung.pdf

Aristotelis Metaphysica (1978), recognovitbreviqueadnotationecritivainstruxitW. Jaeger ,Oxonii /превод Б. Гавела, Бгд., 1975; Т. Ладан, Згб., 1987/

Лосев, А. Ф. (1994), *Мит, число, сущность*, Москва

Хегел, Георг Вилхелм Фридрих (1977), *Наука логике*: Други том: Објективна логика (учење о суштини), Београд: БИГЗ

Хегел, Г. В. Ф. (1987), *Енциклопедија филозофијских знаности*, прев. Д Грлић, Сарајево: Логос

Хајдегер, Мартин (1982), *Мишљење и певање*, Београд: Нолит

Хајдегер, Мартин (1999), *Предавања и расправе*, Београд: Плато

Коларић, Иван (2000), *Философско-теолошки лексикон,* Ужице

Лосев Алексей Феодорович (1993), *Очерки античного символизма и мифологии*, Москва

Лосев А. Ф. (1993), *Бытие. Имя. Космос*. Москва

Милисављевић Владимир (2006), *Идентитет и рефлексија*: Проблем самосвести у Хегеловој филозофији, Београд: Завод за издавање уџбеника

Платон (1976), *Држава*, Београд: БИГЗ, стр. 291. – *Platonis opera* (1978), Tomus IV /*Respublica*/, rec. Brev. And. Crit. Instr. IoannesBurnet, Oxonii: Etyp. Claredoniano

Узелац, Милан (2004), *Историја филозофије*, Нови Сад: Стилос

ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ (2006), ΛΟΓΟΣ ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΙΕΡΩΣ ΗΣΥΧΑΖΟΝΤΩΝ /Ερευνητικό έργο: ΔΡΟΜΟΙ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ – ΨΗΦΙΑΚΗ ΠΑ-

ΤΡΟΛΟΓΙΑ.Χρηματοδότηση: ΚΠ Interreg ΙΙΙΑ (ΕΤΠΑ 75%, Εθν. πόροι 25%).Εργαστήριο Διαχείρισης Πολιτισμικής Κληρονομιάς, www.aegean.gr/culturaltec/chmlab.ΠανεπιστήμιοΑιγαίου, ΤμήμαΠολιτισμικήςΤεχνολογίαςκαιΕπικοινωνίας/

Volkmann-Schluck, KarlHeinz (1966),*GedankenzuPlatosPolitikos*, inFestschrift-MaxMüller /"DieFragenachdemMenschen", s. 311-325/ (-*Мисли уз Платоновог Државника*, Повијесно подријетло традиционалног одређења бити човјека, /прев. З. Посавец/, Загреб, 1977., стр. 93-104)

Јегер, Вернер (1991), *Paideia*, обликовање грчког човека, Нови Сад, /прев. О. Кострешевић и Д. Гојковић/.[-*Paideia*. Die Formung des grieschichen Menschen I-III, Berlin, 1959-1973]

Aleksandar M. Petrović

ON THE ROLE OF PHILOSOPHY IN FREE EDUCATION

Summary

Philosophical paideia started from the idea of the free man and his ability to resistfalling into the slave state of the spirit by thinking about things, by questioning dialectical discourse, or by thinking critically. It refers tothe mind'sability to resist negative social changes,when a person recognizes them as negative. The building of a person's moral character, including the use of philosophical and fundamental scientific disciplines, influences or regulates elements of modern life and its balance, because society as such cannot guarantee eternal sources of profit. Although it may seem contradictory, free will and a traditional system of education are both important for the development of society. The education of humans in society is a precondition for being free as a person. If you want to be free, you must be educated. This impacts the contemporary society's legacy, making it more important.

Мирјана Р. Самарџић*
Марица Ж. Травар
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Педагошки факултет Бијељина

УДК 373.21(497.6РС)
DOI 10.7251/RAD1715219S

Научна критика

ПРОСТОР СЛОБОДЕ ДЈЕТЕТА У ПЛАНИРАЊУ ВАСПИТНО-ОБРАЗОВНОГ РАДА У ВРТИЋУ

Апстракт: *У савременим концепцијама раног учења једна од најбитнијих претпоставки је процес учења у којем су дјеца слободни актери тог процеса, без било каквог присиљавања на учење и ограничења која, гледано из њихове перспективе, немају прави смисао и оправдање. Па ипак то није негирање изразите важности постојања правила и уређености живота и рада у вртићу у којима се простор слободе користи за добробит дјетета и његовог развоја. У овом раду аутори се баве проблемима планирања, препознавања и уважавања једне од најважнијих потреба одрастања дјеце предшколског узраста – жеђи за сазнањем, потребом за слободним испољавањем интересовања и жеља за игром као водећом активности, која управо произилази из основне карактеристике игре, а то је слобода. Планирање живота и рада вртића свакако спада у најсложеније функције васпитача, сваки вртић је аутентичан микро-систем, специфичан и непоновљив, због чега актуелни Програм предшколског васпитања и образовања у Републици Српској промовише слободно и флесибилно планирање, не прописује садржаје активности којима се уређује учење, већ поштује индивидуалне могућности дјеце, њихове потребе и интересовања. Примјеном дескриптивне методе и поступака анализе садржаја овог докумената и актуелних искустава праксе, аутори су покушали да сагледају простор слободе дјетета у процесу планирања живота и рада у вртићу.*

Кључне ријечи: *простор слободе дјетета, процес планирања у вртићу*

Увод

Анализирајући историјски развој идеја о предшколском дјетињству можемо уочити да се у различитим периодима људске историје различито гледало на предшколско доба. Француски историчар Филип Аријес, истражујући ову тему, дошао је до података, да у X и XI вијеку код људи није постојала свијест о томе да је дијете различито од одраслог појединца и, у складу са таквим схватањем, није постојала ни специјална брига о дјеци, осим у првим годинама њиховог живота (Аријес 1989).

* midamira2012@yahoo.com

Међутим, до заокрета је дошло приликом одвајања свијета дјеце од свијета одраслих. Увиђањем немоћи дјетета у односу на одрасле дијете добија статус „ропског узраста“ (од XIII, а посебно XV и XVII вијека). Нешто касније услиједила су схватања предшколског дјетета као крхког створења кога треба заштитити (XVIII вијек), затим схватања дјетета као идеалног бића (XIX вијек) и фаза изразите посвећености дјетињству (XX вијек који је назван Вијеком дјетета).

Аријес појаву појма *дјетињство* ставља у XIII вијек у вријеме појаве термина сегрегација и деконтекстуализација. Са појавом деконтекстуализације васпитања и сегрегације дјеце, долази до појаве имплицитне педагогије, пермисивности, односно попустљивости у васпитању, специфичног васпитања у доба потрошачког друштва па и манипулација у васпитању. У савременом – демократском друштву, које одликује изражен потрошачки менталитет, тежи се манипулацији у различитим видовима, а један од њих је и манипулација у васпитању, у коме васпитач приступа дјетету не с намјером да му помогне у задовољавању његових непосредних потреба и интересовања заснованих на њима, како би дјеловали на развој и моћ на којој ће оно, с временом, утемељити своју аутономију (слободу) и личност. Напротив, још увијек се јављају тенденције присиљавања дјетета на активност које га подчињавају некој вањској сврси, „корисној за његов развој“, према мишљењу одраслих (најчешће родитеља и васпитача).

Насупрот томе, савремене педагошке концепције, усмјерене су на поштовање личности дјетета и наглашавају васпитање с циљем јачања дјечијих потенцијала до личног максимума, у процесу раног учења коме је и оно само дорасло (Програм предшколског васпитања и образовања Републике Српске, 2007). То имплицира укључивање дјетета у сам процес планирања васпитно-образовног рада, најприје кроз ослушкивање и пажљиво праћење његових развојних промјена с циљем каснијег дјеловања на њих.

Размишљање о простору слободе дјетета у планирању васпитно-образовног рада у вртићу највише је оправдано посебношћу дјетињства и карактеристика развоја којима се наглашава потреба поштовања интересовања и слободе дјетета, што је, у односу на све нивое образовања, изразита специфичност само у предшколском васпитању и образовању. Слобода се, касније, са поласком у школу, много чешће ограничава наставним плановима и програмима у чијој изради не учествују дјеца, учењем које понекад има карактер присиљавања и неприродних ограничења. Простор слободе дјетета у васпитно-образовном раду у вртићу посебно је битна вриједност и и свјесно се његује у сваком аспекту живљења дјетета у вртићу. Међутим, у овом раду задржаћемо се само на оним димензијама слободе дјетета које се односе на планирање васпитно-образовног рада у вртићу тј., како планом обезбиједити

да дијете буде активно, слободно, да планирање буде флексибилно до те мјере да не пређе у простор „ограничавања слободе“, импровизације, стихијности и анархичности у раду? Гдје је простор слободе дјетета у планирању васпитно-образовног рада у вртићу, да ли је слобода присутна у свим врстама планова, како се поштује слобода дјеце у дјечијој игри и учећим активностима и шта је крајњи циљ поштовања слободе дјетета, нека су од питања на која ћемо настојати дати одговоре у овом раду.

Различити приступи тумачењу појма слобода

Појам *слобода* проналазимо у већини друштвених наука које воде своје поријекло из филозофије. Слобода (*lat. libertas*), у германским језицима *фри,* већ при првом свом појављивању има садашње значење независности и одсуства принуде. Појам *фри* потиче од индогерманског коријена ријечи који значи „волети“, „штитити“, „чувати“ (Речник филозофских појмова 2004: 578).

У филозофским изворима сусрећемо се са више повезаних одређења појма слобода. Појам слобода се најприје везује уз слободу избора која подразумијева способност појединца да бира између различитих могућности и да доноси сопствене одлуке. Слобода као слобода дјеловања означава могућност дјеловања човјека по сопственој вољи без присиле неких других фактора. Слобода као слобода воље подразумијева све оно што не нарушава *простор слободе* других људи. У том смислу слобода има своје границе, односно слобода једног човјека ограничена је слободом другог човјека. Безгранична слобода представљала би самовољу, односно негацију слободе других људи. Филозофи истичу да у онтолошком смислу слобода чини бит човека као личности, па је називају још и личном слободом.

Већина филозофа сматра да је човјек слободно биће, односоно да је слобода бит човјека. По Шелингу, „највећа заслуга филозофије се састоји управо у томе да она све очекује од људске слободе“ (Schelling 1985: 36). Жан Пол Сартр сматрао је да је човјек „осуђен да буде слободан“ и да увијек бира, да је у свакој ситуацији слободан, док су неки филозофи, нпр. Маркс, сматрали да је одсуство слободе „смртна опасност за човјека“ (Телебаковић 2008).

Слобода се, према претходно истакнутим филозофским мислима, схвата као есенцијална људска потреба, као основна претпоставка за његово постојање и дјеловање и зато би онемогућити човјеку слободу значило нанијети огромну штету његовој личности. У складу с тим дијете би још од најранијих година свог живота требало имати слободу избора и дјеловања

како би се развило у аутономну личност, али и научило да слобода ипак има своја ограничења и чиме су она условљена.

Анализа слободе дјетета у институционалним програмима предшколског васпитања и образовања Републике Српске и Републике Србије

У раду анализирамо и компарирамо структуру и садржај актуелних предшколских програма (курикулума) у Републици Србији (А и Б модел) и Републици Српској кроз детаљан приказ циљних оријентација у њима. Примјеном дескриптивне методе и поступака анализе садржаја докумената, актуелних предшколских програма (курикулума) у Републици Србији и Републици Српској покушали смо сагледати тумачење природе дјетета и простор слободе дјетета у њима кроз утврђена полазишта за њихову израду. Резултати нашег истраживања указују на исту хуманистичко-вриједносну оријентацију предшколских програма, али и на њихов различит садржај и структуру, као и на различито тумачење природе и простора слободе дјетета у њима. У Моделу А слобода дјетета у планирању је злоупотребљена јер простори слободе нису ограничени, а према тумачењу појма слобода (у филозофији) које смо у претходном дијелу рада освијетлили истакнуто је да и слобода има своје границе. Такође, Програм А не садржи систематски изложене циљеве и садржаје.

Као основне циљне оријентације Општих основа предшколског програма у Републици Србији – модел Б можемо издвојити сљедеће:

• Предшколско васпитање и образовање полази од хуманистичког схватања природе дјетета и његовог цјелокупног развоја, од дјетета као јединствене и непоновљиве индивидуе, као и најновијих научних сазнања о законитостима развоја дјетета;

• Опште основе предшколског програма оријентисане су на хуманистичко схватање дјетета и његове природе, путем физичког и духовног развоја. Опште основе полазе од дјетета као физичког, сазнајног, социјалног и афективног бића, које је активно у процесу васпитања и образовања. Тај процес се темељи на позитивној мотивацији дјетета, првенствено унутрашњој, затим програму који уважава узрасне и индивидуалне могућности дјетета, као и на евалуацији његових достигнућа;

• Програм који се примјењује у организованом институционалном предшколском васпитању и образовању је усмјерен на стварање услова за свестрани развој дјетета, и свих његових развојних и стваралачких потенцијала, у складу са његовим индивидуалним и развојним карактеристикама;

• Програм уважава индивидуалне карактеристике сваког дјетета, препознаје и могуће слабости као и дјететове потенцијале. Дијете у њему заузима прво мјесто, а активност од најважнијег значаја за дијете раног узраста је дјечија игра која се описује као основна, спонтана и стваралачка активност;

• Дјечија игра у предшколском програму заузима прво мјесто и зато су методе рада, садржаји рада и активности у програму прожети игром. Дијете у игри учи, али игра у себи самој има основни циљ. Учење и стицање знања у игри нису циљ сам по себи, већ знања у том процесу спонтано, узгредно настају. За дијете је најважнији сам чин играња, а овај захтјев у Општим основама предшколског програма је испуњен, јер подразумијева садржаје рада прожете игром и игроликим активностима;

• Улога васпитача је да прати, усмјерава и унапређује дјететов развој и учење односно развојна постигнућа. Да би се дијете развијало, расло и напредовало неопходни су правилни подстицаји од стране одраслог односно васпитача. Свако дијете се развија индивидуалним темпом, има сопствени темпо развоја, али се тај развој може обогатити и унаприједити намјерним утицајима на дијете, кроз одређене садржаје рада, квалитетне социјалне интеракције у вртићу и окружењу. У том процесу раста, развоја и учења, поред васпитача и родитеља, учествује и само дијете, и зато се, у Општим основама предшколског програма, оно одређује као активан чинилац сопственог раста и развоја, учења и социјализације (Каменов, 2007).

На основу претходно наведених теза можемо констатовати да је у Општим основама предшколског програма – модел Б омогућена слобода дјеци, али не у смислу стихијности и конфузије. Слобода је омогућена на тај начин што васпитачи приликом разрађивања васпитно-образовних циљева дају предност оним садржајима активности, ситуацијама и поступцима за које дјеца имају доминантна интересовања.

У наредном дијелу текста, истаћи ћемо најважнија упоришта на којима се заснива Програм предшколског васпитања и образовања у Републици Српској и направити његово поређење са србијанским програмом – модел Б у погледу схватања дјетета и његове слободе.

У актуелној концепцији предшколског програма у Републици Српској истиче се да је основна улога предшколског васпитања и образовања пажљиво праћење и благовремено одговарање на развојне потребе и тенденције предшколаца, а исти овакав захтјев постоји и у програму Републике Србије – модел Б.

Програмска концепција предвиђа да се на основу уоченог осмишљава систем мјера и поступака којима се дјелује на развојне потребе и оснажи-

вање дјечијих капацитета до свог оптималног нивоа, што је дефинисано и у србијанском програму – модел Б као основна улога васпитача.

У Програму се истиче да дневни ритам живљења у вртићу одговара групи дјеце и сваком појединачном дјетету у групи, у погледу узрасних, педагошко-психолошких, здравствених и физиолошких критеријума и аспеката развоја, а Програм – модел Б у Републици Србији такође се заснива на поштовању најновијих научних сазнања о законитостима развоја у предшколском периоду.

Управо важећи Програм предшколског васпитања и образовања у Републици Српској препознаје аутентичу личност, свако конкретно дијете које има род, које је представљено као дјечак и дјевојчица са наглашеном развојном перспективном, али препознаје га и као активног, компетентног и равноправног партнера у сопственој изградњи, а схватање дјетета као јединствене и непоновљиве индивидуе проналазимо и у србијанском програму.

Као општи циљ система предшколског васпитања и образовања истиче се холистчки (цјеловит) развој предшколског дјетета поштујући његове способности, потенцијале, специфичности, потребе и интересе. У тако осмишљеној програмској концепцији отвара се простор слободе дјетета у виду слободе интересовања, потреба и специфичних склоности које тим васпитача преводи у праксу путем непосредног планирања васпитно-образовног рада и дјеловања на основу њега. У србијанском програму – модел Б говори се о свестраном развоју личности дјетета.

Аутори Програма у једном од својих радова истичу да Програм на инструктиван и инспиративан начин доводи дијете у центар дешавања у вртићу при чему се акценат у активностима ставља на дијете које кроз сопствену активност учи (Николић, Прибишев Белеслин, Спасојевић 2008). Такође, истичу да је циљ постићи активно, компетентно и равноправно дијете, које неће имати улогу штићеника већ партнера у сопственој изградњи.

Учење у Програму је засновано на систему учећих и игроликих активности које уважавају личност дјетета. Програм даје аутономију тиму васпитача да у складу са потребама дјеце, планира и документује васпитно-образовни рад, слиједећи понуђену мрежу исхода и поштујући равноправност свих аспеката развоја и тиме цјеловиту природу учења. Суштинска разлика коју уочавамо између програма у Републици Српској и Републици Србији је та што се учење кроз игру, вођено од стране одраслог у Програму Републике Српске схвата као интенционална и планирана активност, а у Програму Републике Србије – модел Б као активност која је сама себи циљ и чији циљ приоритетно није учење.

Простор слободе дјетета у различитим врстама планова који се примијењују у вртићима Републике Српске

Актери процеса планирања васпитно-образовног рада у вртићу нису само васпитачи, на њега снажно дјелују и дјеца, као и родитељи, стручни сарадници и управа вртића. Дијете као социјални актер васпитно-образовног процеса не може бити потпуно слободно, али ни потпуно детерминисано инструкцијама васпитача. Укључивање дјеце и њихов простор слободе у планирању огледа се у наглашавању аутентичности сваког дјетета, тј. поштовању дјетета као јединствене личности и активног бића у свом развоју и учењу. Свако дијете доласком на свијет доноси аутентичну личност, оно што оно јесте, само као самосвојност, властитост. А управо властитост, припадност себи, односно бити свој је у основном значењу и коријену ријечи слобода, или нпр. словенске ријечи *свобода* у којој се првобитна прасловенска језична основа свобъ (= свој) још боље разјашњава чему одговара и њено значење у свакидашњем језику (неформално) по којем је слобода: „могућност самосталног независног дјеловања, могућност самоодређења човјека“ или „стање човјека у којем сам, без икакве присиле доноси одлуке о себи, свом животу, свом понашању... Стога бити слободан у основи значи бити свој или бити баш личност а не тек било који појединац – као што и бити личност значи бити слободан“ (Skok, 1973: 286),

Програм предшколског васпитања и образовања у Републици Српској заснован је на социо-конструктивистичким теоријама васпитања и образовања које полазе од становишта да су мала дјеца активна у самосталном формирању и компетентна за своје учење и развој, који се доживљавају као међусобно испреплетени и динамични процеси, а не одвојени (Brostrom, према Спасојевић, Прибишев Белеслин 2008). Друга теоријска рационала на којој се заснива програм су међународно прихваћени документи о правима дјетета, чији основни принципи гарантују остваривање дјечијих права у процесу раног учења коме је дијете дорасло. То свједочи да је учење у програмској концепцији у Републици Српској индивидуално и да одговара природи сваког дјетета чиме је испоштована слобода сваког дјетета, али конкретан рад и коришћење капацитета програма зависе од васпитача који раде са дјецом.

Програм предшколског васпитања и образовања у Републици Српској даје одређене смјернице и оквир у виду мреже исхода и потенцијалних садржаја активности, али је и довољно отворен, јер даје слободу васпитачу да сам истражује и креира своју праксу, планира васпитно-образовни рад не заборављајући да му је при томе основно полазиште дијете и његов холистички развој. Посебно мјесто које је дијете добило у предшколском

Програму подржано је и кроз педагошку документацију, која је саставни дио спровођења Програма.

Операционализација Програма предшколског васпитања и образовања врши се путем планирања и припремања непосредног васпитно-образовног рада у вртићу. Према својој основној намјени планирање у вртићима Републике Српске дијели се на *дугорочно, етапно, процесно и корекционо планирање* (планирање у ходу). Простор слободе дјетета у различитим врстама планова није једнако заступљен, а у наставку рада анализираћемо на који начин се у плановима поштује слобода дјетета.

У погледу слободе, дијете нема велике могућности када су *дугорочни планови* у питању. У *етапним плановима* простор слободе уочавамо најприје кроз пажљиво праћење и посматрање дјетета од стране васпитача и уочавање његових развојних промјена. Јасним утврђивањем нивоа развоја на коме се дјеца налазе могуће је прогнозирање наредних исхода учења и на темељу њих одабир активности које ће дјеца такође моћи бирати у наредном периоду, односно кроз сљедећу врсту планова. Израда етапних планова подразумијева будно праћење остварених развојних промјена и инвентарисање потенцијалних активности које могу бити примијењене. Дакле, у етапним плановима полази се од дјеце, њихових индивидуалних могућности и у све микрочестице плана: учеће активности, игру и свакодневне животне активности укључена су дјеца као крајњи корисници услуга вртића. С тим у вези, у пракси вртића Републике Српске, могуће је уочити различите етапне планове који су карактеристични само за једну, одређену средину, и чија евентуална позитивна искуства нису примјењива у некој другој средини, управо због тога што полазе од конкретне дјеце која су инспирисала тимове васпитача да направе етапни план рада. На основу претходно изнијетог можемо закључити да се поштује и омогућава слобода дјеци да покажу своја интересовања и управо та интересовања су главни оријентир васпитачима приликом израде плана.

Простор слободе дјетета најизраженији је код *процесног планирања* јер се овом врстом планова постиже највише ослобађање дјетета од стега укалупљеног процеса учења. За разлику од школе гдје је наставним планом и програмом прописано да дјеца похађају наставу из истих предмета и савладају исту количину градива, чиме је детерминисан процес учења, у вртићу дјеца имају слободу да бирају учеће активности према својим афинитетима и интересовањима, чиме се поштује слобода њиховог избора а процес раног учења добија димензију добровољности. Овим плановима се омогућује дјеци право избора и опредјељења за различите активности које бирају директно, а то значи поштовање њихове слободе уз истовремено уређивање процеса учења од стране одраслог, односно вапитача. С обзиром на то да

васпитачима служи као оријентир за рад у једном дану, од неких активности у процесном плану се може одустати уколико васпитачи уоче да планирани ток активности не задовољава дјечија интересовања и потребе. Дакле на остваривању планираних активнсти се не инсистира уколико оне почињу да спутавају слободу интересовања дјеце, чиме се такође поштује њихова личност и улази у простор четврте врсте планирања – планирања у ходу или *корекционог планирања*.

У корекционом планирању јавља се аутентичан простор слободе дјетета, као актера сопствене изградње и васпитног процеса. Корекционо планирање се у вртићима примјењује због великих индивидуалних разлика које постоје међу дјецом и немогућности васпитача да предвиди развој догађаја у вези са припремљеним планом. Код примјене процесних планова, врло брзо се уочава које активности дјеци не одговарају и адекватном интервенцијом пружа им се могућност да поново бирају оно што воле и чиме желе да се баве, што учењу даје карактер слободног и добровољног.

Планирање живота и рада у вртићу свакако спада у најсложеније функције васпитача, јер сваки вртић је аутентичан *микро-систем*, специфичан и непоновљив, што од васпитача захтијева изузетну флексибилност, аутономију и креативност у планирању. Међутим, планирање од стране васпитача не може бити до те мјере флексибилно да пређе у простор импровизације, стихијности и конфузије у раду, јер у вртићу се одвија организован васпитно-образовни рад, а темељ таквог рада је добар план.

Процес планирања васпитно-образовног рада у вртићу (што је посебно изражено код етапног и процесног планирања) детерминисан је брижљивим уочавањем нивоа развоја дјеце у свим аспектима развоја и с тим у вези са исходима учења који су јасно освјетљавање развојних могућности дјеце током једног развојног периода. Осим тога, процес планирања детерминисан је и условима, начином извршавања, као и средствима укључујући и операционализацију дужности свих појединаца који су укључени у њега. Међутим, план се не смије схватити као круто написан сценарио који обавезује учеснике васпитно-образовног процеса да истрају на његовој примјени ако је очигледно да у томе не успијевају. Према томе, планови су оријентири којима се предвиђа и обавезује ток активности до оне мјере до које је њихова реализација могућа.

Планирање у Програму предшколског васпитања и образовања Републике Српске усмјерено је на потребе дјетета и аспекте његовог развоја а не на садржаје учења. Идеја оваквог приступа јесте да у центру планирања васпитно-образовних активности буде дијете. То се постиже путем стварања вртићког окружења у којем ће свако дијете наћи подстицај за задовољавање потреба и интереса за игром, радозналошћу и жеђи за сазнањем. Вртићко

окружење има велики утицај на цјелокупни развој и учење дјетета, као и на развој његове слободе, због чега стварање специфично уређене средине представља једну од посебно важних задаћа васпитача у процесу планирања и организације васпитно-образовног рада. Стварање специфично уређене средине у нашим вртићима није ништа друго до осмишљавање и опремање *центара за учење*. Стварањем центара за учење у вртићу превазилази се доминантно фронтално поучавање од стране васпитача, а отварају истинске могућности заснивања учења на интересовањима и унутрашњим мотивима дјеце, полазећи од природе учења предшколског дјетета која се темељи на стицању искуства, тј. активном учешћу дјетета у том процесу.

Центри за учење одређују понашање дјеце и зато треба да задовоље одређене услове као што су: привлачност, удобност, инструктивна моћ материјала којима је центар опремљен, могућности слободног кретања током активности дјеце и испуњеност занимљивим и дјеци привлачним садржајима. Од васпитача се очекује да допусти дјетету да само бира центар за учење, активности којима ће се бавити и које материјале ће користити; да само одреди колико дуго ће учествовати у некој активности и да само употребљава предмете и испробава их на нов, неуобичајен начин, тако да од своје игре добије највише. Дијете ће у процесу активног радног и мисаоног учешћа у окружењу које истражује, развити различита знања (Слуњски 2011). Отуда је улога васпитача више да посматра, анализира дјечије активности и задовољава њихове потребе за материјалом, савјетима и признањима за постигнуте успјехе. Све ово указује на простор слободе дјетета која је најизраженија у учећим активностима за један дан, које се планирају процесним плановима и које васпитач припрема, а дјеца имају активну улогу у избору оних активности које њима највише одговарају чиме се развија простор њихове слободе.

Својом организацијом центри за учење треба да омогуће осамостаљивање дјетета, развој сарадње међу дјецом и подстицање учења кроз игру. Једно од основних обиљежја игре је добровољно учешће у њој, а то је такође чин слободе. Слобода се увијек истиче као услов без којег нема дјечије игре. У оквиру центара за учење, дијете има могућност да бира активности, постаје главни актер збивања, господари ситуацијом коју схвата, има прилику да самостално одлучује – у таквој ситуацији је испоштован простор слободе. Међутим, игру не треба схватити као препуштање дјетета самог себи већ као прилику васпитачу да помогне дјеци у сређивању и осмишљавању њиховог искуства. У педагошком смислу игра представља уређен систем правила која некад уређују и сами играчи, односно дјеца, а некад одрасли (васпитачи), и њена најважнија васпитна вриједност је учење правила, јер ће дјеца научити градити и поштовати правила ако игре у којима учествују имају правила.

Закључно разматрање

Овим радом настојали смо на теоријском нивоу освијетлити простор слободе дјетета у планирању васпитно-образовног рада у вртићу. Сматрамо да је ово врло комплексна тема која заслужује и емпиријску провјеру, а на основу свега истакнутог у овом раду можемо извести сљедеће закључке:

Да ли се за Програм предшколског васпитања и образовања РС који је општи по форми, па тиме не прописује или не одређује конкретне садржаје учења, може рећи да је принудан јер од васпитача захтијева само да на одређен начин остварује припремљене планове? Постојање Програма, само по себи, не обезбјеђује аутоматски простор слободе дјетета и позитивно дјеловање на његов развој, већ укупна филозофија и стратешка оријентација за планирање рада у сваком конкретном вртићу;

Основа за добро планирање (које обезбјеђује простор слободе дјетета) је пажљиво и квалитетно посматрање и праћење дјеце у групи, којим васпитач добија информације о сваком дјетету и његовом напредовању. На основу повратних информација које добије од дјеце васпитач планира свакодневне активности одговарајући на њихове развојне потребе и тенденције, оснажујући их да се развију до својих оптималних нивоа, поштујући природу цјеловитог учења и развоја сваког дјетета;

Иако по својој основној оријентацији припада савременим концепцијама раног учења, Програм предшколског васпитања и образовања у Републици Српској и планови који се израђују на основу њега, истичу важност постојања правила и уређености живота и рада у вртићу, чиме се показује да простор слободе дјеце ипак има своја ограничења;

Планирање васпитно-образовног рада увијек започиње утврђивањем могућности, процјеном остварених исхода учења, а затим, интересовања и потреба дјеце уз уважавање њихове најважније развојне потребе, а то је потреба за игром, која је такође чин слободе;

У зависности од интересовања и потреба дјеце планиране учеће активности и игре се могу више пута понављати тако да дијете може учествовати у њима онолико колико траје његово интересовање за ту активност, чиме се поштује слобода интересовања дјеце и отвара простор за учење;

На постављене исходе, предвиђене планом, дјелује се континуирано са више активности, што значи да се оне могу понављати и неколико дана, све док васпитач не утврди да је остварена развојна промјена;

Као крајњи циљ учећих активности и игара које се планирају у вртићу можемо истаћи осамостаљивање дјеце и развој њихове аутономије, самоконтроле и одговорности;

Циљ центара за учење, као *микролабораторија* у којима се одвија процес раног учења, јесте да се дјеца већ у предшколском периоду оспособе за сопствено планирање, избор активности којима ће се бавити и регулацију сопственог понашања.

Литература

Аријес 1989: F. Arijes , *Vekovi detinjstva*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Група аутора 2004: *Речник филозофских појмова*, Београд: BIGZ PUBLISHING.

Каменов 2006: Е. Каменов, *Опште основе предшколског програма*, Нови Сад: ДРАГОН.

Каменов 2007: Е. Каменов, *Опште основе предшколског програма (Модел Б)*, Нови Сад: ДРАГОН.

Николић, Прибишев Белеслин, Спасојевић, 2008: С. Николић, Т. Прибишев Белеслин, П. Спасојевић, Дијете у Програму предшколског васпитања и образовања у Републици Српској*, Дидактички путокази*, 49.

Скок 1973: P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: JAZU.

Слуњски 2011: E. Slunjski, Razvoj autonomije djeteta u procesu odgoja i obrazovanja u vrtiću, *Pedagogijska istraživanja*, 8 (2), 217-228.

Спасојевић, Прибишев Белеслин, Николић 2007: П. Спасојевић, Т. Прибишев Белеслин, С. Николић, *Програм предшколског васпитања и образовања*, Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

Телебаковић 2008: B. Telebaković, Problem slobode, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 2 (2), 93-115.

Шелинг 1985: F. W. J. Schelling, *O suštini ljudske slobode*, Beograd: Grafos

Mirjana R. Samardžić
Marica Ž. Travar

Factor of children's choice in planning educational work in kindergarten

Summary

One of the basic premises in modern concepts of early education is that of children as free actors in the educational process being free to create the process itself without any constraints that can appear to be nonsensical or unacceptable. However, this does not mean a complete negation of the rules that have to exist in educational work in kindergarten, where the factor of freedom is used for the children's sake and successful personality development. Therefore, the factor of children's freedom is the main research subject in the paper that emphasizes the necessity of its recognition, planning and taking into consideration in kindergarten. Planning of educational work is certainly one of the most complex of teachers' roles, every kindergarten being an authentic, specific and unique micro-system. Applying a descriptive and analytic method, the authors have attempted to investigate the factor of children's freedom in the process of planning educational work in kindergarten.

Key words: factor of children's freedom, kindergarden education process planning

Глигор М. Самарџић*
Универзитет у Приштини
са привременим сједиштем
у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за историју

УДК 94(37)(497.15)
DOI 10.7251/RAD1715233S

Оригинални научни рад

КОМУНИКАЦИЈА ЛЕУСИНИЈУМ–ГАЦКО СА УСПУТНИМ НАСЕЉИМА[1]

Апстракт: *У раду се презентују подаци о проблемима убикације комуникације Леусинијум–Гацко у источној Херцеговини (јужни дио римске провинције Далмације). Археолошки налази указују да је на овом подручју била римска комуникација. Мишљења истраживача о њеној убикацији су дјелимично различита. Основу за успјешно истраживање античких комуникација и насеља на југу провинције Далмације (источна Херцеговина) представља писана изворна грађа и материјални остаци на терену. Нарочито су значајни подаци из Табуле Појтингеријане и Антониновог итинерара. Такође, у раду се презентују подаци о запажањима са терена о комуникацији Леусинијум–Гацко, остацима пута и насеља на овом подручју.*

Кључне ријечи: *путна станица, комуникација Леусинијум–Гацко, римски итинерари, источна Херцеговина, Далмација.*

Мрежа римских путева на источној обали Јадрана и у њеном залеђу позната нам је на основу археолошких остатака, те из античких писаних извора и трагова комуникација на терену (Tab. Peut. 467, 468, 469, 470; It. Ant. 338; Miliaria Imperii Romani 2012, 234; Pašalić 1958; 144–145; Pašalić 1960: 103–108; Pašalić, 1965: 243–249; Bojanovski 1974: 15–36; Шкриванић 1975: 51–52; Самарџић 2015: 171–183, 267–273).

Пут Леусинијум–Гацко представља наставак комуникације Епидаурум–Леусинијум за коју значајне податке доноси *Tabula Peutingeriana* наводећи путне станице (Tab. Peut. 467, 468, 469, 470; Шкриванић 1975: 51–52). Пут је са приморја ишао преко Гацка, гдје се спајао са другом комуникацијом, која је долазила из Невесиња, чинећи тако раскрсницу са које је један крак настављао ка Подрињу, а други према Никшићу (сл. 1). Сматра се да у

* e-mail:gligorijas@yahoo.com

[1] Рад је резултат истраживања у оквиру научноистраживачког пројекта III 47023, *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција,* који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

антици област горњег Подриња у саобраћајном погледу није имала велики значај (који јој се раније приписивао). Данас је тешко поуздано утврдити трасу овог пута, али се на појединим мјестима може претпоставити његово постојање. Као најјачи путоказ служе остаци насеља и материјални налази који указују на општи правац цесте (Evans 1883: 101–104; Kreševljaković 1957: 49; Самарџић 2015: 267–273).

О овом римском путу мало се писало у модерној историографији. На његову цјеловиту трасу указао је једино И. Бојановски. На основу великог броја градина и тумула који се налазе поред комуникације, он сматра да је ријеч о предримској саобраћајници коју су доградили Римљани. Ову тврдњу поткрепљује налазима из једне гробне громиле (V вијек п. н. е.) недалеко од поменуте комуникације, у близини насеља Плана. Ријеч је о прилозима као што су сребрни накит и прстење, бронзани грчко-илирски шљемови, бронзане укоснице, игле и фибуле, и жељезно оружје (све грчке производње). О накнадним укопима свједоче стакло и прећице римске производње (Bojanovski 1976: 17–44). За разлику од Бојановског, А. Еванс је сматрао да је ова комуникација дјело римских инжењера који су радили у вријеме цара Клаудија (41–54. године) (Evans 1883: 104–105).

Већ смо напоменули да је комуникација из Епидаурума долазила до Паника (*Leusinium*) (Tab. Peut. 467, 468, 469, 470; It. Ant. 338; Miliaria Imperii Romani 2012: 234; Шкриванић 1975: 51–52). На овом локалитету откривен је значајан комплекс вила који се оквирно датира у раздобље између I и IV вијека. Од Леусинијума према Билећи комуникација је ишла тереном који се данас налази под водом Билећког језера. У археолошким истраживањима на подручју Паника и његове шире околине (1957, 1959/1960. и 1967/1968. године), пажњу истраживача су, због ограничености времена, више привлачили остаци насеља него комуникација, па овај крак није довољно истражен. Ходолошка истраживања која је вршио И. Бојановски указала су на правац пута Леусинијум–Гацко–Фоча–Нови Пазар. Он комуникацију из Паника трасира јужном страном села Орах до села Чепелица. Из овог мјеста, један крак пута је ишао западније преко Мириловића на градину Мантокит и спајао се са другим источнијим краком у Пољу код Билеће (улаз у град са сјеверне стране) (Bojanovski 1976: 36–38; Popović 1990: 25–33; Самарџић 2015: 171–183, 199–258, 267–273). Ч. Поповић је, вршећи ходолошка истраживања, констатовао да је крак пута од градине Мантокит у Мириловићима ишао преко Боденика и Бијеле Рудине спајајући се са главном саобраћајницом нешто сјеверније, у подручју села Богдашићи. Такође, он констатује да су се на локалитету села Бијела Рудина (8 км сјеверно од Билеће) сачували трагови поменутог крака комуникације (Поповић 1990: 29; Самарџић 2015: 267–273).

Ч. Поповић је приликом рекогносцирања локалитета Ачков дуб констатовао остатке римског пута *in situ*. Дужина ове дионице износила је 250 м, а пресијецао ју је средњовјековни друм. Ова дионица је била широка 3, 5 до 4, 5 м, и на цијелој дужини оивичена клесаним каменом. По Поповићу, наведена траса је јасан примјер римске градње у херцеговачком камењару поред које се проналазе примјерци римске керамике (Поповић 1990: 29; Самарџић 2015: 267–273).

Бојановски комуникацију од Билеће води према сјеверу природном продоли (пролазом или процијепом између брда), источно од данашњег магистралног пута Билећа–Гацко. Пут је из Билеће излазио сјеверно на село Бијела Рудина па затим, источније од данашњег магистралног пута, ишао између Великог и Малог Планика долазећи у село Корита. Функционалну везу са овом римском саобраћајницом И. Бојановски је нашао у малтеру зиданог утврђења на градини Вилашица (Корита). Даље, он наводи да је ова комуникација у сјеверном дијелу Корита (Кобиља Глава), пресијецала модерну магистралу, па се преко Цернице спуштала у Гатачко поље (Bojanovski 1988: 108–109). На прелазу из Цернице у Гатачко поље, на локалитету Сарића Греде (Змајевац), пронађен је натпис уклесан у стијену. Могућа реконструкција сачуваног текста по Сергејевском гласила би: *te(rminus) in( ) te(rminus) Ucu( )* (Sergejevski 1938: 20), док Шашел предлаже *[finesinter ( )] / etinte(r) Ucu( )* (ILJug 1739). А. Шкегро сматра да је ријеч о граничном натпису који свједочи о разграничењу земљишта, односно испасишта, које је било неопходно због честих сукоба око воде, поља, испаша и шуме (Škegro 1991: 118–119; Самарџић 2015: 313–314).

И. Бојановски тврди да је римска саобраћајница Гатачко поље прелазила мало западније од насипа Степен–Автовац, одакле је даље – сјеверно – настављала природним пролазом према Чемерну и Фочи и закључује да се римски пут Билећа–Гацко (Автовац) одвајао од итинерарске комуникације Салона–Нарона–Скодра у Панику код Билеће (*Leusinium*) (Bojanovski 1976: 36–44; Самарџић 2015: 267–273). Даље, она се у Подрињу везала на систем римских комуникација, или (како наводи А. Еванс) на велику магистралну комуникацију Салона–Аргентарија. Исто тако, И. Бојановски наводи да се на Гатачком пољу спајала са комуникацијом која је долазила са Невесињског поља, одакле је ишла у Никшић (*Anderba*), у Црну Гору, гдје се спајала са итинерарском цестом Аквилеја–Салона–Нарона–Скодра. Тим путем је Гатачко поље било повезано са путевима на западу, преко комуникације Нарона–Невесињско поље–Сарајевско поље–Романија–Аргентарија на Дрини (Bojanovski 1973: 137–187; Bojanovski 1976: 17–44; Шкриванић 1975: 51–52; Čremošnik 1976: 41–164; Самарџић 2015: 267–273).

А. Еванс, на основу рекогносцирања терена и разговора са инжењерима који су градили модерну саобраћајницу, указује на трасу римског пута који је навео И. Бојановски (Evans 1883: 104–105; Bojanovski 1976: 36–44). За разлику од њега, П. Балиф је био у потпуности неодређен, јер је открио само остатке средњовјековног друма од Јованова брда (Автовац) до Фазлагића Куле (Ballif 1893: 37). Овај правац комуникације Приморје–Подриње добио је већи саобраћајни значај у средњем вијеку, када су Дубровчани преузели трговину у унутрашњости. Комуникација је у изворима и литератури позната као „Дубровачки пут“, а њоме се путовало до Цариграда (Дедијер 1903: 770–771; Јиречек 1951: 118; Kreševljaković 1957: 55–56; Bojanovski 1976: 17–44; Самарџић 2015: 267–273).

Ч. Поповић наводи да је комуникација од Леусинијума ишла доњим ободом села Орах у дужини од 2 км, праволинијски према селу Чепелица, гдје је по њему прелазила ријеку на мјесту аустроугарског моста. Даље се успињала сјеверно ка Билећи преко превоја Ачков дуб па преко локалитета Дворишта (Дворови) излазила у Билећу. У овом насељу је, због интензивне градње, тешко утврдити или претпоставити правац комуникације. Пут је из Билеће, по Ч. Поповићу, ишао преко локалитета Кланица правцем ка селу Пријевор, идући источније тј. паралелно са савременом магистралом. Из Пријевора је излазио на локалитет „Гробнице“, гдје се налази средњовјековна некропола окружена праисторијским градинама. Овим правцем је ишао и претходно поменути средњовјековни пут, данас познат као „Друм“. Са локалитета Гробнице пут се успињао сјеверно праволинијски у дужини од 15 км, све до локалитета Камено брдо на Коритима. Поповић претпоставља да је прије Корита постојала раскрсница на локалитету Мокри до, одакле се један крак цесте рачвао западно према насељу Плана, а други сјеверно према Гацку. На западном краку Ч. Поповић истиче изузетно плодно археолошко тло, које указује на бројна античка насеља која су морала бити повезана одговарајућом комуникацијом (Поповић 1990: 30; Самарџић 2015: 267–273).

Исто тако, Поповић истиче да је на локалитету Домашица (удаљен 1 км источно од насеља Плана) откривен римски бунар (Поповић 1990: 30–35). Он је идентичан са бунарима откривеним у Забрђу код Стоца (*Diluntum*), Градцу код Љубиња (*Pardua*), Дрпама и Ријечанима (*Salluntum*) у Црној Гори (Теренска запажања; Sergejevski 1962: 81–87; Bojanovski 1973: 137–187; Шкриванић 1975: 51–52; Самарџић 2014: 385–408; Самарџић 2014: 211–218; Самарџић 2015: 267–273).

Поповић наводи да се у близини бунара налази мала некропола стећака, као и један дјелимично оштећен Тиберијев сестерцијум, пронађен 1989. године. Римски налази, као и бројни топоними, указују на насељеност овог подручја, које је повезивала поменута комуникација. По Ч. Поповићу,

она је од раскрснице Мокри до ишла преко Плане, Ораховица, Фатнице, Дивина, Бијељана и Берковића у Столац. Он сматра да је уз мањи број материјалних доказа логична претпоставка да је средњовјековном путу као основа послужила ранија римска комуникација, те да је поменути сјеверни крак пута са раскрснице Мокри до према Гацку цијелом дужином био праволинијски изграђен, јер конфигурација терена није дозвољавала други правац. На цијелој дужини ове комуникације констатован је велики број остатака из римског периода (Теренска запажања; Bojanovski 1976: 17–44; Поповић 1990: 30; Самарџић 2015: 267–273).

Антички остаци на Гатачком пољу откривени су углавном уз његов сјеверни руб. На подручју сјевероисточно од поља, које се данас зове Површ, има их релативно мало. У оквиру овог подручја, на локалитету Градина у Јасенику, Кокорини и Југовићима, пронађено је неколико римских новчића који су у међувремену изгубљени (Radimský 1893: 486). На подручју насеља, приликом градње православне цркве 1887. године, откривени су омалтерисани зидови квадратне зграде и већа количина грађевинског материјала. Фрагменти цигле, кријепа и обрађеног камена нађени су на њиви званој Црквина, западно од цркве (Bojanovski 1976: 17–36). Такође, сјеверозападно и западно од цркве откривене су веће количине цигле, кријепа и обрађених комада камена. Сматра се да је највећи дио старог римског насеља остао неистражен испод темеља данашњег насеља Гацка (Теренска запажања; Radimský 1893: 485; Самарџић 2015: 267–273).

На њивама Гомионицама, око цркве, 1910. године су изорани зидови од камена и цигле. У близини цркве је 1942. године откопан и један римски гроб у коме је нађен скелет са римским новчићем у устима. Сматра се да се око цркве, гдје је и данас савремено гробље, налазило и укопно мјесто становника римског насеља у Гацку. Исто тако, 1887. године код цркве је отривено средњовјековно гробље, а испод њега се налази још један слој укопа без прилога, са скелетима који су оријентисани у правцу сјевер–југ. Сваки скелет је био заштићен кровастим каменим сандуком, а у једном од њих је пронађена уздужна плоча и римска цигла. И. Бојановски наводи да је са овог подручја значајан римски новац, који је доцније изгубљен, пронађен на Гатачком пољу, Фојници, Автовцу и Кључу. Подручје Автовца је богатије римским налазима, што се доводи у везу са постојањем путне станице на овом локалитету и комуникацијом која је овуда пролазила (Теренска запажања; Radimský 1893: 485; Bojanovski 1976: 17–36; Самарџић 2015: 267–273).

На лијевој обали Грачанице, изнад савременог насеља у Малој Грачаници пронађена су два надгробна ципуса и два већа уломка корниша. Први ципус је призматичног облика, висок 1, 06, широк 0, 64, и дебљине од 0, 59 м. Исклесан је од домаћег вапненца и оштећен је зубом времена. На предњој

страни је плитко урезано натписно поље. Од натписа се само наслућују почетна слова DM и у оквиру даљег текста слово O. На лијевој страни у рељефу је приказан, у дубљем оквиру, коњаник у касу окренут надесно, док су друга бочна и задња шира страна празне (Bojanovski 1976: 22, sl. 2; Škegro 1997: 91, br. 39; Šačić 2011: 164; Самарџић 2015: 267–273). Други ципус је обликом сличан првом, само нешто мањих димензија: висина 1, 00, ширина 0, 72, а дебљина 0, 72 м. Натписно поље је празно, а задња страна је необрађена. На лијевој бочној страни у плитком рељефу је исклесан делфин, а друга страна је празна. На Гатачком пољу и његовој околини ципуси су доминантан облик надгробних споменика. Поред ова два ципуса из Грачанице, пронађена су још два на Невесињском пољу, из Крекова и Залома (Грабовице), као и један из Паника код Билеће (Sergejevski 1948: 56; Čremošnik 1960-1961: 175; Bojanovski 1976: 17–36). На лијевој обали Грачанице, изнад кућа у Малој Грачаници, пронађен је и један корниш (Gesims), обрађен са двије стране (висине 0, 60, ширине 0, 92 и дужине 1, 19 м). Ради се о добро исклесаном домаћем вапненцу. На истом локалитету је нађен и други корниш са висином од 0, 60, ширином 0, 92 и дужином 1, 17 м. Претпоставља се да оба потичу са истог објекта, можда са стрехе мањег маузолеја. Сматра се да је на овом мјесту, тј. савременом гробљу, била и римска некропола. Исто тако, тврди се да је црква замијенила маузолеј коме су и припадали уломци симса. Западно од Грачанице, у селу Градина, која се такође налазила уз трасу римске комуникације према Невесињском пољу, нису пронађени изразити антички налази сем остатака цигле (Теренска запажања; Slijepčević 1928: 57–63; Bojanovski 1976: 17–36; Самарџић 2015: 267–273).

Нешто више материјалних остатака пронађено је у источном дијелу Гатачког поља (близу границе са Црном Гором). У Добром Долу, на локалитету Трговишта, откривени су остаци веће античке насеобине. Они се налазе сјеверно од пута Автовац–Брљево–Крстац, на површини од два хектара. На локалитету Трговишта нађени су бројни фрагменти римског кријепа и цигле, а у његовом сјеверозападном дијелу лежи и неколико већих гомила камена од рушевина зграда. На једној од њих су пронађени остаци зида, а у другој мањи жртвеник (*arula*). Добро је обрађен, без натписа, са висином од 0, 48, ширином 0, 225 и дебљином око 0, 24 м. Пронађена је и камена, слабо обрађена греда, дужине око 1, ширине 0, 50 и дебљине 0, 25 м. У гомилама на Трговиштима пронађене су три камене ступе. Сматра се да су се у њима ситнили (туцали) прехрамбени артикли као што је жито, и да су спадале у домаћински или кухињски прибор. Исто тако, сматра се да ови предмети потичу из кућног инвентара домаћег илирског становништва које их је употребљавало умјесто жрвњева. Примјерци са локалитета Трговишта високи су око 40, широки око 30 и дубоки у камену од 10 до 12 цм (Теренска запажања; Bojanovski 1976: 17-36; Самарџић 2015: 267–273).

Западно од Трговишта је локалитет Уздоља (Уздола) на коме се налази средњовјековна некропола, а недалеко од ње остаци зграде око које је пронађено много фрагмената римске цигле и цријепа. На овом локалитету је откривен и један добро обрађен архитектонски елемент димензија 1, 10 x 0, 77 x 0, 33 м (профилисани импост). Нађен је и добро обрађен ступ разбијен на два дијела, од којих је један висине 0, 99, а други 0, 77 м, и пречника 20 цм. П. Слијепчевић сматра да је ријеч о миљоказу, док И. Бојановски с правом сматра (у што смо се лично увјерили на самом локалитету) да је то архитектонски елемент (Slijerčević 1928: 57-63; Bojanovski 1976: 17–36; Самарџић 2015: 267–273). Такође, на овом локалитету су пронађена два фрагмента корниша, дужине 0, 99, ширине 1, 21 и висине 0, 33 м, који су били саставни дијелови вијенца неке монументалне грађевине. Сматра се да је неколико римских споменика на овом локалитету искоришћено на средњовјековним гробовима. На локалитету Трговишта под гомилама су пронађени остаци зидова. Сполија са Уздоља потиче са веће монументалне античке зграде која се највјероватније налазила на Трговишту, о чему свједоче пронађени архитектонски елементи (импост, ступ, уломци корниша). Наведени налази, по И. Бојановском, иду у прилог тези да је ријеч о једном пољопривредном комплексу сеоске виле (*villa rustica*), као центра једног већег газдинства (*fundus*), сличног оном које је пронађено у Панику. Претпоставља се да су поред виле постојали и други пратећи објекти, као што су станови за послугу и др. Сматра се да се пословање овог газдинства заснивало на сточарству (Bojanovski 1976: 17–36). П. Слијепчевић наводи да је пронашао два античка сполијума, наводно два капитела величине 1 м², и то у селу Гареви које се налази 5 км ваздушне линије сјеверно од локалитета Трговишта (Slijerčević 1928: 57–63; Самарџић 2015: 267–273).

Закључак

На основу мањих археолошких налаза и геоморфолошких карактеристика терена, сматрамо да је у источној Херцеговини (јужни дио римске провинције Далмације) постојала комуникација Леусинијум–Гацко. Ријеч је о наставку комуникације Епидаурум–Леусинијум, за коју значајне податке доноси *Tabula Peutingeriana* наводећи путне станице са раздаљином између њих. Комуникација од приморја ка Подрињу кретала је од путне станице Цавтат (*Epidaurum* XX) и ишла на Требиње (*Asamum* XX), Моско или Љубомир (*Ad Zizio* XXVIII), Паник–Билећа (*Leusinium*) и Гацко, гдје су констатовани остаци античких насеобина.

У раду смо презентовали податке о проблемима убикације комуникације Леусинијум–Гацко у источној Херцеговини (јужни дио римске про-

винције Далмације). Археолошки налази указују да је на овом подручју била римска комуникација. Мишљења истраживача о њеној убикацији на појединим сегментима овог правца су дјелимично различита. Такође, у раду смо навели податке о новим запажањима са терена на комуникацији Леусинијум–Гацко, остацима пута и насеља на овом подручју. Гацко, односно Гатачко поље као мјесто природног пролаза из приморског у планинску унутрашњост Далмације било је значајно у саобраћајном смислу. Преко њега је ишла важна комуникација, која је обалу Јадрана (Епидаур) повезивала с унутрашњошћу (Горње Подриње). Тај пут, познат као Дубровачки друм, постаће посебно значајан у Средњем вијеку. Његову трасу и значај у римско доба потврђују бројни налази које смо претходно поменули.

Прилози

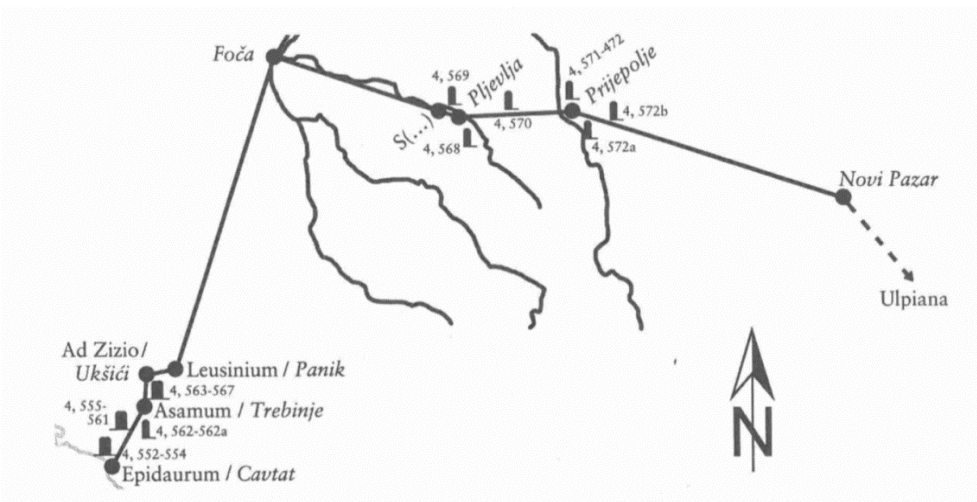

Сл. 1: Комуникација *Epidaurum–Leusinium–Foča* са приказом налаза миљоказа (Miliaria Imperii Romanai 2012, 234).

Скраћенице

ANUBiH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
BiH	Bosna i Hercegovina
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo.
SKA	Srpska kraljevska akademija, Beograd
ILJug	A. et J. Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos

MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, Situla 25, Ljubljana 1986.

CBI Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo (часопис, Godišnjak).

CIL Corpus Inscriptionum Latinarum, Berolini.

Извори

Антонинов итинерар 1848: Itinerarium Antonini, *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*, Berlin: Ed. G. Parthey / M. Pinder.

Колбт / Васлер / Јансен 2012: A. Kolbt, / G. Walser / U. Jansen, *Miliaria Imperii Romani, Illyricum et provinciae Evropae Graecae*, Berlin: De Gruyter.

Пајтингерова табла 1916: Itineraria Romana, *Römische Reisenwege an der Han Der Tabula Peutingeriana*. Stuttgart: Ed. C. Müller.

ЦИЛ (Натписи) 1873: Corpus inscriptionum Latinarum, *Consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae Borussicae editum*, Voll. III. Berolini: Ed. Th. Mommsen.

Шашел 1986: Anna et Jaroslav Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in IugoslaviaInter annos MCMII et MCMXL repertae et editae*, Ljubljana: Situla 25, Narodni muzej u Ljubljani.

Теренска запажања

Референце

Балиф 1893: P. Ballif, *Römische Strassen in Bosnien und der Herzegowina* I, VOM BOSNISCH–HERCEGOVINISCHEN LANDESMUSEUM, Wien.

Бојановски 1973: I. Bojanovski, Rimska cesta Narona–Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta, Sarajevo: *Godišnjak ANUBIH* knj. X, CBI knj. 8, Akademija nauka i umjetnosti BiH, 137-187.

Бојановски 1974: I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo: Posebno izdanje ANUBiH, Djela knj. XLVII, CBI knj. 2.

Бојановски 1976: I. Bojanovski, Gatačko polje u antici, Trebinje: *Tribunia* 2, Завичајни музеј у Требињу, 17–44.

Бојановски 1988: I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo: Djela knj. LXVI, CBI knj. 6, ANUBIH.

Дедијер / Ђурић–Козић / Филиповић / Мићевић 2004: Ј. Дедијер / О. Ђурић-Козић / М. Филиповић / Љ. Мићевић, *Херцеговина – антропо-*

географске студије, Бања Лука: (приредили: Д. Петковић и Р. Таминџија), Друштво за очување баштине, (репринт).

Еванс 1883: A. J. Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum*, I–II, Westminster: *Archaeologia*, XLVIII, communicated to the society of antiquaries, 1–105.

Јиречек 1951: K. Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, Sarajevo: Svjetlost (превод, Đ. Pejanović).

Крешевљаковић 1957: H. Kreševljaković, *Hanovi i karavanseraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Naučno društvo BiH.

Пашалић 1958: E. Pašalić, O hodološkim pitanjima u izučavanju antičke istorije (sa naročitim osvrtom na našu zemlju), Sarajevo: *Godišnjak Istorijskog društva BiH* IX, Istorijsko deruštvo Bosne i Hercegovine, 139–175.

Пашалић 1960: E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Zemaljski muzej Sarajevo.

Пашалић 1965: E. Pašalić, Problemi istraživanja ilirskih i rimskih cesta u provinciji Dalmaciji, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* knj. III, Filozofski fakultet u Sarajevu, 243–260.

Поповић 1990: Č. Popović, *Antička naselja uz komunikaciju Epidaurum–Narona*, Magistarski rad (rukopis, neobjavljen), Odbranjen u Dubrovniku 22. 6. 1990.

Радимски 1893: V. Radimsky, Arheološke crtice, Sarajevo: *GZM u BiH* V, Zemaljski muzej u Sarajevu, 481–493.

Самарџић 2014: Глигор М. Самарџић, *Забиљешке о античким бунарима на комуникацији Diluntum–Salluntum*, Пале: Радови Филозофског факултета бр. 16 књ. 2, Филозофски факултет, 211-218.

Самарџић 2014: Глигор М. Самарџић, *Налази из села Градац и Убоско на комуникацији Narona-Ad Zizio*, Косовска Митровица: Зборник радова Филозофског факултета, XLIV (1), Филозофски факултет, 385-408.

Самарџић 2015: Г. Самарџић, *Источна Херцеговина у римско доба*, Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Сергејевски 1926: D. Sergejevski, Epigrafski nalazak u Šipovu, Sarajevo: *GZM u BiH* XXXVI, Zemaljski muzej u Sarajevu, 155–158.

Сергејевски 1938: D. Sergejevski, Rimski spomenici iz Bosne II, Beograd: *Spomenik SKA* LXXXVIII, Srpska kraljevska akademija, 95–131.

Сергејевски 1962: D. Sergejevski, Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe, Sarajevo: *GZM u Sarajevu* XVII, Zemaljski muzej u Sarajevu,73–105.

Слијепчевић 1928 = П. Слијепчевић, Старо гробље по Гацку, *ГЗМ у БиХ* XL, Sarajevo, 57–64.

Чремошник 1976 = I. Čremošnik, Rimsko naselje na Paniku kod Bileće, Sarajevo: *GZM u Sarajevu* XXIX (1974), Zemaljski muzej u Sarajevu,44–58.

Шачић 2011: A. Šačić, *Antički epigrafski spomenici istočne Hercegovine*, Sarajevo: (rukopis; magistarski rad).

Шкегро 1991: A. Škegro, Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini, Sarajevo: *Godišnjak istoričara Bosne i Hercegovine* XXIX, *CBI knj*. 27, 53–161.

Шкегро 1997: A. Škegro, Inscriptiones Latinae et Graecae Bosniae et Hercegovinae, Zagreb: *Opuscula archaeologica* 21, 85–116.

Шкриванић, 1975: Г. Шкриванић, Југославенске земље на Појтингеровој табли, *Monumenta captogpaphica Jugoslaviae* I, Београд: Историјски институт.

Gligor M. Samardzic

Roads of communication between the locality of Leusinium and the town of Gacko with scattered settlements

Summary

This paper presents data about the problems of locating the roads of communication between Leusinium and the town of Gacko in East Herzegovina (the southern part of the Roman province of Dalmacija). Based on small archaeological findings and geomorphological characteristics of the terrain, we argue that there was a road of communication between Leusinium and the town of Gacko in East Herzegovina. It is actually a continuation of the road of communication between Epidaurum and Leusinium, about which *Tabula Peutingeriana* discloses important information, mentioning road stations and the distances between them. Researchers have differing opinions about the existenceof roads of communication between Leusinium and the town of Gacko. In this paper, we also cite data about new observations from this area of road communications, i.e. from the remains of the roads and the settlements.

Александар Д. Стаматовић[1]
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет
Катедра за историју

УДК 327.39(497.11+497.16)“1918“
DOI 10.7251/RAD1715245S

Оригинални научни рад

АСПЕКТИ УЈЕДИЊЕЊА ЦРНЕ ГОРЕ И СРБИЈЕ 1918. ГОДИНЕ

Апстракт: *Као међународно призната држава и чланица Антанте, са својим монархом и Владом, Црна Гора је нарочито током друге половине Првог свјетског рата била укључена у процес српског и југословенског уједињења. Она у разним питањима није успјела да обезбиједи унутрашњи консензус у склопу општег процеса уједињења. Немање унутрашег консензуса довело је у моменту самог уједињења, припрема и одржавања Скупштине у Подгорици 1918. године, до јасне поларизације у Црној Гори. Та поларизација је у садашњици плод грубих манипулација одређеног броја историчара и публициста, у корелацији са савременим друштвеним и државним процесима у њој. Ови аспекти тичу се проблематике националног идентитета и демократских карактеристика, као и црквеног идентитета. Доводе до сљедећих дилема: да ли је уједињењем са Србијом избрисан национални идентитет; да ли је у моменту уједињења Црна Гора била окупирана од савезничких трупа да би се извршило уједињење са Србијом; да ли је Скупштина одржана у Подгорици имала уставни и демократски легитимитет и легалитет; да ли је процесом уједињења извршено и насилно унифицирање Православне Цркве у Црној Гори у обновљену Српску Православну Цркву?*

Кључне ријечи: *Црна Гора, Србија, уједињење, аспекти, демократија.*

Глобални аспект уједињења Црне Горе са Србијом и осталим југословенским покрајинама

Идеја уједињења Црне Горе са Србијом и осталим српским покрајинама имала је у Црној Гори дубоку и утемељену генезу. Штавише, она је у Црној Гори и дужа, с обзиром на то да је Црна Гора своје елементе државности почела градити још од почетка XVIII вијека. У спољњој политици и државничкој концепцији књаза Николе Петровића могу се разликовати три фазе. Прва је до 1903. године, тј. до окончања владавине династије Обреновић. Тада је он као несумњиви руски експонент на Балкану гајио озбиљну амбицију да у одређеном тренутку превирања на Балкану постане српски, па чак и југословенски владалац. Поспјешавању његове амбиције допринијела је углавном биолошка танкост посљедња три Обреновића, као и њихови

[1] oss@t- com. me

унутрашњи и спољњи политички неуспјеси. Промјена на престолу у Србији 1903. године, која није била само обичног династичког карактера, него и велики унутрашњи и спољњо-политички заокрет Србије, исту ставља у први план као лидера српског и југословенског уједињења. Књаз Никола се од тада бави, неријетко и ситним калкулацијама како би парирао Србији, и колико-толико за себе и своју државу обезбиједио равноправан положај у трци за улогу српског Пијемонта. У том смислу схваћено је и његово проглашење за краља Црне Горе за Краљевину крајем августа 1910. године, пригодом обиљежавања пет деценија његове владавине. Од почетка XX вијека у Црној Гори долази и до заоштравања политичких супротности, јер са доношењем Устава 1905. године у њој почиње да се заоштрава политички живот, истина ни из далека тако квалитетан као у Србији или другим југословенским покрајинама, и оптерећен владаревим апсолутизмом. Од увођења уставног стања, политички живот у Црној Гори представља комбинацију борбе против владаревог апсолутизма са ујединитељским радом. Балкански ратови су показали да Црна Гора таква каква је била: територијално мала, малољудна, без универзитета и индустрије, са племенски организованом војском не може на себе преузети улогу српског Пијемонта. Од тог периода краљ Никола нема државну концепцију. Суочен са јаким покретом за уједињење у Црној Гори, пред почетак Првог свјетског рата, и током његове прве фазе, он је заправо водио сопствену политику очувања личног и династичког интегритета. То је трећа и посљедња фаза његове политичке и државне биографије, која ће се наставити до његове детронизације и краја живота.

Свакако да не треба идеализовати ни улогу Србије у процесу уједињења од почетка XX вијека, а нарочито у конкретном процесу од почетка Првог свјетског рата. Србија се јесте руководила општим српским идеалима уједињења, уосталом као и Црна Гора и краљ Никола, али треба схватити да су ипак постојале двије српске државе, двије династије и два монарха, који су имали сопствене и сепаратне интересе. У политичком животу Црне Горе и јавном мњењу, очигледно је у доба пред Први свјетски рат ујединитељска воља већ била доминантна и незаобилазна. На другој редовној сједници Црногорске Народне Скупштине, одржаној на Цетињу 31. јануара 1914. године, прочитано је неколико телеграма поздрава и честитки поводом њеног рада. Тако су поп Вуко Чејовић и Никола Ивановић из Куча, поздравним телеграмом честитали рад Скупштине „за опште српске интересе". ЗаријаРкељић из Лутова у Братоножићима, и Мирко Нелевић из Куча, су у свом телеграму сматрали да „сједињено и ослобођено Српство" полаже велике наде у рад ове Скупштине. (Стенографске биљешке о раду Црногорске Народне Скупштине сазване у редован сазив 15. јануара 1914, Цетиње, 1915, стр. 47) .

Књаз (краљ) Никола Петровић је у уставном периоду почетком сваке године пред посланицима Црногорске Народне Скупштине излагао Прије-

стону бесједу. Посланицу су потом реаговали на ту Бесједу својом Адресом. То је учињено и 10. фебруара 1914. године када је прочитан Приједлог Адресе. То је било вријеме послије успјеха Црне Горе у Балканским ратовима, те су се на њега осврнули и посланици, и навели да су постигнути „за све Српство“ . Даље се наводи, да је краљу Николи, Црној Гори и „цијелом Српству“ отргнут Скадар, који се третира као „српска пријестоница“ и „ српска дофенија”. (Ибид: 150- 152) .

Коментаришући Приједлог Адресе Скупштине краљу Николи, на истој сједници, др Секула Дрљевић је затражио формирање економске, царинске и војне уније између Црне Горе и Србије. (Ибид: 158-168) . Коментаришући излагање Дрљевића, посланик Саво Вулетић је рекао да је „99, 90 % народа у Србији и Црној Гори за ову идеју“ , и да „тако Срби осигурају своју националну и државну егзистенцију”. (Ибид: 174) Дрљевићево излагање односило се и на питање разграничења Црне Горе и Србије послије Балканских ратова. То је искористио ондашњи предсједник Владе сердар Јанко Вукотић, који се у својој реплици зачудио како Дрљевић „као велики Србин“ , може о томе да говори, и зар по том питању може бити неспоразума? (Ибид: 176) На то је реаговао Дрљевић, казавши да је Вукотићева Влада прокламовала чак и јединство „народносно“ Срба и Хрвата, и завршио питањем: „зар има права говорити о братству Србијанаца и Црногораца када смо сви ми Срби? Зар нијесмо са Србијанцима један народ?” (Ибид: 184) .

Како је већ наглашено, Балкански ратови су дефинитовно показали да Црна Гора на себе не може преузети улогу српског Пијемонта. Одмах послије њих, краљ Никола је отпочео политику калкулација у покушају да омете убрзани процес уједињења Црне Горе са Србијом, тим прије, што је његов дотадашњи покровитељ – Русија, жељела стварање једне јаке јужнословенске државе. Црна Гора и њена династија тако су постали баласт за српско и југословенско уједињење. Русија је из сентименталних разлога већ од тада тражила безболан начин како да се отараси краља Николе.

Свјестан чињенице да се његова држава не може мјерити са Србијом, као и намјера Русије, а исто тако суочен са наглим јачањем покрета за уједињење са Србијом у сопственој држави, краљ Никола је као један од политичких маневара и обезбјеђења својих личних и династичких интереса покушао склапање уније са Србијом. Један од тада његових повјерљивих људи – министар др Секула Дрљевић, отпочео је по инструкцијама краља Николе преговоре са србијанском Владом о склапању уније. Радило се заправо о конфедерацији Црне Горе и Србије, у којој би биле заједничке спољна политика, војска и спољње финансије. Суштински, оваквим савезом, унијом, конфедерацијом, или како год то било дефинисано, Србија није имала ништа битније да добије, сем излаза на море. План краља Николе је био да овак-

вим политичким маневром искористи ресурсе Србије, а да остане на власти у Црној Гори, попут каквог аутономног феудалца. Ови преговори вођени у првој половини 1914. године завршили су неуспјехом. И србијанска Влада је била опрезна и не нарочитио одушевљена овом идејом. Ову унију Дрљевић је сматрао као велику могућност напретка обје српске државе, те „ширења и спајања српских краљевина и нужном наградом крвавих ратних напора српског народа.” (Дрљевић 1914: 24) Тако је из неколико Дрљевићевих скупштинских говора, и накнадно формулисаних ставова објављена и његова брошура у првој половини 1914. године.

Пошто је извршен Сарајевски атентат, а нарочито послије објаве рата Србији од стране Аустроугарске, јавно мњење у Црној Гори је било врло антиаустријски расположено. То је потврдило ванредно засиједање Црногорске Народне Скупштине на Цетињу. На самом засиједању Скупштине, њен предсједник Мило Дожић је рекао: „Састајемо се у добар час за све нас, састанак прије одређенога изазван је изванредним догађајима. Аустрија која не може прегорети скорашње славне српске побједе, подигла се да смрви Србију и српски народ. Наш народ обије српске краљевине одмах је схватио ову опасност. Он је навикао да се вазда сједињава око ова два важна државна стожера, а особито од како је Косово освећено и тијем занавијек извршено наше јединство”.

Посланик Јанко Тошковић је даље казао: „ Наш вјековни непријатељ, други Азијат, само у другачијем облику – Аустрија, хоће да нам приреди друго Косово. Нема те српске и словенске душе која, знајући да је наш драги српски Београд већ у огњу, не би сада полетјела у свети бој. Тражим да краљевска Влада одмах објави рат Аустрији. Тражим да се с мјеста похита браћи у помоћ, или друго Косово или српско уједињење (дуготрајно пљескање и клицање)”.

Један од надахнутијих говора, одржао је др Секула Дрљевић, који је рекао: „Држати данас велике говоре, значило би вријеђати светињу овога момента. Давати изјаве о солидарности са Србијом значило би вријеђати јединство српских Краљевина, јединство одбране српских интереса. Монархија не напада само Србију, већ преко ње напада уједињење српских земаља у једну српску државу... Жалим само што право није створило такву одредбу, да објава рата Србији, одмах повлачи за собом и објаву рата од стране Црне Горе. Али обје су српске Краљевине сада једно, и црногорски народ извршиће своју дужност, жртвујући све за отаџбину, за спас и уједињење Српства (бурно и дуготрајно клицање)”. (Из Скупштине, *Вјесник,* бр. 48, 19. август 1914, 2)

Дана 28. јула 1914. године објављен је Србији рат од стране Аустроугарске. Краљ Никола је у ванредном броју „Гласа Црногорца“ обја-

вио проглас о мобилизацији црногорске војске. Аустроугарски војни аташе на Цетињу – мајор Густав Хубка, је у својим успоменама касније записао: „Краљев указ о мобилизацији у првом реду је објављен да би се умирило великосрпско расположење једног дијела народа" (Hubka 1931: 40).

Ванредна сједница Владе Краљевине Црне Горе одржана је у вечерњим часовима 24. јула 1914. године. Сједници је присуствовао краљ Никола, пошто је предсједник био у иностранству. Расправљало се о питању какав ће бити став Црне Горе уколико Аустроугарска нападне Србију, послије њеног негативног одговора на аустроугарски ултиматум. Послије сједнице, телеграфски је одговорено Влади Србије: „Тешко је ријешити какав одговор да се дадне Аустрији. Наше би мишљење било да се послуша савјет Русије. У сваком случају кажите господину Пашићу, да нам је добро и зло заједничко са Србијом. Њена судбина и наша је" (Фонд Министарство иностраних дјела: 4231). У истом смислу српски посланик на Цетињу, Михаило Гавриловић консултовао је црногорског министра спољњих послова Петра Пламенца, који му је одговорио: „Србија може да рачуна на братску и неограничену помоћ Црне Горе, како у овом судбоносном часу за српски народ, тако и у сваком другом" (Дневник Риста Поповића: 124) .

Аспекти уједињења Црне Горе и Србије у другој половини Првог свјетског рата

Током јануара 1916. године аустроугарске трупе запосјеле су Црну Гору. Краљ Никола је прије тога напустио земљу. Отишао је из свог двора на Крушевцу у Подгорици за Скадар, а потом за Сан Ђовани Ди Медуа. Одатле је транзитно прошао кроз Италију и дошао у Француску. Као коначну дестинацију одабрао је Неји код Париза, гдје је почела да ради црногорска Влада у избјеглиштву, која је од савезника и даље призната као легитимна црногорска Влада. Међутим, у моменту запосиједања Црне Горе од аустроугарских трупа, краљ Никола је покушао направити политички маневар и према савезницима и према Аустроугарској. Формално је са предсједником Владе Лазаром Мијушковићем напустио Црну Гору и отишао код савезника. У земљи је међутим оставио свог средњег сина принца Мирка са три министра: др Секулом Дрљевићем, Ристом Поповићем и Радомиром Вешовићем. По наређењу министра војног Радомира Вешовића, начелник Врховне команде црногорске војске сердар Јанко Вукотић распустио је црногорску војску кућама, са образложењем у прогласу да од тога момента више не постоји војска, него само народ. Ова група министара са принцом Мирком у историографији се најчешће назива „крња Влада". По усменим упутствима краља Николе она је најприје покушала да преговара са Аустроугарском о

условима мира, па чак генерално и о сепаратном миру Црне Горе ван Антанте, што су аустроугарски представници хладно одбили, јер им та варијанта више није требала, с обзиром на то да су покорили Црну Гору. Тиме је план краља Николе о потписивању сепаратног мира са Централним силама пропао, а „крањој Влади“ је преостало само да потпише капитулацију Црне Горе, након чега је престала да постоји. У Црној Гори је успостављен војни окупациони систем, оличен у Генералном војном гувернерству, а сви црногорски органи власти су распуштени.

Идеја уједињења Црне Горе са Србијом и осталим југословенским покрајинама, од тада се може пратити у три основна правца: оном у окупираној Црној Гори, оном у заробљеничким и интернирским логорима гдје су боравили Црногорци, те у раду Црногорског одбора за народно уједињење. У самој Црној Гори идеја је имала стихијски и спонтани карактер, и везивала се углавном за неке агитације комитских група. Разлог за то био је у чињеници што су аустроугарске окупационе власти због развитка комитског покрета и бојазни од масовног устанка, интернирале већину црногорских официра и интелектуалаца. Приликом прославе Савиндана у Пишчу у Пиви 1918. године, поред народа на збор су дошли и комити. Уз опште одобравање народа, изјаснили су се за уједињење Црне Горе и Србије, а комита-калуђер Јефтимије Гломазић, служио је службу посвећену краљу Петру Карађорђевићу и уједињењу. Истог дана, група комита на челу са Бошком Бојовићем и Николом Вучуревићем, дошла је у село Врела код Жабљака. На школској свечаности Вучуровић је одржао говор у прилог уједињења. Комити су пјевали српску химну, и узвикивали: „Живио краљ Петар! Живјела Србија! Живјела српска војска!” Комити су скинули слику краља Николе и газили по њој (Фонд Вуксана Минића: 21). Иначе, аустроугарске власти су дјелимично у Црној Гори обновиле школски систем, али по њиховим школским програмима. У школама и ван њих уопште нијесу забрањивале истицање слика краља Николе, нити помињање његовог имена приликом богослужења у црквама. Као гест добре воље, већ од друге половине 1917. године, у неколико контигената, из неколико логора, пустиле су групе Црногораца да се врате кућама. Радило се махом о старијим и болесним лицима, мада је било и других. Међу њима пуштен је и сердар Јанко Вукотић. Иначе, црногорски митрополит Митрофан Бан активно је колаборирао са аустроугарским окупаторским органима. (*Cetinjske novine*: кроз серију бројева у другој половини 1917. и 1918. године) .

На збору комита одржаном 10. јула 1918. године у Добриловини у долини Таре, између Мојковца и Жабљака, изабран је и одбор. Он је требалоо да припреми резолуцију. Текст је написао ђак-комита Радојица Никчевић, и у његовој првој тачки стоји: „Да се продужи борба противу окупатора до коначног истјеривања из земље и уједињења Србије и Црне Горе под

династијом Карађорђевића" (Фонд Вуксана Минића: 42). Интересантно је напоменути, да је послије уједињења и слома Божићне буне, Радојица Никчевић постао један од најзначајнијих вођа зеленашких комита у Црној Гори. По предаји, осуђен је дугогодишњу затворску казну. Живот је окончао у марту 1942. године као четнички командант.

Због ранијих одуговлачења да конкретно преговара о уједињењу, и разумљивих политичких потеза, којима је настојао да заштити свој и интерес своје династије, Србија је у другој фази Првог свјетског рата настојала да изолује краља Николу и његове представнике из процеса уједињења. Српска Влада заправо прекида све значајније контакте са неијском Владом краља Николе. Настоји да онемогући и његове контакте са Југословенским одбором, а такође и да му онемогући уплив и утицај код руске Владе (до бољшевичке револуције) . Она подгријава и сумње западних савезника у лојалност краља Николе Антанти, због његове двојне и тајанствене политике према Аустроугарској крајем 1915. и почетком 1916. године. Политика званичне Србије окреће се у другом смјеру. Она настоји да нађе пандан краљу Николи и његовој Влади из саме Црне Горе, тј. да те групације у процесу уједињења представљају Црну Гору а не он. Званична Србија стога улогу Црне Горе у процесу уједињења настоји да подведе под своје унутрашње, тј. српско питање. У том циљу она најприје преко свог Црногорског одељења које се формира у оквиру Министарства иностраних дела, настоји да врши пропаганду за уједињење, и антипропаганду краља Николе и његове неијске Владе. У овом одељењу били су углавном дисиденти режима краља Николе из предратног периода, који су боравили у Србији, а знатан број њих добио је и српско држављанство. Реално, они нијесу имали већег уплива у народу, јер су отишли из Црне Горе, и практично своју животну егзистенцију везали за Србију још у предратном периоду. Но, били су ипак у Црној Гори синоним борбе против краљевог апсолутизма.

Тако су: др Михаило Вукчевић, Пуниша Рачић и Смаил Феровић 3. августа 1916. године упутили неку врсту меморандума предсједнику Владе Николи Пашићу у Солун. Они су сматрали да у Црну Гору још током њеног ослобођења од аустроугарског окупатора, треба да уђе један контигент Црногораца, који су били на Солунском фронту у оквиру српске војске, и који би на миран начин пропагирали уједињење. Ипак, предвиђали су и насилно дјеловање, уколико би се у Црну Гору вратио краљ Никола са својим присталицама, тј. њихово хапшење и интернирање. Послије овога, у обје солуције, у Црну Гору су требале да уђу српске трупе. (Фонд Министарство иностраних дела: документ 2/ 1916).

Јован Ђоновић и Тодор Божовић су 16. августа 1916. године поднијели предлог Пашићу, у коме су поред осталог написали: „Сматрамо да је

за будућу српску државу најкорисније извести потпуно унифицирање Црне Горе са Србијом, не остављајући никакве локалне аутономије, нити ма какву функцију династији Петровић" (Ибид: документ 3/ 1916, 3). Јован Ђоновић је између два свјетска рата био члан Републиканске странке, и једно вријеме посланик у парламенту. Касније је био југословенски посланик у Тирани, а у току Другог свјетског рата огорчени антикомуниста, и високи чиновник избјегличке Владе у Лондону.

Међутим, српска Влада је знала да је тзв. Црногорско одељење при њеном Министарству унутрашњих дела ограничено на мањи број људи, који у предратном периоду нијесу имали велики политички утицај у Црној Гори, и практично усљед свога дисидентства нијесу ни живјели у њој. Стога она настоји да врбује црногорске политичаре и високе државне чиновнике из саме околине краља Николе, и од њих оформи јак центар за пропагирање уједињења. Тако је почетком марта 1917. године у Паризу Андрија Радовић основао Црногорски одбор за народно уједињење. Недуго прије тога, он је поднио оставку краљу Николи на мјесто предсједника нејиске Владе, и дефинитивно се са тим чином разишао са краљем Николом. Формални разлог оставке, било је одуговлачење краља Николе да се јасно изрази о идеји уједињења. Сједиште Одбора било је убрзо премјештено у Женеву, и ту је Одбор издавао лист „Уједињење", који је активно, разумије се већ према свом називу, пропагирао уједињење Црне Горе са Србијом, али и југословенску идеју. Врло често, мета критике овог листа био је краљ Никола, и група углавном безначајних дворских људи око њега, који су чинили фиктивну нејиску Владу.

Суштина дјеловања Одбора, и уређивачке концепције листа „Уједињење", може се видјети само по једној реченици, у броју од 18. маја 1917. године, а она гласи: „Уједињење српског народа је циљ свих наших крвавих напора; том су се мишљу заносили наши предци од кад је Ловћен био понос наш" (Народна мисао изнад свега, *Уједињење*, бр. 4, 18. мај 1917, 1). Овај лист је у броју од 29. септембра 1918. године, објавио меморандум Црногораца у САД упућен предсједнику те државе Вудро Вилсону, а у њему поред осталог пише: „Црна Гора је одувијек била колијевка српске слободе и њен барјак, развијен за ослобођење и уједињење, и није се никада завио од пропасти наше Царевине на Косову па све до 31. децембра 1915. године" (Ибид: Меморандум Црногораца предсједнику САД Вудро Вилсону, бр. 42, 29. Септембар 1918, 1).

Српска Влада је суштински са Црногорским одбором за народно уједињење постигла оно што је хтјела. Уз њену помоћ, како дипломатску, тако и новчану, Одбор је развио живу активност међу Црногорцима који су били по савезничким државама, у САД, а нарочито у интернацији. Како је већ

наглашено, аустроугарске власти су из бојазни од масовног устанка од средине 1916. године интернирале већину црногорских официра и државних чиновника. Број интернираних стално се повећавао усљед аустроугарских репресалија у самој Црној Гори због комитских акција. У интернирским логорима Одбор је успио да развије своју активност, успоставио је везе и са Југословенским одбором. Тако су се у интернирским логорима развиле живе политичке агитације за уједињење. Суштински, идеју уједињења нико није спорио, само су се интернирци подијелили на присталице и противнике краља Николе. Подјела је имала и другачији карактер, за или против режима краља Николе.

Почетком априла 1918. године у логору Карлштајну, састављено је писмо- проглас, које је подржавало српско уједињење, и посредно критиковало краља Николу за издају. Писмо су редиговали: др Никола Шкеровић, др Секула Дрљевић и Марко Даковић. Посљедњи је у данима уједињења био вођа бјелаша у Црној Гори. Потписала га је група црногорских официра. То су били: командири (мајори): Блажо Божовић, Спасоје Лазаревић, Томан Лакић, Радоје Николић и Јован Вуксановић, као и капетан Бошко Бошковић. У писму се поред осталог каже: „Црногорац се вјековима поносио, за српску слободу и независност, и не презајући ни пред каквим опасностима, борио се за те идеале. Он је заслужио вијенац, мученика и вјечног борца за крст часни и слободу златну. То су традиције Срба- Црногорца. Ми би смо били недостојни синови наших отаца, ми би смо се покрили вјечним срамом, кад не би смо испунили до краја живота свету дужност према сјенима вјековних заточника слободе, према гробовима наших хероја, према нама самима, према нашој дјеци и српском племену кад не бисмо осигурали оно, по сто пута заслужено и поштовања достојно, мјесто у кругу уједињеног и ослобођеног Српства” (Шкеровић 1931: 290-291).

Аспекти уједињења из домена бјелашко- зеленашких подјела

Пробојем Солунског фронта и напредовањем српске војске у југословенске крајеве, тј. ослобођењем од аустроугарске власти створили су се услови за српско и југословенско уједињење. Иако је у Црној Гори српска војска имала малу улогу у њеном ослобођењу, оно је ипак дошло као посљедица глобалног слома Централних сила који је почео пробојем Солунског фронта. Одласком аустроугарских трупа из Црне Горе, и уласком српских и других савезничких трупа, створили су се услови за конкретну акцију по питању уједињења. Она се огледа у припремама за одржавање, самоодржавање, и посљедице Скупштине која се одржала у Подгорици, и која је оперативно имала задатак да уједињење спроведе у дјело.

Свјестан чињенице да долази до расплета догађаја, и да су га они дијелом претекли, краљ Никола и његова неијска Влада су покушали да се укључе у процес уједињења. Међутим, и тада је краљ Никола тактизирао, и давао само декларативне ујединитељске пароле. Он није одустајао од личних калкулација. То се види у његовом прогласу Југословенима од 8. октобра 1918. године. У њему он поред осталог пише: „У нашој Црној Гори, добро знате, од давнина су живјели најбољи Срби и Југословени. Њихова прошлост, њихове муке и њихове борбе познате су цијелом свијету као и вама. Нема народа који је претрпио толике муке и јада у борби за драгу слободу“.

Браћо, са највишом заносом, радошћу и одушевљењем данас свечано изјављујем да желим – а увјерен сам да исту жељу има и сав мој вјерни народ у Црној Гори – да и наша мила Црна Гора буде саставни дио Југославије, да часно уђе у југословенску заједницу, као што је часно и до краја за њу ратовала и страдала. Желим, да се сложимо и братски уредимо у југословенску конфедерацију, у којој ће свак сачувати своја права, своју вјеру, уредбе и обичаје, и у којој нико неће смјети наметати првијенство већ да сви будемо једнаки у чедним њедрима мајке Југославије, те да свак братски и сложно ради на њену напретку и величини у друштву слободних и просвијећених народа” (Краљ Никола Петровић, Југословенима, *Глас Црногорца,* бр.56, 8. октобар 1918, 1).

Одмах послије ослобођења отпочеле су у Црној Гори политичке агитације за уједињење. Може се слободно рећи да је стање било конфузно. Очекивао се повратак интернираних официра и државних чиновника, али и са друге стране краља Николе и његових присталица из неијске Владе. Без обзира на то, у Црној Гори је већ тада постојала квалитативна маса за политичка сучељавања око облика уједињења, било представљена у ултраујединитељима и противницима краља Николе, или са друге стране његовим присталицама, који су судбину уједињења усмјеравали према његовим прохтјевима и интересима. Свакако да је ујединитељски покрет био организованији. Представљали су га млађи и политички агилнији људи, који су уз то имали и какву-такву војну и административну логистику малобројних српских трупа које су се тада стационирале у Црној Гори.

Првенствено на Цетињу, али и другим градовима, тада дјелује недефинисана политичка групација под називом „Омладина“. Она издаје серију прогласа и изводи низ манифестација у прилог уједињењу. Са друге стране, код присталица краља Николе, примјећује се извјесна конфузија и немање дуготрајнијег и концизнијег плана како политички дјеловати. Тако омладина Цетиња 1. новембра 1918. године издаје још један у серији прогласа, у коме поред осталог стоји: „Дан слободе је дошао. Српски народ од мора до мора слободан је. Црна Гора српска покрајина слободна је, захваљујући својој браћи која су прегарајући највише муке и патње донијела слободу. Сан наш,

наших предака, ускока и заточника српске мисли остварен је. Српски народ је слободан, Црна Гора придружена општем уједињењу српског народа, са уздигнутом главом улази у велику српску заједницу, а с њом заједно и југословенску... Данас смо потпуно слободни. Цио српски народ је слободан и Црна Гора дио раскомаданог Српства дочекала је час да са осталом браћом узвикне да је само у слози, у уједињењу нашег племена спас" (Браћо, Одбор организоване омладине за уједињење, 1. новембар 1918.) .

Одмах послије ослобођења, почеле су припреме за одржавање скупштине, која би прогласила уједињење. Иако се у првом времену није ни знало гдје ће и када бити одржана та скупштина, ни на који начин бирана, агитације по том послу су почеле. Скупови одржавани по Метохији и Андријевици, тумачени су као проглашење уједињења. Тако је 6. новембра од стране 23 угледна васојевићка првака потписан проглас, у коме је поред осталог наведено: „Метохија и обадвије васојевићке нахије...примиле идеју општега нашега уједињења и већ прогласиле уједињење Србије и Црне Горе. Браћо Црногорци, позивамо и вас као своје саотачественике да прихватите идеју народног уједињења као што су то већ учинили сви Срби, Хрвати и Словенци, и да прокламујете уједињење Србије и Црне Горе као што смо ми то сада учинили и тиме испунимо давнашњу српску жељу и завјетни сан наших предака" (Томић 1929: 25).

Приликом припрема за одржавање Скупштине у Подгорици, на Цетињу је од стране присталица безусловног уједињења почео да излази лист „Ново доба". Радило се, слободно речено, о листу за једнократну политичку употребу, првенствено за ујединитељску агитацију, мада је имао и елемената привременог службеног гласника, и баналног огласника. Овај лист је у броју од 10. новембра изборе за Скупштину у Подгорици коментарисао овако: „Послије опште жеље цијелог српског народа и свих Југословена за уједињењем, српски народ у Црној Гори јасно је изразио жељу, да преко својих народних изабраника одреди будући државно- правни положај земље" (Избори за Скупштину, *Ново доба,* бр. 7, 10. новембар 1918, 1).

Како је већ назначено, избори за Скупштину у Подгорици десили су се у својеврсном персонално-политичком вакуму у Црној Гори. Већина интернираца, тј. друштвене елите официра, државних чиновника и интелектуалаца још је била на путу за повратак у Црну Гору. Може се слободно констатовати, да су процес избора за Скупштину у Подгорици и политичке агитације извеле другоразредне политичке личности. Исти лист је у броју од 17. новембра цитирао изјаву 450 црногорских официра, дату у Сарајеву, приликом повратка из интернације, у којој је поред осталог наведено: „2. Да је Црна Гора, као вјековни заштитник и поборник српског јединства и слободе, овај рат поздравила и повела са највећим одушевљењем и самопријегорије-

вањем са своје стране, те су оданошћу и радом и крвљу своје најбоље снаге, тај завјет достојно испунили и народ и војска Црне Горе" (Ибид, Изјава црногорских официра, бр. 15, 17. новембар 1918, 1).

Да су присталице безусловног уједињења – бјелаши, имале извјестан степен логистике у својим намјерама и радњама од стране српске војске у Црној Гори и Владе Србије то је неспорно. Бјелашима је била намјера да преко српских војних и цивилних органа онемогуће повратак у Црну Гору утицајнијих личности, које би могле омести припреме и извођење Скупштине у Подгорици. Тај процес везује се управо за повратак тих личности из интернације. Тако су у Загребу задржани 1. новембра војвода и дивизијар црногорске војске Ђуро Петровић (близак рођак краља Николе) и бригадир црногорске војске Милутин Вучинић. Исти случај био је и са бригадиром и посљедњим министром војним (капитулационим) бригадиром Радомиром Вешовићем. (Фонд 3: обр.32105) Вешовић је у Загребу обавио и дужи разговор са делегатом Врховне команде српске војске потпуковником Душаном Симовићем, у којем је понудио своје услуге у раду за уједињење по повратку у Црну Гору, али уз то и низ других услова. Војне власти нијесу са Вешовићем обављале никакав аранжман, јер су сматрале да то треба да уради Влада, и јер нијесу имале повјерења у њега. Начелник Врховне команде војвода Живојин Мишић наредио је команданту Друге армије у Сарајеву Степи Степановићу да се Вешовићу омете улазак у Црну Гору. По овом наређењу од 9. новембра, у Босанском Броду на путу за Загреб задржани су бригадири Јово Бећир и Јаков Јовановић, командири Стеван Радовић, Радован Радовић, Живко Никчевић и Владо Врбица, као и барјактари Марко Поповић и Марко Мартиновић. Како је Вешовић протестовао због овога, Мишић је Симовићу издао наређење да се Вешовић и Бећир упуте у Београд, а да се осталима омогући повратак у Црну Гору. (Ибид: обр. 32328 и 32659) .

Избори за Скупштину у Подгорици су отпочели. На агитационом скупу на Цетињу присталице бјелаша су овацијама поздравиле своје кандидате, а лармом и виком представнике зеленаша. Без обзира на то, један од говорника из редова зеленаша је рекао: „И ја сам, односно ми, за уједињење, али условно уједињење, да Црна Гора улази у уједињење Југославије као самостална краљевина; онако како ће да уђе и Србија и друге покрајине, и онда ће Југославија у заједници дати облик новој држави" (ф. 39, Дневник Вукашина Божовића: 56). Један од бјелашких вођа – Алекса Матановић је у својој полумемоарској књизи о уједињењу забиљежио да ни бивши министар Јован С. Пламенац није био противу уједињења. На једном скупу одмах послије ослобођења на Цетињу, узео је ријеч, те: „ни он није заузео неки став против уједињења. Само се оградио неслагањем са формом провођења његова" (Матановић 1940: 24) .

Да суштински између бјелаша и зеленаша није било разлике у глобалној идеји уједињења говори и још неколико података. Засиједању Скупштине у Подгорици послат је Проглас 250 пуноправних гласача Цетиња, који су се жалили на изборну процедуру. Они су у прогласу навели: „Ми смо за Југославију. Облик те велике и заједничке Југославије одредиће Југословенска конституанта састављена вољом народа изабраних представника свију југословенских покрајина. Ми смо за то да у Југославију уђу Црна Гора и Србија братски руку под руку и равноправно" (Проглас: док. бр. IV1- 2(18) .

Приликом одржавања Скупштине у Подгорици, на сједници од 23. новембра повела се полемика о легалности избора на Цетињу, пошто су бирачи Цеклинско-добрске капетаније уложили жалбу, јер су по њиховим тврдњама гласала лица која нијесу била на бирачком списку на Цетињу. Поводом тога, група кандидата са листе на зеленом папиру (зеленаша) напустила је скуп. Њихови противници са бијеле листе (бјелаши) тврдили су да су то зеленаши учинили, јер су видјели да неће имати већину на изборима. Бјалашки посланик из Мартинићке капетаније – Марко Савићевић, прозвао је поводом ове расправе зеленашког посланика са Цетиња Алексу Мартиновића тврдећи: „Алекса Мартиновић приговара верификационом одбору што је навео у извјештају да је он са дружином напустио биралиште зато што је био у мањини и наводи сасвим други разлог, међутим, тачно је да је баш стога напустио салу са друштвом то што је то друга партија која је противу нашег великог идеала". Алекса Мартиновић му је на то одговорио: „Што господин Савићевић тврди да на Цетињу има партија па чак и таквих, које су противу нашег великог идеала – циља није тачно. Као Цетињанин свечано изјављујем таквих не постоји и не може постојати... Нема партија – сви смо једног начела. Наше бирачке борбе не могу се узети као партијске подјеле" (Фонд Подгоричка Скупштина: Записници).

Један од најагилнијих поборника уједињења и организовања Скупштине у Подгорици и њен посланик био је Љубомир Бакић, родом из Васојевића. Исти је раније био министар и високи чиновник Краљевине Црне Горе. О дилеми уједињења он је недуго послије њега 1920. године записао: „Питање није ни могло бити постављено ни од кога, који познаваше прошлост Црногораца и садашњу душу њихову: хоће ли они или не јединство са својом браћом у Србији и оним другим српским крајевима. Могло је бити ријечи само о томе у којој форми да се чује и види воља народна, и то бијаше поглавито потребно ради свијета осталога... Како је који крај ослобађан од непријатеља, тако је одмах чинио изјаве о потпуном јединству са Србијом и разумије се са осталим Србима... Резултат је показао да су сви једнако мислили и радили" (Ибид, Фасцикла 145: 16).

Да заправо у Црној Гори није било дилеме око уједињења, већ само око његове форме и положаја Црне Горе у новој држави свједочи и још један извор. Када је избила Божићна буна, зеленашки одреди су блокирали Цетиње. Штаб устаничких одреда у селу Бајицама код Цетиња, послао је неку врсту ултиматума пуковнику Драгутину Милутиновићу, команданту Јадранских трупа, и Извршном одбору Скупштине у Подгорици (некој врсти привремене црногорске владе) . Писмо је потписао капетан Крсто Поповић. У штаб пуковника Милутиновића однијели су га 23. децембра (по старом календару) капетан Ђуро Драшковић и поручник Мирко Грујичић. У другој тачки овог писма стоји: „Ми смо сви сложни да Црна Гора уђе пуноправна са осталим покрајинама у једну велику југословенску државу, без икаквих унутрашњих граница, облик владавине остављамо да ријеши пуноправно изабрана скупштина свих Југословена (Конституанта) чему ћемо се срдачно поклонити" (Фонд Команда Јадранских трупа: документ 734).

Ради сагледавања аспеката уједињења из домена бјелашко-зеленашких подјела, занимљиво је третирати и личност Јована С. Пламенца. Исти је у вријеме Краљевине Црне Горе био високи државни чиновник и министар. По развоју догађаја послије одлука Скупштине у Подгорици, а на основу доступних извора, може се са правом сматрати да је он био иницијатор и сива еминенција тзв. Божићне буне. Ноћ уочи почетка побуњеничких акција побјегао је из Црне Горе за Албанију у Медову, а одатле у Италију, гдје се повезао са краљем Николом. Касније је био предсједник црногорске емигрантске Владе у Италији. По пропашћу црногорске емиграције по Рапалском уговору, боравио је у више европских држава, а доспио је и до САД, у намјери да се ту повеже са црногорском емиграцијом. Како је током година постало јасно да је црногорско државно питање стављено ад акта, а нова држава Краљевина СХС призната, Пламенац се 1926. године вратио у земљу у Београд. Није међутим кривично гоњен, него му је убрзо дат положај министра-резидента у Прагу, након чега је пензионисан са министарском пензијом. Тиме је нова југословенска држава хтјела да покаже да је за њу тзв. црногорско питање стављено ад акта, и да је заборавила на те подјеле.

Јован Пламенац је 30. октобра 1926. године саслушан у Београду од Првостепеног суда, гдје је дао подужу изјаву о својим активностима након напуштања Црне Горе пред Божићну буну. У том саслушању он је поред осталог изјавио: „Стална историјска жеља народа Црне Горе, је била да се подигне велико и уједињено Српство. Никада нисам замишљао Српство без Србије откад је она ускрсла као слободна држава. У том великом циљу народ је Црне Горе кроз векове пролевао своју драгоцену крв и при томе давао је највеће жртве и то у великој мери да му се читав свет дивио. Те исте осећаје, те исте погледе и жеље исповедали су његови први синови и на њима радили у свим периодима историје Црне Горе.

Сви ми, било да смо били на престољу, или у колиби, били смо за народно и државно уједињење и у часу, када су пале Централне силе – у години 1918. Само, што су једни сматрали да се то има спровести једним путем, док су други говорили да то треба извршити другим путем“ (Легат др Пера Шоћа: предмет 21/ 2).

Аспекти уједињења Црне Горе и Србије из домена црквеног питања

Уједињење Црне Горе и Србије, а преко њих и осталих српских и југословенских покрајина, довели су у ситуацију да се и Црква у Краљевини Црној Гори одреди по два питања: државно-политичком, и чисто црквено канонском. Ова два питања су у значајној мјери повезана, јер да није било овог првог, не би било ни овог другог. Послије неколико озбиљних организационих и законских реформи почетком XX вијека, као и чињенице да се Црна Гора послије Првог Балканског рата још више територијално проширила, Црква у Црној Гори је у Први свјетски рат ушла са три Епархије: Цетињском, Захумско-рашком и Пећком. Цетињска и Пећка су имале статус Митрополија, а Захумско-рашка Епископије. Митрополит цетињски или црногорски Митрофан Бан био је предсједник Светог Синода Православне Цркве у Краљевини Црној Гори, а имао је звање и архиепископа цетињског. Сједиште Захумско-рашке Епархије било је у манастиру Острогу (епоскоп Кирил Митровић) , а новоосноване (послије Првог Балканског рата) Пећке Митрополије у Пећи (митрополит Гаврило Дожић) .

Може се рећи да су архијереји и клер Православне Цркве у Црној Гори готово у апсолутној већини подржали уједињење као политички чин, а самим тим и легалитет и одлуке Скупштине у Подгорици. Истина, постојало је неколико појединаца, који се у каснијим догађајима могу сматрати само као присталице краља Николе и ништа више. Но, и том погледу њихова активност је врло брзо замрла. Сам митрополит Митрофан Бан послао је телеграм честитке поводом почетка рада Скупштине у Подгорици 12. новембра 1918. године са текстом: „Велики свјетски догађаји дали су народима да сваки одреди себи правац свога будућег државног живота. Тај циљ догађаја и утолико више значајније до од чега зависи час и будућност народа, чи(ј) и сте и ви представници, имајући ово у виду, те као духовни поглавар молим Бога да вам дадне снаге и будућности, да дјело вашег задатка изведете у духу оних узвишених идеала за које су наши славни претци живјели и умирали, а то је ослобођење и уједињење српских народа, односно велике Југославије. У то име призивљем благослов божју на Велику народну скупштину и њено дјело” (Фонд Подгоричка Скупштина: телеграми).

Поводом уједињења митрополит Митрофан Бан је у цетињском манастиру одржао бесједу. У њој је подржао одлуке Скупштине у Подгорици ријечима: „ Велика црногорска народна скупштина, прогласивши уједињење Црне Горе са Србијом под династијом Карађорђевића, детронирала је његово величанство краља Николу I, а са њим заједно и династију Петровић-Његош. Дани које преживљујемо, чине велику епоху у историји Црне Горе. Пуних пет вјекова Црногорци су јуначку борбу водили, а све у циљу ослобођења и уједињења српског народа, а та племенита и узвишена замисао, у име Божје, данас се дијелом испуња. Витешка наша прошлост стекла нам је право да се достојанствено и поносно можемо удружити са братском Србијом и великом Југославијом.

Живио његово величанство краљ Петар I Карађорђевић!

Живио српски народ!

Живјела велика Југославија!" (Фасцикла Митрополит Митрофан Бан: Благочестиви Хришћани). Ова бесједа митрополита Бана штампана је у виду летка, и растурана међу вјерницима преко парохијског свештенства.

Може се са правом рећи да је Скупштина одржана у Подгорици била неоклерикалног карактера. Њени посланици били су ови свештеници: Петар Мијановић, Крсто Радуловић, Јован Дапчевић, Никола Симовић, Станко Обрадовић, Крсто Љешевић, Иво Копривица, Мирчета Головић, Јово Радовић, Петар Хајдуковић, Мирко Вујисић, Кирило Балшић и Никола Јовићевић. Посланици су били и три монаха: митрополит пећки Гаврило Дожић, игуман Серафим Ћарић, и протосинђел Прокопије Вековић. (Фонд Подгоричка Скупштина: Записници; Фонд Цетињска Консисторија: фасцикла 71- 1918; Иванишевић 1931: 30- 32). Митрополит пећки Гаврило Дожић био је предводник делегације Скупштине у Подгорици, која је у Београд однијела одлуке Скупштине и предала их регенту Александру Карађорђевићу.

У име епископа Кирила Митровића, члан Никшићке Консисторије Милан Михаиловић, обратио се 7. децембра из Никшића свештенству Захумско-рашке Епархије, да се при богослужењу помиње име краља Петра I и насљедника Александра, а у вези са одлукама Скупштине у Подгорици. Свештенству је препоручено да парохијане савјетује да живе у слози и љубави, јер је послије великих патњи и разура вријеме да се предају раду и новим властима буду лојални. (Фонд Никшићка Консисторија: Фасцикла 21- 1918)

У канонском смислу, Православна Црква у Краљевини Црној Гори одлуку о уједињењу са осталим епархијама Српске Цркве донијела је на изванредној сједници Светог Синода, одржаној на Цетињу 16. децембра 1918. године. Овој сједници присуствовали су набројени епископи као чланови Синода, и синодски секретар ђакон Иво Калуђеровић. Предмет ове сједнице

на основу Записника који је сачињен је: „Да се независна Српско-Православна Св. Црква у Црној Гори уједини са аутокефалном Православном Црквом у Краљевини Србији". Поводом тога у виду Рјешења једногласно је је образложено и одлучено: „Пошто је Велика Народна Скупштина Српског Народа у Црној Гори одржана у Подгорици дана 13. новембра 1918. године донијела одлуку, да се независна Црна Гора уједини са Краљевином Србијом, то и Св. Синод налази цјелисходним и оправданим, да се и св. аутокефална црква у Црној Гори уједини са независном Православном Црквом у новој држави Срба, Хрвата и Словенаца" (Ибид, Фонд Свети Синод: фасцикла 1918).

Извор

1. Архивска грађа:

Фонд Министарство иностраних дјела Краљевине Црне Горе: Државни архив Црне Горе – Цетиње, фонд Министарство иностраних дјела Краљевине Црне Горе, фасцикла 4, документ 4231, Цетиње: Државни архив Црне Горе.

Фонд Команда Јадранских трупа: Државни архив Црне Горе – Цетиње, фонд Команда Јадранских трупа, фасцикла 30, документ 374, Цетиње: Државни архив Црне Горе

Проглас: Државни архив Црне Горе (Цетиње) – Архивско одјељење (Подгорица), документ број IV1-2 (18), Подгорица: Архивско одјељење.

Фонд Подгоричка Скупштина: Архив Историјског института Црне Горе-Подгорица, фонд Подгоричка Скупштина, Записници, Телеграми, Подгорица: Историјски институт Црне Горе

Дневник Риста Поповића: Архив Историјског института Црне Горе – Подгорица, фасцикла 330, стр. 24, Подгорица: Историјски институт Црне Горе.

Дневник Вукашина Божовића: Архив Историјског института Црне Горе – Подгорица, Дневник Вукашина Божовића, 1918. година, стр. 56, Подгорица: Историјски Институт Црне Горе.

Фонд Вуксана Минића: Архив Историјског института Црне Горе – Подгорица, фасцикла Комитски зборови, стр. 21, 42, Подгорица: Историјски институт Црне Горе.

Списи Љубомира Бакића: Архив Историјског института Црне Горе – Подгорица, списи Љубомира Бакића, Уједињење, стр. 16, Подгорица: Историјски институт Црне Горе.

Фонд Свети Синод: Архив Митрополије Црногорско-приморске – Цетиње, фонд Свети Синод, 1918. година, Цетиње: Митрополија Црногорско-приморска.

Фонд Консисторија Цетињска: Архив Митрополије Црногорско-приморске – Цетиње, фонд Консисторија Цетињска, 1918. година, Цетиње: Митрополија Црногорско- приморска.

Фонд Консисторија Никшићка: Архив Митрополије Црногорско-приморске – Цетиње, фонд Консисторија Никшићка, 1918. година, Цетиње: Митрополија Црногорско-приморска.

Фасцикла митрополит Митрофан Бан: Архив Митрополије Црногорско-приморске – Цетиње, фасцикла митрополит Митрофан Бан, Цетиње: Митрополија Црногорско-приморска.

Легат др Пера Шоћа: Централна библиотека Републике Црне Горе – Цетиње, легат др Пера Шоћа, кутија 7, фацикла 33, предмет 21/ 2, Цетиње: Централна библиотека Републике Црне Горе.

Фонд Министарство иностраних дела Краљевине Србије: Архив Србије – Београд, фонд Министарство иностраних дела Краљевинбе Србије, Политичко одељење, Црногорски одсек, документ 2/16, Београд: Архив Србије.

Фонд 3: Архив војске Србије – Београд, фонд 3, кутија 162, фасцикла 4, обр. 32105, 32328, 32659.

2. Објављени извори:

Дрљевић 1914: С. Дрљевић, *Борба за царинску, економску и војну унију између Црне Горе и Србије,* Цетиње.

Иванишевић 1931: J. Иванишевић, *Алманах- Шематизам Зетске области,* Сарајево.

Стенографске биљешке о раду Црногорске Народне Скупштине сазване у редован сазив 15. јануара 1914. године 1915: Цетиње.

Брађо 1918: Одбор организоване омладине за уједињење, 1. новембар, Цетиње.

3. Штампа:

Вјесник – Цетиње; *Cetinjske novine* – Цетиње; *Ново доба* – Цетиње; *Уједињење* – Женева; *Глас Црногорца* – Неји код Париза.

4. Мемоари и сјећања:

Томић 1929: С. Томић, *Десетогодишњица уједињења Црне Горе и Србије,* Београд.

Литература

1. Посебна издања:

Матановић 1940: А. Матановић, *Уједињење Црне Горе са Србијом,* Београд. Hubka 1931: G. Hubka, *Kritishe Tagein Montenegro, Berliner Montshefte,* Wiena.

2. Чланци:

Шкеровић 1931: Н. Шкеровић, *Идеја уједињења код Црногораца у заробљеничким логорима,* у Записи, св. VIII, јануар-јун, Цетиње.

Aleksandar D. Stamatović

A DETAILED HISTORY OF THE UNIONIFICATION OF MONTENEGRO AND SERBIA

Summary

As an internationally recognized state and member of the Entente, with its monarch and the goverment, especially during the second half of the First World War, Montenegro was involved in the process of Serbian and Yugoslavian unification. In a variety of issues, Montenegro failed to provide an internal consensus about the general process of unification. During the moment of unification and the preparation for and holding of the Assembly in Podgorica in 1918, a clear polarization in Montenegro had been caused by alack of internal consensus.

This present polarization is the product of the indelicate manipulation by a number of historians and publicists, in conjunction with contemporary social and state processes, including issues of national identity and democratic characteristics as a religious identity. At the moment of unification, Montenegro was occupied by Allied troops in order to effect its unification. Did the meeting, held in Podgorica, have democratic and constitutional legitimacy, or does the unification of the state cause and impact the unification of the Orthodox Church in Montenegro with the renewed Serbian Orthodox Church.

Анида Р. Фазлагић[1]
Државни универзитет у Новом Пазару
Студијски програм психологија
Србија
Радомир Чолаковић
Филозофски факултет Пале
Одсијек Психологија

УДК 159.922.8
DOI 10.7251/RAD1715265F
Оригинални научни рад

КОНАТИВНИ ФАКТОРИ КИБЕРНЕТИЧКОГ МОДЕЛА НЕУРОТИЦИЗМА И АКАДЕМСКИ УСПЕХ АДОЛЕСЦЕНАТА

Апстракт: *Циљ истраживања био је испитивање релација школског успеха код ученика односно успеха на студијама код студената и конативних система личности мерених путем кибернетичког модела генералног неуротицизма.*

Испитаници у овом истраживању били су ученици и студенти (N= 274), просечне старости 20 година. Инструменти кориштени у истраживању су Скала генералног неуротицизма (ГЕН А/Б) и упитник социодемографских обележја.

Резултати истраживања су показали да школски успех млађих адолесцената детерминира поремећај система за регулацију и координација система одбране АЛФА, система за регулацију и координацију система органских функција ХИ, и система за регулацију и координацију регулативних функција ДЕЛТА. Док на узорку студената нема значајних промена на основу којих можемо констатовати да успех детерминирају конативни фактори. Према старосној категорији, код старијих односно млађих адолесцената, статистички значајне разлике постоје у функционисању система СИГ и генералног неуротицизма, где на оба фактора високе скорове постижу студенти.

Кључне речи: *школски успех, кибернетички модел неуротицизма, адолесценти, системи за регулацију и координацију*

Теоријски оквир истраживања

Велику улогу у целокупном психичком развоју човека има образовање. У нашем језику синоним појму образовање јесу образовне институције, пре свега школе, где се на два образовна нивоа, основном и средњошколском, стиче формално знање и оснажује интелектуални капацитет појединца. Школе су одувек биле и васпитне институције које олакашавају процес социјализације. Адолесценти траже од школе и наставника да им помогну у

[1] контакт: Анида Фазлагић; Вука Караџића бр. 8; 36300 Нови Пазар; е-маил: vrcic.anida@yahoo.com

решавању практичних проблема, да се емотивно идентификују са њиховим тренутним стањем, а не само да им се пружи знање и тачно утврђена верификација знања. Када кажемо тачна верификација знања онда мислимо на процес оцењивања који се огледа кроз школску оцену, мерљиву јединицу процене знања и односа према школи.

Школски успех отвара различите могућности појединцу. Како сматра Андриловић, *оцене су средство одређеног друштвеног комуницирања* (Андриловић, Чудина-Обрадовић, 1985). Међутим, проблем је у томе што готово сви знамо да номинална вредност оцене не одређује и укупно ученичко постигнуће. Зашто су оцене средство друштвеног комуницирања? Зато што оцена поред своје дијагностичке вредности има и прогностичку вредност на основу које прогнозирамо да ли успех појединца током примарног и секунадарног образовања може прогнозирати, али сасвим сигурно да класифицира на нивоу терцијарног образовања, или пак одређује положај појединца на радном месту. На основу оцена, ученик или студент регулише своје активности, моделира своје мотивацијске улоге и ствара слику о себи.

Генерални неуротицизам дефинисан је „као општа ефикасност свих система за регулацију, контролу и координацију, а операционално је дефинисан као генерални фактор вишег реда у простору свих варијабли које процењују различите видове (не)ефикасности система који одређују конативно функционисање.“ Дакле, при дефинисању генералног неуротицизма, треба да имамо у виду да ова психопатолошка категорија није дефинисана у оквиру МКБ, него је, као и кибернетички модел конативног функционисања развијен, у оквиру ауторског тима који је окупио К. Момировић у својој лабораторији за мултиваријантну-експерименталну психологију личности.

Овај модел конативних функција је синтеза реформулације модела кога су предложили Пауел и Рајс (1982), Хорга, Игњатовић, Момировић и Гредељ (1982) и Момировић, Хорга и Боснар (1982,1989). Према овом моделу конативно функционисање претпоставља постојање шест регулативних система (све према Чолаковић, 2007). То су:

1. регулатор активитета (ЕПСИЛОН),
2. регулатор органских функција (ХИ),
3. регулатор реакције одбране (АЛФА),
4. регулатор реакције напада (СИГМА),
5. систем за координацију регулативних функција (ДЕЛТА) и
6. систем за интеграцију регулативних функција (ЕТА)

На основу истраживања, која су изведена на основу овог модела, фактори се описују на следећи начин:

„Регулатор активитета ЕПСИЛОН је један од елементарних и најниже лоцираних регулационих система у хијерархији". Функционисање ових модела утиче директно на функционисање екстравертних и интровертних модела понашања Ајзенковог система личности и фактора ехвиа-инвиа из модела Кателовог система. Делимичан утицај на функционисање ових модела имају инхибиторне функције кортикалних процесора. Дисфункција регулатора активитета може довести до абуличних, депресивних или хипоманичних реакција, а могу имати утицај на ефикасност когнитивних и моторичких процесора.

„Регулатор органских функција ХИ формиран је спрегом субкортикалних центара за регулацију органских функција, претежно лоцираних у хипоталамичкој регији и њима надређених кортикалних система за регулацију и контролу." (Момировић и сарадници, 1982). Поремећај овог регулатора доводи до поремећаја органских система (кардиоваскуларног, респираторног, гастроинтестиналног, уропоетског, сензорног, моторног) и до инхибиције основних биотичких процеса којји, поред осталог, могу довести и до фомирања хипохондријских конверзионих реакција.

„Регулатор реакције одбране АЛФА је регулатор одбране и одговоран је за поремећаје у оквиру генералног неуротизма (осим за поремећаје из категорије психосоматских поремећаја који су под компетенцијом регулатора органских функција ХИ), као што су разни модели анксиозности, фобичности, опсесивности, опсесивно-компулсивни поремећаји, депресивни модели. Делимично, дисфункција овог система може довести и до појачане сензорне и емоционалне осетљивости (Момировић и сарадници, 1982).

„Регулатор реакције напада СИГМА, за кога се претпоставља да је такође лоциран у лимбичком систему, слично као и систем АЛФА, модулира тоничко узбуђење, на основу програма који су формирани током филогенетског или онтогенетског развоја." Под контролом лимбичког система су примарна и секундарна агресивност. Такође, и слаба контрола непосредних импулса, који не морају довести до „правих" агресивних испада, је под утицајем СИГМА регулатора.

ДЕЛТА систем је задужен за координацију субсистема укључујући и функције когнитивних процесора. Надређен је системима (ХИ, АЛФА и СИГМА). У мањој мери има утицај на „контролу" и координацију над регулатором активитета, и то у неком екстремном функционисању овог регулатора. Уколико дође до поремећаја овог „главног" регулатора, долази до дезорганизације и дисоцијације когнитивних и конативних процеса, затим

моторичких функција. Теоријски и практично гледајући, претпоставља се да је овај регулатор права основа Ајзенковог фактора психотицизма (Момировић и сар., 1982).

ЕТА систем има највећи статус у хијерархији конативних регулативних система. Основна функција овог система је интеграција промена под видом структуре социјалног поља (у Левиновом значењу појма), а посебно са аспектом на струкутуру социјалног поља и промјена у њему (Момировић и сар.,1982). Локација овог система није још увек довољно утврђена, али се претпоставња да је у регији корткеса. Последице поремећаја ЕТА система је социјална дезадаптација. Процеси социјализације формирају програме који су имплементирани у ЕТА систем. Претпоставља се да су функције овог регулатора формиране у току васпитања и образовања, интернализацијом, условљавањем, појачавањем.

Досадашња истраживања која су проверавала релације когнитивних и конативних система и школског успеха су показују да је најизраженији предиктор школског успеха доследно интелигенција (Чајлд 1964; Готфредсон 2002; Чаморо-Премузић 2003; Симић-Вукомановић 2012; Николашевић 2012). Димензије селф концепта (самопоштовање и самопуздање) у позитивној су корелацији са школским успехом (Брдар 2006; Златковић 2010). Врло често је провераван и однос црта личности и школског успеха где је према доступним истраживањима показано да постоје корелације са Савесности (Јовановић и Јерковић 2012), Свесност отвореност према искуству и Угодност (Пропрат 2009), док је Неуротицизам у негативној корелацији са школским успехом (Чолаковић, 2014). Екстраверти имају бољи школски успех током основношколског образовања, али их током школовања инхибирају ретентни и когнитивистички школски системи тако да на старијем узрасту њихово школско постигнуће опада (Де Рад и Шовенбург, 1996).

Суд о себи током адолесценције и периода образовања доносимо добрим делом на основу постигнутог успеха који нас позиционира у разреду или студијској групи, али какав и колики утицај на тај процес имају конативни фактори попут појединачних фактора у оквиру кибернетичког модела, АЛФА, СИГ, ДЕЛ, ЕТА И ХИ изражени кроз меру генералног неуротицизма, проверићемо у овом истраживању**.**

Метод

Циљ овог истраживања је постављен у смеру објашњења деловања поремећаја конативних фактора на академски успех адолесцената.

Испитаници

У истраживању је учествовало 274 испитаника (N= 274), просечне старости 20 година (АС= 20,5; СД= 2,433), приближно изједначених према одређеним психосоцијалним карактеристикама и то тако да је мушког пола било 115 (42%), а женског пола 159 (58%). Узорак су чинили ученици завршних разреда средњих школа из Новог Пазара и Сјенице, њих 147 (53,6%). У Новом Пазару испитани су ученици „Гиманзије“, „Техничке школе“ и „Економско-пољопривредне школе“. У Сјеници су испитани ученици „Техничко-пољопривредне школе“. Узорак су чинили и студенти завршних година студија, њих 127 (46,4%), Државног универзитета у Новом Пазару са студијских програма: Психологија, Право, Спорт и рехабилитација, Српска књижевност и језик, Енглески језик и књижевност, Хемија и Рачунарска техника.

Инструменти

У истраживању су коришћени следећи мерни инструменти:

- Генерални неуротицизам ГЕН/А,Б

За процену неуротицизма користили смо тестове ГЕН/А и ГЕН/Б групе аутора (B.Wolf, К.Момировић, З.Џамоња, А. Хошек,1993). Реч је о два строго паралелна теста за процену генералног неуротицизма – ГЕН/А и ГЕН/Б.

Теоријску подлогу чини кибернетички модел конативног функционисања, у којем се генерални неуротизам третира као поремећај опште ефикасности свих система за регулацију, контролу и координацију конативних функција. Ови тестови су намењени примени у клиничкој пракси и професионалној оријентацији, школској психологији, могу се користити и као психодијагностичко средство за одређивање генералног неуротицизма без психичких аберација испитаника и испитаника са психичким аберацијама. Паралелност тестова омогућава да се ГЕН/А и ГЕН/Б користе за евалуацију терапеутских ефеката или других поступака и процеса који утичу на мењање генералног неуротизма.

Тестови ГЕН/А и ГЕН/Б могу се примењивати групно и индивидуално. Резултати су слабо осетљиви на разлике у когнитивном нивоу испитаника и на неке димензије социјалног статуса и готово потпуно неосетљиви на тенденције испитаника ка потискивању, неозбиљном односу према испитивању и склоности ка давању лажних одговора.

Тест ГЕН је конструисан на тај начин што је из сваке скале засићене овим фактором изабрано по 15 ставки, практично на случајан начин. Ставке су уврштене у композицију ГЕН/А. Преосталих 15 ставки су уврштене у ГЕН /Б. Оба теста садрже по 75 ставки.

Природне границе за одређивање класификационих категорија код нормално дистрибуираних особина су тачке инфлексије функције дистрибуције. Зог тога су за овај тип дијагностичких опажања употребљене границе које се налазе на + једне стандардне девијације од просека.

Те границе деле популацију на 15,87% оних који уопште нису неуротични (група ненеуротика), 68,26% оних чија је неуротичност просечна (група просечно неуротичних) и 15,87% оних који су изузетно неуротични (група неуротика). Поузданост појединачних фактора на скали ГЕН А/Б износи: коефицијент АЛФА α= 0.94; коефицијент СИГ α= 0.92, коефицијнет ХИ α= 0.94; коефицијнет СИГМА α= 0.96; коефицијнет ЕТА α= 0.95.

Анкетни упитник

Анкетни упитник садржи опште податке о испитанику (пол, узраст, школа/студијски програм, општи успех у школи/факултету).

Резултати

За потребе овог истраживања користили смо се адекватним компјутерским статистичким пакетом.

Табела један приказује процентуалну заступљеност узорка према постигнутом успеху у школи/факултету. Педагошке категорије успешности у школама дефинисане су кроз довољан, добар, врло добар и одличан успех.

Категорије успешности студената су према дистрибуцији резултата подељене на исподпросечан (успех испод и једнак седам), просечан (успех између просечних оцена седам и осам), добар (успех између просечних оцена осам и девет) и изнадпросечан (успех изнад девет).

Табела 1. Процентуални приказ школског успеха ученика и студената

Успех	Довољан / Исподпросечан	Добар / Просечан	Врло добар / Добар	Одличан / Изнадпросечан
Ученици	3,4%	29,3%	50,3%	17%
Студенти	14,96%	47,24%	31,5%	6,30%

У табели два приказани су резултати Хи-квадрат теста за ниво неуротицизма и успеха ученика.

Табела 2. Хи квадрат за ниво генералног неуротицизма и школског успеха

Успех	Без неуротицизма	Санеуротицизмом	∑
Довољан	1 (20 %)	4 (80 %)	5 (100%)
Добар	10 (23,3)	33 (76,7 %)	43 (100%)
Врлодобар	16 (21,6)	58 (78,4)	74 (100%)
Одличан	1 (4,0 %)	24 (96,0 %)	25 (100)
∑	28 (68,9%)	119 (31,3%)	147 (100%)

$\chi 2$= 4,486, df = 3, p = 0,214

Анализом представљених резултата показује се да нема статистички значајних разлика у изражености неуротицизма с обзиром на успех ученика јер је Хи квадрат 4,486, уз 3 степена слободе (df=3) и статистичку значајност од p= 0,214, p>0,05.

У табели три приказани су резултати Хи-квадрат теста за ниво неуротицизма и успеха студената.

Табела 3. Хи квадрат за ниво генералног неуротицизма и успеха код студената

УСПЕХ	Без неуротицизма	Са неуротицизмом	∑
Исподпросечан	4 (21,1 %)	15 (78,9 %)	19 (100%)
Просечан	6 (10,0 %)	54 (90,0 %)	60 (100%)
Добар	4 (10,0 %)	36 (90,0 %)	40 (100%)
Изнадпросечан	0 (0 ,0 %)	8 (100,0 %)	8 (100%)
∑	14 (41,1%)	113 (58,9%)	127 (100%)

$\chi 2$= 3,046, df = 3, p = 0,385

Увидом у добијене резултате приказане у табели три видљиво је да Хи квадрат износи 3,046 уз 3 степена слободе није статистички значајан нити на једном нивоу значајности (p= 0,385). Стога констатујемо да неуротицизам не може бити детерминанта успеха код студената.

Како конативно функционисање претпоставља постојање пет регулативних система (АЛФА, СИГМА, ХИ, ДЕЛТА и ЕТА) током нашег истраживања настојали смо да утврдимо који субсистем доминантно моделира школко постигнуће ученика средњих школа и студената, тачније да ли поремећај конативних система може утицати на школски успех.

У табели четири приказан је резултат Хи квадрат теста за АЛФА систем за регулацију, координацију и контролу реакција одбране.

Табела 4. Хи квадрат за АЛФА и успех ученика

АЛФА	УСПЕХ УЧЕНИКА				
	Довољан	добар	врло добар	одличан	∑
Испод просека	0 (0,0 %)	8 (34,8 %)	12 (52,2 %)	3 (13,0 %)	23 (100%)
Просечан	1 (1,1 %)	24 (25,3 %)	51 (53,7 %)	19 (20,0 %)	95 (100%)
Изнад просека	4(13,8 %)	11 (37,9 %)	11 (37,9 %)	3 (10,3 %)	27 (100%)
∑	5 (3,4%)	43 (29,3%)	74 (50,3%)	25 (17%)	147 (100%)

$\chi 2$= 15,617, df = 6, p = 0,016

Као што се из табеле може видети, Хи квадрат износи 15,617, уз 6 степена слободе и статистичку значајност p = 0,016. Дакле категорије промењиве АЛФА и категорије успеха су повезане, а та повезаност је статистички значајна на нивоу од 0,01 (p = 0,016).

У табели пет ће бити приказани резултати Хи квадрат за систем регулације ХИ и успех ученика.

Табела 5. ХИ и успех ученика

ХИ	УСПЕХ УЧЕНИКА				
	довољан	добар	врло добар	Одличан	∑
Испод просека	1 (3,6%)	13 (46,4%)	13 (46,4%)	1 (2,6%)	28 (100%)
Просечан	1 (1%)	25 (25,8%)	51 (52,6%)	20 (20,6%)	97 (100%)
Изнад просека	3 (13,6%)	5 (22,7%)	10 (45,5%)	4 (18,2%)	22 (100%)
∑	5 (3,4%)	43 (29,3%)	74 (50,3%)	25 (17%)	147 (100%)

$\chi 2$ =15,946 , df =6, p =0,014

На основу анализираних резултатата истраживања можемо видети да ХИ квадрат износи 15,946 уз 6 ступњева слободе и статистички значајност p =0,014 где је p <0,05 стога можемо закључити да је разлика у функционисању ХИ субсистема ученика статистички значајна.

У табели шест ће бити приказани резултати Хи квдарата за ДЕЛТА и успех ученика.

Табела 6. ДЕЛТА и успех ученика.

ДЕЛТА	УСПЕХ УЧЕНИКА				
	довољан	добар	врло добар	Одличан	∑
Испод просека	1 (3,1%)	15 (46,9%)	15 (46,9%)	1 (3,1%)	32 (100%)
Просечан	2 (2,2%)	24 (26,7%)	44 (48,9%)	20 (22,2%)	90
Изнад просека	2 (8%)	4 (16%)	15 (60%)	4 (16%)	25
∑	5 (3,4%)	43 (29,3%)	74 (50,3%)	25 (17%)	147 (100%)

$\chi 2$ =12,691 , df =6, p = 0,048

Како из резулатата нашег истраживања можемо видети Хи квадрат износи 12,691, уз 6 ступњева слободе и статистичку значајност од p = 0,048, при чему је p>0,05, што упућује на статистички значајну разлику.

Резултати нашег истраживања су показали да нема статистички значајних разлика у нивоу свих система киберенетичког модела неуротицизма и успеха код студената.

Надаље, проверавали смо да ли постоје статистички значајне разлике између групе ученика и студената према изражености појединих конативних фактора. Резултати су приказани у табели седам.

Табела 7. Тестирање средњих вредности за појединачне системе киберенетичког модела и ниво генералног неуротицизма код ученика и студената

	Ученици	Студенти	
Варијабла	Аритметичка средина ± СД	Аритметичка средина ± СД	p
АЛФА	45,16±10,719	45,69 ± 8,962	0,661
СИГ	45,36 ± 9,837	51,88 ± 8,852	**0,005**
ХИ	56,75 ± 10,492	58,96 ±11,740	0,101
ДЕЛТА	58,59 ± 11,106	60,50 ± 11,589	0,167
ЕТА	55,68 ± 11,490	58,05 ± 10,196	0,074
Неуротицизам	261,537± 40,717	275,070 ± 40,655	**0,006**

Као што се из табеле може видети, разлика средњих вредности укупног скора СИГ између ученика и студената је статистички значајна (p < 0,0005), виши скор имају студенти. Затим, разлике средњих вредности укупног скора неуротицизма између ученика и студената су статистички значајне (p < 0,0005) и виши скор имају студенти.

Дискусија

Током одрастања и стварања идентитета личност ученика постаје социјално богатија кроз процес школовања. Школско постигнуће има социјалну димензију и поред осталог, јавља се као потреба личности да демонстрира способности, потребу за припадањем и потребу за остваривањем поштовања од стране других људи. Током школовања ученици се најчешће вреднују кроз школску оцену коју постижу путем процеса оцењивања. Овај процес означава скуп више различитих и међусобно повезаних активности наставника, који имају улогу оцењивача и ученика који имају улогу оцењиваног. Успех изражен школском оценом је један показатељ усвојеног знања,

перцепције сопствене личности ученика, фактор даље образовне промоције, социјалног и целокупног понашања појединца.

Вредновањем ученичког постигнуће изграђује се унутрашња потреба за процењивањем ваљаности која стално обогаћује самосвест и евалуаира мане и врлине. Врло често се позиционирање на основу оцена и укупног школског постигнућа узима као релеватна мера за успостављање хуманих односа и личног благостања сваке личности те је осетљивост спрам оцењивању осетљива категорија баш у доба адолесценције. Природа и значај школског оцењивања се огледа у његовим педагошким, психолошким и социјалним функцијама. Психолошки, оцењивање има мотивациону и развојну функцију. Социјално, оцењивање се односи на психолошке импликације успеха и неуспеха који оцене симболизују. Педагошки, оцењивање осетљиво селектује ученике у одељењу заузимајући један распон нормалне расподеле.

На узорку наших испитаника, ученика завршних разреда средњих школа, можемо приметити да расподела не прати педагошку претпоставку о дистрибуцији успеха. Као што видимо, највећи број наших испитаника 50,3% постиже врло добар успех што је половина у односу на све остале категорије. Добар успех имамо код 29,3% наших испитаника, док је проценат одличних ученика 17% изненађујуће велики у односу на проценат довољних ученика 3,4%. Анализом наших резултата стиче се утисак да је наш случајни узорак адолесцената врло успешан, будући да је кумулативни број успешних ученика 67,3% уколико као критеријуме успешности узмемо врло добар и одличан успех. Овакав налаз можемо претпоставити да је последица интезивиране потребе ученика да у последњим разредима средње школе постижу боље резулатате током процене знања, те да показују склоност ка моделирању жељеног успеха спрам плановима за будућност. Надаље, у нашем узорку 90% средњошколаца је из струковних средњих школа. С тим у вези, већина адолесцената данас се одлучује за наставак школовања а један од критеријума за упис на жељени факултет јесте успех током средње школе. Негде на половини средње школе, поготову у стручним школама, већина адолесцената се одлучи да ли ће остати у домену занимања за које се профилишу или ће се оријентисати ка неком другом занимању кроз студирање.

С друге стране, истраживања академског постигнућа већ неколико деценија заокупљају пажњу психолога, наставника, родитеља и студената. Под појмом академског постигнућа подразумева се савладавање програма који представља услов за школску пролазност, стицање дипломе или академског звања или тај појам можемо дефинисати као специфичан ниво успеха или достигнућа евалуираног од стране наставника, стандардизованог теста, или као њихове комбинације (Фазлагић, Ракић, 2014). Када говоримо о академском постигнућу, говоримо о настојању студента да оствари што боље

оцене, да што брже и ефикасније дође до дипломе, да напредује у струци и осваја титуле. Студирање представља још једну фазу у образовању после основне и средње школе и са собом доноси нове захтеве на које студенти морају одговорити. Способнији и флексибилнији студенти се прилагођавају новим захтевима и у већини случаја успешно настављају са студирањем, док са друге стране, неспремни и изненађени студенти доживљавају неуспех на испитима и спорије напредују (Колић,Фазлагић, 2013). На узроку од 127 студената, минималан просек је 7,00 а максималан 9,70, док је просечна успешност наших студената релативно висока и износи осам (АС= 7,97). Када започињу студирање студенти постају независнији али у исто време морају да преузму одговорност за своје образовање и морају се борити са изазовима да би постигли успех.

Они студенти који имају осећај академске контроле имају веће шансе да одговоре захтевима студирања, насупрот студентима који немају осећај контроле, који се често осећају беспомоћно пред изазовима које им студије намећу. Успех током студирања, изражен кроз високе оцене, може да потакне мотивацију код студената, тако да више улажу напор при учењу и постоји већа вероватноћа да ће бити успешни у својим предметима. Такође, академска контрола је повезана са когнитивним способностима, тако да студенти који имају осећај контроле користе различите когнитивне стратегије, боље су организовани и боље распоређују време што води бољем успеху. Расподела резулатата за студенте може задовољити критеријум нормалне расподеле будући да је успех студената дистрибуиран тако да је највећи број студената у категоријама просечних (47,24%) и добрих студената (31,49%) док је мањи број студената у категорији исподпросечних (14,9%) а најмањи број студената има изнадпросечан резултат током студија (6,29%).

Можемо предпоставити да је разлог овако великог броја просечних и добрих студената студената у нашем истраживању управо у ширини самих категорија и осетљивости разлика које постоје између ове две групе студената. Распон просечних оцена се на нашем узорку кретао од 7,00-9,70, а полазећи од претпоставке да је репрезентативан просек у Републици Србији изнад 8,00 упознати са дистрибуцијом наших резултата и основним дескритптивним статистичким мерама успеха на нашем узорку, поделили смо студенте према њиховој успешности на четири категорије, исподпросечни студенти, просечни студенти, добри студенти, и изнадпросечни студенти. Сматрамо да постоје бројни разлози за овакву дистрибуцију резултата. Најпре, могуће је да студенти који имају високе оцене имају и веће аспирације, бирају комплексније задатке и верују да увек боље могу одговорити на задатак. Студенти који имају негативну атрибуцију за своје неуспехе, имају и нижу перцепецију одговорности, повећан осећај срама и смањену мотивацију, што доводи до смањеног академског успеха. Алтернативно, студенти који имају

позитивне атрибуције за своје неуспехе, имају већу перцепцију одговорности, више су мотивисани и њихова мотивација се повећава са бројем задатака и одговорности на старијим годинама студија. Стога је јако важно да студенти прве године имају високу перцепцију контроле и одржавају одређену разину мотивације, како би устрајали у тешким задацима током школовања. Надаље, успешност може бити и резулатат улагања стручних, техничких, формалних и неформалних капацитета саме институције у којој се студенти образују. Иако је Државни универзитет релативно млад универзитет, настоји према концепцији академског курикулума обезбедити пренос знања свакој новој генерацији као и припрему за обогаћивање знања. Са друге стране, концепт активног учења заснива се на конструктивистичком схватању и подразумева да је у наставном процесу наставник усмерен ка студентима, заинтересован за постигнућа студената, за јачање и продубљивање њихових способности, развијање критичког мишљења и јачање њихових капацитета за синтезу, имагинацију и креативност. Данас увођењем болоњског система оцењивања све се више изједначавју критеријуми и систем испитивања на који се адолесценти навикавају током основношколског и средњошколског образовања. Стога би наредна истраживања могла проверити ниво успешности мерен просечном оценом студената који су се образовали пре увођења болоњске декларације и студената који се тренутно школују по принципу ове декларације. Не смемо занемарити ни резон који наставник ствара током рада на факултету и одређивање властитог критеријума оцењивања.

Сложеност и објективност оцењивања на факултету већ дуже време је предемет расправе у академским круговима, те се сама оцена на факултету не сматра релеватном мером знања, будући да академско постигнуће зависи од много других фактора. С тим у вези ни процене знања на факултету нису тако честе као што су у средњој школи, а студенти се не брину толико за оцену колико се брину за сам исход испита. Позиција коју остварују позитивним исходом испита краткотрајно их осигурава и води ближе циљу, да заврше факултет.

Анализом представљених резултата показује се да нема статистички значајних разлика у изражености неуротицизма с обзиром на успех ученика јер је Хи квадрат 4,486, уз 3 степена слободе (df=3) и статистичку значајност од p= 0,214, p>0,05. Према Малинићевој (Малинић, 2011) висок ниво неуротицизма пронађен је и код ученика у Босни и Херцеговини у односу на ученике у Црној гори, што је објашњено већом спремношћу црногорских ученика да се усмере на проблем и траже социјалну подршку. Висок ниво емоционалне нестабилности можемо делом тумачити и друштвеним променама али и променама у образовном систему. Систем образовања тренутно пролази кроз бројне промене, а адолесценти у овом истраживању директно су укључени у овај систем.

Током процеса формирања идентитета адолесценти експериментишу са различитим одраслим улогама како би пронашли себе. Истина је да како старимо тако се суочавамо са битним животним/егзистенцијалним питањима. Немогућност антиципације будућности повлачи за собом анксиозност, емоционалну нестабилност, страх од неизвесности што може бити узрок повишеног неуротицизма како се број улога усложњава. Како се шири број улога које се адолесцентима намећу или које сами бирају тако се и комплетан психолошки систем припрема за асимилацију и акомодацију новог искуства. Стресни утицаји током развоја су више правило него изузетак, а нека истраживања показују да број стресних ситуација током времена повећава ниво неуротицизма. Свакодневни стрес негативно утиче поготову на особе са израженим неуротицизмом, а што је дневни стрес присутнији то ће израженост неуротицизма као особине личности бити већа. Повишена реактивност присутнија је код старијих особа, чиме се додатно моделује изразита позитивна корелација између неуротицизма и старости (Mroczek, Almeida, 2004). Студенти су често изложени ситуацијама процењивања знања где се квалитет стеченог знања изражава кроз квантну меру, оцену. Додатно морамо узети у обзир да су адолесценти склонији доживљавању негативних емоција као што су анксиозност, туга, кривица, чешће окривљују себе, прибегавају магијском типу мишљења и избегавајућим облицима понашања. Нелагодност и узнемиреност код ученика са нижим школским успехом последица је смањеног личног улагања, разлике између захтева и одговора али можда и смањених очекивања родитеља. Према Малинићевој (Малинић, 2011), у сличном истраживању пронађено је да су недовољни ученици имали израженији неуротицизам у односу на одличне ученике који су се показали емоционално стабилнијим. Како је успех у школи значајна компонента самоевалуације у овом периоду могуће је да су ученици са слабијим успехом анксиознији и због диспропорције у изградњи властитог селфа. Низак школски успех не мора да значи и ниско школско постигнуће, али не смемо занемарити чињеницу да међу ученицима катерогија успеха у школи има значајну социјалну димензију приликом позиционирања у друштву.

Обично са лошим успехом у школи иде и лоше владање, пораст деликевнтних облика понашања, бунтовничко-десктруктивни став по питању школских задатака и обавеза и генерални отпор због несхваћености. Током своје борбе за позицију у друштву, али са почетном незавидном позицијом због лошег успеха, код довољних ученика јавља се осећање кривице, нелагодности, туге па и потребе да се окриве други, што касније може довести до непријатних свађа и неугодности у интерперсоналним односима са другарима, наставницима и родитељима. С друге стране, у нашем истраживању се показало да су одлични ученици анксиознији у односу на добре и врло добре. Одлични ученици углавном имају изражен осећај одговорности, по-

требу за доказивањем и спремније и озбиљније приступају школским обавезама. Праћено на унутрашњем плану личности, код одличних ученика постоји стална потреба да одрже такав успех. Одличан успех а уз то неретко и примерено владање осигуравају лагодан живот у породичном и друштвеном окружењу. Породица је склона да награђује одличне ђаке, да фаворизује децу са одличним успехом што за последицу има устаљивање одговорности као позитивне карактерситике личности, осећања комептенције и аутономности, и генерално позитивну самоевалуацију селфа. Како је код ученика пронађено да је АЛФА систем за регулацију, контролу и координацију одбране значајно повезан са школским успехом, можемо претпоставити да су школски захтеви неједнаког интезитета могући узроци различитог нивоа анксиозности. Анксиозност делује подржавајуће код одличних ученика и омогућава им оптимилан ниво припремљености за надолазеће школске захтеве. Можемо претпоставити да је узрок повишене дисоцијативности код ученика смањена контола дистанце и социолошки обликована попустљивост. Будући да су за адолесценцију карактерситичне и хормоналне промене онда као последицу можемо очекивати и нижу емоционалну контролу и појачану импулсивност. Завршни стадијум когнитивног развоја почиње у адолесценцији и одликује га формирање хипотетичко дедуктивног мишљења. Образац хипотетичко-дедуктивног размишљања задржава се и током одрасле доби, адолесценти могу бити збуњени променом, дезоријентисани, склони фантазирању, умишљеим презентацијама и сл. Интезивирање и реализирање оваквих промена може за последицу имати незрело реаговање које води већој емоционалоној нестабилности. Позиција врло добрих ученика је врло незхвална. Налазе се у простору између добрих и одличних ђака са сталном потребом да буду изнад просека и приближе је елитној групацији ученика, одличнима. Могуће је да у том процесу позиционирања имају бројне психолошке тешкоће узроковане неразумевањем родитеља, наставника и вршњака. Учестала компетиција резултира и бројним физиолошким променама које се у спрези физиолошког и психолошког огледају кроз изражену психосоматику. Психосоматске реакције их узрочно или последично спречавају да постигну одличан успех којем теже и не дозвољавају им да попусте и пређу у групу добрих ученика.

У овом истраживању проверавали смо да ли се са старошћу мењају конативне функције изражене кроз кибернетички модел, као и да ли постоје евентуалне разлике између ученика и студената у нивоу функционисања система у оквиру кибернетичког модела генерализованог неуротицизма. Имајући у виду да наш узорак чине млађи и старији адолесценти, ученици и студенти, могуће је добити информацију о томе како поремећаји конативних функција делују на различитом узрасту адолесцената. Узорак нашег истраживања, да се подсетимо, чине студенти завршних година поменутих

студијских програма. Како се налазе у раскораку са циљем који имају пред собом, да нађу посао, и немогућности да тај циљ и остваре због лоших економских услова, рецесије и тренутне политичке ситуације у земљи, можемо претпоставити да је један од разлога повишеног неуротицизма студената управо та анксиозност везана за неизвесност будућности.

Захтеви током студија усложњавају се годинама што само студирање чини тешким, неретко фрустрирајућим, неизвесним, а особу све мање толерантном, анксиозном, емоционално нестабилном. Врло често, као потврду овој претпоставци, можемо чути студенте како говоре познате флоскуле „*Студирање ме коштало живаца*“, „ *Нисам више исти после студирања*“ и сл. Такође је незанемарљив број студената који се налазе на последњој години студија, али имају јако велики број заосталих испита из претходних година, те предвиђају како ће се завршетак факултета одужити. У једној занимљивој студији је показано да је број „eveningness“ (дневних варијација у цирудијарним ритмовима активности) повезан са одуговлачењем завршетка факултета. Наиме, полазећи од претпоставке да повећање броја „eveningness“ за последицу има повећан неуротицизам, а да ће већи неуротицизам утицати на академско одуговлачење. Резултати студије су показали да „eveningness“ заиста значајно утицао на одуговлачење са завршетком факултета а да неуротицизам значајно посредује у том односу.

Дакле, неуротицизам, посебно компонента напетог узбуђења, може играти важну улогу у објашњењу како је циркадијални ритам активности повезан са одуговлачењем завршетка школовања (Brain et all, 2000). С друге стране, матуранти ипак имају могућност да наставе школовање, одаберу професију, и пред њима је период интезивног учења али не и борбе за егзистенцију, како се, посве природно осећају студенти.

Закључак

Школски неуспех може бити симптом који се јавља у ситуацијама поремећаја одређених регулативних система личности. Овим истраживањем желели смо проверити да ли заиста поремећај система регулације може бити узрок успеха односно неуспеха код ученика и студената.

Школски успех млађих адолесцената ученика средње школе детерминира израженост конативних фактора АЛФА, ХИ и ДЕЛТА. Можемо претпоставити да анксиозност моделира процењивачке ситуације унутар којих се врши оцењивање. Стога ће анксиозност у зависности од типа личности прејудицирати успех или пак утицати на неуспех током процеса образовања. Повишене вредности поменутих регулативних система већином су присут-

не код врло добрих ученика, што може упућивати на њихову тежњу да се приближе групи успешнијих, одличних ђака. Преласком у категорију одличних врло добри ђаци би осигурали своје позиције унутар система процене успешности што би за последицу имало многе бенифиције унутар школског напредовања. Повратна информација о успешности чини се да се и физиолошки пројектује на ученике, будући да би могли претпоставити да системи за регулацију и контролу регулативних функција и систем за регулацију и контролу органских функција имају различите нивое израженості код ученика различите успешности процењиваних на нашем узорку.

Студенти су током студирања ојачали селф концепт, па на њихову успешност немају утицаја поремећаји конативних фактора.

Литература

Андриловић, Чудина 1985: Андриловић, В., Чудина, М. Психологија учења и наставе, Школска књига, Загреб.

Брајн, Шерман, Гудмен 2000: Brain, H., Sherman, M. Goodmen, M. Eveningness predicts academic procrastination: The mediating role of neuroticism. Journal of Social Behavior & Personality, Vol 15(5), 61-74.

Брадар, Бакрчић 2006: Брдар, И. Бакарчић, С. Суочавање с неуспјехом у школи: колико су важни емоционална компетентност, особине личности и циљна оријентација у учењу?, Психологијске теме, 15 (1), 129-150.

Чолаковић, 2007: Чолаковић,Р. Компаративна студија нивоа емоционалних тешкоћа код младих особа. Докторска дисертација. Пале: Филозофски факултет.

Чолаковић 2014: Чолаковић, Р. Психопатолошки аспекти избеглиштва. Универзитет ПИН, Бања Лука.

Чаморо-Премузић, Фурхман 2003: Chamorro-Premuzic, T., Furnham., A. Personality predicts academic performance: Evidence from two longitudinal university samples. Journal of Reasrch in Personality. Vol. 37 (4); 319-338.

Чајлд 1964: Child, D. The Relationships Between Introvesrion-extraversion, Neuroticism And Performance In School Excaminats. British Journal of Educational Psychology, 34: 187–196.

Ди Рад, Шовенбург 1996: De Raad, B., Schouwenbrug, H.C. Personality in learning and education: a review, Europen Journal of Personality, Vol.10, 303-336.

Фазлагић, Ракић-Бајић 2014: Fazlagić, A. Rakić-Bajić, G. Akademska kontrola i radna memorija kod studenata. Teme, Časopis za društvene nauke, Vol 2, 673-686.

Готферсон 2002: Gottfredson, LS. Highly general and highly practical: in R.J. Sterneberg& E.L. Grigorenko (eds). The general factor of intelligence:how general is it? (331-380). Mahwah, NJ:Erlbaum.

Хорга, Игњатовић, Момировић 1982: Хорга, С. Игњатовић, И., Момировић, К., Грдељ, М. Прилог познавању структуре конативних карактеристика. Психологија, 15 (3), 17-34.

Јовановић, Јерковић 2012: Jovanović, V., Jerković, I. Savesni učenici: Uspešniji u školi, ali ne i srećniji zbog toga. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, *44* (1), 59-73.

Колић, Фазлагић 2013: Kolić, M., Fazlagić, A. Odnos učenika osnovne prema školi, vršnjacima, nastavnicima, ocenjivanju i nastavnom planu i programu. U: Savremeni trendovi u psihologiji, str. 249-250. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Малинић, 2011: Малинић, J. (2011). Рано искуство, личност и школски успјех. Графид д.о.о. Бања Лука.

Момировић, Игњатовић, Шика, Хорга 1986 : Момировић, К., Игњатовић, И., Шипка, П., Хорга, С. Canonical relations between intellectual and personality domains. Ревија за психологију, 16, 1-2; 21-32.

Момировић, Хорга, Боснар 1982 : Момировић, К., Хорга, С., Боснар, К. Прилог формирању једног кибернетичког модела структуре конативних фактора. Кинезиологија, 14, (5); 83-103.

Момировић, Хорга, Боснар 1984: Момировић, К., Хорга, С., Боснар, К. О могућности синтеза неких теорија личности на темељу једног кибернетичког модела конативних фактора. Човек и занимање, 4, 3-6.

Мрозек, Алмеида 2004: Mroczek, DK., Almeida, DM. The Effect of Daily Stress, Personality, and Age on Daily Negative Affect. Journal of Personality. 72: 355–378. doi: 10.1111/j.0022-3506.2004.00265.x.

Николашевић, Митровић, Динић, Чоловић 2012: Nikolašević, Ž., Mitrović, D., Dinić, B., Čolović, P. Validacija simulirane verzije upitnika 16 PF. Primenjena psihologija, 5 (4), 335-356.

Попрат, 2009: Poropat, A. E. A meta-analysis of the five-factor model of personality and academic performance. Psichological Bulletin, Vol. 135, 2, 322-338.

Симић-Вукомановић, Ђукић-Дејановић, Ђоновић, Боровчанин, 2012: Simić-Vukomanović, I., Đukić-Dejanović, S., Đonović, N., Borovčanin, M. Psiho-medicinski i socijalni činioci školskog uspeha. Engrami, vol 34 (1), 45-57.

Златковић, Трајковић 2010 : Zlatković, B., Trajković, J. (2010). Samopoštovanje i školski uspeh učenika osnovne škole. Sažetak rezime VI konfernecije Dani primenjen psihologije, Filozofski fakultet Niš, 76-77.

Anida R. Fazlagić
Radomir Čolaković

A CUBERNETIC MODEL OF THE CONATIVE FACTORS OF NEUROTICISM AND THE SCHOOL SUCCESS OF ADOLESCENTS

Summary

The aim of the research was to investigate relations between school success in adolescents, i.e. success at university, and conative systems of personality, measured using cybernetic model of general neuroticism. The research was conducted with students in high school and university (N= 274), with the average age of 20. Measuring instruments used in the research were the general neuroticism scale and a questionnaire on socio-demographic features.

The results of the research have shown the school success of younger adolescents to be determined by the system of regulation disorder and coordination of defence system A**,** system for regulation and coordination of system of organic functions X, and the system for regulation and coordination of regulative functions Δ. At the same time, it has been established that conative factors do not have any influence on the success of university students. With respect to age, there are statistically significant differences in SIG-System functioning and general neuroticism, university students prevaling in both factors.

Радмила Р. Чокорило[1]
Универзитет у Бањалуци
Факултет политичких наука
Студијски програм новинарство и комуникологија
Љиљана Скокић
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет
Студијски прогарм Новинарство

УДК 316.774:77(497.6)
DOI 10.7251/RAD1715285C

Прегледни рад

МАНИПУЛАЦИЈЕ ФОТОГРАФИЈОМ У МЕДИЈИМА У БИХ

Апстракт: *Од свог настанка у првој половини 19. вијека, фотографија је имала моћ визуелног описа. Њен задатак био је пренијети поруке, привући пажњу посматрача и потаћи на размишљање. У штампи фотографија илуструје садржај ријечи и представља брзу информацију намијењену широкој читалачкој публици. Фотографије су присутне у свим рубрикама штампе и од великог су значаја за масовне медије, јер је њихов задатак истинито и тачно, објективно и уравнотежено обавјештавати јавност о тренутним збивањима. Понекад је то тешко постићи ријечима без фотографије, јер управо она употпуњује приказ збивања о којем се говори и без ње вијест није довољно увјерљива, а ни потпуна. Крилатицу "фотографија вриједи хиљаду ријечи" нико не оспорава ако пред собом има фотографију која је дјело професионалца и која самостално или у контексту говори о одређеној теми, пружа јасне одговоре на актуелна питања, изазива различита осјећања. С друге стране, фотографија је и гледање на ситуацију кроз очи фоторепортера и уредника који својим избором фотографисања/фотографије могу утицати на читаоца без његовог сазнања, у смјеру у којем они то желе. Начин на који се у медијима графички и текстуално презентују поједине информације може у великој мјери утицати на то како ће ту информацију, односно фотографију разумјети јавност. Фотографија у новинарству је специфична социолошка порука, она је представник стварности, јер посматрачима омогућава да свједоче о догађајима којима нису присуствовали. У посљедње вријеме истинитост фотографија се често преиспитује, јер фотографија може намјерно или случајно навести посматрача на погрешан закључак. Појавом дигиталне фотографије и могућности рачунарске обраде фотографија, сумња у њихову истинитост увелико се повећала. На рачунару је лако манипулисати садржајем фотографије. Могуће су знатне измјене и монтаже, а да се на финалном производу не примијети да фотографија није потпуно стварна. Са дигиталним процесуирањем нема скоро никаквих ограничења шта се може учинити на фотографији и многе измјене су урађене на фотографијама са намјером да се да љепота фотографији.*

Кључне ријечи: *фотографија, манипулација, медији*

[1] cokorilo@hotmail.com

Увод

Од свог настанка у првој половини 19. вијека, фотографија је имала моћ визуелног описа. У контексту наведеног, дефинисан је проблем истраживања: недовољно истражена проблематика у идентификацији (не)манипулативних фотографија. У складу са проблемом истраживања дефинисан је предмет истраживања: објављене фотографије у дневној штампи у Босни и Херцеговини. Имајући у виду дефинисани проблем и предмет истраживања, постављена је основна хипотеза – објављене фотографије у дневној штампи у БиХ су већином манипулативног карактера. Главна хипотеза ће накнадно бити провјерена кроз истраживање. За потребе анализе садржаја користиће се издања пет дневних листова (Независне новине, Прес РС, Дневни аваз, Ослобођење, Вечерњи лист – издање за БиХ) објављених у периоду од 3. до 9. децембра 2012. године. На основу анкетног испитивања прикупиће се дескриптивни подаци о положају и значају фотографије. Да бисмо истражили феномен фотографије израђена је слободна класификација тематике (политика, привреда, црна хроника, култура, спорт и туризам). На основу наведеног нацрта праћен је квантитет објављених фотографија одређене тематике. У овом сегменту истраживања пошли смо од тезе да се фаворизују позната лица, градови, ситуације на неки препознатљив (схематизован) начин, па се самим тим изграђује стандард близак читаоцу (нпр. стандардна фотографија Сарајева, Бањалуке, појединих функционера и сл.). Све то доводи до стереотипије, што говори о сиромаштву инвенције и подређеном положају новинске фотографије као поруке и информације. Циљ истраживања је усмјерен на формирање квантитативне базе података о заступљености манипулативних фотографија у дневној штампи у БиХ. На основу добијених емпиријских података путем анализе садржаја и личних интервјуа створиће се могућност утврђивања заступљености манипулативних фотографија. На овај начин ће се установити узрочно-посљедични односи између фотографије и посматрача. Након евидентирања свега што обухвата предмет истраживања, овај рад ће се фокусирати и на анализирање (не)манипулативних фотографија у босанскохерцеговачкој штампи.

Историја фотографије

Човјек је од давнина осјећао потребу да трајно забиљежи догађаје, појаве, предмете. О томе свједоче бројни цртежи на стијенама пећина, из античког периода сачувани су цртежи на вазама, призори клесани у облику камених рељефа, ликови на мраморним споменицима или фрескама. Сви они били су израђени у једном примјерку и били су доступни само мањем

броју људи. „Ни отисци знакова и слова, најприје у иловачи, затим на кожи и пергаменту, а касније на папиру, на којем су се текстови украшавали сликама, нису могли задовољити широки круг људи жељних знања и образовања“ (Физи, 1982: 5). Када је Гутенберг 1453. године изумио штампарску пресу његов систем је олакшао умножавање текстова, који су се до тада преписивали и због тога били доступни у врло мало примјерака. На основу Гутенбергов изума књиге су постале јефтиније и приступачније људима. Писана ријеч је дјеловала исувише апстрактно, и није давала вјерну представу онога о чему се пише. За то је била неопходна фотографија. Из те тежње 1839. године родила се фотографија. Као и многи други, проналазак поступка који је довео до фотографије није резултат рада једног човјека, ни једног тренутка. Поједини природни феномени на основу којих је дошло до формирања фотографске технике били су на разним странама свијета познати, неки од најдавнијих времена, прије него што је дошло до тога да буду повезани у један систем којим се постиже фотографија. Фотографија је процес, почиње већ при запажању субјекта/мотива/објекта преко визуализација, бирања поставки, услова свјетла, карактеристике коришћених материјала, одабира процеса развијања, манипулације у комори итд., а завршава са изложеном фотографијом. Сама ријеч фотографија долази од грчких ријечи *phos* (свјетлост) и *graphis* (оловка, кист), и могла би се дословно превести као цртање помоћу свјетлости. Према овој дефиницији почетком фотографије може се сматрати камера опскура (camera obscura). Камера опскура[2] је затамњена комора, уз чију помоћ је умјетник могао да ухвати фотографију природе. Њени први облици били су висине човјека и, осим малене рупе у зиду, били су потпуно мрачни. Сунчеви зраци, који су упадали кроз мали отвор, су на супротни зид бацали (на основу ефекта дифракције) тачкасту фотографију свијета изван коморе, а та фотографија је била преокренута. Тако је умјетник могао без проблема да прецрта стварне просторне односе. Камера опскура није имала могућност трајног биљежења фотографије, то је био занимљив начин пројектовања свјетлости. Принцип рада данашњих камера и фотоапарата заснива се на уласку свјетлости у тамну комору кроз малени отвор и биљежењу те свјетлости. Ефекат камера опскуре су користили неки сликари да би што вјерније пренијели обрисе пејзажа или портрета неке особе, а затим би на основи тих обриса лакше долазили до увјерљивих слика. Та пракса је трајала све до 19. вијека, а у међувремену је било много експеримената којима се настојало трајно забиљежити фотографија камере опскуре. Експериментисало се разним хемијским средствима осјетљивим на свјетлост, али тек је Француз Жозе Нисефор Ниепс (Joseph Nicéphore *Niépce)* 1825. открио технику којом је могуће трајније забиљежити фотографију. Његова метода је захтијевала вишесатну експозицију уз јако дневно свјетло. У бројним екс-

[2] ***Camera obscura*** (лат. тамна соба) је претходница фотоапарата. У основи то је кутија или мрачна соба у коју кроз мали отвор улази свјетлост.

периментима којима је покушавао усавршити своју технику помагао му је паришки сликар Луис Жак-Манде Дагер (Louis-Jacques-Mandé *Daguerre)*. Након Ниепсове смрти Дагер је сам наставио са експериментима, па је 1839. године објавио да је пронашао начин да се сачува позитив фотографије. Француска влада је откупила права на његов изум (назван дагеротипија) и понудила свима који су били заинтересирани могућност да се баве "фотографијом". У исто вријеме у Енглеској Вилијам Фокс Талбот (William Henry Fox *Talbot)* је открио поступак назван калотипија, којим је било могуће произвести негатив који се затим могао неограничено умножавати. Његов поступак се састојао од експозиције папира премазаних сребреним хлоридом, и затим хемијског развијања тих негатива. Он је свој изум патентирао што је ограничило развој и популарност те методе. Након тога живот је провео водећи судске парнице којима је покушавао заштитити свој изум и забранити осталима да се користе његовим сазнањима, да би на крају сасвим разочаран одустао од фотографије.

Фотографија у комуникацији и манипулацији

Од њеног октрића 1839. године, јединствена моћ фотографије да визуелно описује се користила за записивање, извјештавање и информисање. Фотографија, као невербално средство комункације, може да превазиђе језичке препреке и да комуницира кроз универзалне визуелне симболе. Фотографије су погодне за коришћење у масовним медијима. Данас се репродукују у милијардама, и могу се свугдје наћи: на страницама новина, магазина, књига, каталога и брошура; приказане на билбордима, излозима и постерима; емитовани преко телевизије; организоване у слајдовима и стриповима. У раним данима фотографије, неке од жељно тражених фотографија су биле оне које су доносили истраживачи и путници. Оне би задовољиле људску радозналост према удаљеним мјестима као што су Кина, Египат и Амерички запад. Та иста радозналост постоји и данас. Људи су фасцинирани фотографијама површине мјесеца, пејзажом Марса, и појављивањем других планета у соларном систему. Фотографије у медијима масовног комуницирања су створиле лица политичких лидера, популарних забављача, и осталих личности. Када се деси догађај вриједан објаве, фоторепортери су на лицу мјеста да то забиљеже. Фотографије су, такође, јако битне у рекламној индустрији. Основни смисао фотографије јесте да се она не треба објашњавати ријечима, а порука фотографије настаје њеним садржајем. Облик, величина и положај објеката из природе биће пренесени на дводимензионалну фотографску подлогу. Битно је да међу њима постоји ред и међусобни однос како фотографија не би била само сувопарна плоча пуна линија и боја. Добра фотографија мора имати смисао и садржај, јер ће само тако порука фотографа стићи до

посматрача. „Све су фотографије `memento mori`. Судјелују у нечијој смртности, рањивости и промјењивости. Изрезивањем и замрзавањем једног тренутка фотографије свједоче о неумољивом отапању времена. Фотофрафија је истовремено и лажна присутност и знак одсутности. Оне могу створити морално стајалиште, али га могу поткријепити и поћи у развоју новога који се појављује.“ (Зонтаг, 1982: 2) Према томе, свака фотографија садржи спољашње и унутрашње елементе. Спољашњи елементи су сви облици (боје и линије), који су видљиви на први поглед. Дневне новине су друштвена, политичка гласила која дјелују у конкретном друштву са конкретним друштвено-политичким системом и конкретним друштвеним порукама са одређеном садржином. У том смислу се наглашава изузетан значај „технологије“ новинске фотографије по садржају, фреквенцијама, величини, мјесту у листу, квалитету. „Већ површне анализе упућују да је новинска фотографија предмет фаворизовања и манипулације. Лансирање звијезда спектакла у огромном тиражу новина представља несумњиву фаворизацију и манипулацију која је карактеристична за потрошачки менталитет и тржишни карактер масовних медија“ (Демировић, 2006:19) Фотографија у новинама може својим садржајем постати предметом манипулације по својој пристрасној фаворизацији одређене тематике и угла посматрања. За новинску фотографију данас се могу упутити бројне критике, како у погледу квалитета, фаворизовања или неадекватности, као и стереотипије. Примјери стереотипије су видљиви без озбиљније анализе: фотографије са састанака, конференција, снимци „радног предсједиштва“, првог реда. У ескалацији ових стереотипија губи се карактер аутентичног збивања садржаја, те доминирају статички концепти. Прималац поруке је често у недоумици како да интерпретира фотографију у новинама. Постоји велики број „апстрактних тема“ које нису погодне за визуелну илустрацију. Модерна штампа не може замислити свој успјех без актуелних вијести и илустрација. У том правцу се ангажују професионални репортери, агенције и поједини експерти. Веома је повољна ситуација када постоји могућност избора актуелне визуелне илустрације међу већим бројем фотографија за конкретну вијест. Свједоци смо поновљених фотографија у новинама, немарности и неадекватности између акуелне вијести и неактуелне фотографије . При креацији и производњи дневних листова неопходно је поставити питање да ли је актуелно истовремено и краткотрајно. „За разлику од умјетничке, аматерске фотографије која успоставља често емотивну везу, новинска фотографија као и новине губи на актуелности већ сљедећег дана. Новинска фотографија има задатак дјеловања `hit et nunc`(сада и овдје) (Демировић, 2006:21). У складу са општим токовима масовне потрошње и пролазности вриједости новинска фотографија живи колико живе и дневне новине. Манипулација је поступак подчињавања појединца, друштвених група, јавности, комуникацијске процедуре и канала, медија и субјеката одређеној врсти интереса. Ријеч манипулација потиче од новолатинске ријe-

чи manipulatio што значи вјешто, стручно руковати или управљати нечим; прављење пословних смицалица (Вујаклија, 1961:541). Фотоманипулација је техничка обрада фотографије у циљу стварања привида или обмане. Сврха фотоманипулације је техничким промјенама уклонити видљиве недостатке са фотографије, додати одређене елементе, додати и подесити боју и „оживјети“ старе црно-бијеле фотографије, подесити контраст, оштрину. Иако се у новије вријеме стално диже глас против обраде и манипулације у фотографији, чињенице говоре да је фотографска манипулација стара, практично, колико и фотографија. Глобално повезивање и доступност рачунарских програма за манипулацију нису донијели неке велике новости у том подручју, само су проширили сазнање и освијестили публику да су такве појаве могуће.

Анализа садржаја пет дневних новина у БиХ

Према подацима Вијећа за штампу Босне и Херцеговине у нашој земљи излази осам дневних новина, а то су: Дневни аваз – Сарајево, Ослобођење – Сарајево, Дневни лист – Мостар, Независне новине – Бањалука, Глас Српске – Бањалука, Еуро блиц – Бањалука (Београд), Вечерњи лист – Мостар, Прес РС (PRESS) – Бањалука (Београд). Велики број медијских аналитичара се слаже да је ријеч о превеликом броју дневних листова, с обзиром на то да у БиХ има око четири милиона становника. Посљедице националне подијељености, рата и сложеног државног и територијалог уређења земље су се одразиле и бројчано и садржински на штампу у земљи. Нереално је очекивати да БиХ има два до три дневна листа с обзиром на чињенице да се састоји од два ентитета и да има три конститутивна народа, која су унутар себе политички подијељени. Иако се у дневним листовима настоји развити дух тоталног информисања о универзалним темама, ипак је скоро свакодневно евидентна пракса регионализације новинске вијести и новинске фотографије. „Тржишни закони и региоалне подјеле имају ефекта на преференције читалаца. У том смислу фотографије у новинама добијају често локална обиљежја и атрактивност за уски круг конзумената ових порука“ (Демировић, 2000: 22). Полазећи од претпоставке да су објављене фотографије у дневној штампи у Босни и Херцеговини већином манипулативног карактера анализирали смо садржај пет босанскохерцеговачких дневних листова: Независне новине, Пресс РС, Дневни аваз, Ослобођење и Вечерњи лист у периоду седам дана (од 3. до 9. децембра 2012. године). Како бисмо истражили феномен манипулативних фотографија, израђена је слободна класификација тематике: политика, привреда, црна хроника, култура, спорт и туризам. На основу наведеног нацрта праћен је квантитет објављених фотографија одређене тематике. У овом сегменту истраживања пошли смо од тезе да се

фаворизују одређене области, позната лица, градови, ситуације на неки препознатљив (схематизован) начин, па се самим тим изграђује стандард близак читаоцу (нпр. стандардна фотографија Сарајева, Бањалуке, појединих функционера и сл.). На основу анализе садржаја поменутих пет дневних листова у периоду од седам дана, објављене су укупно 2.382 фотографије из области политике, привреде, црне хронике, културе, спорта и туризма. Највећи број фотографија објавио је Вечерњи лист (623), затим Дневни аваз (585), слиједе Ослобођење (501), Независне новине (365) и Прес РС (308).

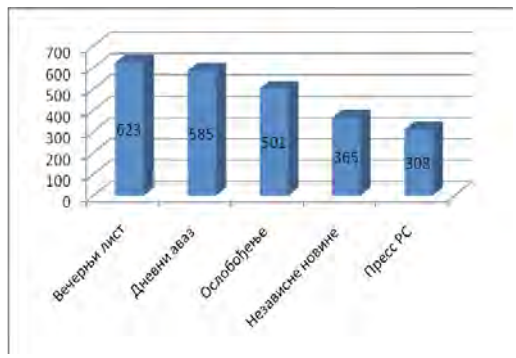

Дијаграм 1. Укупан број објављених фотографија

У посматраном периоду највећи број фотографија објављен је из области политике, укупно 851. Највећи број објављен је 7. децембра када је било 153 фотографија, док је најмањи број објављен 9. децембра (66 фотографија). Из области спорта објављене су 663 фотографије. Највише их је објављено 9. децембра (149), а најмање 5. децембра (94). Трећа по броју објављених фотографија је област црна хроника са 349 фотографија (8. децембра је објављено 60 фотографија, док је 9. децембра објављено 27). Из области привреде у овим дневним листовима објављено је 270 фотографија (највише је објављено 53 фотографије 4. децембра, а најмање 9. децембра 22). Укупно 226 фотографија објављено је из области културе, при чему је највише фотографија објављено 4. децембра (47), док су 6. децембра обављене 24 фотографије. Најмање објављених фотографија је из области туризма. Пет дневних листова у периоду од 3. до 9. децембра објавили су укупно 25 фотографија из туризма, од чега је највећи број (14 фотографија) објављен у недјељу, 9. децембра (укупно 14), а 7. децембра није објављена нити једна фотографија из ове области. [3]

[3] С обзиром да је у току била зимска туристичка сезона, током истраживања је постојала могућност да ће бити објављен већи број фотографија из области туризма

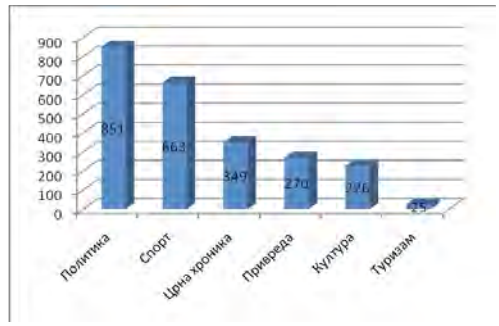

Дијаграм 2. Укупан број објављених фотографија по областима

Мостарски Вечерњи лист је обавио највећи број политичких фотографија, њих 231, што представља више од трећине укупно објављених фотографија овог листа за наведени период. Када је ријеч о спортским фотографијама, највећи број је објавио Дневни аваз, укупно 166, а занимљиво је да га слиједи Прес РС (који иначе има најмање објављених фотографија) са 147 објављених фотографија, што чини скоро половину његових укупно објављених фотографија.

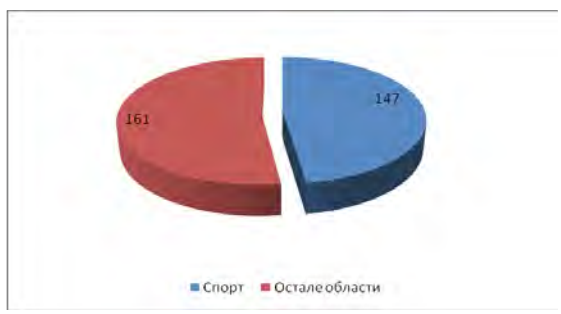

Дијаграм 3. Однос објављених фотографија из спорта и осталих области Прес РС

Из области црна хроника највећи број објављених фотографија имао је Дневни аваз, (112). Из области привреда највећи број имале су Независне новине (66). Вечерњи лист објавио је највећи број фотографија из културе (67) и туризма (14). На основу добијених резултата може се закључити да дневни листови дају предност одређеним областима, док су друге области мање заступљене. Када је ријеч о диференцијама између пет посматраних листова у погледу фреквенција одређених тема, постоји генерални закључак да се на приближно подједнак начин врши дистрибуција фотографија по темама у свих пет листова. Вјероватно је да у томе постоји нека врста стандарда којег се држе посматрани листови, а вјероватно је значајан тржишни карактер новина. Анализом садржаја посматраних новина утврђено је да се у

појединим дневним листовима фаворизују позната лица, градови, ситуације на препознатљив начин, чиме се изграђује стандард близак читаоцу. На основу личних интервјуа урађених са уредницима Дневног аваза и Ослобођења прикупљене су информације да ова два „конкурентска“ листа фаворизују/запостављају одређене личности. Поредећи објављене фотографије Дневног аваза и Ослобођења утврђено је да Дневни аваз често објављује фотографије министра сигурности БиХ Фахрудина Радончића. У посматраном периоду од седам дана овај дневни лист објавио је пет фотографија министра које су пратиле позитивне вијести, док је Ослобођење у истом периоду објавило само једну фотографију која је пратила негативну вијест. Провјерене су информације прикупљене у интервјуима да Ослобођење фаворизује федералног министра пољопривреде, водопривреде и шумарства Јерку Иванковића Лијановића и члана предсједништва БиХ Бакира Изетбеговића, док их конкурентски лист запоставља. Анализом је утврђено да је Ослобођење објавило четири фотографије министра Иванковића Лијановића које су пратиле позитивне/неутралне вијести, док је Аваз објавио двије фотографије као пратњу негативним вијестима. У поменута два листа у периоду од седам дана није било могуће утврдити да ли постоји фаворизација или запостављање личности Бакира Изетбеговића, јер су објављене укупно три фотографије које су пратиле неутралне вијести. Када је ријеч о фаворизовању појединих личности (у позитивном или негативном контексту) утврђено је да је мостарски Вечерњи лист од 3. до 9. децембра 2012. објавио осам фотографија премијера Хрватске Зорана Милановића, док остали дневни листови обухваћени у овом истраживању нису објавили ни једну фотографију поменутог премијера. Анализом садржаја дневних листова утврђено је да су објављене фотографије појединих градова стереотипне (фотографија Мостара на којој је Стари мост, фотографија Сарајева на којој је Чаршија, Бањалука на којој је Трг Крајине). Све то говори о сиромаштву инвенције и подређеном положају новинске фотографије као поруке и информације. Анализом садржаја бањалучких Независних новина утврђено је да је иста фотографија Сребренице објављена четири дана узастопно (у периоду од 4. до 7 децембра). Иста фотографија једном је објављена и у Дневном авазу. Примјер поновљених фотографија у свих пет дневних листова су фотографије које прате текстове објављене у вези са суђењем Мевлиду Јашаревићу, осумњиченом за кривично дјело тероризма. Укупно 24 пута, од чега пет пута на насловној страни, објављене су двије фотографије Јашаревића.

Онлајн новинарство и фотоманипулације

Трећи талас снажног отварања штампе, као и одређених електронских медија десио се крајем 20. и почетком 21. вијека. „Подстакнут је настанком нове ере, Интернета и јавног журнализма, започете 1983. године када је магазин Тајм (Time) своју насловну страну, до тада резервисану искључиво за значајне медијске личности, посветио једној машини – рачунару“ (Тодоровић, 2002:30). Тај период је окарактерисан као почетак четврте технолошке револуције, јер Интернет својом мрежом (World Wibe Web) прожима цио свијет. Иако је још увијек недоступан великом дијелу планете, Интернет даје ријеч и онима који не посједују радио и телевизијску фреквенцију, нити штампарске машине и дистрибуцију. Зато се број његових корисника стално увећава. На тај начин настаје јавни журнализам. Прва фаза онлајн новинарства почиње почетком деведестих година 20. вијека. Једно од првих издања дневних новина на Интернету понудио је Чикаго Трибјун 1992. године. На Интернету је у том периоду било више од 3.600 свјетских листова, који су објављивали неколико десетина хиљада новинских чланака и текстова. У првој фази развоја интернет новинарства не уочава се предност мултимедијалних и хипермедијалних могућности Свјетске мреже, већ уредници користе исте садржаје као у традиционалним медијима. Овакву врсту рада теоретичари подругљиво називају згрталицом – суштински пребацивањем текста са штампаног на електронско издање, са мало осврта на то како би додатни web (веб) садржај читаоцима могао да обогати приче. Фаза иницирања посебних интернет новинарских сајтова почиње 1996. године, а пуни развој доживљава годину дана касније. Свјетска мрежа већ 1998. године има 4.925 посебних издања интернет новина. Интернет новинарство (онлајн новинарство) припада оном дијелу новинарства које своје садржаје дисеминује јавности посредством електронске технологије. Мрежно новинарство ствара медијски садржај, посједује засебну технолошку структуру, повезано је са већ конституисаним медијским институцијама и преноси информације у различитим формама до масовне публике. Настанак Интернета везује се за почетак шездесетих година прошлог вијека. Тада је Министарство одбране САД жељело безбједну размјену информација, при чему би компјутер могао да комуницира са компјутером, путем телефонских линија креирањем *WWW* (Word Wibe Web) са атрактивним графичким интерфејсом. Године 1990. године долази до масовније употребе мреже. Интернет нуди бројне могућности које олакшавају потрагу за информацијама, архивирање података. Предност Интернета је и, свакако, једноставнија комуникација којој простор није препрека. Захваљујући Интернету, „један клик мишем“ дијели особе коју су заправо физички веома удаљене једна од друге. Међутим, у сајбер простору оне су врло близу и могу да несметано комуницирају. Интернет корисници

су у могућности да размјењују поруке, фотографије, аудио и видео записе. Интернет отвара врата медијима будућности. Он сам по себи представља комбинацију свих до сада познатих медија. Због овог важног својства не изненађује чињеница да су данас јако популарне управо онлајн вијести. Све је више дневних новина и часописа који имају своја веб издања, као и телевизијских кућа које публика може да прати и на Интернету. Кључне предности су стално ажурирање података и потпуна доступност, нарочито када се има у виду долажење до информације као приоритет. Веб сајтови се праве тако да буду једноставни за коришћење. Садрже линкове који олакшавају претрагу и често се испод неке вијести налази листа са повезаним вијестима, не би ли се добила повратна информација (*Background)* како би представа о догађају била потпуна. Корисна ствар је што постоје линкови који се односе на неке кључне појмове из текста, који опет пружају додатне, подробније информације о датој теми. Осим изгледа сајтова, још је битнији садржај који мора бити потпун, мора да пружа довољно информација, те је неопходно да буде динамичан и да успије да задржи читаоце. Уредници медија су уочили да је предност интернет новинарства у могућностима мултимедијалне обраде и брзини извјештавања. Интернет новинарство је у старту имало предности које је искористило: медијске куће су имале репутацију на медијском тржишту до појаве интернет публикација; кроз властити претходни медиј створиле су своју публику и већ успоставиле контакт с јавношћу; стари медији користили су као оглашивач да најаве још једну своју медијску форму; веб-сајтови медијских фирми имали су и привилегију – већ спремне клијенте из традиционалних медија који се пребацују на глобалну мрежу. Интернет новинарство своје предности заснива на предностима интернет технологије са којом је уско повезано. Тржиште електронских медија у Босни и Херцеговини је неуређено, а највећи проблем представља што се код појединих електронских медија на званичној презентацији не може видјети ни ко је уредник, ни ко је новинар, а објављују се непотписани текстови (често пуни увреда, језика мржње) и фотографије без извора. Претражујући онлајн издања пет дневних новина у нашој земљи (Независне новине, Дневни аваз, Ослобођење, Прес РС, Вечерњи Лист) утврђено је да се исте фотографије објављују у штампаним и електронским издањима. Једина уочена разлика јесте вријеме објављивања фотографије. У периоду од 3. до 9. децембра 2012. године у поменутим дневним листовима (као и у њиховим електронским издањима) није објављена ни једна не/потписана фотомонтажа. За разлику од дневних новина, на интернет порталима у БиХ објављене су бројне фотомонтаже.

Резултати истраживања и закључак

Анализом фотографија у дневним листовима Ослобођење, Независне новине, Дневни аваз, Прес РС и Вечерњи лист прикупљени су квантитативни подаци. Због тога је постојала потреба да се предмет истраживања (новинска фотографија) освијетли и са становишта друге методе, односно да се третман новинске фотографије разматра квалитативно, у смислу испитивања ставова уредника, новинара и фоторепортера о положају новинске фотографије, њеном значењу и условима преференција фотографије као специфичне поруке у односу на писани садржај у новинама. У циљу реализације задатка сачињена је анкета, која је имала за циљ да се испитају ставови уредника, новинара и фоторепортера. Анкетирано је укупно 50 испитаника који су непосредо у вези са новинском фотографијом. У анкети је учествовало 16 уредника, 30 новинара и четири фотографа штампаних медија у БиХ. На питање: Шта фотографија за Вас представља у дневном листу 32 испитаника су одговорила да представља садржај исте вриједности као и текст, осам испитаника је одговорило да представља битан садржај, шест испитаника је одговорило да представља поруку, док су четири испитаника навела да представља илустрацију.

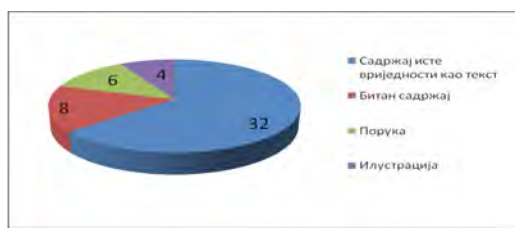

Дијаграм 4. Схватање фотографије у дневном листу

Иако се већина испитаника слаже да да се о уврштавању фотографије често колективно одлучује, укупно 70 одсто (35 испитаника) се сложило да кључну одлуку доноси уредник рубрике. Њих 18 одсто (девет испитаника) сматра да главни и одговорни уредник одлучује о томе, док 12 одсто (шест испитаника) сматра да о уврштавању фотографије одлучује уредник фотографије. Могло би се претпоставити да у дневним листовима постоји пракса или правила која се примјењују при лансирању новинске фотографије и да селекцију фотографија врши квалификована екипа по постављеним критеријумима. С друге стране, понекад се стиче утисак да су објављене фотографије без икаквог правила и да то не ради посебан тим са одређеним принципима. У вези са наведеном дилемом испитаницима је постављено питање колико селекција фотографија утиче на квалитет листа у случајевима када то обавља квалификовано лице, или неко ко је мање квалификован. Упоређујући податке нису постојале значајне разлике у одговорима. Испи-

таници су били сложни да је квалитет новине већи уколико селекцију фотографија врши стручно лице, међутим, у ситуацији када у редакцији нема таквог лица, квалитет зависи од индивидуалне склоности појединца (фоторепортера, уредника, новинара). На питање да ли фотографије у колору и црно-бијелој техници одражавају догађај на исти начин и дају исте ефекте већина испитаника (укупно 48) становишта је да у савременом штампаном новинарству предност имају фотографије у колору, али и фотографије у црно-бијелој техници имају велику вриједност и специфичну поруку. Да је фотографија „вјечна“ сматра 27 испитаника, 14 испитаника сматра да то зависи од квалитета фотографије и времена објављивања, док девет испитаника сматра да није вјечна и да је актуелна само у тренуцима када „прича“ актуелну причу.

Дијаграм 5. Трајност фотографије

Испитаницима је постављено питање која је, према њиховом мишљењу, највећа вриједости новинске фотографије. Укупно 52 посто испитаника сматра да је аутентичност највећа вриједност, док 36 посто сматра да је највећа вриједност очигледност, а 12 посто сматра да је то трајност.

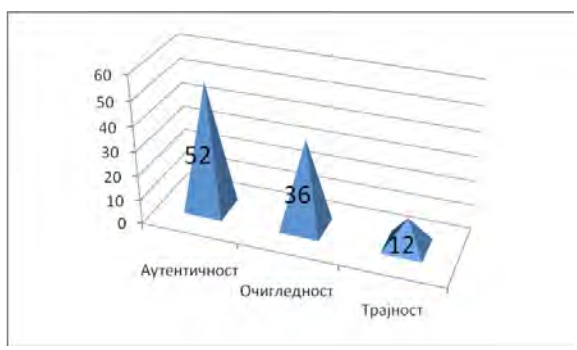

Дијаграм 6. Највеће вриједности фотографије

Новинске фотографије у листу које су „без легенде“ за 36 испитаника губе на аутентичности, одузима им се пола вриједности, те немају једнаку јачину код читаоца као потписана фотографија. Прикупљени анкетни подаци показују да су испитаници запослени у редакцији дневног листа Ос-

лобођење сагласни да је фотографија без потписа само илустрација којој је потпис непотребан. Средствима масовних комуникација може се манипулисати конзументима у правцу наметања садржаја и форме. Безброј теоријских и емпиријских истраживања упућује на ове констатације, код анализирања било којег средства масовник комуникација. У томе ни дневни листови нису никакав изузетак, а новинска фотографија, као интегрални дио садржаја новина, као специфична порука, свакако може бити предмет манипулације. Фотографија као објективно осликавање спољашњег свијета, помоћу техничког уређаја, може бити коришћена било квалитативно, било квантитативно у правцу разноврсних манипулација (рекламирање, фреквенције појављивања, избором тема, величином, варијацијама теме). Анкетним испитивањем добили смо податке који недвосмислено изражавају ставове испитаника, да новинска фотографија може бити предмет манипулације. Закључна разматрања о презентованим резултатима могу се оријентисати у два смјера: први о феномену новинске фотографије, а други о резултатима добијених на основу емпиријских истраживања. Од самог открића фотографија је имала јединствену моћ – да визелно описује, да превазиђе језичке препреке и да комуницира кроз универзалне визуелне симболе. Пуну експанзију у развоју фотографија доживљава у комбинацији са штампом. Поред идеје да фотограф постане извјестилац са фотографијом, постојао је циљ да се промовише фотографија која ће дати информацију, али и изазвати одређене осјећаје код гледалаца. Појавом фотографије у штампи људи су могли видјети оно што би иначе конструисали као фотографију у елементу маште. Иако се раније сматрало да чланак садржи вијест, а фотофрафија је само њена допуна, данас је дошло до промјена: вијест је у фотографији, а чланак је само њено објашњење. Истинитост фотографија се почела преиспитивати, јер фотографија може намјерно или случајно навести посматрача на погрешан закључак. У новије вријеме диже се глас против обраде и манипулације у фотографији, а захваљујући глобалном повезивању и развоју рачунарских програма проширено је сазнање код људи да су такве појаве могуће. Свака обрада фотографије која не нарушава садржај фотографије, без превише мијењања боје, тона и контраста у новинској фотографији је дозвољена. При техничкој обради фотографије неопхорно је водити рачуна о етици и естетици. Коришћење фотомонтаже у медијима је изазовно и ризично, па су многе новинарске организације успоставиле етичке стандарде који забрањују употребу фотомонтажа којима се ствара илузија реалног. Овај рад је великим дијелом оријентисан на третман новинске фотографије методологијом анализе садржаја. У критичком сагледавању рада потребно је нагласити да су у истраживању изабране само неке карактеристике новинске фотографије, као што су фреквенције по тематици (политика, привреда, црна хроника, култура, спорт и туризам), фаворизовање или запостављање појединих личности, стереотипне фотографије градова. Теоријска објашњења резултата истражи-

вања су на нивоу статистичке интерпретације, па су коментари и дискусије о резултатима директно у вези са статистичким показатељима. У дневној штампи фотографија илуструје садржај ријечи и представља брзу информацију намијењену широкој читалачкој публици. Фотографија у новинарству је специфична социолошка порука, она је представник стварности, јер посматрачима омогућава да свједоче о догађајима којима нису присуствовали. Новинска фотографија својим техничким, културним и информативним функцијама представља предмет и објекат манипулације. Данас се говори о томе како фотографија има противрјечну функцију: с једне стране је позитивна функција фотографије као специфичне поруке са својим обиљежјима (очигледност, аутентичност, трајност), а са друге стране могућност да се новинска фотографија стави у функцију манипулативног средства. Из нашег истраживања о новинској фотографији лако се може уочити да, у непристрасно изабраним узорцима фотографија у посматраним листовима, наилазимо на готово игнорисање неких тематских области (нпр. туризам), а на другој страни је очито фаворизовање тема као што су спортски и политички догађаји, разне личности и др. На одређен начин „политика“ уређивања фотографија у листовима показује тенденције тржишног менталитета и сензационализма. Из конкретних резултата у закључку издвајамо податак да је у пет посматраних дневних листова у периоду од седам дана објављено је укупно 2.382 фотографија од чега је највећи број фотографија објављен је из области политика, укупно 851, док су из области спорта објављене су 663 фотографије. Подаци показују да су политика и спорт доминантне теме фотографија и заузимају више од 50 посто од укупног броја објављених фотографија. Пет дневних листова је у посматраном периоду објавило 25 фотографија из туризма, од чега је 14 фотографија објављено у једном дану и у једном листу. На основу добијених резултата може се закључити да дневни листови дају предност одређеним областима, док су друге области мање заступљене. Када је ријеч о диференцијама између пет посматраних листова у погледу фреквенција одређених тема постоји генерални закључак да се на приближно подједнак начин врши дистрибуција фотографија по темама у свих пет листова. Очигледно је да у томе постоји нека врста стандарда којег се држе посматрани листови, а вјероватно је значајан тржишни карактер новина. Ипак, потребно је нагласити да постоје одређене разлике у погледу дистрибуције тематике фотографија. Анализом садржаја Независних новина, Пресс-а РС, Дневног аваза, Ослобођења и Вечерњег листа утврђено је да се у појединим дневним листовима фаворизују позната лица, градови, ситуације на препознатљив начин, чиме се изграђује стандард близак читаоцу. Према мишљењу већине анкетираних новинара, уредника и фоторепортера новинска фотографија представља садржај исте вриједности као и текст. О уврштавању фотографије често се колективно одлучује у редакцијама, ипак кључну одлуку доноси уредник рубрике. Квалитет новине је већи уколи-

ко селекцију фотографија врши стручно лице, међутим, у ситуацији када у редакцији нема таквог лица квалитет зависи од индивидуалне склоности појединца (фоторепортера, уредника, новинара). У савременом штампаном новинарству предност имају фотографије у колору, али и фотографије у црно-бијелој техници имају велику вриједност и специфичну поруку. Највеће вриједности новинске фотографије су аутентичност и очигледност. Фотографије у листу које немају легенду губе на аутентичности, одузима им се пола вриједности. Новинска фотографија може бити предмет манипулације, а средства масовних комуникација могу манипулисати конзументима у правцу наметања садржаја и форме. Безброј теоријских и емпиријских истраживања упућује на ове констатације, код анализирања било којег средства масовних комуникација. У томе ни дневни листови нису никакав изузетак, а новинска фотографија, као интегрални дио садржаја новина, као специфична порука, свакако може бити предмет манипулације. Фотографија као објективно осликавање спољашњег свијета, помоћу техничког уређаја, може бити употребљена било квалитативно било квантитативно у правцу разноврсних манипулација (рекламирање, фреквенције појављивања, избором атракција, величином, варијацијама теме). Новинска фотографија има значајно мјесто у бројним областима средстава масовних комуникација. Без обзира на пролазни карактер садржаја масовних медија, новинска фотографија, као аутентичан садржај и форма у вријеме брзих технолошких промјена и експанзије визуелне информације, нуди својеврсне информације и због тога заслужује значајну пажњу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бал, Ф. (1997). Моћ медија, Београд, Клио.
2. Бјелица, М. (1968). 200 година југословенске штампе, Београд ,Књижевна издавачка задруга Слобода.
3. Бјелица М. и Јефтовић З. (2006) Историја новинарства, Београд, Мегатренд универзитет примењених наука.
4. Берелсон, Б. (1960). Анализа садржаја, Београд, Институт друштвених наука.
5. Буриан, Р. и Капуто Р. (2003). Фотографски водич National Geographic: тајне врхунске фотографије, Загреб, Егмонт.
6. Васић, П. (1962). Живот и дело Анастаса Јовановића, првог српског литографа, Београд, Народна књига.
7. Влајки, Е. (2007). Увод у комуницирање постмодернизма, Бањалука, Факултет за политичке и друштвене науке.

8. Велс Л. (2006). Фотографија: критички увод, Београд, Клио.
9. Врег, Ф. (1991). Демократско комуницирање, Сарајево, Народна и свеучилишна библиотека БиХ, Сарајево и Факултет политичких наука.
10. Вујаклија М. (1961). Лексикон страних речи и израза, Београд, Просвета.
11. Гоцини, Ђ. (2001). Историја новинарства, Београд, Клио.
12. Демировић, Е. (2006). Говор слике (Социолошки аспекти новинске фотографије као специфичне поруке, Сарајево.
13. Ђурић, Д. (1997). Интерпретативно извештавање, Енциклопедија новинарства, Београд, БМГ.
14. Еко, У. (1973). Култура, информација, комуникација, Београд, Нолит.
15. Зонтаг, С. (1982). Есеји о фотографији, Београд, СИЦ.
16. Келби, С. (2008). Књига о дигиталној фотографији, Загреб, Миш.
17. Кобре, К. (2000). Photojournalism The professionals' approach, 2000.
18. Лајви, П. (2004). Фотографија, Београд, Лагуна.
19. Ленгфорг, М. (1997). Фотографија, Нови Сад, Панониа.
20. Лестер, П.(1991). Photojournalism: An Ethical Approach, Lawrence, Erlbaum Associates, Incorporated.
21. Малић, Г. (2009). Летопис српске фотографије 1839 – 2008, Београд, Фотограм.
22. Маркузе, Х. (1968). Човјек једне димензије, Сарајево, Веселин Маслеша.
23. Микота, М. (2000). Креација фотографијом, Загреб, В.Д.Т.
24. Морен Е. (1967). Дух времена – есеј о масовној култури, Београд, Култура.
25. Никић, Љ. (1956). Аутобиографија Анастаса Јовановића, Београд, Годишњак музеја града Београда.
26. Пленковић, М. (1998), Пословна комуникација, Загреб, Алинеа.
27. Радојковић, М. и Стојковић Б. (2004), Информационо-комуникациони системи, Београд, Клио.
28. Славковић, Д. (1979). Интерпретативна вест, Лексикон новинарства, Београд, Савремена администрација.
29. Славковић, Д. (1973). Увод у новинарство, Београд, РТВ Београд.
30. Тодић, М. (1993). Историја српске фотографије, Београд, Просвета.
31. Тодоровић, Н. (1998). Савремено новинарство, Београд, Чигоја штампа.
32. Тодоровић, Н. (2002). Новинарство интерпретативно и истраживачко, Београд, Факултет политичких наука.

33. Физи, М. (1982). Фотографија: теорија/пракса/креација, Загреб, Графички завод Хрватске.

34. Фројнд, Ж. (1981). Фотографија и друштво, Загреб, Графички завод Хрватске.

35. Хабермас, Ј. (1969). Јавно мнење, Београд, Култура.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

1. Рojтерс фото-скандали доступно на http://www.zombietime.com/reuters_photo_fraud/ 23. септембра 2013.

2. Листа контроверзних манипулација доступно на http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_photo_manipulation_controversies 2. октобра 2013.

3. Вијек и по српске фотографије доступно на http://www.rastko.rs/isk/isk_26_c.html 3. октобра 2013.

4. Прве сарајевске фотомонтаже, доступно на http://www.radiosarajevo.ba/novost/92632/prve-sarajevske-fotomontaze 3. октобра 2013.

5. Историја фотографије, доступно на http://photography.tutsplus.com/articles/a-history-of-photography-part-1-the-beginning--photo-1908 25. октобра 2013.

6. Ретро фото доступно на http://www.refoto.rs/broj-90/tehnika/kodak-legenda-o-legendi.324.html) 3. октобра 2013.

7. Photographers blog доступно на http://blogkrasnodar.wordpress.com/2009/11/16/magnum-ili-kako-je-stvoreno-fotografsko-novinarstvo/ 4. октобра 2013.

8. Политика онлајн доступно на http://www.politika.rs/rubrike/Svet/Montiranje-istinne-u-Siriji.lt.html 4. октобра 2013.

9. EA WorldView доступно на http://www.enduringamerica.com/home/2013/2/25/iran-feature-top-iran-newspaper-protects-the-oscars-from-mic.html 25. октобра 2013.

10. Блиц онлајн доступно на http://www.blic.rs/Vesti/Svet/298829/Pogledajte-slike-Misteriozni-dzinovski-vojnik-na-sahrani-Kim-Dzong-Ila 2. новембра 2013.

11. Кодекс за штампу и онлајн медије доступно на http://www.vzs.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=218&Itemid=9 2.новембра 2013.

12. Медија центар, Новиске фотомотаже: подвале, похвале, сатира, Сарајево 2008. доступно на http://www.media.ba/bs/etikaregulativa-novinarstvo-etika/novinske-fotomontaze-podvale-pohvale-i-satira 5.новембра 2013.

13. Википедија слободна енциклопедија, Улога српских медија у југословенским ратовима доступно на http://sh.wikipedia.org/wiki/Uloga_srpskih_medija_u_jugoslovenskim_ratovima 5. новембра 2013.

14. Синдикат РТС Независност доступно на http://www.nezavisnostrts.org.rs

Radmila R. Čokorilo
Ljiljana Stokić

MANIPULATION OF PHOTOGRAPHY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA'S MEDIA

Summary

Photography has constantly had a powerful visual effect ever since it was invented in the19th century. Its main effect was to convey the message, catch the eye of the viewer and intrigue the reader. In the printing press, the main effect of photography is to illustrate and quickly convey the information to readers. Due to their task of truthful and impartial conveying of information, photographs are present in all newspaper columns and are of great importance to the mass media. This cannot always be possible just with words without photographs, which actually give the news and information credibility. The proverb that a photograph speaks a thousand words is valid only if it is professionally made and has a powerful informational effect in a particular context. On the other hand, the photographer and the editor of the newspaper may also use photography to manipulate the impression and opinion of the reader without him being aware of that. This very often happens through the specific graphic and textual presentiation of the information. In the field of journalism, photography conveys a specific social message: it depicts reality, enabling the observers to testify on the events at which they were not present. However, the position of photography has recently been requestioned, due to the possibility for deliberate manipulation and wrongful conclusion. With the appearance of digital photography and computer editing, doubt in the truthfulness of the picture has considerably grown. The digital processing of the picture leaves the possibility of completely transforming the picture and the information along with it wide open.

Радован Т. Чокорило[1]
Универзитет у Новом Саду
Факултет спорта и физичког васпитања
Катедра за друштвено-хуманистичке и
био-медицинске науке

УДК 37.013
DOI 10.7251/RAD1715305C

Прегледни рад

ПОТРЕБЕ И МОГУЋНОСТИ ОСВАЈАЊА СЛОБОДЕ У ВАСПИТАЊУ

О лиепа, о драга, о слатка слободо,
дар у кôм сва блага вишњи нам Бог је дô.

(Иван Гундулић)

Волови јарам трпе, а не људи -
Бог је слободу дао за човјека.

(Алекса Шантић)

Хоће ли слобода умети да пева
као што су сужњи певали о њој.

(Бранко Миљковић)

Апстракт: *У вриједносном смислу слобода је феномен за који нема никакве аксиолошке алтернативе о чему постоје свједочанства у религији, филозофији, умјетности… У педагошкој теорији, озбиљније него у пракси, напредни мислиоци су на узвишено мјесто постављали слободу, било као васпитни циљ било као васпитно средство. Безмало свака епоха и свако од мислилаца понаособ на другачији су одрђивали мјесто и улогу слободе у васпитању (Русо, Монтесори, Толстој, Џуи, Маркс, Маслов…). На основу анализе важнијих концепција слободе у васпитању, могуће је закључити да је она у највећој мјери одређивана социјалним околностима и индивидуалним карактеристикама појединца. Ако бисмо се држали најчешће (најприхватљивије) дефиниције слободе која датира од стоичких филозофа па све до Спинозе и Хегела (слобода је спозната нужност), онда би било неопходно спознати савремени друштвени тренутак и тражити модалитете освајања слободе у васпитању који најбоље одговарају том тренутку уз уважавање историјског насљеђа о слободи као неотуђивом човјековом праву. Ни једна од познатих перспектива не тврди да слобода долази сама по себи нити да је поклања било која конвенција, а још мање утопистичке идеје о слободном васпитању. Освајање слободе је веома тежак, напоран и доживотан процес учења, рада и стицања компетенција. Дакле, човјек је апсолутно слободан само док осваја слободу градећи своју личност.*

Кључне *ријечи: личност, слобода, стваралаштво, васпитање, индивидуација.*

[1] radovancokorilo@yahoo.com

Увод

Слободу је веома тешко дефинисати, као што је тешко дефинисати, срећу љубав, љепоту, правду и сличне апстрактне појмове. У вриједносном смислу слобода је феномен за који не постоји никаква аксиолошка алтернатива, о чему постоје свједочанства у религији, филозофији, умјетности… У педагошкој теорији, озбиљније него у пракси, напредни мислиоци су на узвишено мјесто постављали слободу, било као васпитни циљ било као васпитно средство. Безмало свака епоха и сваки од мислилаца понаособ на другачији начин су одрђивали мјесто и улогу слободе у васпитању (Русо, Монтесори, Толстој, Дјуи, Маркс, Маслов…). На основу анализе важнијих концепција о значају слободе у човјековом животу и васпитању, могуће је закључити да је она у највећој мјери одређивана социјалним околностима, а мање индивидуалним карактеристикама појединца. У савременом тренутку развоја друштва и образовног система чини се да је превладала прагматистичко-бихејвиорална концепција која човјека посматра као пасивно и реактивно биће насупрот историјски предоминантној хуманистичкој концепцији о човјеку као активном бићу. Ако бисмо се држали најчешће (најприхватљивије) дефиниције слободе која датира од стоичких филозофа,па све до Спинозе, Канта и Хегела (*слобода је спозната нужност),* онда би било неопходно спознати савремени друштвени тренутак и тражити модалитете освајања слободе у животу (у васпитању) који најбоље одговарају том тренутку, уз уважавање историјског насљеђа о слободи као иманентној човјековој карактеристици.Изгледа да је могуће тражити заједнички именитељ између наизглед супростављених парадигми у васпитању као што су индивидуализам, индивидуација, обожење, самоостваривање. Ни једна од ових перспектива не тврди да слобода долази сама по себи нити да је поклања било која конвенција о слободи, још мање утопистичке идеје о слободном васпитању какво је било у Самерхилу или Јасној Пољани. Свако од људи се мора на сопствени начин изборити за своју слободу. То је веома тежак, напоран и доживотан процес учења, рада, стицања компетенција и одрицања уз помоћ чега човјек постепено савладава препреке, изграђује самопоуздање и задобија слободу. Дакле, човјек је суштински слободан само док осваја слободу градећи своју личност. Притом је неоспорно важно шта је он сам себи поставио као крајњи циљ, да постане предузетник или да постане радник, да прихвати филозофију слободе и независности или филозофију ропства и потчињености.

Основни циљ овог рада састоји се у покушају да се освијетли феномен слободе у васпитању, укаже на препреке које онемогућавају и подстицаје који анимирају освајање слободе. С тим у вези анализа ће бити усмјерена на неке кључне проблеме:

1. Различита схватања слободе у човјековом животу.
2. Различита схватања слободе у васпитању.
3. Самоваспитање као фактор освајања слободе.

1. Различита схватања слободе у човјековом животу

Филозофи су се питањем слободе бавили у свим раздобљима историје филозофије. Богата традиција западне филозофијепрепознајечитав низ схватања слободе у човјековом животу. Она датирају од ране грчке мисли, преко хришћанског и нововјековног одређења слободе, па све до савременог (постмодерног) антипедагошког схватања слободе.Прије него што су ранограчки филозофи почели расправљати о слободи, постојала је веома изражена морална свијест о ономе шта треба чинити, као претходница разговору о слободи. Та свијест се може препознати већ у изрекама Седморице мудраца, код Хераклита, софиста и нарочито Сократа код кога се морална свијест успела до моралне самосвијести.

1.1. Хеленска свијест о слободи

Хелени суштински разликује двапојма слободе (политичку и етичку) што надаље дјелују у читавој историји човјечанства.Етимологија старогрчког појма *елеутхерос* означава стање у коме људи живе заједно и припадају једном народу. Отуда и ријеч слобода (*елеутхериа*) упућује на људску интеракцију и припадност некој заједници. Платон је сматрао да иделна држава осигурава највећу слободу за све грађане као остварење праведности, гдје свако ради оно у чему је најбољи. Аристотел, пак, одређује слободу човјека на онтолошкој, етичкој и политичкој равни. У онтолошком смислу слободним називамо човјека који живи ради себе а не ради другога (Мет. 982 б 26), дакле оног који је одређен самосврхом. На том темељу уздиже се и слобода у етичком смислу као намјера или избор “ствари које су у нашој моћи и које су оствариве” (Ник. етика 1112 а). У политичком смислу слобода је остварење поретка заједнице где свако постиже највећу афирмацију: “Слободи као прво припада да се наизменично влада и бива владан” (Пол. 1317 б 1). Само честит човјек може постати и честит грађанин не узурпирајући и не злоупотребљавајући власт, јер је као једнак према другима када је сам на власти и када је под влашћу других. Стоичка филозофија је поимала слободу као сазнату нужност. Овакво схватање слободе рефлектоваће се касније код представникадетерминизма(http://sh.wikipedia.org/wiki/Sloboda#Sloboda_u_filozofiji (доступно: 14.4.2014).

Стоичка филозофија нас поучава да слобода није произвољан избор. У крајњој инстанци она се састоји у извјесном сазнавању неке савршене нужности којој се потчињава. Бити слободан значи бити сагласан са нужношћу свијета, нужношћу која потиче из универзалне душе. Врхунско добро је сагласност са собом самим, а тиме и са универзалним умом и божанским законом. Та сагласност је у исти мах добро, врлина и срећа. Према свим добрима која се могу посједовати, а којима се може или не може располагати, морамо мало помало да постанемо равнодушни, јер онај ко жели нешто што не зависи од њега постаје роб (уп. Херш 1998: 70-72). Стоици су сматрали да сви могу бити слободни, чак и робови и затвореници уколико нису спутани жељама које не могу да испуне. Роб слободу није схватао као задатак, основ смисла, односно највећу вриједност, а ако ју је тако схватио, није више био роб. Стари мислиоци су сматрали да роб није слободан јер није спреман на животне ризике. За Спартака и његове саборце, слобода је била изнад живота. Док су се борили за слободу, они стварно нису више били робови.

Дакле, већ кодстарих Гркадолази до изражаја разлика између *објективне* (вањске, правне, социјалне, политичке) и *субјективне* (унутрашње, индивидуалне) слободе. Субјективна слобода се појављује као битан услов моралног дјеловања. Та слобода није допуштање било какве својевољности, већ је слобода по својој бити морална слобода, тј. допуштање управо властитог, људски исправног морално одговорног дјеловања. Објективна и субјективна слобода не постоје неповезано једна поред друге, него се међусобно условљавају и преплићу. Објективна или вањска, правна или социјална (политичка) слобода претпоставља индивидуалну или моралну слободу и одговорност појединаца чији је она објективни одраз. С друге стране *објективни* правно и друштвено осигурани простор слободе је услов за остварење *субјективно* моралне слободе појединца. Очигледно, човјекова слобода увијек је само ограничена слобода; она је такође и историјски условљена слобода (уп. Цоретх 1988: 393).

1.2. Хришћанска филозофија слободе (милости и спасења)

Хришћанство од самог почетка наговјештава ново схватање слободе и ослобођења. У свјетлости божанског Откровења, тј. у вјечној Божијој свјетлости, творевина, и човјек у њој, откривају своју пуну свјетлост и тајну. Том свјетлошћу озарени Пророк нам свједочи да је Бог створио свијет ни из чега. Силом стваралачке Ријечи Божије и присуством Духа његовог првобитно настали хаос се постепено обликовао у космос (украс, љепота). То божанско стварање свијета се може назвати и образовање свијета и разнообразних бића у свијету. Стварањем свијет добија не само биће него и свој

об-лик, своје *об-личје,* образ, лице. Образовање увијек значи ход од несавршенијег ка савршенијем. Оно, међутим, што је битно за тај процес који се збива у творевини од момента његовог настанка, то је чињеница да се он не одвија случајно и слијепо, окован апсолутним детерминизмом и нужношћу. Творевина је дјело божанске стваралачке силе, што значи дјело – божанске слободе. Она почива на слободи а не на нужности, њена природа је словесност (умност) а не бесловесност. Ако јој је пак вјечни Логос темељ, а природа словесна, онда је савршено јасно да јој је и циљ словесан. У њој, од самог њеног настанка, запретан је тихи али неуништиви поветарац гласа Божијег, оживотворава је и над њом се "носи" животворни Дух Свети. Зато она и може бити једино схваћена кроз ослушкивање тог гласа Божијег у њој запретаног, кроз општење са животворним Духом Божијим, остваривано непосредно или посредно преко разноликог бића и образа свијета (уп. А. Радовић 1995: 10-11).

Хришћанска слобода почива на раменима Старога завјета, на искуству Бога који спасава, ослобађа, који свој народ изводи из ропства на слободу и у будућности обећава цјеловито коначно ослобођење. Слобода је повезана са Духом Светим: „Господ је Дух; а гдје је Дух Господњи, ондје је слобода" (2. Кор. 3,17). Коначно ослобођење се догодило Христовим откупљењем: „Христос нас је ослободио за слободу. Стојте, дакле, чврсто и не потчињавајте се ропском јарму" (Гал. 5,1).Овим ријечима апостол Павле позива све слободне људе и све робове који су до тада били под влашћу гријеха и смрти да прихвате слободу у Христу. Она означава статус слободног грађанина, али не у класичном старогрчком правно-политичком смислу већ у Царству Божијему, за слободу дјеце Божије: „Тако већ нијеси роб, него син, и насљедник си Божиј кроз Исуса Христа" (Гал. 4,7). „А кад смо дјеца и насљедници смо: насљедници дакле Божији, а сунасљедници Христови: јер с њим страдамо да се с њим и прославимо" (Рим. 8,17).Али слободни грађани имају права и дужности: „Јер сте ви, браћо, на слободу позвани: само да ваша слобода не буде на жељу тјелесну, него из љубави служите један другоме" (Гал. 5,13). Ослобођени, дакле, стоје „под законом слободе" који се треба испунити у љубави.Интересантно, ни на једном мјесту у Светом писму (Старог и Новог завјета) не налази се изричита поука о човјековој слободи избора. Слобода означава објективну слободу коју нам поклања Бог који ослобађа. Додуше, претпостављена је субјективна слобода појединца који се мора отворити спасењу чиме слобода добија посве нову тежину. Она се не састоји (посматрано под грчко-иманентним видиком) искључиво у избору између моралног добра или моралног зла, већ истовремено гледано под хришћанско-трансцедентним видиком – у одлуци за или против Бога, а тиме и за или против вјечног спасења. На тој основи већ код Августина истакнуто мјесто заузима рефлексија о слободи избора (*liberum albitrium*). Више није

ријеч о слободи у старогрчкоми библијском смислу *елеутхериа.* То је довело до спекулативне дубокоумне метафизике слободе у средњем вијеку, посебно код Томе Аквинског, који повезује аристотеловску и августиновску мисао. Схватање слободе у хришћанској мисли (у сколастици) усредсређено је на *субјективну слободу избора*, а то значи да је слобода способност за добро (људски исправно) стога морално заповијеђено дјеловање према Божијој вољи, усмјерено према највећем добру (*summum bonum*) као посљедњем циљу (*finis ultimus*). Оваква слобода није произвољна самовоља него је изнутра повезана за добро (уп. Цоретх 1988: 394-395).

Хришћански персоналистички филозоф, Н. Берђајев (1987, 1991),утемељује своју филозофију на *духу, слободи, личности и стваралаштву*. Вели *да је хришћанство персонализам и да свако од људи доживљава Бога на свој начин.* Дух је слобода и стваралаштво, божанска искра у човјеку. Он није општост; субјект духовности су све личности, а свака личност понаособ је лик и подобије (слика) Божија, јединствена и непоновљива за разлику од индивидуе која је натуралистичко-биологистички појам. С обзиром на прихваћену тезу да је личност дух, Берђајев личности људској и личности божанској приписује исте кључне атрибуте: слободу, стваралаштво, јединственост, непоновљивост, усмјереност према хуманим и моралним вриједностима. Под утицајем Достојевског и његовог поимања слободе у *Легенди о великом инквизитору*, Берђајев је слободу узео за основу своје филозофије, као врховну вриједност за коју треба занемарити вриједност хљеба и милосрђа, слободу као оно чему нема никакве аксиолошке алтернативе.

За Берђајева је царство постојања царство индивидуалнога, у њему нема општога, нема апстраховања. То се отктива у субјекту јер Бог дјелује у субјекту, а не у објекту. Објективизирани свијет је безбожан и нечовјечан свијет. „Објективација је на свим својим ступњевима царство закона а не царство милости. Али и сама религија, као социјална појава јесте објективација и дакако објективација је теологија. Смисао је религиозног живота човјечанства у продору за царство објективације, за царство закона, за царство нужности, друштва и природе. Но повијесна религија увијек је објективирана и социјализирана. А тада она потпада под закон нужности“(Берђајев 1984: 51).

Постојање човјекове личности представља слободу, па је тајна слободе у ствари тајна личности. А ова слобода није слобода воље у ужем смислу, није слобода избора која представља рационализацију. Достојанство личности представља ослобођење од ропства, ослобођење од ропског схватања религиозног живота и односа између човјека и Бога. Личност је стваралачки чин, супроставља се свакој детерминацији споља јер је детерминисана изнутра. Однос између личности и Бога није каузалан однос.Он се налази

изван царства детерминације и нужности, односно унутар је царства слободе: „Царство је Божије унутра у вама“ (Лука 17,21). Бог је човјеку слободу отпочетка намијенио: „Више вас не називам слугама; јер слуга не зна шта ради господар његов: него вас назвах пријатељима; јер вам све казах што чух од оца својега“ (Јован 15,15). На овој линији су и сљедеће Исусове ријечи: “Иштите и даће вам се: тражите и наћи ћете; куцајте и отвориће вам се. Јер сваки који иште, прима; и који тражи, налази; и који куца, отвара му се” (Лука 11,9-10).Ранохришћански апокрифни спис под именом *Учење Силваново,* откривен у оквиру збирке *Наг Хамади* (кодекс VII,4), садржи пасус који тумачи ову Исусову изреку о куцању и тражењу у смислу *духовног истраживања и самоспознаје:*„Куцај на себе као на врата и иди по себи као по правом путу. Јер ако идеш тим путем, немогуће је да залуташ... Отвори сам врата да би знао шта је... Што год отвориш за себе, отворићеш“.

Хришћанство и сваки хришћанин је позван на слободно обожење (*theosis*) кроз доживотни процес обоготворења човјека, његов *доживотни* пут духовног узрастања. Суштина овог узрастања је Бог као *личност* (што је било непојмљиво за билокоју религију прије јудеохришћанства), и човјек као *личност*. Бог је, премахришћанском учењу, даровао човјекузавидан стваралачки потенцијал који сеиспољава као могућност бескрајног *човјековог раста*.„Стваралаштво човјеково не представља захтјев човјеков или његово право, већ је то захтјевБога постављен човјеку и обавеза човјекова. Бог очекује од човјека стваралачки акт као одговор човјеков на стваралачки акт Бога.Ако говоримо о стваралаштву човјековом, на њега се односи исто што је речено и о слободи човјековој. Слобода човјекова је захтјев Бога спрам човјека, обавеза човјекова у односу на Бога… У Светом писму не налазимо откровење о стваралаштву човјековом. То није открио већ је сакрио Бог… Тема о стваралаштву била је за мене постављена у основну хришћанску тему о Богочовјечанству, оправдана је Богочовјечанским карактером хришћанства… Идеја Бога представља највећу људску идеју. Идеја човјека је највећа Божија идеја. Човјек очекује рађање Бога у њему. Бог очекује рађање човјека у њему. На тој разини мора бити постављено питање о стваралаштву“ (Берђајев 1987: 251).

1.3. Нововјековно схватање слободе

Барух де Спиноза(1959) поистовјећује слободу са нужношћу (слобода је нужност, а нужност је слобода). Његов појам *Супстанце* као бића које је свој сопствени темељ зато што је *у себи, по себи и за себе*– тј. биће у апсолутној самодовољности, и не зависи ни од чега другог ван себе самог. *Супстанца – то је Бог,* а то значи да је *вјечита*, *безвремена* и *апсолутно беско-*

начна (бесконачност бесконачних атрибута). Бог-супстанца нужно постоји. Он не може да не постоји. Спинозино схватање Бога (супстанце) тијесно је везано за јеврејску традицију и веома је удаљено од хришћанске филозофије Богочовјечности. С обзиром на чињеницу да је супстанца *једна* и да нема ничега ван ње, њена је јединственост истовјетна са нужношћу.Бог је, дакле, нужност; у њему су слобода и нужност потпуно иста ствар. Права је слобода у сазнању нужности супстанце, са свим што из тога слиједи, и то не само у њеној спознаји него и у пристајању на њу. Човјеков је задатакда усвоји божанску нужност, да не би био више роб људске жеље, да не би желио ништа друго него само нужност Бога. Супстанца, односно Бог,је вјечна зато што је она биће по себи. То је блиско библијској етици: „Ја сам онај који јесте“ (Излазак 3,14); „Ја сам вјечност“, а то значи: „Ја сам Биће“ или: „Ја сам биствујући који сам бивствујући“.Бог је *causa sui* и темељ свега што јесте, а будући да ништа не може да буде на други начин него путем божанске супстанце, код Спинозе се суочавамо не само са *монизмом* него и са извјесним *пантеизмом*. Атрибути означавају бесконачне и вјечите видове супстанце, а начини су пролазни видови постојања супстанце који се јављају у два позната атрибута, простирања и мишљења. Начини се нижу у атрибутима супстанце, има их безброј и сви нужно проистичу из супстанце. Бог је по Спинози слободан зато што дјелује сходно једино нужности сопствене природе. Будући да је Бог вјечита супстанца, апсолутна густина бића, његова слобода у њему посједује највиши замисливи степен неизбјежне нужности. Идеја о слободи се ту апсолутно поклапа са вјечном нужношћу Божије природе и ту не може бити говора о некој ћуди или промјени. За Бога бити слободно биће значи постојати сходно својој сопственој нужности. Његова слобода се поклапа са његовом нужношћу, као и са свом нужношћу која из њега проистиче. Човјекова права слобода не може да буде ништа друго него божанска нужност. Нема слободе против Бога, будући да је Бог све, укључујући и нас саме. О томе је ријеч: бити слободан у толикој мјери да се не може поступити другачије, значи доживљавати коинциденцију слободе и нужности. Такво искуство, које понекад доживљавамо у личном животу, када осјећамо да нисмо могли да поступимо другачије него што смо то учинили – то је управо знак одлуке која је потекла из апсолута наше слободе. Овако схваћена слобода која обухвата божанску нужност и поистовјећује се са њом, оспособљава нас да сваку ствар посматрамо са гледишта вјечности (*sub specie aeternitatis*), у вјечитој божанској нужности. У њој вјечност душе налази свој смисао путем вјечите божанске нужности која влада над свим што је смртно и пролазно, све је вјечно (уп. Херш 1998: 127-136).

Кант и Хегел, као највећи нововјековни мислиоци, развили су у односу на класичну традицију другачији и дубљи смисао слободе.

Имануел Кант (2004) слободу утемељује као први постулат практичног ума, поред бесмртности душе и Бога. Практичним назива ум који одлу-

чује у погледу дјеловања, које је понашање морално, дакле ум који казује шта је моја дужност, шта је моја морална обавеза да учиним.Слобода не бива спозната у самој себи. Оно чега смо ми непосредно свјесни јесте *морална дужност* у њеној безусловној обавезности.По овој идеји Кант је, у ствари, Сократ модерног времена. Формулација „ти можеш, јер мораш“, гдје мораш значи дужност, за човјека има неки смисао. Ако се одлучи да учини нешто сасвим друго а не оно што му налаже његова дужност, он врло добро зна да не врши своју дужност. Или, пак, себе обмањује, а обмањујући себе, самим тим признаје да ријеч дужност има за њега неки смисао. Ријеч дужност може за нас да посједује смисао само ако имамо могућност да се опредијелимо за њу или против ње, у противном не би имала никакав смисао. Морална дужност претпоставља обавезно да можемо донијети овакву или онакву одлуку. Могућност таквог избора зове се слобода. У основи формула „ти можеш, јер мораш“ значи – ти си слободан субјекат, будући да у себи самом посједујеш смисао дужности. Ако ријеч дужност за нас има неки смисао, то је могуће само зато што смо слободни, односно не можемо добронамјерно порећи чињеницу да смо смо слободни субјекти.Поштовање императивних моралних закона, према Канту (2004: 88), представља „за вољу најсавршенијег бића закон *светости*, а за вољу сваког коначног бића он је закон *дужности*, моралног приморавања и одређивања његових радњи путем *поштовања* закона.“ Без обзира што је света воља (Бог) људској вољи недостижни узор који она треба да слиједи, Кант је сматрао да етика мора бити аутономна. У том смислу он је указао на значај човјекове слободе да управља својом вољом и тиме се уздигне над појавним свијетом нужности. Као природно биће човјек је подложан нужним природним законима, па на слободу може претендовати само као морално биће (слобода је човјеку дата посредством моралног закона као непосредне чињенице чистог ума). Тако схваћена слобода, битно је различита од природе (припада само човјеку), оспособљава га за непрекидно дјеловање и стварање новог. Стога је и морални закон који постоји у сваком човјеку (од њега зависи хоће ли га поштовати) бескрајан и улијева страхопоштовање од сила природе и сила судбине. Из поставке да *бити моралан значи исто што и дјелати рационално* произилази да моралност није људима наметнута споља него је дио њихове природе. Они разумију морални закон у оној мјери у којој схватају да су рационална бића и као таква да су циљ сама по себи. Морални закон је самонаметнут и самоприхваћен.Појам аутономије садржи три вида моралности: слободу, добровољно прихватање моралног закона и универзалну прихватљивост тог закона. Човјек је морално биће зато што као рационално биће може да смисли морални закон, разумије га и понаша се у складу са њим.Животиње нису морална бића јер не могу ништа од тога; оне дејствују по нагону. Људска бића су кадра да коче и надзиру своје нагоне и да испитују своје поступке прије него што их почине за што их оспособљава разум. *Слобода* произилази из

способности рационалних бића да поступају рационално па имају обавезу да тако и поступају. Нерационална бића с обзиром да дјелају само нагонски нису слободна. Способност надвладавања нагона и надражаја лежи у основи човјекове *слободе* која се назива *рационална слобода самоодређења.Рационална слобода самоодређења* постаје морална слобода *(рационална слобода самоусавршавања)* када одлучимо да дјеламо у складу с моралним законом. Прва врста слободе је човјекова способност да изабере да дјела морално или неморално, али он дјела морално једино када поступа у складу са захтјевима разума. Поступајући тако, човјек упражњава своју моралну слободу и са моралног аспекта самоусавршава се.*Добровољно прихватање моралног закона* је други вид аутономије. Морална бића као циљ по себи ником другом нису потчињена и свако од њих себи одређује и прихвата морални закон у складу са разумом.Без обзира што сваки појединац даје себи морални закон не може наредити било шта што жели јер је обавезан поштовати захтјеве разума. Пошто је разум исти за сва рационална бића сва она постављају исти морални закон – *категорички императив* исти је за све људе, иако га свако од њих себи намеће и сам прихвата.

Кантово схватање слободе наслоњено је на историјско искуство. Наиме, слобода нема ништа заједничко са произвољном самовољом. Она је битно морална слобода, везана за безусловни морални закон, а тако је било код старих Хелена (слобода као предуслов моралног дјеловања), у хришћанству (као способност за добро), код Спинозе (доживљај божанске коинциденције слободе и нужности у нама самима).

Георг Вилхелм Фридрих Хегел (1986) посеже за изворно хришћанским поимањем слободе, када каже*да је човјек као човјек слободан и да слобода духа твори његову властиту нарав.*Овај филозоф духа је у ствари филозоф слободе: Суштина духа јесте слобода. То да је човјек у свом хтијењу слободан и да „апстрктно, по себи и у себи може учинити што жели, за Хегела је истина којој скоро да и не треба никакав доказ. Дух је „бити-код-самога-себе…, ја сам слободан када сам код самога себе“, а то је заправо слобода. Бити-код-себе у самоодносу и самопосједовању јесте суштина духа, а то је у ствари слобода: *свјесно самопосједовање јесте слободно саморасполагање.* Ово за Хегела значи да је човјек *по себи* слободан. Али он мора још постати слободан „за себе“, тј. мора доћи до свијести о слободи да би њу саму остварио. Хегел прави оштру разлику између слободе и самовоље. Када произвољно слиједимо нагоне, то није слобода него самовоља, која остаје зависна од нагона и извањских утицаја, па управо због тога нисмо истински слободни. Будући да су управо дух и слобода, разум и слобода суштински једно те исто, тада је слобода по самој својој бити разумска слобода која се може водити увидом у оно што је добро и што треба чинити. Зато право, морал, социјалне дужности, итд. нису ограничавања , већ позитивни услови сло-

боде. Истинска слобода јесте моралност која представља битно одређење слободе као разумске, стога и конкретне, а не апстрактне, управо у одређеној конкретној ситуацији појединца под одређеним историјским, културним, социјалним и политичким условима. Ти би услови по својој суштини требали бити „објективна слобода“: с једне стране у том смислу што они извиру из субјективне моралне слободе (и бивају обликовани као њезин објктивни израз), а с друге, пак, стране да они не сужавају или онемогућавају истински развој субјективне слободе, него да је позитивно омогућавају и подстичу. Засигурно је то идеал који се никад по свему не остварује, али остаје да се за њим тежи (уп. Цоретх 1988: 397).

Ерих Фром (1983$_a$: 301-302) сматра да је човјек стварно слободан уколико су испуњена три услова: ако је економски, интелектуално и морално слободан. *Економска слобода* огледа се у човјековом неотуђивом праву на рад и производе свога рада, од којих не треба да се одваја, изузев ако то чини слободно. Под радом се подразумијева све оно вриједно што доприноси друштву. *Интелектуална слобода* значи да је човјек слободан ако може да изабере, а изабрати може једино ако довољно зна да би могао да упореди. *Морална слобод*а се односи на то да човјек не може бити слободан ако је роб својих страсти, већ једино ако посједује идеал и филозофски став који му омогућава да обавља смисаону активност у животу. Он не може, под изговором да жели да убрза своје економско или интелектуално ослобођење, да користи средства која су у супротности са етиком Заједнице. Морална слобода није разузданост, она се може наћи само у оквиру стриктног посматрања етике која је слободно прихваћена.

За педагошку науку веома је значајно питање дисциплине јер се њоме у васпитној пракси може омогућити или оспорити слобода личности. Валоризација дисциплине се одређује с обзиром на циљеве којима је усмјерена. Само развијање *свјесне дисциплине* која усмјерава личност на свјесно управљање својим поступцима уз *спознају нужности(корисности и обавезности) моралних критеријума омогућава пожељну слободу у васпитању*(уп. Чокорило 2012: 2-22)

1.4. Услови за остваривање (освајање) слободе

Човјек је по својој бити исконски ослобођен и њему је отворен један суштински слободан простор. Та *темељна слобода* претходи свакој изричито извршаваној слободи хтијења и дјеловања и субјективној и објективној слободи те из коријена одређује цјелокупни човјеков живот и понашање.Она значи да нисмо везани за фактично дато, већ да смо од тога ослобођени, и то управо за властиту слободу. Макс Шелер каже да човјек није везан ни за

околину ни за нагоне, као што је то животиња, него је на специфичан начин слободан и од околине и од нагона и због тога отворен за свијет, односно за битак. О свом понашању мора сам одлучивати, своју околину стваралачки обликовати. Човјек самога себе мора „посредовати“ у другоме, како у стварљивој околини, тако и у, првенствено људском су-свијету, како би преко тога посредовања стигао к самоме себи и самога себе остварио. У данашње вријеме веома је модерна ријеч *самоостваривање*. Неоспорно је да човјек мора сам развијати своје снаге и способности, сам остваривати своје могућности. Али самоостваривање није једно посве иманентно, већ једно трансцендентно догађање. У надвисивању самога себе, у отворености и залагању за друге, човјек проналази и остварује самога себе. То вриједи како у васпитању исто таку и свим другим сферама човјековог испољавања. У таквом односу јавља се заједнички простор слободе – слобода настаје само на основу слободе другога. Ако другоме слободно допустимо да буде он сам, тај други бива ослобођен за своју слободу и обратно, ако тај други допусти мени да ја будем сам, ја бивам ослобођен за своју слободу.

Из познате чињенице да је људска слобода условљена и везана, произилази да подлијеже моралној дужности. Она је услов међуљудског живота. Као услов слободе јавља се нужност која не докида слободу него је претпоставља и позива на исправно залагање. *Нужност слободе је моралност* – захтјев онога што човјек треба да чини. Безусловни захтјев се темељи на трансценденцији због тога што је човјек ограничено и контингентно, али духовно-лично биће упућено на *Апсолутно*, на *Супстанцију*, на *Бога* самога. Човјек је релативна апсолутност који у односу према Апсолутном самога себе утемељује, зарађује безусловну вриједност. На тај начин човјек живи и дјелује у безусловном вриједносном хоризонту истинитог и доброг. Одговорити том хоризонту јесте обавезујућа дужност коју човјек одувијек већ из темеља сопственог бића жели, но тек властитом слободом мора остварити. Слобода није само одлука између добра и зла, него најчешће одлука између добра и добра, између добра и бољега и најбољега. Сократ је већ мислио да је истинска слобода „чинити најбоље“, односно чинити оно што је управо у одређено вријеме конкретно најбоље могуће. Из те слободе мора се дјеловати на најбољи начин у смислу да заједнички живот људи постане простор „објективне слободе“ у породици или школи у којима људи живе и уче, тако и у читавом друштву, како ове социјалне институције не би доживљавали као ограничавање, угњетавање или обесправљеност, него као осигурање простора слободе: као најбољи могући услов за развој „субјективне слободе“(уп. Цоретх 1988: 400-401).

2. Различита схватања слободе у васпитању

Различите идеје о слободном васпитању и образовању,о дјетету као центру педагошких и друштвених збивања јавиле су се још од периода хуманизма и ренесансе (14–16 вијек). Као критика средњовековног утицаја цркве и схоластичке филозофије образовања, којим су гушени природни потенцијали дјетета, педагози се све интензивније окрећу дјетету (човјеку), полазећи од човјека као *мјерила свих ствари*. Вјерују у човјекову доброту, његове природне могућности и способности и траже адекватне методе којима ће се омогућити свестрани развој сваког појединаца а тиме и општи човјечански прогрес. Познати европски мислиоци тог времена (Франсоа Рабле, Еразмо Ротердамски, Томас Мор, Франсоа Рабле, Мишел Монтењ и др.) све снажније истичу природу дјетета, његове урођене потенцијале, и радозналост, као и важност планирања и организовања васпитно-образовног рада у функцији испољавања и подстицања човјекове природе. Оваква схватања која у центар друштвених и педагошких збивања стављају индивидуалност човјека, односно дјетета, наћи ће свој пуни одјек и извршити велики утицај на цјелокупну друштвену стварност у 18. вијеку, у периоду просвјетитељства.

Жан Жак Русо (1712 – 1778), швајцарско-француски филозоф и хуманиста, најутицајнији теоретичар у доба просвјетитељства, поставио је најзначајније идеје о поштовању природе дјетета, његових урођених потенцијала и способности, Његове идеје инспирисалесу бројне касније педагоге да своје педагошке концепције заснују на принципима слободног васпитања. Педагошка схватања Русоа постала су главно извориште идеја индивидуалне педагогије, правца који је настао и развијао се крајем 19. и почетком 20.вијека у Њемачкој.

Русо у свом васпитном дјеловању полази од дјечје природе, онакве каква јесте у датом тренутку, а не од замишљеног идеала коме треба тежити. У свом најзначајнијем дјелу, *Емил или о васпитању*, истиче неколико принципа на којима заснива своју педагогију. Основни принцип васпитања јесте *принцип природности*, којим наглашава поштовање природе дјетета, његових природних потенцијала и способности. Русо вјерује у природну доброту и чистоту људског разума и срца, па тако указује на карактеристике дјечје природе – оне су урођене, универзалне добре особине, својствене сваком човјеку. Свако дијете у себи носи врлине које се манифестују на различите, индивидуалне начине, па их треба открити, пробудити и развијати. Речима „Све је добро што долази из руку Творца ствари, а у рукама човјековим се све поквари…човјек ништа не жели као што је створила природа, ни човјека, него га за себе дресира као коња за јахање“(Русо 1925:9). Русо упозорава друштво на грешке које чини васпитним поступцима, којима уназађује по

природи човеку дату добру природу. Како је ова природа и сама основа живота, Русо је узима и за основу васпитања, на коју се ослања и којој се увек враћа при избору васпитног деловања, садржаја, метода, циља, а и избора дечијег васпитача. Одређујући човека, дете, природно биће, као основно полазиште, критеријум, и меру која је најзначајнија у васпитању, Русо поставља појединца као вредност важнију од друштва, циља државе или цркве. Он тражи да тежимо да развијамо дате нам, урођене врлине које носимо у себи, и да не дозволимо да нас спољашње околности учине окрутним и злим.

Из *принципа природности* Русо је као примарни циљ васпитања извео*принцип слободе*, а затим и принцип љубави, принцип активности и принцип уважавања личности дјетета (узрасних и индивидуалних карактеристика). Да би васпитање било саображено са природом дјетета, оно мора бити слободно, јер своју природу, своју јединственост и индивидуалност дијете ће показати када ради оно што хоће, оно што су његове потребе, могућности и интересовања. Али овако одређена слобода подразумијева велику одговорност и самоконтролу појединца. Наиме, да би спознало шта заиста може и колике су његове моћи, дијете, као и одрасли, мора прећи дугачак пут искушења и одмјеравања својих снага и граница личности. Овдје налазимо дуговјечну, додуше нешто педагогизирану филозофску идеју о *слободи као спознатој нужности*: „Твоја слобода и твоја моћ допиру само дотле докле допиру твоје природне силе, и никако даље, све друго је само ропство, илузија, опјсена", писао је Русо, желећи да на тај начин каже да човјек, само поступцима који су у границама његових природних способности, настојањима и жељама који су усклађени са његовим могућностима, може постићи свој оптималан развој.У складу са оваквом идејом о слободном васпитању, Русо препоручује наставнику: „Дијете треба да се увијек осјећа господаром, а у ствари господар будите ви…Дијете нека ради само оно што хоће, а треба да хоће само то на шта га ви приморате да ради (Русо 1925:177).Пред сваким наставником стоји тежак и одговоран задатак. Он мора посједовати љубав према дјетету, добро познаватињегову природу и психологију, стално пратити дијете и бити способан да „прочита " и разумије сигнале и смјернице које му пружа дјечја природа. Треба стално посматрати дијете, препознати његове потребе, могућности и интересовања како би на основу тога могао обликовати средину у којој се ти потенцијали могу испољити и развити свом пуном облику.

У неком будућем праведном друштву, које неће кварити човјека, Русо је као основу његовог успјеха предвидио усклађивање *индивидуалне воље сваког грађанина са општом вољом*, до чега може довести грађанско васпитање у којем се мора васпитати човјекова љубав према заједници, како би се човјек одрекао свега што наноси штету друштву. Вјеровао је, такође, да ће праведно друштво сачувати *личност својих грађана*, *а грађани ће своју личност још више развијати испуњавањем својих друштвених обавеза*.

Лав Николајевич Толстој(1828 – 1910) један од највећих књижевника Русије, гроф и власник око 350 кметова и 1600 хектара земље у Јасној Пољани, познат је и као педагог и први представник индивидуалне педагогије који је покушао практично да примијени неке од својих идеја. Те идеје су биле највише под утицајем Ж. Ж. Русоа и М. Монтења. Основао је школу у Јасној Пољани 1859. године с циљем да открије законе по којима народ живи и нађе одговоре на питања која су интересантна и корисна за живот народа. Конституисао је и развијао своју концепцију теорије слободног васпитања и то кроз лични педагошки рад са дјецом у јаснопољанској школи и изучавањем васпитних система других земаља које је посјећивао, као што су Њемачка, Швајцарска, Француска, Енглеска, Италија...

Слично Русоу, Толстој вјерује у урођену доброту дјетета, у његову неискварену и племениту природу, у његов хармонични склад љепоте, доброте и истине. Зато као циљ васпитања одређује развој „морално аутономне личности; смисао човековог живота је стална тежња ка моралном усавршавању. Отуда су полазне основе васпитања религија и морал.” Оваквим одређењем циља васпитања, Толстој остаје досљедан у свом захтјеву за потпуним развојем личности дјетета, која у себи носи хармонију садржану у урођеној истини, љепоти и доброти.

Принципи на којима је заснивао своју педагошку теорију и које је остваривао у васпитној пракси су: поштовање личности дјетета, љубав према дјеци, љубав према свом учитељском позиву и пружање слободе дјеци.

Иако је с почетка свог педагошког рада у први план ставља образовање, а занемарује васпитање, поткрај свог рада посвећује дужну пажњу и васпитању. У фокусу његове пажње су питања: „у чему је смисао човечанског живота; чиме живот треба да се руководи, и шта су мислили о том питању, и како су га рјешавали и ријешили најмудрији људи свих времена и цијелог свијета.” Зато Толстој у центар наставе поставља религију и морал, као основе сваког знања. Сматра да је неопходно бављење овим предметом, јер пружа дјетету одговоре на вјечна, универзална питања и учи их да сва добра на свијету потичу од љубави, да је Бог љубав, а да су сва зла од нељубави. Не треба заборавити да је Толстој био гностичар (гностицизам је ранохришћански правац према коме се вјера заснива на знању), па је религијско васпитање код њега било пречишћено од црквеног догматизма и засновано на универзалним и вјечним вриједностима.У том смислу религијско васпитање је било слободно и у функцији морала као саставног дијела живота, а не у функцији религије као циља самог по себи.

Толстој, уз етичко и религијско васпитање, велики значај придаје и естетском васпитању, при чему велику улогу има настава језика, и то прије свега писање састава. Као знаменити писац Толстој је вјеровао у дјечје

способности језичког изражавања и стваралаштва. Запазио је да су дјеци омиљене активности писање састава и то: описивање разних догађаја, њихово виђење и разумијевање саслушаних прича, описивање односа са људима из свакодневног живота... И у настави умјетничких предмета (сликарство, цртање, пјевање) руководио се принципом слободе, вјерујући да дјеци не треба наметати туђи укус, него да ће она кроз различите активности, ако су потпуно слободна и спонтана самостално развијати свој властити укус за умјетност. Стога је важна таква организација васпитне атмосфере која ће омогућити да дијете слободно изрази своје способности, своја осјећања и креативност, а не да на силу усваја непотребна и некорисна знања. Својим личним примјером учитеља у јаснопољанској школи показао је како се успјешно остварују васпитни принципи: саморадња, принцип повјерења и љубави, принцип стваралаштва.

Александер Сатерленд Нил (1883–1973) шкотски педагог, калвинисти радикални просвјетни теоретичар и практичар, основао је 1921. године школу и назвао је *Самерхил*. Ова школа га је прославила у свијету на основу радикалне филозофије живота и као творца прве самоуправне школе. Највише пажње у образовању посветио је дјечјој психологији. Педагогија Александра Нила припада правцу реформне педагогије XX вијека, односно педагошком правцу– индивидуална педагогија. Нилове педагошко-психолошке идеје највише су биле под утицајем Сигмунда Фројда и његовог учења о психоанализи. Основна идеја којом је Нил био вођен јесте створити школу у којој ће се дијете осјећати слободно, прихваћено и ослобођено од страха и мржње, школу која одговара дјетету, а не дијете које одговара школи.

Настава у Самерхилује била прилагођена узрасту ученика, посебно њиховим интересовањима, па је наставни програм зависио од тренутних интересовања ученика. Наставни предмети у школи (математика, енглески, историја, географија, предмети уметничког садржаја, страни језици) изучавани су само ако су ученици жељели да их изучавају. Часови, дакле, нису били обавезни, дјеца су имала *право слободе* тј. *право избора* хоће ли их или неће похађати; распоред часова је постојао само за наставнике, а нису постојали ни класични системи испитивања и оцјењивања. То је Нил објаснио принципом слободе, тј. да дјеци не треба наметати обавезност, јер се тиме угрожава њихова слобода да бирају. Већу пажњу је поклањао интересовањима, мотивацији и жељи ученика да нешто ново науче него настави и наставним методама на који начин ће се то да нуче. У том смислу су мањи захтјеви педагошког умијећа наставника, мада му је поставио озбиљан захтјев у виду изграђивања здраве, равноправне и психолошки стабилне личности.

У *Предговору* за Нилову књигу *Слободна дјеца Самерхила,* чувени хуманиста Ерих Фром оцјењује вриједност књиге управо у томе што *заступа прави принцип образовања без страха.*Заиста, у књизи се могу препозна-

ти основни принципи Нилова система образовања од којих ћемо неке заједно с Фромом набројати:

1. Нил чврсто вјерује у дјечју доброту.

2. Циљ образовања (циљ живота) је у радосном раду и проналаску среће.

3. Образовање мора бити не само интелектуално него и емоционално.

4. Образовање мора бити прилагођено психичким потребама и могућностима дјетета.

5. Догматски наметнути дисциплина и кажњавање стварају страх, а страх ствара непријатељство које паралише предузимљивост и аутентичност осјећања.

6. Слобода не значи одсуство правила; поштовање личности између наставника и ученика мора бити узајамно (не смију примјењивати принуду један према другоме).

7. Здрав развој личности захтијева да дијете раскрсти са тражењем сигурности помоћу подређености и доминације, већ у сопственој моћи да поима свијет интелектуално, емоционално и естетски.

8. Препрека за стицање независности је осјећање кривице које код већине људи најчешће није „глас савјести“, већ је суштински свијест о непоштовању ауторитета и страх од одмазде.

9. У школи у Самерхилу нема вјеронауке. Битка се не води између оних који вјерују и оних који не вјерују, већ између поборника слободе човјека и поборника гушења слободе човјека.Једнога дана нова генерација неће прихватити превазиђену религију и митове данашњице. Када буде дошла нова религија, она ће одбацити идеју о човјековом рађању и гријеху, славиће Бога чинећи људе срећним.

3. Самоваспитање као фактор освајања слободе

3.1. Појам самоваспитања

Самоваспитање се најчесшће одређује као круна васпитања, као његов циљ, односно резултат и смисао. Претходи му васпитање у коме егзистирају два актера – васпитач и васпитаник. Код самоваспитања постоји само

један актер (ученик) који утиче на формирање сопствене личности. Ова два процеса у животу сваког човјека међусобно су повезана и условљена. О самоваспитању има смисла говорити тек у пубертетском добу зато што се тада почињу „полагати рачуни“ пред самим собом о сопственим активностима и поступцима, препознају се позитивне и негативне особине, изграђује способност самовредновања и сл. (Чокорило и Чокорило, 2006: 410).

Разлике између васпитања и самоваспитања препознају се у сљедећем: а) код васпитања је личност најчешће објект спољашњих утицаја, док се код самоваспитања објекат и субјекат васпитања подударају; б) васпитању се човјек подвргава непосредно по рођењу, док је самоваспитање могуће тек са постизањем одређеног нивоа психолошке и моралне зрелости када је већ развијена самоспознаја, способност самоанализе и самопроцјене; ц) у процесу васпитања се узимају у обзир индивидуалне и узрасне особености личности, док је самоваспитање непосредно одређено узрасним особеностима личности.За освајање слободе самоваспитање је највећа вриједност у индивидуалној и генеричкој перспективи човјекова постојања.

3.2. Самоспознавање

Самоспознавање је појам наслијеђен из хеленске мудрости (*Упознај самога себе* – Хилон) и претпоставка је за прихватање и самоостваривање. Та мисао је и данас актуелна зато што упућује на откривање властитих способности, аспирација и жеља.

Откривање сопствених потенцијала (спознаја нужности) најтежи је задатак постављен човјеку у контексту освајања слободе у васпитању.

За самопознавање је најбитније спознати неколико аспеката сапственог ја:

- свијест о идентитету (ја сам увијек онај исти),
- свијест о самом себи као посебној битности,
- свијест о властитој активности,
- реално и идеално ја,
- самосвојне тежње,
- опажање, доживљавањеимишљењеосеби.

Прихватање (самоприхватање) је други ниво у процесу самоспознавања и у блиској је вези са опажањем, доживљавањем и мишљењем о себи, о свом реалном и идеалном ја. Колоквијално, под овим појмовима најчешће се

подразумијева формирање слике о себи коју појединац ствара и прихвата за себе. Поред слике коју о себи појединац ствара и прихвата, веома је значајно какву слику о њему формирају и прихватају други и колико је она у сагласности с оном сликом коју је он фармирао за себе. За сваког појединца карактеристично је да поред реалног пјоседује и идеално ја, различито од реалног; оно усмјерава личност да тежи бољем и савршенијем од онога што јесте. Рачуна се да је личност стабилнија уколико су реално и идеално ја међусобно више повезани. Васпитни идеал је формирање реалне слике о себи, што омогућава стварање самопоуздања и сигурности, обезбјеђује претпоставке интегритета личности и консеквентно томе успјешнију социјализацију.

3.3. Самоостваривање

Самоостваривање се схвата као динамичан и доживотан процес који се стваралачки прожима са самоспознавањем. Зна се да је то била главна идеја о човјеку код Хераклита (*душа има мјеру која сама себе повећава*), код Сократа (*старање за душу, обдјељавање душе*) код Гетеа (*највећа срећа земних бића нека је сама личност*), код Његоша, Хесеа, Миљковића и многих других.

Самоостваривање није само циљ коме се тежи, него и процес који траје током цијелог живота. Самоостваривање као циљ у Масловљевом смислу значи постићи пуноћу бића, имати врхунски, мистичан доживљај, специфичан начин љубави и сл. До тог идеала доспијева се остваривањем низа потциљева који слиједе на континууму животног пута. Стога је прихватљивије становиште о самоостваривању као процесу у коме свако спознаје, остварује и максимализује сопствене могућности какве год да јесу. Самоостваривање није, дакле, привилегија само изабраних (најбољих), него је потенцијално отворено за све. Разумљиво, сви неће достићи онај узвишени трансцендентални доживљај који уздиже људско биће до божанских висина, али сви могу уложити напор да препознају те мале ничим загарантоване тренутке радости који имају снажно мотивационо дејство, учвршћују самопоуздање и подижу ниво аспирација.

А. Маслов (1982: 315) сматра да самоостварена личност „... мора да буде оно што може да буде", тј она мора да буде вјерна својој природи. Ова формула веома личи на Кантову максиму „ти можеш, јер мораш“. То за васпитање значи обавезу, дужност и одговорност према себи самоме. Тежњу за самоостваривањем Маслов повезује са здрављем: "Опште узев, требало би научити да се свако непостизање самоостварења сматра знаком психопатологије. Просјечна или нормална особа је исто толико случај за себе колико и психотичар, само мање драматичан и мање прешан."

На основу изложених схватања могуће је извући неке опште закључке о самоостваривању. То је процес и стање, потреба и мотив. За разумијевање самоостваривања најзначајнију улогу играју: ја, личност, стваралаштво, самоспознавање и самоусавршавање. Могуће га је посматрати као непрекидан животни процес у коме се догађа потпуно, живо и несебично доживљавање с пуном концентрацијом, одговорношћу и уживањем када особа постаје потпуно и у цјелини људско биће. До тога се долази постепено и уз напорно вјежбање када се наизмјенично смјењују успон и пад, срећа и несрећа, радост и туга. Тренуци радости након оствареног појединачног циља не смију заварати као да је дошао крај самостваривању, оно је увијек веома далеко и што му се више приближавамо, све више нам измиче.

3.4. Организација самоваспитања ученика

Самоваспитање захтијева посебан план и организацију који морају бити под непосредним руководством наставника и педагога. Педагошко умијеће наставника испољава се не само у томе колико је он успјешно овладао васпитањем ученика, него још више у томе колико је оспособљен за правилно и организовано руковођење њиховим самоваспитањем. На почетку самоваспитања ученика треба створити одређени морални идеал који је истовремено и циљ васпитања, односно образац за подражавање и критеријум за пожељно поступање и дјеловање личности. Организација самоваспитања подразумијева помоћ у састављању индивидуалних планова самоусавршавања. План треба узети у обзир индивидуалне особине личности ученика, узраст, школски успјех и породичне услове. Треба помоћи младима да тачно одређују задатке рада над собом за краће и дуже периоде, усмјеравају напоре за рјешавање постављених задатака и проналазе одговарајуће методе и средства рада. Планови морају бити оптимални; преобимни могу одвратити младе од самоостваривања, а умањени изазвати лакомисленост и претјерану самоувјереност. У почетку план не треба да буде преоптерећен како би све планирано било остварено до краја. Тако ће млади људи отпочетка научити да поштују основни услов самоваспитања – остваривање свега што је планирано.

Самоваспитање захтијева и посебну организацију која почиње формирањем морално-психолошке спремности, свјесног и критичког односа према себи и стварања услова који ће подстицати младе људе на самоваспитање. Наставник их мора систематски усмјеравати на самосталан рад над собом, захтијевати да се замисле над својим негативним особинама и настојати да сами дођу до спознаје о неопходности да у себи формирају нове социјално-психолошке особине, поглед, навике... У организацији самоваспитања

наставник се ослања на социјално-психолошке механизме утицаја, као што су јавно мњење школске групе, традиција школе, морално-психолошка атмосфера у школи и сл. Од посебног је значаја оспособљавање младих да стреме стваралачкој самосталности у савладавању проблема. У том смислу ученик треба бити слободан, без наставникове присиле, јер је слобода услов и за стваралаштво и за самоваспитање. Слободно стваралачко мишљење и осјећање младог човјека испољава се, прије свега, у игри, језичкој, музичкој и ликовнојкултури, гдје он дјелује слободно и непосредно (уп. Чокорило 2012: 178).

Закључак

У овом раду расправа је фокусирана на освајања субјективне (индивидуалне) слободе, остављајући по страни готово исључива становишта о слободи као објективном (дарованом или наметнутом) феномену.

Објективна слобода (вањска, правна, политичка, религијска) увијек је слобода ауторитета и страха. Она производи потчињеност, покорност и ропство, а прима се због човјекове слабости и несигурности. У филозофији и религији најчешће се говори о објективној слободи на основу које се путем страха и ауторитета лакше влада људима.

Субјективна слобода је,баш као и љубав, лично искуство које свако од људи доживљава и осваја на сопствени начин. Дух, о коме су користећи различите термине(Универзална душа, Свети Дух, Супстанца или Апсолутни дух), говорили стоици, Исус, Спиноза, Кант и Хегел јесте „божанска искра“ у човјеку.Тај Апсолутни Дух,Бог, Енергија, Универзум, Геније, како год да га разумијемо, појам је за слободу и стваралаштво (дух је створио је свијет а могао је и да га не створи). Он није општост јер су субјект духовности све личности.

Субјективна слобода нипошто није самовоља која слиједи нагоне; она може бити ограничена моралним законом (Кантовим категоричким императивом) који је исти за све људе иако га свако од њих себи намеће и сам прихвата.

Хришћанство је ослободило људе у Христу, али хришћани стоје под законом слободе који се мора испунити у љубави. Сваки хришћанин је позван на слободно *обожење* кроз доживотни процес *духовног узрастања*. Суштина узрастања је Бог као личност и човјек као личност. Бог је човјеку даровао слободу и завидан стваралачки потенцијал који се испољава као мо-

гућност бескрајног човјековог растапутем самоспознавања и самоостваривања.

Освајање слободе у васпитању и животу је веома тежак, напоран и доживотан процес учења, рада и стицања компетенција. Због тог напора већина људи радије пристаје на ропство него на слободу. Притом заборављају важну чињеницу, наиме да је човјек суштински слободан само док осваја слободу градећи своју личност.

Освајање слободе у васпитању претпоставља самоваспитање (самоспознавање и самоостваривање). То је сложен процес на напорном путу постојања и постајања – од индивидуе до личности, од ропства до слободе.

Литература

1. Аристотел 1960: Аристотел, *Метафизика*, Београд: Култура.
2. Аристотел 1960: Аристотел, *Политика*, Београд: Култура.
3. Аристотел 1980: Аристотел, *Никомахова етика*: Београд: БИГЗ.
4. Берђајев 1984: Н. Берђајев, *Ја и свијет објеката,* Загреб: Кршћанска стварност.
5. Берђајев 1987: Н. Берђајев, *Самоспознаја*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.
6. Берђајев 1991: Н. Берђајев, *О човековом ропству и слободи*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.
7. Берђајев 1995: Н. Берђајев, *Егзистенцијална дијалектика божанског и људског,* Београд: Логос, Ортодос.
8. Библија 1993:*Библија*, Београд: Британско и иностранo библијско друштво.
9. Жлебник 1970: Л. Жлебник, *Општа историја школства и педагошких идеја*, Београд: Научна књига.
10. Јеротић 20003: В. Јеротић, *Индивидуација и (или) обожење.* Београд: Арс Либри и Бања Лука: Бесједа.
11. Кант 2004: И. Кант, *Критика практичног ум*а, Београд: Плато.
12. Маслов 1982: Х.А. Маслов, *Мотивација и личност*. Београд: Нолит.
13. Нил 1988: А.С. Нил, (1979). *Слободна деца Самерхила.* Београд: БИГЗ.
14. Платон 1957: Платон, *Држава*, Београд: Култура.
15. Радовић 1995: А. Радовић, *Основи православног васпитања*, (http://www.verujem.org/pdf/amfilohije_osnovi_pravoslavnog_vaspitanja.pdf (доступно: 14.4.2014).

16. Русо 1925: Ж.Ж. Русо, *Емил или о васпитању*, Београд: Рајковић и Ћурковић.

17. Сиркина 1939: О.Е. Сиркина, *Л.Н. Толстој и слободно васпитање*. Београд: Милош Б. Јанковић.

18. Спиноза 1959: Б. Спиноза, *Етика*, Београд:Култура.

19. Телебаковић 2010: Б. Телебаковић, Проблем слободе, (http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2010/05/5-Prof.-dr-Bo%C5%A1ko-Telebakovi%C4%87-Problem-slobode.pdf (доступно: 14.4.2014).

20. Фром $1983_а$: Е. Фром, *Здраво друштво*, Београд: Рад.

21. Фром $1983_б$: Е. Фром, *Бекство од слободе,*Београд: Нолит.

22. Хегел 1986: Г.В.Ф. Хегел, *Феноменологија духа*, Београд: БИГЗ.

23. Херш 1998: Ж. Херш, *Историја филозофије (филозофско чуђење)*. Нови Сад: Светови.

24. Coreth 1998: E. Coreth, Смисао човјекове слободе, У часопису *Обновљени живот*, Вол. 53, Но. 4.

25. Чокорило и Чокорило 2006:, Р. Чокорило и Н. Чокорило,Диференцијација наставе физичког васпитања у свјетлу самоваспитања ученика. У Зборнику радова *Ефекти диференциране наставе физичког васпитања на психосоматски статус деце и омладине,* Нови Сад: Факултет физичке културе.

26. Чокорило 2014: Р. Чокорило, *Педагогија и педагогија спорта*, Нови Сад: Факултет спорта и физичког васпитања.

27. (http://sh.wikipedia.org/wiki/Sloboda#Sloboda_u_filozofiji(доступно: 14.4.2014).

Radovan T. Čokorilo

THE NEEDS AND POSSIBILITIES FOR PRESERVING FREEDOM IN EDUCATION

Summary

In terms of value, freedom is an unmatched phenomenon, and this has been testified first and foremost in religion, then in philosophy and art. Within pedagogical theory itself, more than in practice, the prominent figures, such as Jean Jacques Rousseau, Maria Montessori, Lav Tolstoj, John Dewey, Karl Marx, Abraham Maslow, etc, have always emphasized the great significance of freedom either as the educational goal or device. On the basis of the analysis of more significant concepts of freedom in education, it is possible to see it as determined by social circumstances and individual traits. Starting from the widely accepted definition of freedom, dating from Stoic philosophers to Baruch de Spinosa and Friedrich Hegel, that sees freedom as necessity, then what would be necessary is to recognise the best time and apply modalities of freedom in education that best fit the time, all the while taking freedom as an inalienable human right and historical heritage. None of the figures see freedom as a gift or something inherent, let alone utopian ideas about liberal education. The preservation of freedom is a very tough, exhausting and lifelong process of learning, working and acquiring new competencies. Therefore, a human being can be said to be free only if he preserves freedom in the process of forming his personality.

Горан В. Шекељић
Милован В. Стаматовић
Универзитет у Крагујевцу
Учитељски факултет у Ужицу

УДК 371.214.27:796
DOI 10.7251/RAD1715329S

Стручни рад

СЛОБОДА У ИНТЕРПРЕТАЦИЈИ НАСТАВНИХ ПЛАНОВА И ПРОГРАМА

Апстракт: *Циљ овог рада јесте да утврди колико је реализација наставних и ванчасовних активности у првом циклусу образовања у складу са наставним плановима и програмима. У ту сврху прикупљени су подаци из око 700 одељења из тридесетак школа са територије западне Србије, у периоду од 2009. до 2014. године. Резултати анкете су показали да је 57% учитеља држало наставу физичког васпитања сваки пут када је то распоредом предвиђено. Два пута седмично настава је реализована у 31%, а један час у 11% одељења. Од часова који се одрже, 66% није у вези са наставном јединицом која је предвиђена месечним планом. Резултати истраживања указују да су рекреативна настава, излети и екскурзије ванчасовне активности, које се реализују скоро у свим школама. Спортске секције, школска такмичења, летовања, зимовања, корективно вежбање и пливање су ванчасовне активности које се скоро упоште не реализују. Реализацију наставних планова и програма значајно отежава то што у већини школа не постоје адекватне вежбаонице и неопходна опрема. Осим тога, одржавање наставе физичког васпитања често зависи од постигнућа ученика из других наставних области. Када ученици не постижу очекиване исходе из „важнијих“ наставних предмета онда се уместо часа физичког увежбава градиво из српског, математике, познавања природе. У савременој школи настава физичког васпитања је јасно дефинисана Законом о основном образовању, међутим у реализацији часова и ванчасовних активности испољавају се превелике слободе у интерпретацији наставних планова и програма.*

Кључне речи: *физичко васпитање, план, програм, настава, ванчасовне активности*

Увод

У концепту савремене школе настава физичког васпитања је заступљена са три часа у првом и другом циклусу образовања. Физичко васпитање у основној школи допуњено је различитим видовима ванчасовних активности и школским спортом који са редовним часовима физичког васпитања треба да обезбеди целовито остварење циља и задатака физичког васпитања. Ванчасовне активности доприносе развијању самосталности у вежбању, побољшању дисциплине у школи и ван ње, потпомажу друштвену афирмацију и социјализацију личности, доприносе развијању разноврсних

интересовања код ученика, подстичу самообразовање, доприносе развоју такмичарског духа и самопотврђивању. Може се рећи да је физичко васпитање добро осмишљено и добро позиционирано у наставним плановима и програмима на свим нивоима образовања. Међутим, у реализацији наставе физичког васпитања постоје многи проблеми, што се одражава на квалит наставе. На лоше ефекте наставе указују радови Бокана и сар. (1990: 27–46), Мартиновића (2003), Зданског и Галића (2002), Шекељића и сар. (2011: 557–566).

Проблеме у реализацији наставног плана и програма приметили су Здански и Галић (2002), констатујући да су за то одговорни извршиоци наставе и незаинтересованост просветних надзорних органа да врше озбиљнију контролу реализације наставног процеса. Међутим, одговорност није само на извршиоцима наставе. Материјално-техничка опремљеност школа је у домену локалне самоуправе. То подразумева да „установа може да почне са радом и да обавља делатност образовања и васпитања ако испуњава услове и има прописан простор, опрему и наставна средства“ (из *Закона о основама система образовања и васпитања*, члан 30, став 3, тачка 1). Овај став знатно је омекшан упутствима објављеним у *Службеном гласнику,* у којима се каже да наставу треба реализовати у складу са постојећим условима. Оволика произвољност у интерпретацији Закона довела је до тога да услова за реализовање наставе и ванчасовних активности уопште нема, па се и не реализују.

Слични проблеми јављају се и у реализацији ванчасовних активности. Истраживање Ђорђевића (2003: 42–46) указује да ученици старијих разреда основне школе веома цене овакве активности. Према овом истраживању, 80% ученика жели да учествује у раду неке секције, али су у томе онемогућени јер се у секцијама ангажују само талентовани ученици.

Ванчасовне активности су од изузетног значаја у америчким школама, посебно за ученике који намеравају да наставе образовање. У Америци постоји више типова ванчасвних активности које ученици сами бирају. Спорт је врло популаран и не постоји школа у којој нема бар неколико спортских клубова. Ванчасовне активности помажу ученицима да постану одговорнији и организованији, дисциплинованији, сигурнији у себе. Истраживања спроведена у држави Тексасу показала су да су они који су учествовали у ванчасовним активностима положили испит у већем проценту од оних који нису узели учешће у овим активностима (http://www.pedagog.rs/americka%20vannastava.php).

Наведена истраживања нам говоре да на промовисању ванчасовних активности и даље треба активно радити, а то подразумева равноправно укључивање и сарадњу родитеља, наставника, деце и друштвене заједнице, како би се достигао неопходни минимум бављења физичком активношћу – 60 минута дневно (Pate et al., 2006: 1214–1224; Strong et al., 2005: 732–737).

Методологија истраживања

Предмет овог рада јесте настава физичког васпитања на првом нивоу основног образовања. Наше интересовање је усмерено ка томе да сазнамо да ли се наставне и ванчасовне активности реализују на начин како је то предвиђено наставним плановима и програмима.

У прикупљању података у периоду од 2009. до 2014. год. помогли су нам студенти Учитељског факултета у Ужицу, који педагошку и дидактичку праксу реализују у основним школама на територији западне Србије. Наиме, један од задатака који су студенти имали у оквиру предмета Методика физичког васпитања био је да пратећи часове физичког васпитања, попуне посматрачки лист. На основу информација из посматрачког листа, добили смо податке о броју одржаних часова током две недеље колико траје студенстка пракса, податке о наставним јединицама које се том приликом реализују, о разлозима недржања часова, о објектима у коме се часови држе. За прикупљање података о врсти и обиму реализованих ванчасовних активности примењена је техника анкетирања писменим путем са унапред припремљеним питањима отвореног и затвореног типа. За пет година истраживања нешто више од 700 студената прикупило је податке из исто толико одељења у тридесетак основних школа са територије Ужица.

Резултати и дискусија

Резултати анкете су показали да је 57% учитеља држало наставу физичког васпитања сваки пут када је то распоредом предвиђено. Два пута седмично настава је реализована у 31%, а један час у 11% одељења. Забележени су случајеви да у првом разреду није одржан ниједан час током две недеље колико су студенти били на пракси. Од часова који се одрже, 66% није у вези са наставном јединицом која је месечним планом предвиђена. То значи да се наставни садржаји из гимнастике, атлетике и спортских игара замењују другим садржајима као што су прескакање ластиша, „између две ватре“ и друге елементарне игре. Када су спортске игаре попут фудбала, кошарке или одбојке на програму, врло ретко се ради на обучавању и увежбавању основних елемената технике. Углавном се све своди на игру на два гола, баскет или одбојкашко додавање лопте у групама. Најчешће место где се реализује настава физичког васпитања јесте школско игралиште или двориште (44%). У сали се реализује 31% часова, 20% у учионици, у парку 5%.

Табел 1. Реализованост ванчасовних активности током школске године

Ванчасовне активности	Реализација
Рекреативна настава	88%
Излети	88%
Екскурзије	96%
Корективно-педагошко вежбање	0%
Кросеви	88%
Школска спортска такмичења	0%
Дани спорта	16%
Пливање	0%
Летовања и зимовања	15%

Резултати истраживања указују на то да су рекреативна настава, излети и екскурзије ванчасовне активности које се реализују скоро у свим школама.

Корективно-педагошко вежбање се организује за ученике смањених моторичких способности, ослабљеног здравља, ученике са телесним деформитетима и лошим држањем тела. Овакво вежбање организује се најмање једном седмично. Истраживање показује да се ни у једној школи не реализује ова ванчасовна активност.

Кросеви се одржавају два пута годишње за све ученике – један у јесен, а други у пролеће. Одељењски активи утврђују место одржавања кроса и дужину стазе. Учешће на кросу подразумева благовремену и адекватну припрему ученика која се спроводи на редовним часовима физичког васпитања. Сматра се да је неопходно реализовати макар осам редовних часова са наставним јединицама које се односе на истрајно трчање. Истраживањем је утврђено да се ове ванчасовне активности реализују у 96% школа једанпут годишње. Реализација се спроводи на градском нивоу у организацији Градског спортског савеза, па је то један од разлога што се ова манифестација реализује у овако великом проценту.

Школска спортска такмичења су осмишљена са циљем да ученици и учитељ провере способности, умења и знања стечена кроз редовне часове и школске секције. Активи учитеља на почетку школске године сачињавају план такмичења (пропозиције, време, систем такмичења и др.). Такмичења се организују после редовне наставе, суботом или на Дан спорта. Школа је обавезна да организује међуодељењска такмичења из атлетике, вежби на тлу и на справама и једне тимске игре. Најбољи појединци и екипе укључују се у систем школских републичких такмичења. Обавезна су унутаршколска и међуодељењска такмичења у гимнастици (у зимском периоду), атлетици (у

пролеће) и у најмање једној спортској игри (током године). Школска такмичења омогућавају да се системом селекције открију ученици талентовани за спорт. Школе у Србији су укључене у организован систем спортских такмичења познат као ОСИШОС (Олимпијске спортске игре школске омладине Србије). Такмичење се врши у 13 спортских грана: атлетици, гимнастици, стрељаштву, пливању, смучању, бициклизму, одбојци, кошарци, рукомету, фудбалу, стоном тенису, полигону и у „између четири ватре“. Овај вид ванчасовних активности не постоји у опсервираним школама.

Дани спорта се организују два пута у току школске године. Обично се користе за реализацију кросева, финалних школских такмичења, пријатељских школских такмичења са екипама из других школа, одржавање школске приредбе и јавног часа. Овај вид ваннаставних активности реализује се у само 16% посматраних школа.

Пливање се организује за ученике млађих разреда најмање једном током школовања у првом циклусу основног образовања и васпитања, мада би било пожељно да то буде једном током сваког разреда. За курс пливања планира се 12 часова. Учитељ самостално или у сарадњи са наставником физичког васпитања или инструктором спроводи обуку. На крају обуке ученик треба да преплива најмање 20 м. Ова ванчасовна активност уопште се не реализује у истраживањем обухваћеним школама.

Непотпуна реализација наставе и ванчасовних активности у школама може се објаснити свим чиниоцима наставног процеса који чине наставници, наставни програм, наставне технологије и материјално-техничка база. Због комплексности проблема веома је тешко тачно измерити удео сваког од њих. Очигледан је утицај свих наставних чинилаца, мада је нејасно који од њих више генерише проблеме.

На пример, истраживања Зорице Петровић (1987), Бокана (1988: 17–22), Милановића и сар. (2010) показују да 2/3 школа у Србији нема нормативом прописане материјално-техничке услове какви су потребни за реализацију наставе физичког васпитања. Стање у разредној настави је драстично горе јер учитељи објектима, справама и реквизитима за физичко васпитање могу располагати само када се часови физичког не реализују у предметној настави. Реализација наставних програма у просторима који нису намењени таквим активностима и нису адекватно опремљени справама и реквизитима значајно отежава, а понекад чини наставу немогућом. Због тога не чуди чињеница да 2/3 наставе нису у складу са наставним јединицама предвиђеним месечним плановима, већ су усклађене са могућностима школе и интересовањима деце.

Истраживања Аруновића (1990: 67–70) указују да боља ситуација није ни у вишим разредима основне школе. Један од закључака овог рада јесте да се у вишим разредима настава физичког васпитања углавном свела на спортске игре, и то претежно кошарку и одбојку. Атлетику, а нарочито гимнастику, у многим школама ученици уопште не упражњавају. Вишњић (1990: 63–64) је реализовао истраживање у коме указује да се у неким београдским школама у вишим разредима настава из гимнастике уопште не реализује. Бокан је са сар. (1990: 27–48), исто као и Мартиновић (2003) и Шекељић и сар. (2013: 533–542), у истраживању констатовао генерално веома лоша постигнућа у моторичким умењима у вишим разредима основне школе, што је упућивало на веома лош квалитет наставе у овој области.

Да ли због лошег квалитета наставе у основној школи или других фактора који су у вези са одрастањем, у средњим школама значајно опада интересовање ученика за овај наставни предмет и све је више ученика који избегавају часове физичког васпитања (Ntoumanis et al., 2004: 197–214; Brooks & Magnusson, 2006: 872–883). Према истраживањима Јоргић и Веселиновић (2008: 175–183), у Нишу 40% гимназијалаца увек или понекад изостаје са часова физичког васпитања. Истраживања National Center for Health Statistics (2001), Rowland (1999: 1–4), Forsyth et al., (2009: 49–58) показала су да нарочито девојке избегавају наставу физичког васпитања и траже од наставника да их не оптерећује било каквим активностима. Све ово упућује да адолесценти недовољно промовишу физичку активност током овог критичног развојног периода, што за последицу има већи ризик од усвајања седентерног животног стила (U.S. Department of Health and Human Services, 2000).

У ситуацијама када друштво преко локалних самоуправа не ствара материјално-техничке услове за реализацију наставе, разумљиво је неадекватно реаговање директора школе и школске управе који треба да контролишу реализацију наставе.

Да није све само у материјално-техничкој опремљености, већ да је и наставни кадар значајан фактор у превеликим слободама у реализацији наставе говоре и разлози које учитељи најчешће наводе када треба да објасне због чега час физичког васпитања није одржан. То су, најчешће, лоши временски услови, мањак часова из других предмета, заузета сала, припреме за приредбу, припрема за писмени задатак из српског језика или математике, мало времена за предавање градива из неког „важнијег“ предмета, посете зубару; забележено је и мишљење једног учитеља првог разреда да деца треба прво да науче да читају и пишу, а за физичко ће касније бити времена. Учитељи често не држе час физичког васпитања да би децу казнили због лоше урађеног писменог задатка, неурађеног домаћег задатка, ненаучене таблице множење или лошег понашања. Један од разлога оваквог односа наставног

кадра према физичком васпитању јесте и тај што процена очекиваних исхода наставе дефинисана националним стандардима у пракси не постоји. То доприноси да реализација часа и ванчасовних активности буде необавезна по садржају и динамици реализације. Крајња последица оваквог односа јесте неквалитетна и неефикасна настава.

Закључак

Час физичког васпитања у наставним плановима заступљен је са три часа седмично, али се настава у 40% случајева реализује једном или два пута седмично. Одржавање часа често је условљено успехом ученика из других наставних предмета. И поред чињенице да су наставни садржаји прецизно дефинисани школским програмом, наставни садржаји у 2/3 случајева не одговарају наставним јединицама какве су предвиђене месечним плановима. Активности које се реализују најчешће зависе од материјално-техничке опремљености школе, временских и климатских прилика, афинитета ученика.

Што се ванчасовних активности тиче, резултати истраживања указују да се рекреативна настава, излети, екскурзије и кросеви реализују на предвиђени начин. Проблем у реализацији се јавља код спортских секција, школских такмичења, летовања, зимовања, корективног вежбања и пливања, јер су то активности које се веома мало или се упоште не реализују иако је то законска обавеза школа.

Литература

Аруновић, Д. (1990). Реализације плана и програма из гимнастике у неким средњим школама у Београду, *Годишњак*, 1, Београд, 67–70.

Бокан, Б. (1988). Материјална основа школског физичког васпитања као предмет стручног опредељења и ангажовања, *Физичка култура*, 1–2, Београд, 17–22.

Бокан, Б., Радојевић, Ј. и Радисављевић, Л. (1990). Проучавање усвојености знања и умења из вежби на справама и тлу (акробатика) у физичком васпитању на узрасту ученица основних школа, *Годишњак*, 1, 27–48.

Brooks, F. & J. Magnusson (2006). Taking part counts: adolescents' experiences of the transition from inactivity to active participation in school-based physical education, *Health Education Research*, 21, 6, 872–883.

Вишњић, Д. (1990). Белешке о вредновању ефеката доследно спроведеног програма гимнастике у основним школама, *Годишњак*, 1, Београд, 63–64.

Ђорђевић, Д. (2003). Педагошки смисао слободног времена. *Педагогија* 2, Београд: Педагошко друштво Србије, 42−46.

Зданског, И. и Галић, М. (2002). *Дидактика физичког васпитања*, Бања Лука: Удружење грађана – наставника основних и средњих школа „Петар Кочић“.

Jorgić, B. i Veselinović, N. (2008). Izostajanje učenika sa časova fizičkog i zdravstvenog vaspitanja u niškim gimnazijama, *Nastava i vaspitanje*, 57, 2, 175–183.

Мартиновић, Д. (2003). *Постигнућа у настави физичког васпитања*, Београд: Интерпринт.

Милановић, И., Радисављевић, С. и Пашић, М. (2010). Актуелно стање и однос наставника према праћењу физичког развоја и моторичких способности ученика у оквиру наставе физичког васпитања, *Физичка култура*, 2, Београд, 76–88.

National Center for Health Statistics (2001). *Healthy people 2000: final review*. Hyattsville, Maryland: Public Health Service.

Ntoumanis, N., A.M. Pensgaard, C. Martin & K. Pipe (2004). An idiographic analysis of amotivation in compulsory school physical education, *Journal of Sport and Exercise Psychology*, 26, 197–214.

Pate, R. R., Davis, M. G., Robinson, T. N. et all (2006). Promoting Physical Activity in Children and Yout - A leadership Role for Schools, *Circulation – Journal of American Hearth Association*, 114, 1214–1224.

Петровић, З. (1987). *Простори за наставу физичког васпитања у београдским основним школама и могућности њихове хигијенске и здравствено превентивне валоризације*, Докторска дисертација, Београд: ФФВ.

Rowland, T. W. (1999). Adolescence: A ‘Risk Factor’ for Physical Inactivity, *President’s Council on Physical Fitness and Sports Research Digest, 6,* 1–4.

Strong, W. B., Malina, R. M., Blimkie, C. J. et all (2005). Evidence based on physical acitivity for school-age youth, *Jurnal of pediatrics*, 146, 732–737.

U.S. Department of Health and Human Services. Healthy People (2000). National health promotion and disease prevention objectives. Atlanta, GA: Centers for Disease Control and Prevention, National Center for Chronic Disease Prevention and Health Promotion.

Forsyth, S.,Lowry, R., Mutrie, N. and Deuchar, R. (2009): *Factors that Impact on Participation in Physical Education.* Proceedings of Fourth Physical Education, Physical Activity and Youth Sport Forum, 49–58.

Шекељић, Г. и Стаматовић, М. (2013). Ефекти наставе физичког васпитања на гимнастичка моторичка умења, у: Р. Николић (ред.) *„Настава и учење – Квалитет васпитно-образовног процеса“,* Учитељски факултет, Ужице, 533–542.

Шекељић, Г., Стаматовић, М. и Вишњић, Д. (2011). Проблеми у реализацији наставе физичког васпитања, у: К. Шпијуновић (ред.) „*Настава и учење – Стање и проблеми“*, Учитељски факултет, Ужице, 557–566.

http://www.pedagog.rs/americka%20vannastava.php> 10.10.2013.

Goran V. Šekeljić
Milovan V. Stamatović

LATITUDE IN THE INTERPRETATION OF CURRICULA

Summary

The aim of this study is to determine how much of the implementation of educational and extra curricular activities in the first four gradesis in accordance with the legally required curricula. For this purpose, we collected data from about 700 classes from thirty schools in western Serbia, during the period of 2009 to 2014. The results showed that 57% of the teachers are teaching physical education every time it is scheduled. Twice a week, teaching is carried in 31%, and for one hour in 11% of cases. From the classes to be held, 66% are not related to a teaching unit provided inthe monthly plan. The research results indicate that recreational classes, tours, excursions, and extracurricular activities are implemented in almost all schools. Sports, school competitions, summer and winter vacations, corrective exercises, and swimming are extracurricular activities that are almost symbolically realized.The realization of the curriculum is significantly limited by the fact that in most schools there are neither adequate buildings nornecessary equipment for practice. In addition, physical education is often dependent on pupil achievement in other subject areas. When a pupil does not achievethe expected outcomes of the "important" subjects, then instead of PE, the pupilstudiesmaterials from Serbian, Mathematics, and Natural Science. In modern schools, physical education classes areclearly defined by the Law on Primary Education, but in the realization of classes and extra curricular activities, schools take too much freedom in interpreting that curriculum.

Key words: physical education, plan, program, classes, extracurricular activities

Раденко Љ. Шћекић[1]
Жарко Г. Лековић
Универзитет Црне Горе
Историјски институт Подгорица

УДК 94(497.16)“14-18“
DOI 10.7251/RAD1715339S

Прегледни рад

ГЕОПОЛИТИЧКЕ ПРОМЈЕНЕ И ЗНАЧАЈ ЦРКВЕ НА ПРОСТОРУ СТАРЕ ХЕРЦЕГОВИНЕ И ПОЛИМЉА (XV–XIX ВИЈЕК)

Апстракт: *Средњовјековне српске државе су престале да постоје након освајања од стране Отоманске империје. Дио феудалне елите је страдао или пребјегао на простор тадашње Угарске. Одређени дио српских феудалаца је примио нову вјеру, ислам у циљу очувања посједа и повластица. Као једина преостала кохезиона снага, православна црква је је кроз рад свога свештенства, настојала очувати национални дух, културу и традицију. У раду су дати примјери активног дјеловања свештенства манастира са подручја Полимља и Потарјаи Старе Рашке у циљу покретања и организовања ослободилачке борбе против Отоманске власти. Интезивирање ових активности је нарочито евидентно током XVIII иXIX вијека.*

Кључне ријечи: *Полимље, Потарје, манастир Ђурђеви Ступови, манастир Света Тројица, манастир Морача.*

Отоманско освајање простора Старе Херцеговине и Старе Рашке

Пад средњовјековних српских земаља под османску власт: Србије 1459, Босне 1463, Херцеговине 1481. и Црне Горе 1496. године повлачио је за собом и постепено гашење организације Српске цркве. Обнова Српске Патријаршије са сједиштем у Пећи 1557. године и легализовање њеног положаја у оквиру Отоманског Царства дали су подстрека вјерском животу. Монашки живот се развија, манастири се обнављају и све гране црквене умјетности (дуборез, фрескопис, иконопис) доживљавају свој процват. Манастири постају центри, како очувања традиције, тако и окупљања и организовања обесправљеног и дезорганизованог народа.

Освојене балканске земље Османлијског царства[2], улазиле су, до пада Будима, у састав Румелијског ејалета, са сједиштем у Софији, а касније су подијељене на више новооснованих ејалета (пашалука). Пашалуци су се дијелили на санџаке, а ови опет на мања, попут каза и нахија и управ-

[1] E-mail: scekicr@yahoo.com

[2] Османско царство, Османлијско царство или Отоманска империја (добило име по свом оснивачу, Осману I) је постојало од 1299. до 1923. године (624. године). Од 1923. године постоји Турска република.(при.аут.)

на подручја са мутеселимима на челу.[3] Знатно већа од нахија била су судска окружја, кадилуци.[4] Урбана насеља су се према значају и величини дијелила на: *шехер, пазар и касаба.*

Отоманска власт је на простору Полимља и Потарја учвршћена до краја XV вијека. Учвршћивање власти је пратила изградња нових или обнављање старих градова и тврђава, у циљу формирања административно-управних и војних центара. Град Брсково је пало 1399, а Бихор је освојен 1455. године. Војној посади града Бихора 1530. припадало је осам тимара, град се развио и постао центар Бихорског кадилука.[5] Исте године када су Турци загосподарили Косовом и Метохијом, у области између ријека Пиве и Таре и на подручју Средњег Полимља организовали су од сточара вилајет Никшићи или Лимски Никшићи.[6] Лимски Никшићи су уписани као нахија у саставу посједа Крајишта Иса-бега Исаковића, док је област Горњег Полимља најприје ушла у састав Призренског санџака.[7] Тарски Никшићи су насељавали више села која су гравитирала ријеци Тари.[8] Може се узети као сигурно да су након пада утврђеног града Медуна 1457. племе Кучи признали власт Турака, а послије заузећа Скадра коначно се учвршћује османлијска власт у Зети и Брдима.

Пљевља су Турци преименовали у *Таслидџа* (у преводу Каменица). Словенски назив Бијело Поље Турци су превели на свој језик, па се ово мјесто у административним и судским списима јавља као Аково, мјесто које се временом развило као продужетак познатијег Никољ-пазара.[9] Оно се у току XVII вијека развија у главни трговачки центар Бихора, а већ у XVIII вијеку има статус касабе, паланке, вароши. Црквасв Николе у Никољцу, Бијело Поље :

---

[3] Олга Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459-1683*, Историјски институт, Београд, 1974, стр. 89.

[4] На рушевинама српског средњевјековног феудалног система на овим просторима током XV вијека, почиње изградња племенског друштва. Организација турске управе у племенским областима заснивала се на форми нижих самоуправних јединица: нахије, кнежине, села. – Бранислав Ђурђев, «Постанак и развитак брдских, црногорских и херцеговачких племена», Титоград 1984, стр. 156.

[5] Више у: Ема Миљковић, *Град Бихор као османско утврђење*, Милешевски записи 7, Пријепоље 2007, стр. 128.

[6] Хазим Шабановић, *Босански пашалук*, Сарајево 1959, стр. 34;

[7] Миомир Дашић, *Васојевићи од помена до 1860. године*, Народна књига, Београд 1986, стр. 99;

[8] Попут села: Тврткови́ћи, Бистрица, Стричина, Бобановићи, Гојаковићи, Братојевићи, Зоројевићи, Кулизићи, Лепенац, Обод, Цер, Равна Река. Жарко Шћепановић, *Преглед прошлости Бијелог Поља и околине до 1918. године, Бијело Поље* (монографија), Београд 1987, 105;

[9] И. Стијепчевић/Р. Ковијанић, *Први помени Никољ-пазара и Бијелог Поља*, Историјски записи, 7/10, Цетиње 1954, стр. 610-611;

Документи из 1707. и 1717. говоре већ о тврђави Акова, њеној посади и старјешинском кадру. Године 1707. се као војни заповједник јавља капетан Сулејман-ага, а каснија документа спомињу и бјелопољског кадију.[10] Православни трговци привредно развијене бјелопољске чаршије имали су живе и развијене трговачке везе, бавећи се трговином: воском, кожом, вуном, стоком, крзном. Робу су допремали на тржнице Скадра и Дубровника, а отуда доносили: оружје, одјећу, бакар. Рачуна се да су они, током 18 вијека, доносили најмање једну десетину вуне увезене у Дубровник.[11] Нахија Комарани захватала је Средње Полимље, већим дијелом данашњи бјелопољски и пријепољски крај.[12]

У времену које су углавном карактерисале многе сеобе, као узроци ратних похода крајем 17. и почетком 18. вијека, послије којих се српски народ налазио у избјеглиштву са ограниченим црквеним институцијама на сјеверу и готово обезглављеном остатку народа на југу без сопствене црквене организације и са доминацијом грчких попова и калуђера, није претјерано истаћи да је иконописна дјелатност породице Лазовић значила својеврсну одбрану националног бића српског народа. Ту се прије свега мисли на процес вјерске асимилације који је био изражен на територијама отоманске инперије, јер су многе цркве и манастири били под рушевинама, па је тако значај Иконе поред умјетничке имао и мисионарско-националну снагу и вриједност. Будимља је од првих дана османлијске владавине била центар истоимене нахије и кадилука, али и сједиште епископије. Помиње се 1477. у саставу Херцеговачког санџака, у кадилуку са средиштем у Пријепољу. Нешто касније, припојена је Призренском санџаку, да би у XVII вијеку постала средиште кадилука.[13] У изворима из XVI и XVII вијека јавља се као трг, пазар. Задржавајући карактер мањег насеља, оно се никада није развило до те мјере да би добило статус касабе. Временом губи ранији значај и постепено спада на обично село.[14] На територији Горњег Полимља јављају се три нахије: Будимље (или Комнин), Плав и Зла Ријека (или Злоречица). Оснивањем

[10] *Историја Црне Горе*, дио III, Титоград 1975, стр. 519;

[11] В. Винавер, *Трговина Бара...*, Историјски записи, 6/9, 2, стр. 472 и М. Лутовац, *Привреда, саобраћај и насеља у Рожају и Бихору*, Београд 1930, стр. 32;

[12] Миомир Дашић, *Васојевићи од помена до 1860. године*, Народна књига, Београд 1986, стр. 100;

[13] Хазим Шабановић, *Босански пашалук*, Сарајево 1959, стр. 165;

[14] *Историја Црне Горе*, дио III, Титоград 1975, стр. 518;

Скадарског санџака, нахија Будимља, заједно са горе поменутим нахијама и нахијом Комарани чиниле су казу Бихор. Крајем XVII вијека надлежност кадије у Пријепољу протезала се осим Будимље и на нахију Вранеш, дакле, Будимља је припадала тада Херцеговачком а потом, почетком XVIII вијека – Скадарском санџаку.[15]

Рожај (Трговиште) се као утврђење јавља још у првој половини XVII вијека, док у XVIII вијеку представља јако војно утврђење са великом војном посадом, нарочито током аустријско-турског рата 1718-1739.[16]Град Плав је подигнут 1619. године на мјесту гдје се каравански пут од Котора за Метохију укрштао са путем који је водио уз Лим, преко Проклетија за Скадар. Град је изграђен по наредби централних органа турске власти. У новоподигнуту тврђаву чију је градњу надзирао босански Мустафа-паша, смјештена је стална војна посада са задатком да надзире и контролише немирна околна племена у сјеверној Албанији и црногорским Брдима.[17] Тврђава Гусиње је подигнута 1611. године, касније је проширивана, а у XVIII вијеку је имала сталну војну посаду са агама и капетаном на челу. Око тврђаве, из села које јој је гравитирало, временом се оформила варошица, захваљујући погодности положаја на караванском путу.[18] Гусиње је током XVIII и XIX вијека било не само војна, већ и политичко-административно средиште за читаву област Горњег Полимља, надзирући простор племена Васојевића.

Утврђени град Колашин који Турци подижу средином XVII вијека, у нахији Никшићи, добија сталну посаду а за издржавање су јој, као оџаклук одређени приходи од џизије хришћана нахије Пећ. У судском погледу припадао је Пријепољском кадилуку.[19] Подизањем Колашина са сталном војном посадом, успјело се ојачати феудални турски слој у Потарју, стварањем „једне љуте и убојите муслиманске крајине“ која је вршила јак притисак на православна Ровца и Морачу.[20] Једно турско утврђење је постојало и на ријеци Тари, на мјесту гдје је преко ње прелазио трговачки пут од Рисна преко Оногошта и Језера за Пљевља. Помиње се као Кула Моста ријеке Таре, и 1707. године је имала посаду од око педесет војника и статус капетаније све до

[15] Миомир Дашић, *Васојевићи од помена до 1860. године*, Народна књига, Београд 1986, стр. 99, 100, 211;

[16] Глигор Станојевић, *Покрет брдских и малисорских племена уочи Кандијског рата* и Попис војних посада у градовима босанског пашалука из 1731, Н.К. Костић, *Наши градови на југу*, Београд 1922, стр. 77;

[17] Евлија Челебија, *Путопис*, Сарајево 1957, стр. 261, 262, 385, 404;

[18] *Историја Црне Горе*, дио III, Титоград 1975, стр. 521;

[19] Г. Елезовић, *Колашин на Тари...*, Јужни преглед, Скопље 1931, бр. 1, стр. 19, према Историја Црне Горе, дио 3, Титоград 1975, стр. 522;

[20] Миомир Дашић, *Васојевићи од помена до 1860. године*, Народна књига, Београд 1986, стр. 112;

половине XIX вијека.[21]Пријепоље је представљало центар кадилука и транзитну област „Босанског друма“ између југоисточних моравско-ибарских и сјеверозападних босанских предјела.

Почетком 1470. од освојене територије у Херцеговини, формиран је посебан херцеговачки, прво вилајет, а потом санџак, у чији оквир је по османској административно-управној подјели ушао и трг Пљевља, као средиште нахије Кукањ. Пљеваљски кадилук је основан у првим деценијама 16. вијека. На територији овога кадилука, крајем XVII вијека, биле су три нахије: Кричка, Подблаће и Подпећ.[22] Године 1576. па све до 1833. сједиште херцеговачког санџака се премјешта из Фоче у Пљевља.[23] Почетком XVIII вијека, Пљеваљском кадилуку су припадале нахије: Пљевља, Кукањ, Вранеш, Кричка, Поблаће, а поред наведених, у османским документима спомињу се и нахије Дробњак[24] и Буковица.[25]Турци су више пута спаљивали манастир Милешева. У 16. вијеку у манастиру је радила штампарија у којој су штампане литургијске књиге. 1688. године манастир је осјетно страдао, а 1782. године изгореле су манастирске ћелије и све иконе. Милешева је имала двије велике обнове, прву за вријеме патријарха Макарија у 16. веку, а другу 1863. године, када је црква добила данашњи изглед.

Племена су се углавном развијала из пастирских села и катуна, као сточарска заједница углавном сродника, са одбрамбеним и привредним циљем.Сточарско становништво које је населило жупне предјеле у првом вијеку турске власти настојало је да сачува задобијене филуријске повластице.Власи сточари су имали чак и веће повластице него у вријеме средњовјековне српске државе, барем у почетном периоду учвршћивања турске власти на овом простору. Због такве политике, етничка слика становништва је оста-

[21] *Турски попис градова, кула и паланки босанског вилајета из 1707. године*, АНУ БиХ, стр. 113; према: Историја Црне Горе, дио III, Титоград 1975, стр. 525;

[22] Према: Група аутора, *Историја Пљеваља*, Пљевља 2009, стр. 91, 92;

[23] Т. Поповић, *Када је седиште херцеговачког санџака премештено из Фоче у Пљевља*, Прилози за оријенталну филологију, 10-11, Сарајево 1961, стр. 267-270; према Група аутора, *Историја Пљеваља*, Пљевља 2009, стр. 92

[24] Територија на којој се простирао Дробњак може се пратити тек од друге половине 15 вијека, односно од пописа Херцеговачког дефтера из 1477, то јест, од када је овај простор потпао под Турке. Дробњак или нахија Комарница, углавном се поклапа са племеном Дробњак у 19. вијеку – према: Жарко Лековић, «Дробњак у првој половини 19. вијека», ГрафоЦрна Гора, Подгорица 2007, стр. 11.

[25] На ширем историјском простору племена Дробњак, временом су се оформиле четири цјелине и ентитета: племе Дробњак, Шаранци, Језера и Ускоци. – више у: Јован Р. Бојовић, «Петњица – постојбина Вука Караџића», Историјски записи, Титоград 1987, стр. 4. Хазим Шабановић, *Босански пашалук*, Сарајево 1959, стр. 230; и Група аутора, *Историја Пљеваља*, Пљевља 2009, стр. 150;

ла очуванија у Полимљу, Потарју и долини Мораче,источне Херцеговине[26], иако је и на тим подручјима, временом дошло до извјесних демографских промјена.[27] Али, ако се Турци нијесу мијешали у живот сточара раштрканих по брдима, одакле се иначе и нису очекивали већи приходи – они су другачије поступали са становништвом које је насељавало плодније, жупне крајеве. Тако да прелазак сточара на ратарски начин живота означава уједно и почетак укидања њихових дотадашњих повластица.

Манастири као центри очувања традиције и организовања отпора

Простори Старе Херцеговине и Старе Рашке су представљали центар средњовјековне Српске државе. Трагови хришћанства, сакрални објекти са богатим фрескним сликарством и развијен манастирски живот, представљали су солидну основу за очување српске традиције и под Отоманском окупацијом.[28]Процес узајамног прожимања предхришћанске и хришћанске традиције најбоље се види на српским најзначајнијим верским празницима То је условило специфичну религиозност Срба, која је настајала на основу прожимања старе, предхришћанске религије и хришћанске традиције. Тај суживот хришћанских и прехришћанских ритуала, карактерише укупну српску народну религију, као и већину српских обичаја.[29]Манастири су остали једини чувари народне традиције, културе, историје. Али такође и центри организовања и координирања активности за ослобађање од Отоманске окупације. Слом српске средњовековне државе донио је тешке дане за Српску православну цркву. На самом почетку владавине Селима II (1566-1574), у

[26] Херцеговина обухвата широке просторе од Дувна и Прозора на западу, до Лима на истоку (Бањане, Пива, Дробњак, дио Новопазарског санџака, Никшићки крај...). Границе се углавном поклапају са некадашњим границама земаља Херцега Стјепана. Народ овог простора без обзира на административне и државне подјеле, је свјестан историјских веза, психичких особина, обичаја, који га издвајају од Босанаца и Црногораца – Ј.Дедијер, «Херцеговина», Етнографски зборник, књ. XII, Београд 1909, стр. 6. По Душановој смрти, простор Дробњака, Пиве и Оногошта (Никшића) је дошао под власт властеле Војиновића а потом Николе Алтомановића. Након тога, ови крајеви потпадају под власт кнеза Лазара Хребељановића. Крајем 14. вијека ови крајеви долазе под управу феудалца Сандаља Хранића кога 1435. наслеђује Стефан Вукчић Косача, све до пада Херцеговине под Турке 1482. године. – Жарко Лековић, «Дробњак у првој половини 19. вијека», ГрафоЦрна Гора, Подгорица 2007, стр. 28.

[27] Миомир Дашић, «Политичке и друштвене прилике у областима данашње Црне Горе у другој половини XIV и првој половини XV вијека»,Косовски бој у историји, традицији и стварлаштву Црне Горе, Титоград 1990, стр. 63;

[28] Р.Вујичић, Средњовјековно сликарство и архитектура Црне Горе, Подгорица 2007, 46-47.

[29] http://www.glassrbije.org/srbija

вријеме највеће моћи великог везира Мехмед паше Соколовића, Отоманске власти су донијеле одлуку да конфискују и продају сва црквена и манастирска имања. Ранијим власницима је остављена могућност првооткупа, по веома високим цијенама.Ова одлука, донесена такође из финансијских разлога, нанела је велики ударац СПЦ. Многе парохијске цркве су напуштене, штампарије су стале а манастири запустели.[30] Етнички састав становништва у Полимљу, Потарју, Старој Херцеговини – остао је, углавном, непромијењен све до краја XVII вијека.[31]Након пада ових простора под отоманску власт, називао се процес исламизације, који ће свој максимум досећи доком XVIII вијека. Треба истаћи, да примање ислама није било само вјерско већ и државно питање, јер ислам од својих поклоника захтијева „да никада не одвајају вјеру од политике“.[32] Чином преласка у ислам, очекивало се побољшање материјалног положаја, ослобађање од харача и стицање веће личне и правне сигурности.[33] Поједине породице су, да би сачувале или стекле привилегије, прихватале ислам. Раширена је била појава да у оквиру истог домаћинства и породичне задруге живе међусобно сродници православци и муслимани. Такође, да би се избјегла девширма, односно данак у крви и узимање сваке седме године „најокретнијег дјетета“ за регрутовање у јањичаре – имало је за последицу прелазак на ислам, без присиле, јер обрезана дјеца нису узимана, осим у Босни и Албанији.[34] У нахији Лимски Никшићи и Бихору, према попису из 1485. нема исламизираних хришћана. Према поменутом попису, у нахији Будимљи која је обухватала трг и 28 околних села било је 858 српских кућа и 4 муслиманске (турске). Према подацима пописа из 1582/3. године, нахија Будимља је имала 32 села у којима је било 530 домаћинстава, пет кнезова и седам муселима. Такође и опис Которанина Маријана Болице из 1614. године говори о малом броју исламизираног становништва на овом простору.Исламизација се нагло појачала након 1690. године, јер су на ширење ислама у проријеђеним бихорским насељима, због сеобе под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем, имале велики утицај поједине муслиманске породице, досељене у Бихор из ослобођених дјелова Црне Горе и других крајева преко Саве и Дунава.[35] Процес исламизације ужурбано се одвија у

[30] http://srpskaistorija.com/

[31] Вујадин Рудић, «Историјско-географске карактеристике бјелопољског краја», Зборник радова Географског факултета, свеска 45, Београд 1995, стр. 61-62;

[32] Мирољуб Јевтић, «Од исламске декларације до верског рата у БиХ» Београд 1993, стр. 18;

[33] Петар Влаховић, «Етнички процеси и етничке одреднице муслимана у Рашкој области», Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФРЈ, Београд 1993, стр. 28;

[34] Жарко Шћепановић, «Преглед прошлости Бијелог Поља и околине до 1918. године», Бијело Поље (монографија), Београд 1987, стр. 104;

[35] Миомир Дашић, *Васојевићи од помена до 1860. године*, Београд 1986, стр. 246;

Бихору и Коритима у XVII и XVIII вијеку, а често су, један поред другог, чак и у истом домаћинству, живјели рођаци обје вјере.[36] Неисламизирано српско становништво се исељавало, махом у Србију, посебно током трајања Кандијског рата (1645-1669), аустријско-турских ратова 1690. 1714. и 1737. године.

Значајни су подаци из тога времена и о свештенству Београдске митрополије из тридесетих година XVIII вијека, из времена аустријске владавине сјеверном Србијом. Помињу се свештеници из околине Бијелог Поља, Пећарске, Бихора, Вранеша. Подизање и развој Колашина као утврђеног мјеста, доста је поспјешило исељавање православног становништва, јер је тако пресјечен до тада релативно слободан живот и кретање становништва Потарја. Тако су се села мојковачког подручја нашла уклијештена између турских утврђених градова Колашина, Бијелог Поља и Пљеваља, те се становништво махом иселило на подручје Ибарског Колашина, Јасенице, Космаја.[37] Упоредо са исељавањем са простора Полимља и Потарја, у ове крајеве су стално притицали досељеници из Црногорских Брда, а највише их је било из Мораче, Роваца, Дробњака, Братоножића, Пипера. Од почетка XVIII вијека муслиманско становништво је у сталном порасту на овом простору. Бројне муслиманске феудалне породице доселиле су се из изгубљених територија преко Саве и Дунава.

Услед слабљења моћи турског војно-феудалног уређења, повећаване су дажбине потлаченом становништву, што је доводило по повећане хајдучије и побуна. Забиљежено је да је након Бечког рата, 1690. у Бијелом Пољу „*народ умирао од куге у толиком броју да живи нису успијевали да сахране мртве*“.[38] Након сеобе православног становништва са ових простора, преостало хришћанско становништво је било изложено одмазди и репресалијама од стране Османлија. Тада је и црква светог Петра у Бијелом Пољу претворена у џамију која је прозвана Фехтија, или „џамија побједе“. Ова значајна црква, позната по Мирослављевом јеванђељу, као џамија је егзистирала све до ослобођења ових крајева 1912. године.[39]Црква св Петра и Павла, Бијело Поље:

[36] Милисав Лутовац, *Бихор и Корита,* Београд 1967, стр. 40;

[37] Жарко Шћепановић, *Преглед прошлости Бијелог Поља и околине до 1918. године, Бијело Поље* (монографија), Београд 1987, стр. 112;

[38] Жарко Шћепановић, *Преглед прошлости Бијелог Поља и околине до 1918. године, Бијело Поље* (монографија), Београд 1987, стр. 109;

[39] Јово Медојевић, *Цркве у Бјелопољском крају*, Музеј у Пријепољу, Пријепоље 2000, стр. 22;

Тих деценија, тачније 1738. године је и манастир Шудикова у близини Будимље и Тифранске клисуре, у коме је до тада постојала значајна преписивачка школа, спаљен од стране Турака.[40]Такође је 1702.године спаљен и разрушен манастир Бијела код Шавника.Манастир Шудикова, Беране:

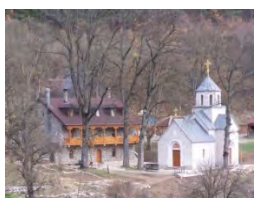

Главни чиниоци који су током XVII и XVIII вијека утицали на демографске, етничке и конфесионалне промјене простора Средњег и Горњег Полимља су: изградња и утврђивање осовине турских градова: Акова (Бијелог Поља)–Бихор–Трговиште (Рожај)–Плав–Гусиње; изградње џамија и довођење вјерских службеника са стране, чиме је повећан притисак на повећање процеса исламизације.Немири, буне, исељавања православног и досељавање муслиманског становништва; отварање процеса насељавања сјверно-албанских племена; јачање и територијално ширење племена Васојевића, са простора Лијеве Ријеке и насељавање у долину Лима нарочито током друге половине XVIII вијека. Процес насељавања овако јаког и бројног племена довео је до сукоба са Климентима и њиховог потискивања из централног Полимља. Ово насељавање Васојевића и осталих припадника црногорских брдских племена, њихово мијешање са старосједиоцима, дало је додатни елан православном елементу, подижући му борбени морал, јачајући унутрашњу кохезију и војничку снагу која ће се до пуног изражаја испољити током XIX вијека и довести до коначног ослобођења од вишевјековне османлијске тираније. Насељавање овако бројног и организованог племена Васојевића са брдовитих терена Лијеве Ријеке у плодно Полимље доводило је до анимозитета, али и до сукоба са старосједеделачким, православним становништвом, називаним *Србљаци, Ашани*. Као природна реакција на агресивне иступе организованијих Васојевића, почело је да се јавља и одређено груписање код старосједјелаца. Такво здруживање опет није представљало изузетак јер су се под сличним условима формирали и то од несродника, небраственика – и

[40] Мирко Барјактаровић, *Етнички развитак Горњег Полимља*, Гласник цетињских музеја, књига 6, том 6, Цетиње 1973, стр. 178;

племена у источној Херцеговини, попут: Бањани, Пјешивци, Грахово.[41] Одбрана Горњег и Средњег Полимља од агресивних насртаја и насилног усељавања албанских племена, допринијела је да Васојевићи ојачају као племе и да се прошире на сјевер, низ ток Лима, све до ријеке Љешнице.

Кроз цијели XVIII вијек, и поред повремених успона, Османлијско царство, уочљиво је лагано и неумитно пропадало. Одмакли процес читлучења, немири, општа социјална несигурност, осионост локалних војних и судских званичника и анархија – утирали су терен за општи народни устанак, почетком наредног вијека. Последњих деценија XVIII и почетком XIX вијека слабљење војно-феудалног система Отоманског царства испољавало се у изразито оштрим формама. Царство је константно пролазило кроз друштвено-економске кризе, а настојања да се мањак новчаних средстава некако надокнади додатним наметима, директно су погоршавала положај сељаштва, у првом реду хришћанске раје, а упоредо са тим је опадала и војна моћ царства. Слабљење централне власти изражавало се и порастом сепаратистичких тенденција мјесних феудалаца, па и појединих паша које је Порта постављала на истакнуте положаје у балканским провинцијама, у првом реду из редова познатих албанских феудалних породица. Обогативши се пљачком и корупцијом, они су стварали сопствену војску од сумњивих елемената коме су као награду стављали у изглед могућност пљачкања сељаштва. Повремени метежи, буне и немири јањичара, такође су доприносили анархији у Отоманском царству. То стање је нарочито погађало православне етничке просторе, заоштравало однос међу конфесијама, а расле су и класне супротности, а све је то у конкретном случају на широком простору убрзало акције за покретање општег устанка.Први српски устанак или српска револуција је имала широк и снажан одјек на оновремену слободну Црну Гору и све њене сусједне области на које је она вршила снажан политички и сваки други утицај. У вријеме Првог српског устанка су тако створене ближе политичке везе, додири и сарадња између ове двије националне државе у настајању. Такође је велико интересовање брдских и херцеговачких племена за Први српски устанак долазило отуда што им се пружала могућност за насељавање без икаквих феудалних обавеза на ненасељене и плодне територије у Србији. Кроз читав 18. вијек у борби против Турака стрпљиво и упорно изграђиван је борбени савез староцрногорских и брдских племена који ће временом прерасти у малу слободну националну државу која је у ствари представљала савез племена. Тај савез је Петар I Петровић остваривао више молбама и клетвама него ауторитетом државних органа власти. Друштво ондашње Црне Горе којег је вал Првог српског устанка запљускивао, нарочито сјеверни и сјевероисточни простор данашње Црне Горе, није био интегрисан у

[41] Петар Шобајић, *Бјелопавлићи*, Српски етнографски зборник 27, Београд 1923, стр. 257, 314, 326;

једну јединствену заједницу. Постојале су нахијска или Стара Црна Гора са једне и простор Брда са друге стране, као два географско-историјска појма који ће као називи за државу живјети све до 80-тих година 19. вијека. Племена Брда се тада чвршће повезују са устаничком Србијом. Нарочито су у томе предњачили Васојевићи, Морачани, Дробњаци и Ровци. Манастири Морача и Ђурђави Ступови су је постали центри устаничких активности.Манастир Морача:

О приликама које су у овом периоду владале у подручју Полимља и Потарја свједочи један натпис са зида манастира Мораче. Непознати хроничар 1803. године записао је да тада бјеше велика глад и „*велико крволиптије*“ и да „*гори бјеше немир него глад*“.[42] Изгледа да ни претходна 1802. година није била боља, о чему су савременици оставили податке у књигама манастира Свете Тројице код Пљеваља и Никољца код Бијелог Поља. Подручје Колашинске капетаније било је крваво ратно поприште. Изазивач нереда било је тамошње муслиманско становништво. Ратовало је село са селом, братство са братством, а сви скупа са органима мјесне власти. Пљачке, крађе и убиства-биле су свакодневна појава. Немири у Колашинској капетанији уносили су смутњу и у Бјелопољски и Пљеваљски крај. Почетком Првог српског устанка немири су престали јер су сукобљени муслимани схватили да им устанак представља заједничку опасност. До тада је долазило и до савезништва између православаца и муслимана и заједничког иступања против неког другог села, било православног или муслиманског. Међутим, избијањем устанка народ се обједињавао по конфесијама.

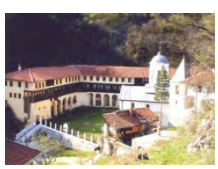

Манастир св Тројице, Пљевља

Са интензивним припремама за устанак у Београдском пашалуку био је упознат и Петар I о чему свједочи и једно његово писмо упућено 10. јануара 1804. године игуману манастира Дечана, Данилу, у коме му пише да „*имају намјеру Црногорци и са Београдске стране Срби да скоче на оружје против Турака*“.[43]По свему судећи и племенски главари Васојевића мора-

[42] Љ.Стојановић, «Стари српски записи и натписи», књ. II, Београд 1903, бр. 3805.

[43] М. Дашић, *Огледи из историје Црне Горе,* Историјски институт Црне Горе, Подгорица, 2000, стр. 85.

ли су бити упознати са припремама за општи устанак. Индиције говоре да су постојале чврсте везе манастирског братства Ђурђевих Ступова са манастирима Морачом, Острогом и Пивом, а нарочито са Пећком патријаршијом и Дечанима. Васојевићи су одржавали и непосредне везе са појединим првацима у Србији, у првом реду са људима њиховог племенског поријекла, што ће нарочито доћи до изражаја током самога устанка. Сличну улогу су имали главари Дробњака за Херцеговину.Игуман манастира Ђурђеви Ступови, Мојсије Зечевић је био световни и духовни владар племена Васојевића с краја осамнаестог и почетком деветнаестог вијека. Уз Петра Првог и Петра Другог Петровића Његоша био је једна од најзначајнијих личности Црне Горе. Успоставио је везу између Црне Горе и Србије и помагао Карађорђев устанак. Обављао је значајне државничке и световне дужности у вријеме Петра Другог Петровића. Учинио је много на уједињењу Васојевића и других брдских племена у једну државу Црну Гору. Мојсије Зечевић је обновио «Васојевичког закона у дванаест точака» (тачака). Писао је молитве и епске пјесме које су забиљежили његови савременици, а међу њима и Сима Милутиновић Сарајлија. Преко педесетак његових епских пјесама објављено је у разним листовима и антологијама.[44]

Манастир Ђурђеви Ступови, Беране

Први српски устанак наишао је на широк одјек у Полимљу и племенима Брда од самог почетка оружаног сукоба са дахијама у Београдском пашалуку. Устанак је такође био од велике важности за односе Црне Горе и племена Брда, јер се самим његовим почетком интензивирала међусобна сарадња.

У муслиманском становништву у Полимљу и Потарју била је завладала велика несигурност, наштa указује и један оновремени запис који картактерише прилике у Бијелом Пољу у 1806. години – *„То љето градисмо град око Бијелог Поља, и би велика мука и зулум сиротињи, и чувасмо карауле сву годину“*.[45] Хајдучке чете су биле врло покретљиве у Потарју и Полимљу, простору Старе Рашке уопште. Оне пљачкају и харају по турској територији, прелазе у Шумадију и тамо се боре против Турака под Карађорђевом заставом. Према неким подацима, само у борбама за ослобођење Београда 1806–1807. године, борило се неколико стотина хајдука из Полимља и Брдских племена, а такође се тих година одселило много породица из ових

[44] Ратко Делетић, *Vasojevički zakon u dvanaest točaka*, Stupo vi, Andrijevica 1997.

[45] Ж. Шћепановић, Средње Полимље и Потарје, САНУ, Београд, 1979, стр. 175.

крајева. Архимандрит Арсеније Гаговић, игуман манастира Пиве, представља примјер организатора народног просвјећивања. Обнова манастира, прибављање фермана и прилагање књига потврђују да Арсеније Гаговић од почетка развија поред духовне, просвјетну и политичку активност и показује тенденцију мисије из овог, како га је сам назвао, "општенародног успенског манастира". Због ослободилачких и просвјетних циљева Арсеније је путовао у Русију три пута: 1786. године из Хиландара, 1803. и 1813. године из Пиве; два пута у Јерусалим – 1786. и 1794. године; у Цариград 1792. и 1819. године; у Румунију 1811. године; у Сремске Карловце 1803. године; у Дубровник и Беч 1804. године. У Србији је боравио чешће. Ослободилачку мисију Арсеније Гаговић је развио и потврдио у припремању Првог српског устанка, у организовању и предвођењу ослободилачког покрета и борби херцеговачких племена против Турака, у драгоцјеној сарадњи са Карађорђем, Петром I Петровићем Његошем, руским Синодом, митрополитом Стефаном Стратимировићем, као и у развијеним дипломатским контактима са руским и француским конзулима, војним личностима и др. Његова просвјетна улога, такође је значајна и разноврсна, увијек је тијесној вези са ослободилачком, тако да је у одређеним тренуцима изједначавао важност ослобађања од турских освајача са просвећивањем народа.[46]Манастир Пива:

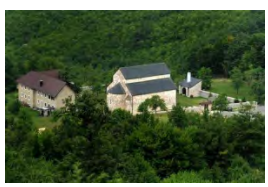

Сасвим је сигурно да су устаничке снаге послије турског пораза на Суводолу продрле преко Корита и Бихора у Горње Полимље. То потврђује и један сажет хроничарски запис у коме се каже да љета 1809. године „*одметну се Васојевићи и Хас и дојдоше Шијаци (Србијанци) у Васојевиће и да Васојевићи и Хашани попалише и похараше Бихор*".[47] У јесен 1809. године, у страху од турске освете, много православног становништва из Бихора, са оборкнезом Јованом Савом Бихорцем на челу, преселило се у Карађорђеву Србију. Та сеоба је јако ослабила православни елеменат у овим крајевима. Доста становништва се преселило и из Доњег Колашина и Средњег Полимља у Стари Влах. Изгледа да је тада и братство манастира Ђурђеви Ступови са игуманом Нићифором на челу пребјегло у Србију. Вјекови Османлијске окупације ових крајева, оставили су неизбрисиви траг у погледу демографије, вјерске разноликости, културне баштине, обичаја, бројних турцизама у језику, епске поезије и др. Вјековна ослободилачка борба инспирисана је

[46] Коста Радовић: *Архимандрит Арсеније Гаговић и духовност Пиве;*Svetigora, Cetinje, 1998.

[47] М.Дашић, Огледи из историје Црне Горе, стр. 105.

моћном Српском средњевјековном државом, Косовском битком, а временом се развија и култ Русије, као заштитнице. Српска православна црква се одржала вјековима као стуб очувања идентитета и обичаја, али и као организатор народа и наде у ослобођење. Племенска подјела која се оформила након најезде Османлија, створила је одређене специфичности у односу на остале просторе Балканског полуострва. У периоду 1455–1912 се може констатовати перманентна борба за ослобођење ових простора, мада су неки крајеви и раније, постепено ослобађани или били полуслободни. Долине Лима, Таре, простори источне Херцеговине и Пештера, престављали су извор константних миграција становништва у крајеве западне и јужне Србије, Шумадије. Динарски елемент и карактерологија људи са ових простора, помогла је у јачању и других простора које су насељавали. Током свих ових устаничких врења, буна, миграција – манастири на овим просторима су представљали центре организовања и координисања активности православног живља. Црква и свештенство су дијелили судбину свога народа.

Литература и извори:

AIIP, printouts from Bogisic's library in Cavtat,

Archive and library department of the State Museum in Cetinje ABO DMC, Petar I, 1804.

Archive of Library of Historical Institute Podgorica.

Archive of the SANU, Legacy of Ignjat M. Zugic

Archives of Serbia, ZAL.

Bakic, Radovan. 2009. *Population of the municipality of Berane,*Berane: Tokovi.

Barjaktarovic, Mirko. 1973. *Ethnic Development of the Upper Polimlje*, Journal of Cetinje museums. Cetinje :Cetinje museums.

Bojovic, Jovan. 1987. *Petnjica - homeland of Vuk Karadzic*, Titograd: Historical records.

Dasic, Miomir. 1986. *Vasojevići from mention to 1860*, Belgrade: Narodna knjiga.

Dasic, Miomir. 2000. *Essays on the history of Montenegro*, Podgorica: Historical Institute of Montenegro.

Deletić, Ratko.1997.*Vasojevički law in twelve points, pillars*, Andrijevica.

Djordjevic, Miroslav. 1979. *Serbian in the Uprising 1804-1813*. Belgrade: Rad.

Djurdjev, Branislav. 1984. *Genesis and development of Brda, Montenegrin and Herzegovinian tribes*. Titograd : CANU.

Evliya, Çelebi. 1957. *Travelogue,*Sarajevo :Svjetlost.

History of Montenegro. 1975. Part III, Titograd: Historical Institute.

Hrabak, Bogumil. 1987. *Restless situation in the towns on the north of Montenegro in times of crisis and settlement (eighteenth century).*Podgorica: Historical Institute.

Jevtic, Miroljub. 1993. *From the Islamic declaration to religious war in Bosnia and Herzegovina*, Belgrade.

Jovic, Momir. 1990. *The Serbian states and rulers,* Ljubljana: Mladinska knjiga.

Jovicevic, Andrija. 1921. *Region of Plav-Gusinje*. Belgrade: Serbian ethnographic anthology.

Kovijanic, Risto. 1954. *First mentions of Nikolj-pazar and BijeloPolje*, Cetinje: Historical Institute.

Lekovic, Zarko. 2007. *Drobnjak in the first half of the 19th century*, Podgorica: Grafo Crna Gora.

Lutovac, Milisav, 1967. *Bihor and Korita,* Belgrade: Naučno delo.

Medojevic, Jovo. *The Churches in Bijelo Polje area.* Prijepolje : The Prijepolje Museum.

Novakovic, Stojan. 1986. *Resurrection of Serbian state,* Belgrade: Culture.

Popovic. Petar. 1933. *The French-Serbian relations during the First Serbian Uprising*, Belgrade.

Radovic, Kosta. 1998. Archimandrite Arseniy Gagović and spirituality Piva, Cetinje: Svetigora.

Rudic, Vujadin. 1995. *Historic and geographic features of Bijelo Polje area*, Belgrade: Memoir of the Faculty of Geography.

Sabanovic, Hazim. *1959. Bosnian Pashaluk*,Sarajevo: Svetlost.

Scepanovic, Zarko. 1987. *Review of the past of the Bijelo Polje and the surrounding area until 1918*, BijeloPolje (monography), Belgrade :Strucna knjiga.

Scepanovic, Zarko. 1979. *Middle Polimlje and Potarje,* Belgrade: SANU.

Sobajic, Petar. 1923. *Bjelopavlici,* Belgrade: Serbian ethnographic anthology.

Stojanović, Lj. 1903. *Old Serbian records and inscriptions*, Belgrade.

The group of authors. 2009. *History of Pljevlja*. Subotica: Rotografic.

Tomic, Jovan. 1995. *About Albanians in Old Serbia*, Pristina: Panorama.

Tomic, Svetozar. 1902. *Drobnjak, anthropo-geographical researches*. Belgrade : Serbian ethnographic anthology.

Tomic. Nikola. 1980. *Drobnjak tribe*, Beograd: Temekula.

Vlahovic, Petar. 1993. *Ethnic processes and ethnic determinants of Muslims in the Raska region, Ethnic composition of population in Serbia and Montenegro and the Serbs in Yugoslavia,* Belgrade.

Vujicic, R. 2007. *The medieval painting and architecture of Montenegro,* Podgorica.

Zirojević, Olga. 1974. *Turkey's military planning in Serbia 1459-1683*, Belgrade: Institute of History.

Geopolitical changes and the importance of the church in the area Old Herzegovina and Polimlje (XV-XIX century)

Abstract

Medieval Serbian states ceased to exist after the conquest by the Ottoman Empire. A part of the feudal elite perished or fled to the area of the former Hungary. A certain part of Serbian feudal lords received a new religion-Islam to preserve their property and privileges. As the only remaining cohesive force, the Orthodox Church, through the work of its clergy, sought to preserve the national spirit, culture and tradition. The paper gives examples of active participation of the clergy of the monasteries from the areasPolimlje and Potarje, Old Rascia to initiate and organize the liberation struggle against the Ottoman authorities. Intensifying of these activities was particularly evident during the 18th and the 19th century.

Keywords: *Polimlje, Potarje, the Tracts of Saint George Monastery, Monastery of the Holy Trinity, Moraca Monastery.*

Прикази

Doc. dr Ljubomir Zuber
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet Pale
Katedra za novinarstvo

DOI 10.7251/RAD1715357Z

MEDIJSKA PISMENOST U DIGITALNOM DOBU

(Zbornik radova, Internews, Sarajevo, 2015.)

Zbornik radova osam autora iz BiH s različitih aspekata nastoji sagledati značaj medijske pismenosti. U ovoj publikaciji, autori medijsku pismenost ne posmatraju samo kao skup kompetencija potrebnih građanima savremenog, informacionog društva da uspješno komuniciraju, razumijevajući i koristeći dostupnu tehnologiju, već ukazuju i na neophodne vještine kritičkog mišljenja i izražavanja, potrebne analize i mogućnosti za rješavanja problema. Medijska pismenost je, baš kao i sama komunikologija, izrazito interdisciplinarna i autori ovaj fenomen promišljaju ne samo sa komunikološkog već i sa pedagoškog, psihološkog, sociološkog i pravnog aspekta. Stavljajući naglasak na koncept medijske pismenosti prema kojem "različiti ljudi iste medijske poruke različito razumiju i doživljavaju, Vesima Čičkušić (Tuzla) u radu *Novi mediji i medijska pismenost–nova šansa za društvenu uključenost,* analizira pitanje razlike u medijskom znanju kao jednom od glavnih faktora recepcije i uticaja medijskih poruka, njihove upotrebe i korišćenja medija za građanski aktivizam. Postavlja se pitanje kako unapređenje znanja i vještina medijske pismenosti može da doprinese unapređenju građanskog aktivizma i jačanju demokratskih procesa u društvu. Autorka poredi "tradicionalnu i novomedijsku situaciju" i ukazuje na prednosti, izazove i opasnosti novih informacijsko-komunikacijskih tehnologija. Autor Vuk Vučetić (Istočno Sarajevo) u radu *Savremene medijske forme i medijska pismenost* analizira infotajment i medijski spektakl koji promovišu površnu i laku zabavu te su kao takve u fokusu medijske pismenosti. Autor ukazuje na to da je tehnološki bum uslovio razvoj "selebriti kulture" pri čemu pojedinac prividno postaje dio estrade i kao takav nastoji da zadovolji zadate/servirane obrasce ponašanja. Posmatrajući selebritizaciju kao segment opšte dominacije zabave u medijskim sadržajima, Vučetić smatra da upravo medijska pismenost, kao koncept može ponuditi rješenja problema dominantnog konzumiranja zabave kao savremene medijsko-političke ideologije u najširem smislu. Naglašavajući značaj porodice i škole u medijskom obrazovanju autor zaključuje da je samo medijski opismenjeno i kompetentno društvo u stanju da od medija traži kvalitetnije sadržaje. Istraživanjem horizontalne autonomije participativne kulture u radu

Antihumanizam kibernetičke hipoteze: Fantazma digitalne solidarnosti Mario Hibert (Sarajevo) ukazuje na značaj uvida u kritičke medijske studije kako bi se u obrazovanju mogle prepoznati ideologeme komunikacijskog kapitalizma. U radu se naglašava da je neophodno medijsko djelovanje analizirati s aspekta afirmacije ili negiranja određenih ideologija te da je nove medije potrebno posmatrati kao nešto što je utemeljeno na zajedničkim dobrima. Zbog toga, smatra Hibert, medijska pismenost treba da bude oslobođena dominantnih ideoloških matrica koje je opterećuju i zbog kojih se ekonomija digitalizma i ekonomija umreženosti izjednačavaju. Autor Namir Ibrahimović (Sarajevo) u radu *Mediji i medijska pismenost u osnovnoj školi* zastupa tezu da je "medijska pismenost u osnovnim školama u BiH nepoznat pojam", ako se posmatra njena cjelovita definicija. Istražujući način edukacije učenika o medijma, njihovo definisanje, teme koje su zastupljenje u okviru obrazovnog sistema BiH, autor je ponudio preporuke za unapređivanje medijske pismenosti, prije svega, kroz promjenu udžbeničke politike, reorganizaciju nastavnih planova i programa i edukaciju nastavnika. Ovu temu analizira i Vanja Ibrahimbegović Tihak (Sarajevo) u radu *Kompetencije nastavnog kadra u BiH kao element razvoja medijske pismenosti,* takođe konstatujući da su mediji i razvijanje vještina medijske i digitalne pismenosti neadekvatno zastupljeni u obrazovnom sistemu BiH. Autorka posmatra vještine nastavnog kadra u BiH u kontekstu savremenih obrazovnih trendova i poredi ih s njihovim kolegama u nekim evropskim zemljama. Naglašavajući da se učenje najautentičnije dešava činjenjem, Sandra Bjelan Guska (Sarajevo) u radu *Teatar i umjetničko djelo kao poligon za razvoj kritičkog mišljenja*, ističe da poučavanje treba da bude realizovano u realnim i/ili simulirajućim situacijama, navodeći kako pozorište i umjetnička djela kao i medijski sadržaj, kao obrazovni materijal, mogu da budu biti korišćeni u procesima učenja. Autorka Lea Tajić (Sarajevo) u radu *Uloga regulatornih tijela u oblasti medijske pismenosti s posebnim akcentom na aktivnostima Regulatorne agencije za komunikacije BiH* ukazuje na mogućnosti, ograničenja i perspektive regulatora u oblasti medijske pismenosti. Beba Ešrefa Rašidović (Sarajevo) u radu *Informacijska pismenost–funkcionalna pismenost za informacijsko društvo* razmatra značaj biblioteka i ulogu bibliotečko-informacijskih stručnjaka u podučavanju informacijske pismenosti na svim nivoima formalnog obrazovanja. Predstavlja i Model prožimanja komponenti koji se sastoji od četiti komponente; sadržaja, vještina, vrednovanja i pedagoško/andragoške komponente.

Treba istaći da se mediji izučavaju u našem obrazovnom sistemu u okviru drugih predmeta u osnovnim i srednjim školama, ali da je pitanje koliko je to u današnjem savremenom "svijetu medija" dovoljno, te na koji način se ta edukacija obavlja. Kada je riječ o fakultetima, mediji se sveobuhvatno izučavaju jedino na odsjecima za novinarstvo i komunikologiju. Ako uzmemo u obzir koncepte Medijske pismenosti, oni su studentima novinarstva dovoljno poznati kroz stručne

predmete koje slušaju. Prostor za ovu disciplinu trebalo bi da bude otvoren i na drugim studijskim programima jer veći broj stručnjaka iz drugih oblasti pokazuje značajno interesovanje za medije (mada se njima sporadično bave) dok, istovremeno, za njih ne ostavljaju prostor u nastavnim planovima svojih studija. Razvoj medija, a posebno njihov uticaj u velikoj mjeri podstakao je uvođenje zasebnog predmeta Medijska pismenost na većini studija novinarstva u BiH među kojima su i studije novinarstva na Filozofskom fakultetu Pale u nadi da će i stručnjaci iz drugih oblasti shvatiti da bez elementarnog znanja o medijima, a posebno njihovim uticajima, ne mogu da računaju ni na svoj ozbiljniji razvoj. Vjerujemo da će i ovaj Zbornik biti iskorak u tom pravcu.

Драга Мастиловић[1]
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале

DOI 10.7251/RAD1715361M

ПРИКАЗ

Зоран Козић, Љубиње под Аустро-Угарском 1878-1918, издавачи: Зоран Козић и Чигоја штампа, Љубиње 2014.

Књига под насловом *Љубиње под Аустро-Угарском (1878-1918)*, представља обимно дјело написано на више од 750 страна текста и већ на први поглед читаоцу постаје јасно да се ради о дјелу у који је уложен огроман истраживачки труд, стваралачка енергија и надасве воља да се до детаља спозна историја ужег завичаја. Очигледно да је аутор, започињући рад на овом дјелу, пред себе поставио низ захтјевних циљева, који су могли бити остварени само мукотрпним и дуготрајним радом, али су му, очигледно, осјећај завичајне обавезе и несвакидашња љубав према историографији, како је то и сам навео у Предговору, пресудно помогли да се избори са искушењима овог нимало захвалног посла.Већ самим увидом у садржај књиге, те списак извора и литературе, видљиво је да је ово дјело настало послије вишегодишњег стрпљивог и напорног истраживања првенствено примарне архивске грађе из Архива Босне и Херцеговине и Оријенталног института у Сарајеву, Архива Херцеговине у Мостару, Државног архива у Дубровнику те неколико црквених архива. Ако томе додамо бројне објављене изворе, разне шематизме, календаре, годишњаке, споменице, извјештаје, рукописе меморарског карактера и слично, без имало резерве можемо констатовати да ово дјело, и квалитативно и квантитативно, посједује импресивну изворну подлогу. Не мање импресиван списак литературе и периодике додатно потврђују чињеницу да је овдје ријеч о једном озбиљном дјелу, али и о озбиљном аутору, који завређују пажњу широке читалачке публике, али исто тако и стручне па и научне јавности. Укрштањем примарних историјских извора, штампе, периодике и литературе, аутор је без сумње постигао ванредно висок степен истражености теме, а самим тим и завидан историографски резултат.

Књига се читалачкој публици предочава као садржајна, вишеслојна и солидно структуирана цјелина. Уз предговор, аутор нам нуди једанаест опсежних глава у којима су појединачно обрађена разна питања која су чинила живот и свакодневицу становништва Љубиња у периоду аустроугарске

[1] mdraga@teol.net

окупације. Прва глава представља кратак преглед историје Љубиња у периоду прије аустроугарске окупације, почевши од средњег вијека, па кроз дуги вишевјековни период ропства под Турцима. Посебно мјесто заузима Херцеговачки устанак 1875–1878. године, чији је крајњи резултат био да народ овог краја, као и читаве Босне и Херцеговине, отјера једног, али мимо своје воље добије другог окупатора. Друга глава представља опис успостављања и функционисања аустроугарске окупационе управе и њене напоре да учини основне цивилизацијске помаке у овој локалној средини коју су, као уосталом и читаву Босну и Херцеговину, вијекови ропства под Турцима држали у крајњој заосталости. Трећа глава представља преглед политичких збивања у љубињском срезу у периоду аустроугарске окупације. У оквиру ње аутор, чврсто ослоњен на озбиљну хеуристичку подлогу, открива суштину и карактер аустроугарске окупационе управе. Са становишта структуре, можда би логичније било да је ова глава смјештена на сам крај текста, а да је умјесто ње иза увода дошла глава о демографском кретању и становништву љубињског среза, коју нам аутор нуди као четврту тематску цјелину у овој књизи. Ово поготово што аутор у оквиру ове главе прелази раван историографије и улази у поље етнографије, бавећи се поријеклом породица које су насељавале тај простор, а што свакако даје један додатни квалитет овом дјелу. Доста простора, у оквиру наредне пете главе, аутор је посветио вјерским приликама у љубињском срезу. Посебну пажњу аутор посвећује српској православној цркви, њеној организацији, свештенству, објектима, али и заслужним свештеницима. Шесту главу аутор је посветио школским приликама у љубињском срезу у периоду аустроугарске окупације, које детаљно описује, почевши од школских зграда и њихових смјештајних услова, броја ђака и слично, па све до кроки портрета наставног особља које је радило у школама. Седма глава посвећена је културним приликама и спортским удружењима у љубињском срезу у посматраном периоду. Осма глава се бави преображајем и развојем градске средине, за које је првенствено заслужна изградња нових објеката, попут управних, војних и других зграда. Девета и десета глава посвећене су саобраћајним приликама и привредном стању љубињског среза у овом периоду, док последња глава представља попис службеника и привредника који су живјели и радили у Љубињу у периоду аустроугарске окупације.

Као што је видљиво из овог кратког прегледа садржаја дјела аутор, што је посебно занимљиво, показује склоност ка ономе што данас модерна историјска методологија назива „тоталном“ историјом, то јест, жељу да се истражи и презентује што више детаља из живота људи на одређеном простору, почевши од географских карактеристика поднебља на коме су живјели па све до њихове свакодневице.Ова склоност открива нам аутора као истраживача који најако озбиљан начин промишља прошлост и то као скуп сложених процеса дугог трајања и дубоких посљедица, што је сасвим у складу са савременим методолошким захтјевима историјске науке.

Међутим, истине ради, треба рећи да је недостатак методолошког образовања у историјској науци, јер аутор није по основној вокацији и образовању историчар, понекад ипак примјетан и то на неколико нивоа, а посебно код критичког апарата, експозиције и синтезе. Тако, на примјер, аутор пречесто започиње поглавља цитатима, а понекад своје уводне мисли, попут осврта на изворе и литературу, даје тек након тих цитата, што помало ремети мисаону складност и одаје недостатак синтезе. Осим тога, несклоност аутора да „води дијалог“ са изворима, што је иначе главна одлика историчара од струке, јер је историја и постала наука тек онда када је историчар научио да „поставља питања“ изворима, видљива је посебно по томе што су поједини дијелови текста просто састављени од непрекидних низова цитата из различитих извора или литературе, при чему је велики број њих могао и требао наћи своје мјесто у критичком апарату умјесто у основном тексту, те се на моменте стиче утисак да извори „владају“ аутором, а не он изворима.

И поред тога, ипак се висока, посебно изворна, вриједност овог дјела не може оспорити, јер је евидентно да је оно утемељено на новој изворној грађи и литератури, што је аутору омогућило да у свим сегментима тема којима је био посвећен, прекорачи компилативну раван и досегне до сазнајно нових резултата. На тај начин, иако по вокацији није историчар, аутор Зоран Козић несумњиво је на квалитетан и допадљив начин помјерио границе наших досадашњих знања о наведеној проблематици. Остварени резултати, који без икакве сумње заврређују поштовање, постигнути су искључиво захваљујући фанатичном раду и посвећености мучном послу истраживача прошлости.

Zlatiborka Popov Momčinović
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet Pale

DOI 10.7251/RAD1715365P

ANESTEZIRANOST GRAĐANSKOG PRINCIPA U BOSNI I HERCEGOVINI

(Prikaz knjige: Admira Sitnić & Amila Ždralović (2013): Građani/ke u kolektivističkoj Ideologiji. Sociološko-pravna analiza položaja „Ostalih" u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Centar za političke studije)

Studija pod nazivom *Građani/ke u kolektivističkoj ideologiji: Soiološko-pravna analiza položaja Ostalih u Bosni i Hercegovini* iz pravnog, sociološkog i politiološkog ugla analizira sve aporije bosanskohercegovačkog političkog sistema, adresirajući na studiozan način norme i prakse koje onemogućavaju iskoračenje bh. društva iz stanja političke zakrečenosti i nemoći koja samu sebe reprodukuje. Kao jedan od ključnih problema koji se analizira je položaj tzv. *Ostalih* kao i položaj apstraknog građanina/ke čija besprizornost na sociopatološki način personifikuje sam sistem koji tavori u nekoj vrsti predpolitičkog (ne) prirodnog stanja.

Autorice uviđaju da je jedan od ključnih problema da se konačno desi *salto mortale* iz predpolitičkog u modernog položaj tzv. *Ostalih.* No, ova studija prepoznaje da je ne samo kategorija *Ostalih* već i kategorija konstitutivnih naroda nejasno određena zbog različitih značenja koja se u njih mogu interpelirati, što vodi u različite oblike upotrebe i zloupotrebe ovih ustavnih kategorija kao i ćorsokake društva koje ne može da izađe iz nedorečenosti svojih postulata i premisa. No, dok je pojam konstitutivnih naroda bar načelno definisan jasno i razgovetno (zna mu se, navodno sadržaj i opseg) sa pojmom *Ostalih* to nije slučaj, jer se pod njega supsumira i pojam neopredeljenih. Poslednji je kao takav negativno određen – to su oni/e koji ne pripadaju konstitutivnim narodima te je njihova pravna, politička i društvena marginalizacija utoliko veća zloupotrebom principa negativne dijalektike. Jer, kako predstaviti ono nepredstavljivo, koje kao takvo ne može ni uputiti apel sistemu.

No, studija jasno i razgovetno prepoznaje da ova negativna dijalektika ne završava u hegelijanskoj lošoj beskonačnosti već u definiciji putem etničkog kriterija. Pri tome, sistem nije „slep" ni prema pojmu građanina, kao formalno pravno-političkoj kategoriji kojima je takođe priznat politički subjektivitet. No, kako je on jednostavno „pridodat" kao politički pa i ideološki začin prethodnim

kategorijama, time se u stvari inhibira profilacija i subjektivizacija pojma „građanin/ka“ u postojećem redu stvari u svijetu.

I dok Zakon prepoznaje 17 nacionalnih manjina i daje suprematiju kolektivnim pravima nad individualnim, građanin se kao politički subjekt sužava na niže još nedovoljno profilisane građanske participacije i civilnog društva. Ovo neodoljivo podseća na uvid Zorana Đinđića o Jugoslaviji kao nedovršenoj državi u kojoj su takođe postojala tri „staleža“: komunisti, radni narod i građani. I dok su svi navodno imali ista prava i dužnosti, građani nisu imali mogućnost da učestvuju u procesu donošenja odluka i njihovom sprovođenju, a radni narod je to imao zapravo na metafizičkoj ravni delegirajući svoje pravo na participaciju svojoj klasnoj avangardi (u slučaju podtdejtonske BiH narod kao apstraktna kategorija prenosi ovo pravo na „svoju“ etničku avangardu). Ova komparacija je utoliko bitnija budući da se i Jugoslavija raspala usled svoje nedovršenosti te se i Bosna i Hercegovina nalazi na više nego skliskom terenu.

Studija uspešno locira da bh. sistem takođe konstituišu antinomije između individualnih i kolektivnih prava. Jedna od aporija je da se građanska prava mogu ostvariti samo pripadnošću etnokolektivu, i da se zaštitom vitalnih nacionalnih interesa veto mehanizmima navodno štite zapravo etnički interesi. U tom kontekstu, prepoznaju se teorijsko-praktičke napetosti između liberalizma i komunitarizma, a koje se zloupotrebljavaju ne samo dnevno-politički već i u naučnom smislu. U komunitarizmu se vide pretnje ka otklonu u totalitarizam, a u liberalizmu skliski teren društvene atomizacije odn. tiranije većine koja se uvijek tumači kao etnička a nikad kao, barem potencijalno ideološka. Referira se na značajne odluke Ustavnog suda BiH čime se pokazuje poznavanje ne samo aporija na relaciji individualizam/kolektivizam u teorijskom smislu već i u konkretnim pravnim rešenjima i uvek kroz prizmu društveno-političkog konteksta. No, prepoznaju se i rješenja kao što je odluka Ustavnog suda iz 2002. da su sva tri konstitutivna naroda konstitutivna na cijeloj teritoriji BiH. Iako na prvi pogled odluka Ustavnog suda da dva potpredsjednika RS-a trebaju dolaziti iz druga dva konstitutivna naroda deluje kao dalje perpetuiranje postojećeg, ipak se radi o značajnim pomacima na mukotrpnom putu uključivanja Drugih i Drugačijih, što otvara prostore za problematizaciju statusa *Ostalih* i građana/ki. Ukazuje se i na odluke Venecijanske komisije koja s jedne strane ističe da Ustav BiH inkorporira Evropske konvencije koje postuliraju građanski npristup, no s druge strane same institucije ne predstavljaju građane/ke direktno već kroz entička sočiva. To često vodi u paradoksalnu situaciju i same građane/ke koji se osećaju kao „apstraktni“ građani/ke prinuđava da se identificiraju sa etnokolektivima da bi uopšte bili predstavljeni, čime se subjektivna kategorija kao što je etnička identifikacija zapravo institucionalno objektivizira i dodatno osnažuje.

Ono što posebno krasi studiju i daje joj značaj je bogatstvo empirijskih podataka koji su „posloženi“ u logičkom nizu i potkrepljuju gotovo svaku od iznetih tvrdnji. Imaju se u vidu politički rituali i frazeologija koji potkopavaju tlo građanskom principu što ukazuje na duboko poznavanje različitih diskursa koji kruže u društvenom eteru i kontaminiraju ljudsku svakodnevnicu. Vidi se duboko poznavanje različitih mišljenja i razmimoilaženja stručne javnosti, kao npr. oko pitanja ko je zapravo nosilac suvereniteta u BiH, a što se vidi i iz značajne priložene relevantne literature, što klasične što recentne.

Uviđa se nemogućnost realne društvene primene nekih bitnih antidiskriminacijskih zakona, sudskih odluka uključujući i odluke Ustavnog suda. Ovaj raskorak između ideala i stvarnosti još dublje projektuje različite frustracije i unutrašnje protivrečnosti i nedorečenosti postojećeg uređenja, što je potkrepljeno brojnim empirijskim podacima na državnom, entitetskom, kantonalnom i lokalnom nivou npr. u tabelarnim i grafičkim prikazima etničke strukture postojećih institucija na svim nivoima i načinima njihovog funkcionisanja. Ukazuje se na specifičan status Brčko distrikta i metodom komparacije porede prednosti i nedostaci do sada pokušanih ustavnih promena.

Ono što se nameće kao zaključak je da iza ove studije stoji ne samo duboko poznavanje postojećeg političkog sistema, njegovih nedorečenosti i protivrečnosti, raskoraka između normativnog i stvarnog, već i duboka pravna i sociološka imaginacija koja nudi i preporuke i rešenja, kao što su razgraničiti pojam ostalih od pojma nacionalnih manjina, doneti ustavna rješenja koja moraju omogućiti da *Ostali* definišu i artikulišu svoje interese uz istovetan nivo zaštite prava koja su vezana za pitanja koja pripadnici/e Ostalih definišu kao vitalni interes i koji bi, u tom slučaju, bili u poziciji da zaustave svaki zakon koji bi mogao sadržavati elemente diskriminacije pripadnika/ca nekonstitutivnih naroda.

Postavljaju se i tzv. provokativna pitanja koja invociraju na buđenje iz građanskog, naučnog i aktivističkog dremeža, npr. da li pripadnici *Ostalih* (u vlasti) zastupaju interese *Ostalih* ili interese političkih partija iz kojih dolaze?

Studija pokazuje i visok stupanj kritičke svijesti ali i građanske hrabrosti i odgovornosti da društvene nauke u BiH konačnu postanu nauka kao poziv u veberijanskom smislu ukazujući na opasnosti usled poistovećivanja teritorije i etniciteta i koja preti da nas odvede u pseudodemokratski mistifikovanu teoriju i praksu krvi i tla, a pod plaštom zaštite kolektivnih prava.

Iz tih razloga, od ovog značajnog i intrigantnog naučnog dela korist ima ne samo naučna zajednica već i svaki/a pojedinac/ka bh. društva koja teži odn. treba da teži da se izbori za status *zoon politikon*-a. Ovaj iscrpan, sistematičan naučni proizvod, teorijski, praktički i kontekstualno potkrepljen kroz svoj studiozan, logički dosledan i utemeljen naučni diskurs, doprinosi izlaženju iz

dogmatskog dremeža (pred)političkog stanja koje nas konstantno depolitizira i onemogućava da politički participiramo kao apstrakni/e građani/ke ali i građani/ke sa različitim (a ne samo etničkim) identitetima čime se prevladava i lažna aporija individualno/kolektivno budući da je dihotomno postavljena i ugrađena u sistem i glave ljudi. To je je više nego plastično opisano u debati liberalizam/komunitarizam koja je takođe adresirana u ovoj releventnoj i aktuelnoj studiji, koja zadire u samu srž problematike postojećeg političkog sistema koji, iako pretenduje na demokratičnost, u koncu se bazira na principu isključivosti kroz svojevrsnu žikovsku dijalektiku praznine i viška.

УПУТСТВО АУТОРИМА ЗА УРЕЂЕЊЕ ТЕКСТА

Радови Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву уређују се према акту о уређивању научних часописа прописаног од стране Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије. Радови који не буду испуњавали неку од неведених препорука неће се узимати у обзир за рецензирање и штампање у часопису.

Радови треба да буду достављени електронски, у прилогу – као отворени документ (Word), на адресу: redakcija@ffuis.edu.ba.

1. **Дужина рукописа**: до 16 страница

2. **Формат**: *фонт*: Times New Roman; *величина фонта*: 12; *размак између редова*: Before: 0; After: 0; Line spacing: Single

3. **Параграфи**: *формат*: Normal; *први ред*: увучен аутоматски (Col 1)

4. **Име аутора**: Наводе се име(на) аутора, средње слово и презиме(на). Име и презиме домаћих аутора увек се исписује у оригиналном облику (ако се пише латиницом – са српским дијакритичким знаковима), независно од језика рада.

5. **Назив установе аутора (афилијација)**: Непосредно након имена и презимена наводи се пун (званични) назив и седиште установе у којој је аутор запослен, а евентуално и назив установе у којој је аутор обавио истраживање. У сложеним организацијама наводи се укупна хијерархија. Ако је аутора више, а неки потичу из исте установе, мора се, посебним ознакама или на други начин, назначити из које од наведених установа потиче сваки од аутора. Функција и звање аутора се не наводе.

6. **Контакт подаци**: Адресу или електронску адресу аутор ставља у напомену при дну прве странице чланка. Ако је аутора више, даје се само адреса једног, обично првог.

7. **Језик рада и писмо**: Језик рада може бити српски, руски, енглески, немачки, француски или неки други словенски или језик раширене употребе у међународној филолошкој комуникацији. За радове на српском језику препоручено писмо је ћирилица.

8. **Наслов**: Наслов треба да буде на језику рада; треба га поставити центрирано и написати великим словима.

9. **Апстракт**: Апстракт треба да садржи циљ истраживања, методе, резултате и закључак. Треба да има од 100 до 250 речи и да стоји између заглавља (наслов, имена аутора и др.) и кључних речи, након којих следи текст чланка. Апстракт је на српском или на језику чланка. [Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; размак између редова – *Before*: 0; *After*: 0; *Line spacing*: Single; први ред – увучен аутоматски (Col 1).]

10. **Кључне речи**: Број кључних речи не може бити већи од 10. Кључне речи дају се на оном језику на којем је написан сажетак. У чланку се дају непосредно након апстракта. [Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; први ред – увучен аутоматски (Col 1).]

11. **Претходне верзије рада**: Ако је чланак био изложен на скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе треба да буде наведен у посебној напомени, при дну прве стране чланка. Не може се

објавити рад који је већ објављен у неком часопису: ни под сличним насловом нити у измењеном облику.

12. **Навођење (цитирање) у тексту**: Начин позивања на изворе у оквиру чланка мора бити консеквентан од почетка до краја текста. Захтева се следећи систем цитирања, преовлађујући у науци о језику:

... (Бошковић 1978: 47-51)..., / (в. Бошковић 1978: 47-51)..., / (уп. Бошковић 2001: 47-51)... / Р. Бошковић (1978: 47-51) сматра да...

[наводнике и полунаводнике обележавати на следећи начин: „“ / ’‘]

13. **Напомене (фусноте)**: Напомене се дају при дну стране у којој се налази коментарисани део текста. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима итд., али не могу бити замена за цитирану литературу. [Техничке пропозиције за уређење: формат – Footnote Text; први ред – увучен аутоматски (Col 1); величина фонта – 10; нумерација – арапске цифре.]

14. **Табеларни и графички прикази**: Табеларни и графички прикази треба да буду дати на једнообразан начин, у складу с лингвистичким стандардом опремања текста.

15. **Листа референци (литература)**: Цитирана литература обухвата по правилу библиографске изворе (чланке, монографије и сл.) и даје се искључиво у засебном одељку чланка, у виду листе референци. Литература се наводи на крају рада, пре резимеа. Референце се наводе на доследан начин, азбучним односно абецедним редоследом. Ако се више библиографских јединица односе на истог аутора, оне се хронолошки постављају. Референце се не преводе на језик рада. Саставни делови референци (ауторска имена, наслов рада, извор итд.) наводе се на следећи начин:

[за књигу]

Јакобсон 1978: Р. Јакобсон, *Огледи из поетике*, Београд: Просвета.

[за чланак]

Милановић 2000: А. Милановић, Стереотипност и креативност у структури новинске вести при генези српског новинарског подстила, Београд: *Српски језик*, V/1-2, Београд, 623-639.

[за прилог у зборнику]

Чутура 2009: И. Чутура, Употреба прилошких израза са именицом ’место’ у пренесеном значењу, *у*: М. Ковачевић (ред.), *Српски језик, књижевност, уметност*, књ. I, Српски језик у употреби, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 277-288.

[за радове штампане латиницом]

Симеон 1969: R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb: Matica hrvatska.

[за радове на страном језику – латиницом]

Блумфилд 1970: L. Bloomfield, *Language*, 12. ed., Unvin, London: University Books.

[за радове на страном језику – ћирилицом]

Плотњикова 2000: А. А. Плотникова, *Словари и народная культура*, Москва: Институт славяноведения РАН.

Радове истог аутора објављене исте године диференцирати додајући *a*, *b*, *c* или *а*, *б*, *в*, нпр.: *2006a*, *2006b* или *2009a*, *2009б*.

Ако има два аутора, навести оба презимена, нпр.: *Симић, Остојић*; ако их има више: после првог презимена (а пре године) додати *et al* или *и др.*

Ако није прво издање, ставити суперскрипт испред године, нпр.:

Лич ²1981: G. Leech, *Semantics*, Harmondsworth *etc.*: Pinguin Books.

[Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; размак између редова – *Before*: 0; *After*: 0; *Line spacing*: Single; први ред:

куцати од почетка, а остале увући аутоматски (Col 1: опција Hanging, са менија Format), нпр.:

Гутшмит 2003: К. Гутшмит, Имена собственные в социальных диалектах, Београд: *Српски језик*, VIII/1-2, 251-258.]

Поступак цитирања докумената преузетих с Интернета:

[монографска публикација доступна on-line]

Презиме, име аутора. *Наслов књиге*. ‹адреса са интернета›. Датум преузимања.

Пр.: Veltman, K.H. *Augmented Books, knowledge and culture*. ‹http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d.›.02.02.2002.

[прилог у серијској публикацији доступан on-line]

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов периодичне публикације*, датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања.

Пр.: Du Toit, A. Teaching Info-preneurship: student's perspective. *ASLIB Proceedings*, February 2000. Proquest. 21.02.2000.

[прилог у енциклопедији доступан on-line]

Име одреднице. *Наслов енциклопедије*. ‹адреса са интернета›. Датум преузимања.

Пр.: Wilde, Oscar. *Encyklopedia Americana*.‹ ›15.12.2004.

16. **Резиме**: Резиме рада јесте у ствари апстракт на другом језику на којем није рад. Ако је језик рада српски, онда је резиме обавезно на једном од словенских или светских језика. Резиме се даје на крају чланка, након одељка *Литература*. Превод кључних речи на језик резимеа долази после резимеа. [Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; размак између редова – *Before*: 0; *After*: 0; *Line spacing*: Single; први ред – увучен аутоматски (Col 1).]

Садржај

Расправе и чланци 7

Дејан Д. Антић
Александар Динчић
НЕМАЧКО-УСТАШКА ОФАНЗИВА ПРОТИВ
ВОЈНО-ЧЕТНИЧКИХ ОДРЕДА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ
ВОЈСКЕ У ИСТОЧНОЈ БОСНИ (15-23.1.1942) 9

Наташа Т. Костић
Марија М. Видаковић
ОДНОС СОЦИЈАЛНО-СТАТУСНИХ КАРАКТЕРИСТИКА
И САМОПОШТОВАЊА СА СОЦИЈАЛНОМ
АНКСИОЗНОШЋУ УЧЕНИКА СРЕДЊЕ ШКОЛЕ 25

Славиша М. Вулић
„БОСАНСКО ПИТАЊЕ“ У СПОЉНОЈ ПОЛИТИЦИ
ДВОЈНЕ МОНАРХИЈЕ (1871-1878) – пут ка окупацији..... 47

Vuk B. Vučetić
POLITIČKI OPINION LEADER-I I BH. JAVNOST(I) 67

Александра Б. Ковач
Снежана С. Товиловић
КОПИНГ СТРАТЕГИЈЕ КОД ЖЕНА КОЈЕ БОЛУЈУ
ОД КАРЦИНОМА ДОЈКЕ 85

Бранка С. Ковачевић
КОРЕЛАТИ УЧЕНИКОВЕ СЛИКЕ О СЕБИ У
САВРЕМЕНОЈ НАСТАВИ..... 101

Милош Ковић
ВРЕМЕ И ИСТОРИЈА 111

Илија Ј. Марић
НЕДЕЉКОВИЋ И СТАЉИН: ПОЧЕЦИ КРИТИКЕ
СТАЉИНИЗМА У СРПСКОЈ ФИЛОСОФИЈИ 125

Данијела И. Милинковић
ИГРА КАО ЖИВОТ И УМЈЕТНИЧКО СТВАРАЊЕ..... 139
Радмила Миловановић

Гордана Будимир – Нинковић
Александар Јанковић
ЕФЕКТИ СОЦИЈАЛИЗАЦИЈЕ И
УСАМЉЕНОСТ У АДОЛЕСЦЕНЦИЈИ..... 147
Златко М. Павловић
АНАЛОГИЈЕ КАО ПЕДАГОШКО СРЕДСТВО
У УЧЕЊУ СТРАНОГ ЈЕЗИКА 165

Радмило Б. Пекић
СТАНОВНИШТВО ТРЕБИЊА НА СЛУЖБИ
КОД ИТАЛИЈАНА У XIV И XV ВИЈЕКУ 183

Александар М. Петровић
О ОДГОВОРНОСТИ ФИЛОСОФИЈЕ
ЗА СЛОБОДНО ВАСПИТАВАЊЕ 201

Мирјана Р. Самарџић
Марица Ж. Травар
ПРОСТОР СЛОБОДЕ ДЈЕТЕТА У ПЛАНИРАЊУ
ВАСПИТНО-ОБРАЗОВНОГ РАДА У ВРТИЋУ 219

Глигор М. Самарџић
КОМУНИКАЦИЈА ЛЕУСИНИЈУМ–ГАЦКО
СА УСПУТНИМ НАСЕЉИМА..... 233

Александар Д. Стаматовић
АСПЕКТИ УЈЕДИЊЕЊА ЦРНЕ ГОРЕ
И СРБИЈЕ 1918. ГОДИНЕ..... 245

Анида Р. Фазлагић
Радомир Чолаковић
КОНАТ ИВНИ ФАКТОРИ КИБЕРНЕТИЧКОГ
МОДЕЛА НЕУРОТИЦИЗМА И АКАДЕМСКИ
УСПЕХ АДОЛЕСЦЕНАТА..... 265

Радмила Р. Чокорило
Љиљана Скокић
МАНИПУЛАЦИЈЕ ФОТОГРАФИЈОМ
У МЕДИЈИМА У БИХ 285

Радован Т. Чокорило
ПОТРЕБЕ И МОГУЋНОСТИ ОСВАЈАЊА
СЛОБОДЕ У ВАСПИТАЊУ 305

Горан В. Шекељић
Милован В. Стаматовић
СЛОБОДА У ИНТЕРПРЕТАЦИЈИ НАСТАВНИХ
ПЛАНОВА И ПРОГРАМА..... 329

Раденко Љ. Шћекић
Жарко Г. Лековић
ГЕОПОЛИТИЧКЕ ПРОМЈЕНЕ И ЗНАЧАЈ ЦРКВЕ
НА ПРОСТОРУ СТАРЕ ХЕРЦЕГОВИНЕ
И ПОЛИМЉА (XV–XIX вијек) 339

Прикази 355

Ljubomir Zuber
MEDIJSKA PISMENOST U DIGITALNOM DOBU 357

Драга Мастиловић
ПРИКАЗ, Зоран Козић, Љубиње под Аустро-Угарском
1878-1918, издавачи: Зоран Козић
и Чигоја штампа, Љубиње 2014. 361

Zlatiborka Popov Momčinović
ANESTEZIRANOST GRAĐANSKOG PRINCIPA U
BOSNI I HERCEGOVINI 365

Упутство ауторима за уређење текста 369

Садржај 373

CIP – Каталогизација у публикацији

УДК 0/9

РАДОВИ Филозофског факултета /
Универзитет у Источном Сарајеву. Филозофски
факултет; главни и одговорни уредник Мишо
Кулић.- Пале: Филозофски факултет, 2015, бр. 17
(Бања Лука: Comesgrafika).- 24 cm

Излази годишње.
ISSN 1512-5858
COBISS.BH-ID 7948294
Број 17: Филозофске науке.- 376 стр.
Тираж 300.